

Є. Ю. Пліско

**Соціальне виховання неповнолітніх
правопорушників в Україні:
теорія та практика
(XX – початок XXI століття)**

Монографія

Слов'янськ – 2019

УДК 37.035:343.91-053.6](477)"19/20"

П 38

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»
(протокол № 3 від 29 жовтня 2019 року)*

Науковий редактор:

Панасенко Е. А. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Рецензенти:

Омельченко С. О. – доктор педагогічних наук, професор, ректор Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»;

Вовк М. П. – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України;

Романовська Л. І. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету.

Пліско Євген Юрійович

ПЗ8 Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні: теорія та практика (XX – початок XXI століття) : монографія / Є.Ю. Пліско – Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 456 с.

ISBN 978-617-7780-10-5

Монографія висвітлює генезу теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. Автором проаналізовано передумови досліджуваної проблеми, зокрема вітчизняний досвід соціального виховання дітей-злочинців протягом другої половини XIX – початку XX ст. Визначено теоретико-методологічні основи наукового пошуку, досліджено історіографію проблеми та систематизовано джерельну базу. Обґрунтовано нормативно-правові засади соціального виховання неповнолітніх дітей, притягнутих до кримінальної відповідальності. Розроблено та схарактеризовано моделі соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні у XX – на початку XXI ст. (прагматична, соціоцентрична та гуманістична). Окреслено перспективні напрями подальшого розвитку вітчизняної системи соціально-виховної роботи з виправлення протиправної поведінки неповнолітніх.

Для наукових працівників, професорсько-викладацького складу, студентів закладів вищої освіти педагогічного профілю, а також, соціальних педагогів, соціальних працівників, психологів та педагогів-практиків, професійна діяльність яких пов'язана із організацією виправлення протиправної поведінки дітей та підлітків.

УДК 37.035:343.91-053.6](477)"19/20"

П 38

ISBN 978-617-7780-10-5

© Пліско Є. Ю., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	9

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	11
1.1. Феномен соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	11
1.2. Організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	28
Висновки до першого розділу	51

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ (1917 – 2015 рр.)	53
2.1. Методологія дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в історії вітчизняної педагогічної думки ...	53
2.2. Історіографія проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників та систематизація джерельної бази дослідження.....	70
2.3. Нормативно-правові засади соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.)	98
2.4. Проблема соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняних науково-педагогічних студіях ХХ – початку ХХІ ст.	124
Висновки до другого розділу	146

РОЗДІЛ 3. ПРАГМАТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ (1917 – 1938 рр.)	149
3.1. Становлення та сутність прагматичної концепції соціального виховання у 20 – 30-х рр. ХХ ст.	149
3.2. Система спеціальних закладів освіти для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.	170
3.3. Структура та зміст прагматичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.).....	180
Висновки до третього розділу	199

РОЗДІЛ 4. СОЦІОЦЕНТРИЧНА МОДЕЛЬ ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

В УКРАЇНІ (1939–1990 рр.)	202
4.1. Становлення й розвиток концепції соціоцентризму у вітчизняній науці (1939 – 1990 рр.)	202
4.2. Система державних і громадських організацій соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)	209
4.3. Структура та зміст соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)	224
Висновки до четвертого розділу	246

РОЗДІЛ 5. ГУМАНІСТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991–2015 рр.) 249 |

5.1. Філософія гуманізму в освітньо-правовому вимірі України в 1991 – 2015 рр.	249
5.2. Ювенальна юстиція як система державних та педагогічних органів протидії неповнолітнім правопорушникам	260
5.3. Структура та зміст гуманістичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні (1991 – 2015 рр.)	277
5.4. Перспективи розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні	294
Висновки до п'ятого розділу	305

ПІСЛЯМОВА	308
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	313
ДОДАТКИ	398

ПЕРЕДМОВА

Соціально-політичні зміни, що відбуваються в Україні, ставлять питання високого рівня в соціальному вихованні дітей. Особливо такої уваги потребує та категорія дітей, котра не в змозі самотійно й адекватно ставитись до власного педагогічно-правильного формування своєї особистості в умовах сучасного соціуму. До цієї категорії дітей, безумовно, належать неповнолітні правопорушники.

Вітчизняна освіта, педагогічна та соціальна практика нездатні цілком охопити всі сфери становлення й розвитку неповнолітньої особистості. Отже, велику небезпеку становить таке явище, як автономізація злочинності, котре формується серед неповнолітніх за окремими її видами, – бажання молоді до відокремлення, самотійності. Таке явище дуже часто поширене серед підлітків. Наслідком такого поводження є об'єднання в молодіжні «неформальні» групи з асоціальною поведінкою.

У зв'язку з цим питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні набуває актуальності, постає необхідність в об'єктивному педагогічному аналізі, творчому використанні педагогічного досвіду минулого, що дозволить виробити найбільш дієві нові форми правового виховання неповнолітніх правопорушників у процесі їхньої соціалізації.

Теоретичний аналіз історичного досвіду, відбір оптимальних методів виховання та залучення набутого досвіду в сучасній практиці дозволять сформувати умови в соціально-педагогічній практиці для результативної роботи з неповнолітніми правопорушниками, виховання соціально-адекватної особистості, виробити конкретні рекомендації щодо роботи з батьками неповнолітнього тощо.

Історичний аспект дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників відіграє значну роль у реформуванні всієї соціально-виховної системи в Україні. Зазначимо, що саме в обраному історичному періоді (XX – початок XXI ст.) у розв'язанні проблеми соціального виховання дітей та молоді з'являються новаторські теорії, науково-педагогічні ідеї, концепції, методики, узагальнюються досягнення та практичні результати в соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників.

Історія розвитку вітчизняної педагогіки другої половини XIX – початку XX ст. як час становлення передумов проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників показала пильну увагу науковців до питань виховання «важких дітей» (Є. Альбицький, В. Бехтерев, Г. Блюмменфельд, О. Богдановський, В. Ватер, А. Волкова, О. Герцен, М. Грушевський, Д. Дриль, О. Зак, П. Каптерев, О. Кістяківський, П. Куліш, В. Левитський, П. Лесгафт, П. Люблінський, І. Малиновський, Ф. Малинін, М. Мироліубов, М. Пирогов, М. Рукавишников, Л. Сабініна, Ф. Савенко, І. Сікорський, Д. Тальберг, Е. Тарновський, К. Ушинський та ін.).

Упродовж 1917 – 1938 рр. питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників порушено в працях таких дослідників, як: Д. Багалій, П. Блонський, Б. Всесвятський, Л. Виготський, М. Ісаєв, В. Кащенко, М. Крупеніна, Н. Крупська, В. Куфаєв, А. Макаренко, І. Мерзон, М. Певзнер, М. Пістрак, С. Познишев, В. Рубінштейн, І. Свадковський, Б. Утевський, С. Шацький та ін.

Проблеми дитячої злочинності протягом 1939 – 1990 рр. стали предметом вивчення таких педагогів, як: М. Алемаксін, В. Андрієнко, В. Артаманов, З. Астеміров, М. Бабаєв, Ю. Бабанський, М. Беляєв, В. Берко, М. Бернштейн, Л. Божович, С. Бородін, І. Бушуєв, М. Ветров, М. Виноградова, Г. Гаверов, Л. Зюбін, Д. Карев, І. Карпець, Т. Козлов, Я. Коменський, П. Лихолат, М. Луппол, К. Марейн, О. Медведєв, Г. Міньковський, П. Михайленко, В. Орлов, К. Приходько, К. Раскін, Л. Смирнова, В. Сухомлинський, Х. Тимершин, А. Тузов, В. Уткін та ін.

Багато дослідників протягом 1991 – 2015 рр. присвятили свої праці вирішенню проблеми противоправної поведінки неповнолітніх на сучасному етапі розвитку вітчизняної педагогіки. Теоретичні засади соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників у роки незалежності України представлено в студіях таких учених, як: Ю. Абросімова, І. Багаденко, С. Бадьора, І. Баклан, Р. Благута, В. Булгаков, І. Волгарев, Є. Гідулянова, О. Горбач, Ю. Ємець, І. Зверєва, Р. Ісаков, Т. Кальченко, О. Караман, Я. Квітка, Н. Клишевич, М. Ковальчук, У. Ковна, Т. Козлова, С. Коношенко, С. Корецький, М. Корчовий, С. Курінна, М. Легецький, В. Лютий, О. Мартиненко, В. Мироненко, С. Омельченко, В. Оржеховська, С. Поволоцька, Є. Прокопович, С. Ременяк, О. Северин, І. Топольскова, Т. Федорченко, С. Харченко, Н. Чернуха, В. Шпак та ін.

Бібліографічний пошук засвідчив, що аналіз проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній теорії та практиці у ХХ – на початку ХХІ століття не було предметом спеціального вивчення. Тому ідея цього дослідження ґрунтується на висвітленні набутого досвіду вітчизняних учених-педагогів, освітян-практиків, які порушували проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Концепція роботи представлена трьома основними концептами.

Методологічний концепт пов'язав взаємодію всіх методологічних підходів до розв'язання проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття: *системний підхід* у розгляді педагогічних явищ дав змогу дослідити необхідні педагогічні об'єкти; *хронологічний* – дозволив упорядкувати їх; *історико-логічний* використано для вивчення розвитку педагогічної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників; *культурологічний* визнав систему цінностей, вироблених людством у досліджуваний час; *антропологічний* дослідив стан та рівень упровадження педагогічних методів у процес соціального виховання неповнолітніх правопорушників задля формування в них духовних, моральних, інтелектуальних, фізичних якостей;

парадигмальний зробив опис історії соціального виховання неповнолітніх правопорушників крізь призму провідних освітніх парадигм, що домінували впродовж трьох хронологічних етапів дослідження в межах усього досліджуваного періоду (XX – початок XXI ст.); *синергетичний* детально відобразив методологічний складник організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників; *особистісно-діяльнісний* допоміг визначити ступінь активності неповнолітніх правопорушників у процесі соціально-педагогічного виправлення; *герменевтичний* дав змогу ретельно й об'єктивно опрацювати джерельну базу дослідження; *міжгалузевий* сприяв комплексному вивченню психології, ювенальної юстиції, правознавства, політології, соціології, педагогіки та інших галузей знань до соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом 1917 – 2015 рр.

Теоретичний концепт визначив комплексну систему знань з філософії, педагогіки, психології, права, яку покладено в основу дослідження поставленої проблеми з метою її історичного репрезентування в сучасному науково-педагогічному дискурсі України. У межах цього концепту здійснено структурно-логічне відображення змісту історико-педагогічних та наукових джерел, що засвідчують стан історичних подій, явищ, процесів. Теоретичний концепт допоміг обґрунтувати систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників як науковий феномен, що розвивався на ґрунті різних галузей знань, суспільних та освітніх явищ досліджуваного хронологічного періоду.

Технологічний концепт дозволив визначити структурне наповнення змісту та методик соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття; виокремити тенденції розвитку методів, засобів, прийомів і форм соціального виховання дітей та молоді; послідовність, цілісність, логічність між теорією та практикою соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Означений концепт ґрунтується на історичному розумінні необхідності проведення попереджувально-педагогічних та виховних заходів серед дітей щодо припинення скоєння ними злочинів.

Процес історично наукового реконструювання вітчизняного досвіду щодо виправлення протиправної поведінки неповнолітніх виявив не вивчені раніше моделі наукових знань вітчизняної педагогіки, що передбачає постійну розробку генези здобутого в минулому досвіді виховання.

Отже, наукова новизна монографії полягає в тому, що вперше у вітчизняній історії соціальної педагогіки комплексно й системно розглянуто наукову проблему – соціальне виховання неповнолітніх правопорушників, яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження на методологічному, теоретичному й прикладному рівнях; з'ясовано змістовну, соціально-педагогічну, функційну сутність феномену соціального виховання неповнолітніх правопорушників; уточнено та розширено зміст понять «правопорушення», «неповнолітній правопорушник», «соціальне

виховання»; досліджено еволюцію теорії і практики соціального виховання неповнолітніх в Україні протягом тривалого історичного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XX – початок XXI ст. Нижня межа починається з проголошення автономії України в 1917 р. У період з 10 червня 1917 р. до 30 квітня 1918 р. Центральною Радою утворено Генеральний секретаріат освіти. Початок обраного історичного періоду відзначено: процесом децентралізації управління освітою; прийняттям постанов про запровадження загального й безкоштовного навчання; створенням першої української Академії наук, президентом якої став В. Вернадський; виданням Декрету про державну українську мову в УНР; початком процесу українізації шкіл.

Вибір верхньої межі (2015 р.) обґрунтовано прийняттям 5 лютого 2015 р. на засіданні пленарної сесії Верховної Ради України Закону «Про пробацію».

Монографія складається з передмови, переліку умовних позначень, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, післямови, списку використаних джерел і додатків.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВБДББ – відділ боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю
ВБДББЗ – відділ боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю
ВДК – відділ дитячих колоній
ВНО – відділ народної освіти
ВТК – Виправно-трудоий кодекс
ВТКН – відділ трудових колоній для неповнолітніх
ВТУ – виправно-трудова установа
ВЦСПС – Всесоюзна центральна спілка професійних спілок
ДАХО – Державний архів Харківської області
ДДУПВП – Державний департамент України з питань виконання покарань
ДОТ – дитячий оздоровчий табір
ДПР – дитячий приймальник-розподільник
ДПУ – Державне політичне управління
ДТВК – дитяча трудова виховна колонія
ДТК – дитяча трудова колонія
КВІ – Кримінально-виконавча інспекція
КВС – Кримінально-виконавча служба
КК – Кримінальний кодекс
КМСН/Д – кримінальна міліція у справах неповнолітніх/дітей
КПК – Кримінально-процесуальний кодекс
МВС – Міністерство внутрішніх справ
Мін'юст – Міністерство юстиції України
НЕП – нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ООН – Організація Об'єднаних Націй
РНК – Рада Народних Комісарів
РНК УСРР – Рада Народних Комісарів УСРР
РРР – Російська Радянська Республіка, до 19 липня 1918 р.
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, до 21 січня 1937 р.
РУ – ремісниче училище
СВР – Соціально-виховна робота
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ССН – служби у справах неповнолітніх

УНДІП – українсько-науково-дослідницький інститут педагогіки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСР – училища соціальної реабілітації

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка, до 30 січня 1937 р.

ФЗУ – фабрично-заводське учнівство

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦКВ – Центральний каральний відділ

ЦССМ – центри соціальної служби для молоді

ЦСССДМ – центр соціальної служби для сім'ї дітей та молоді

ШСР – школи соціальної реабілітації

ЮНІСЕФ – Дитячий фонд ООН

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1.1. Феномен соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Проблема виховання неповнолітніх правопорушників має давню історію. Вітчизняними педагогами минулого розроблено основні педагогічні вимоги, прийоми й методи, за допомогою яких відбувалося виправлення малолітнього злочинця, повернення його до суспільно прийнятих норм життя. В основі розвитку прогресивних ідей виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників у минулому були: педагогічний оптимізм; використання довіри дитини, її позитивних рис особистості; організація та кооперація навчання й виробничої праці; відмова від ув'язнення неповнолітніх; вплив суспільства та ін.

Фокус нашої розвідки полягає в розкритті особливостей розвитку системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників, дослідженні науково-теоретичної спадщини та практичного досвіду роботи з такими дітьми протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., систематизуванні методів, засобів та форм роботи з дітьми з делінквентною поведінкою.

Вивчення передумов розвитку проблеми виховання неповнолітніх правопорушників допоможе нам більш глибоко дослідити педагогічний досвід роботи з такими дітьми у ХХ – на початку ХХІ ст.; визначити факти, що спричинили подальший розвиток вітчизняної теорії й практики соціального виховання; усвідомити чинники, які зумовлювали формування вітчизняної педагогічної концепції; розкрити основні прийоми боротьби з дитячою злочинністю на рубежі століть.

Друга половина ХІХ ст. є перехідним етапом розвитку суспільства в країні. Збільшення соціальної напруженості, економічні проблеми мали негативний вплив на життя дітей. Одним із асоціальних явищ в означений час була дитяча злочинність. Її причинами стали соціально-економічні, політичні та культурно-освітні чинники. У зв'язку з активним розвитком промисловості в містах, прогресом механізації та заміною людської праці механічними машинами в країні різко зросла кількість безробітного дорослого населення. Зайнятість батьків пошуком нової роботи виштовхнуло дітей на вулицю, яка й займалась їхнім вихованням. Порушуючи цим загальноприйняті форми виховання, розвиток капіталізму в країні змінював традиційні родинні зв'язки. Це породжувало соціальну незахищеність, поширювало безпритульність та бездоглядність серед дітей. Крім того, у

містах збільшувалось населення, пропорційно зростала дитяча знедоленість, утягуючи неповнолітніх до скоєння правопорушень.

Тому для повноти бачення системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в досліджуваний період, а саме протягом другої половини XIX – початку XX ст., доцільно, на нашу думку, провести аналіз розвитку цієї проблеми в попередньому історичному періоді.

Середину другої половини XIX ст. у Росії (до складу якої на той час входила сучасна Україна) історики визначають як час розгорнутого громадсько-педагогічного руху, що сколихнув усе суспільство. Після реформи 1861 р. про звільнення селян від кріпацтва намітилися реформи в судовій, земській, освітній сферах. Питання виховання й навчання постали як «питання життя» [593, с. 246]. Сучасні історики 60-ті рр. XIX ст. вважають найяскравішою сторінкою в історії вітчизняної педагогіки. У ці роки суспільного піднесення до розроблення педагогічної теорії й до освітньої практики долучається багато видатних людей: М. Пирогов (відомий хірург, громадський діяч, педагог), К. Ушинський (правознавець, педагог, один із засновників педагогічної науки та народної школи країни), Л. Толстой (письменник, просвітитель, публіцист, педагог) та ін. Для них цей час став періодом найбільш інтенсивної новаторської роботи. Багато прогресивних педагогів-науковців означеного періоду долучалися до освіти й виховання молодого покоління [Там само, с. 247].

До цього додамо, що на розвиток вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст. вплив мав науковий досвід зарубіжних країн. Вітчизняна педагогіка розвивалася в тісній взаємодії з педагогічною наукою провідних країн світу. Вітчизняні педагоги всебічно та ґрунтовно вивчали світовий досвід у сфері освіти [324, с. 350], досліджували розвиток різноманітних ідей, методів і методик виховання в більшості країн Європи та Америки (Бельгія, Великобританія, Голландія, Данія, Іспанія, Італія, Німеччина, Норвегія, Португалія, США, Угорщина, Франція, Швейцарія, Швеція та ін.), відзначаючи гострі дискурсивні питання в розвитку педагогічної думки цих країн. У контексті розроблення питань соціального виховання неповнолітніх правопорушників вони здійснювали аналіз законодавства зарубіжних країн з питань кримінальної відповідальності малолітніх громадян, визначали особливості застосування виправно-карної політики в конкретних соціально-економічних умовах. Вітчизняні науковці широко досліджували міжнародну практику та власний досвід і теоретичні напрацювання у сфері соціально-педагогічної корекції важковиховуваних дітей.

З 60-х рр. XIX ст. проблему злочинних відхилень у поведінці неповнолітніх досліджували за двома основними напрямками: 1) соціально-педагогічним та 2) карно-правовим. Перший напрям перебував під впливом природно-матеріалістичної концепції. Другий – ґрунтувався на соціологічній концепції, що тільки розпочинала свій розвиток. Відповідно до соціологічної концепції виникнення злочинності пов'язувалось із соціальними умовами

життя людини. Такої думки дотримувалися видатні юристи того часу: О. Богдановський, О. Кістяківський, М. Неклюдова та ін. [874, с. 10].

Сучасна вітчизняна вчена В. Шпак у монографії «Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ століття» (2005 р.) [1193] зазначає, що в Україні після тривалого наукового розроблення проблеми дитячої «ненормальності» практика її вирішення фактично починається з другої половини ХІХ ст. І лише з 70 – 80-х рр. ХІХ ст. привертають до себе увагу діти із затримкою психічного розвитку, педагогічною та соціальною занедбаністю, хворобливі, астенічні, для яких упроваджувалися такі форми навчання, як додаткові уроки, повторювальні класи, допоміжні школи, спеціальні допоміжні школи, виховні будинки тощо [Там само, с. 175].

Досвід реабілітаційної роботи з неповнолітніми правопорушниками, набутий вітчизняними науковцями в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., заслуговує на особливу увагу. Цей період визнається як час підйому «суто української педагогіки», становленням корекційно-реабілітаційної та пенітенціарної системи, етап проб і помилок у справі виправлення девіантної поведінки серед неповнолітніх. Цей час становлення та розвитку вітчизняної педагогічної думки відзначений прагненням суспільства до оновлення й реформ.

Учені, педагоги-практики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. неповнолітніх правопорушників називали: «морально запущеними», «порочними», «зіпсованими дітьми», «морально дефективними», «безпритульними», «важковиховуваними» або просто «важкими дітьми». Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що термін «важкі діти» вперше з'явився в другій половині ХІХ ст. у працях видатних дослідників того часу Д. Дриля [346], О. Зака [387], П. Каптерева [464], П. Лесгафта [602] та ін. Науковці до категорії «важких» зараховували дітей, які не сприймали свої негативні вчинки, дітей жорстоких та байдужих до страждань інших. Учені помилково, але одностайно вважали, що поняття «важка дитина» і «малолітній злочинець» – тотожні [874, с. 11].

Зазначимо, що в другій половині ХІХ ст. були сформовані основні напрями гуманістичної педагогіки, відбувалася поступова переоцінка моральних цінностей, проголошений принцип гуманного ставлення до жінок і дітей, зокрема й до дітей-правопорушників. Розвитку та ефективному вирішенню питань організації соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми правопорушниками сприяли праці вітчизняних педагогів (П. Каптерев [463; 464], М. Миролубов [696], М. Пирогов [804; 805], І. Сікорський [966; 967], К. Ушинський [1110; 1113] та ін.).

Будучи попечителем Одеського й Київського навчальних округів, М. Пирогов проявив себе прихильником і учасником прогресивних перетворень у системі освіти. Він наполягав на ліберальних, колегіальних засадах управління навчальними закладами, виступав проти регламентації

зверху програм навчання та за надання педагогічним радам гімназій значних прав щодо коригування програм. У статті «Нужно ли сечь детей?» (1858 р.) [804], заперечуючи проти фізичних покарань учнів, М. Пирогов підкреслював, що різки знищують у дитині сором. Педагог посилив підготовку вчителів на місцях, організував обмін досвідом через видання «циркулярів», що стали своєрідними педагогічними журналами [324, с. 289 – 290]. Він говорив про байдужість батьків, матерів і вчителів до необхідності гуманного ставлення до дітей, про необхідність удаватися до тілесних покарань тільки в крайніх випадках неслухняності дитини, коли всі інші виправні заходи виявилися недостатніми, і то тільки в молодших класах [804, с. 1 – 2]. Система проступок – покарання М. Пирогова характеризується прагненням до ідеалу морального виховання [Там само, с. 4]. Тому в системі виховної роботи видатного педагога першочерговим є моральне виховання дитини, здійснення якого пропонувалося в ході цілісного педагогічного впливу і власне при навчанні. Під моральним вихованням мали на увазі, по-перше, допомогу дитині в усвідомленні навколишнього світу й суспільного середовища; по-друге, перетворення «добрих інстинктів» на свідомий потяг до ідеалів добра і правди; по-третє, формування характеру й переконань [324, с. 289 – 290].

Соціально-педагогічні позиції М. Пирогова найбільш яскраво виявлялися в його послідовній боротьбі за загальнодоступну школу, будучи тим само прихильником загальної освіти. Він розробив план утворення єдиної школи, що містив школу елементарну (2 роки), реальну і класичні прогімназії (4 роки), реальну (3 роки) і класичну (5 років) гімназії, університет та інші вищі спеціальні навчальні заклади [805, с. 16]. Поряд з цим М. Пирогов приділяє увагу активізації громадського впливу на організацію й розвиток шкільної справи [Там само, с. 9], розвиває ідею загальнолюдського виховання, у чому вбачає головний засіб перетворення суспільства. Гуманістична ідея виховання «справжніх людей», з розвиненими розумовими здібностями, моральною свободою думки і переконаннями стає основною ланкою педагогічної системи соціального виховання вченого [Там само, с. 13].

Звернемося до педагогічної спадщини видатного вітчизняного педагога К. Ушинського, який проголошував єдність навчання й виховання дітей та молоді. При цьому завдання виховання визначалися як найбільш суттєві. Вони набагато важливіші, наголошував учений, «ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови голими знаннями». Як і М. Пирогов, К. Ушинський підтримував пріоритет гуманного виховання людської особистості [324, с. 298]. Він відводив важливе місце ідеї праці як провідному чиннику розвитку особистості. Відомий педагог наголошував на тому, що виховання повинно готувати дитину до дорослого життя, розвивати в людині звичку та любов до праці, допомогти відшукати для себе свою справу у своєму житті [1113, с. 19]. Підготовку дитини до трудової діяльності вчений бачив як входження її в народне життя, звертаючи увагу на могутню

силу народної педагогіки, що здатна пробудити розум людини, до ясної дороги добра [1111, с. 280 – 281].

У справі виправлення противоправної поведінки дітей звернемо увагу на те, що К. Ушинський одним із перших запропонував використовувати превентивний (попереджувальний) потенціал виховання через підтримку моральних підвалин дитини, включення її до цілеспрямованої трудової діяльності, з обов'язковим набуттям професійних навичок у будь-якому ремеслі; уважав, що підґрунтям у житті дитини може служити набута професія, яка, своєю чергою, повинна «підірвати коріння виникнення аморальних дій у поведінці» [874, с. 19; 1110].

Трудове й моральне виховання, за К. Ушинським, слугувало підґрунтям профілактики правопорушень неповнолітніх під час організації їх освітньо-виправного процесу. Головна ідея – привчити неповнолітнього до правильного формування порозуміння, чим саме необхідно заробляти собі на життя, чесним способом задовольняти свої потреби, відучити від аморального життя на вулиці, виховати вміння проявляти етикет та повагу до навколишнього суспільства, поважати працю інших.

К. Ушинський мав власне уявлення про природу злочинності неповнолітніх. Учений убачав у ній багатоаспектне соціальне явище, яке перебуває під впливом складної системи різноманітних чинників:

- 1) соціально-політичних (форма державного устрою, політичні обставини та ін.);
- 2) соціально-економічних (стан економічного розвитку суспільства, його промисловий потенціал, рівень урбанізації тощо);
- 3) соціальних (наявність соціальних гарантій, соціально-правовий захист та деякі інші);
- 4) соціально-психологічних та соціально-педагогічних (соціальне становище сімей, суспільна мораль тощо) [874, с. 18].

На думку К. Ушинського, найбільш сприятливим середовищем для прояву дитячої злочинності та інших типів відхилень у поведінці неповнолітніх є сирітство. Сирітство, уважає педагог, – це особливий соціально-педагогічний феномен, який має свої риси, закони розвитку та функціонування; це скалічене, занедбане дитинство; це школа аморальності, жорстокості, вад. Багато дітей-сиріт мають явні відхилення в моральному, духовному та психічному розвитку, несуть у собі потенціал деструктивної поведінки. Звільнити дитину від аморальних стосунків і потреб можливо лише за умов організації вільної, розумної та морально насиченої діяльності. Саме така діяльність має міцну виховально-попереджувальну спрямованість, що тим самим формує у вихованців певну систему потреб і ставлень [Там само, с. 19].

Спеціалізована система виховально-попереджувального впливу на дітей-сиріт, згідно з ученням К. Ушинського, складається з таких організаційно-педагогічних принципів: максимальне скорочення кількості вихованців у сирітському закладі; наближення умов життя в ньому до

сімейних через створення відповідних виховних стосунків, схожих із сімейними; залучення, упровадження до освітнього процесу елементів зовнішнього середовища шляхом організації навчання в закладах відкритого типу; безумовний пріоритет виховної діяльності над усіма іншими [Там само, с. 19 – 20].

До засобів, що мають важливий виховально-попереджувальний ефект, за переконанням К. Ушинського, належать: усебічний та комплексний вплив виховання на особистість учня, індивідуалізація процесу навчання та виховання, високий рівень етико-професійних якостей вихователя, застосування особистісного підходу у вихованні; єдність педагогічних вимог, підготовка вихованців до самостійного виконання різноманітних професійних та життєвих ролей, необхідних у повсякденному житті; патронат після виходу із сирітського закладу [Там само, с. 20].

К. Ушинського можна вважати одним із засновників особливого напрямку у вітчизняній педагогіці – «педагогіки занедбаного дитинства». Його педагогічні ідеї наразі, у період відродження національної освіти, школи, української педагогіки та української державності, загалом є актуальними й вимагають свого подальшого вивчення та використання [Там само, с. 20]. Головне надбання К. Ушинського – це організація попереджувально-превентивного виховання та розвиток профілактичних заходів щодо соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Важливо для нашого дослідження проаналізувати педагогічний досвід П. Лесгафта – видатного науковця-педагога другої половини XIX – початку XX ст. Учений приділяв свою увагу питанням загального виховання, пояснював значення й роль морального, сімейного та шкільного виховання. Прагнувши показати велику роль сім'ї у формуванні особистості дитини, П. Лесгафт визначив умови, які необхідні для успішного розвитку дітей. Важливу роль і в сімейному, і в шкільному вихованні відводив іграм і різноманітним видам дитячої самодіяльності. Гру він розглядав як засіб, за допомогою якого дитину готують до життя, навчають уміння володіти своїм емоційним станом, підпорядковувати свої дії свідомості [602, с. 8, с. 11 – 12].

Одне з центральних місць у педагогічній спадщині П. Лесгафта займає його вчення про «ідеально нормальну особистість», яку повинна формувати вся система освіти й виховання. Його видання «Семейное воспитание и его значение» (перша частина – «Школьные типы», 1884 р.) [602; 603] було першою науково обґрунтованою працею, яка визначала підхід до постановки мети, завдання, змісту й методів виховання від народження дитини до її зрілості. У єдності і взаємозв'язку розглянуто різні напрями виховної роботи: фізичний, розумовий, моральний, трудовий, естетичний. Такий підхід давав підставу П. Лесгафту стверджувати, що формування поведінки дитини зумовлено постійним впливом з боку виховання й навчання. Шкільне навчання, за ідеями П. Лесгафта, повинно бути не в механічному

накопиченні знань, а йти за загальним гармонійним розвитком дитини, у її розумовому, фізичному та моральному напрямі [602, с. 10 – 12].

Порівнюючи між собою поняття темперамент, тип та характер, він стверджував, що темперамент є спадкоємним. Водночас виступав проти визнання можливості успадкування здібностей та індивідуальних властивостей особистості. У формуванні останніх він відводив вирішальну роль вихованню та умовам життя дитини, закликаючи брати до уваги навіть утробний період розвитку [Там само, с. 10].

Учений виділяв шість типів поведінки дітей: лицемірний, честолобний, добродушний, затурканий-м'який, затурканий-злісний, пригнічений – та надав кожному з них детальну характеристику. Справедливо підкреслював, що «зіпсованість» дитини в більшості випадків – результат не природженої розумової чи моральної тупості, а педагогічних помилок вихователів. Причини формування та прояву девіацій у поведінці дітей, на думку видатного педагога, криються, насамперед, у застосуванні заходів примусу, що принижують гідність дитини, заважають розвитку суто людських якостей. Зловживання покараннями пригнічують психіку дитини, не дають їй можливості вільно розвиватися, що призводить до недовіри, заперечення всього доброго, правильного, справжнього. На цьому етапі виникає закономірний вихід із такої ситуації – девіантна компенсація через пасивні (наркоманія, токсикоманія) або активні (відверте неприйняття, опір чинним соціальним нормам) форми відхилень у поведінці неповнолітніх [448, с. 203 – 205; 601, с. 15 – 19; 602, с. 87 – 91; 874, с. 12].

Аналізуючи причини відхилень у поведінці дитини, П. Лесгафт зазначав роль найбільш яскравих та стійких вражень, що й детермінують появу девіацій, адже вони викликані негативними життєвими ситуаціями, пов'язаними з насильством. Помилковою, наголошував учений, є педагогічна техніка, коли педагог намагається нейтралізувати таку поведінку дитини криком або фізичним впливом. Учитель буде лише тимчасово її пригнічувати, а в подальшому це призведе до її внутрішнього посилення. До способів посилення девіантної поведінки П. Лесгафт правомірно зараховував і мікросоціальну стигмацію, коли клеймо «крадія», «бузувіра», «убивці», накладене близьким оточенням, постійно «висить» над дитиною. «Затаврований такою назвою з дитинства, – пише вчений, – він (неповнолітній) чує її з усіх боків і разом з цим підлягає гнобленню своїми домашніми, нерідко навіть усіма своїми товаришами» [602, с. 87 – 91, с. 265; 874, с. 12 – 13].

Деякі дослідники проблему перевиховання неповнолітніх правопорушників, важковиховуваних дітей та морально знівечених убачали через їхні психічні особливості, що й становило підґрунтя того, що ці діти виявляли, порівняно з однолітками, нахили до ліні, слабкої успішності в навчанні, були морально зіпсовані. І. Сікорський виділяв 10 – 20% таких дітей із загальної їх кількості, говорив про необхідність медико-педагогічної

корекції їхньої поведінки й висунув свою класифікацію важковиховуваних неповнолітніх, спираючись при цьому на їхні нервово-психічні особливості:

1) діти з легкозбудливим нервово-психічним ладом. Мають різні за розвитком розумові здібності, здебільшого вони досить добре обдаровані, мало витривалі для тривалої або напруженої розумової роботи. Головна їхня відмінність – моральна нестійкість;

2) діти, у яких порушено баланс між фізичним і психічним розвитком. Окремо поділяються на дві підгрупи: а) діти з переважальним, домінантним зростанням тіла над розумовим розвитком, б) діти, у яких розумовий розвиток відбувається успішніше, ніж зростання тіла. Обидва типи відрізняються моральною нестійкістю: імпульсивністю, грубістю, спільністю до насильства;

3) діти, які характеризуються нелінійністю інтелектуального розвитку, їхній інтелектуальний розвиток проходить переривчасто, стрибками;

4) «рухливо неспокійні» діти, які відрізняються великою неухважністю та слабкою успішністю в навчанні. При нервовому розладі часто плачуть, роблять масу неадекватних дрібних проступків, своєю поведінкою стомлюють вихователів і дратівливо діють на товаришів. Моральна нестійкість періодично посилюється;

5) діти з природжено важким характером. Мають ознаки дегенерації. Відрізняються схильностями до брехні, цинізму, завзятості, жорстокості, егоїзму. Мало схильні до покаяння. Їм властивий прояв зла в складних його формах [967, с. 170 – 174].

Маючи спільні погляди із П. Лесгафтом, І. Сікорський наголошував на необхідності запровадження у виховний процес ігрової діяльності, яку науковець бачив як один із методів профілактики ваблення дітей до противоправних вчинків. Педагог надавав вагомого значення об'єднанню фізичного, розумового, психічного, морального й естетичного розвитку дитини, а ігрову діяльність представляв як розумову й фізичну працю, свого роду школу мислення про причинно-наслідкові дії, явища. У справі перевиховання неповнолітніх правопорушників віддавав перевагу спеціалізованим навчальним закладам (виправним колоніям для неповнолітніх), моральному й ремісничому вихованню важковиховуваних дітей та підлітків [966; 967].

Іншу класифікацію важковиховуваних підлітків запропонував педагог-дослідник О. Зак у роботі «Характеристика детской преступности» (1912 р.) [387]:

1) природжені злочинці з поганою спадковістю, з явними дефектами психофізіологічної організації, з крайніми проявами ранньої розбещеності;

2) звичні суспільству злочинці, цілком здорові фізично й морально, але вже втягнені в стихію злочину;

3) випадкові злочинці [387, с. 101 – 102].

О. Зак досліджував етіологію злочинності неповнолітніх, яка, за його думкою, зводиться до питання про відношення чинників злочинності.

Науковець наголошував на тому, що більшість дітей-злочинців стають на шлях правопорушень дуже рано, починаючи з 8, 10, 12-ти років свого життя. Причиною цього є розбещена соціальна атмосфера, у якій перебуває підліток. У період раннього дитинства, коли душа дитини відкрита й оголена, діти, крім пияцтва й розпущеності, нічого не бачать, через що протягом кількох років за такої моделі поведінки, яку демонструють дорослі, вони стають моральними каліками [387, с. 80 – 81].

Грунтовне вивчення історико-педагогічних джерел засвідчило й те, що в другій половині XIX ст. з'являлись перші наукові праці, присвячені аналізу психічного стану дітей з відхиленнями в поведінці: Є. Альбицький «Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей заброшенных в связи с законодательством о принудительном воспитании» (1893 р.) [17], О. Богдановський «Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики» (1870 р.) [147], О. Кістяківський «Молодые преступники и учреждения для их исправления» (1878 р.) [490], М. Таганцев «Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву» (1871 р.) [1050] та ін.

Однією з перших робіт, присвячених проблемам виправлення делінквентної поведінки серед дітей, була праця українського науковця О. Богдановського «Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики» (Одеса, 1870 р.) [147]. Цікавим є те, що цю розвідку було написано, використовуючи зарубіжний досвід урегулювання криміногенного чинника серед неповнолітніх правопорушників в Англії, Бельгії, Німеччині та США, здійснено аналіз педагогічного досвіду спеціалізованих установ для виправлення неповнолітніх правопорушників у цих країнах, наведено статистичні дані (до 1868 р.) з правопорушень неповнолітніх, детально розглянуто спеціалізовані установи Англії та Франції, їх побутового стану. О. Богдановський надає кримінологічну характеристику неповнолітнім, приділяє увагу зменшенню карального вироку через малолітство осуджених. Проте автор залишив без уваги питання внутрішньої організації виховно-виправного процесу виправних закладів.

Праця професора М. Таганцева «Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву» (1871 р.) [1050] присвячена аналізу вітчизняного законодавства з питань права про малолітніх злочинців. Науковець робить огляд вітчизняних установ примусового утримання неповнолітніх, проводить аналіз питання «Що таке право?» Автор доходить деяких висновків про необхідність удосконалення вітчизняної виправної роботи з неповнолітніми правопорушниками, пропонує звернутись за прогресивними ідеями до Європейських країн та перейняти в них ідеї педагогічної роботи.

Вітчизняний дослідник О. Кістяківський у роботі «Молодые преступники и учреждения для их исправления» (1878 р.) [490] також представив зарубіжний досвід організації виправного виховання неповнолітніх. Учений ґрунтовно проаналізував педагогічний досвід

виховання дітей-правопорушників Англії та Франції. Педагоги-дослідники Є. Альбицький та О. Ширген працю «Исправительно-воспитательные учреждения для несовершеннолетних правонарушителей и детей покинутых в связи с законодательством о принудительном воспитании» (1893 р.) [17; 1189] присвячують вивченню та узагальненню кримінального законодавства щодо покарання малолітніх злочинців. Поряд з О. Кістяківським, дають аналіз історичного розвитку й сучасного (на той час) стану спеціалізованих виховних закладів для неповнолітніх, але вже у вітчизняній пенітенціарній системі. Є. Альбицький та О. Ширген – одні з перших, хто характеризують організацію патронату над звільненими неповнолітніми в'язнями, а також дітьми, морально занедбаними, безпритульними, бездоглядними, сиротами.

Проблеми перевиховання неповнолітніх правопорушників були розглянуті І. Миклашевським у праці «Несколько слов о несовершеннолетних преступниках» (1896 р.) [688]. Зазначаючи питання перевиховання неповнолітніх, які стали на шлях злочинності, науковець приділив увагу правовому вихованню дітей, наголосив на необхідності створення виправних установ для неповнолітніх, використовуючи тим само виправні заходи замість покарання шляхом ув'язнення.

Серед причин, що породжували відхилення в поведінці та сприяли виникненню злочинів серед неповнолітніх в аналізований історичний період, науковці, педагоги-практики досліджуваного етапу, насамперед, називали розбещений, аморальний стан батьків, відсутність нагляду та опіки над дітьми, низький рівень розвитку в них провідних психічних функцій, несприятливий характер суспільного устрою та врядування, а також недоліки у вихованні та успадковані злочинні нахили окремих індивідів [874, с. 10].

Д. Дриль наголошував, що в кожному суспільстві є певний, визначений тип «нормальної людини». За визначенням цього терміна науковець розумів людину, спроможну до самостійного життя в суспільстві [346, с. 5]. Серед причин, які сприяли виникненню правопорушень серед підлітків, дослідник виділяв: спадковість важкого характеру дитини; вплив аморального обличчя соціального середовища; неспроможність надати певний рівень освіти вчителями, педагогами та вихователями через слабку їхню підготовленість [346].

Генезу правопорушень Д. Дриль убачав як результат дії певних зовнішніх впливів на психічний стан особистості й наголошував на необхідності вивчення мотиву скоєння злочину неповнолітніми, дослідженні розвитку противоправної поведінки для пошуку можливості зрозуміти її дійсну природу, з метою знайти дієві засоби для боротьби з нею [Там само, с. 262]. Перші зачатки зlodіянъ простежуються ще в ранньому дитинстві, наголошував учений, коли дитина нерозумна, схильна до впливу несприятливих умов навколишнього середовища, а також успадковує хибні риси характеру. Тому питання про спадковість і про можливість боротьби з поганими спадковими проявами Д. Дриль ставив у повноваження науки кримінального права [Там само, с. 266]. А важких у вихованні дітей учений

уважав необхідним удаватися до заходів клінічного лікування, організації суворого виховання та ізоляції.

Проаналізувавши наукові періодичні праці кінця XIX – початку XX ст., зазначимо вагоме значення преси у вивченні питань підліткової злочинності цього часу. Наукові статті, видання, публікації, присвячені різноманітним аспектам питання правопорушень серед неповнолітніх, були надруковані в таких журналах: «Вестник благотворительности», «Вестник Европы», «Детская помощь», «Журнал Министерства юстиции», «Психология и дети», «Трудовая помощь», «Тюремный вестник» та ін.

З цього питання протягом другої половини XIX – початку XX ст. виходять публікації, присвячені дослідженню проблем піклування над неповнолітніми злочинцями (П. Бельський «Преступность и дети» (1917 р.) [82; 83], Д. Дриль «Постановка дела исправительного воспитания в России» (1905 р.) [345], М. Духовський «Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России» (1900 р.) [353], Ф. Малинін «Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898 – 1901 гг.» (1903 р.) [656], М. Миролубов «Тюремный патронат» (1905 р.) [696], В. Нікітін «Дети-преступники и их судьба» (1874 р.) [722], О. Скопінський «Несовершеннолетние преступники по Уголовному уложению» (1908 р.) [977] та ін.). Науковці пропонували свої напрацювання у виховній справі з неповнолітніми правопорушниками, зазначали причини злочинів, наводили приклади вирішення цієї проблеми. Провідною ідеєю виховання, яку педагоги проголошували в працях, було гуманне ставлення до дитини, гармонійний розвиток особистості та прагнення до постійного морального вдосконалення.

Д. Тальберг у праці «Исправительные колонии и приюты в России» (1882 р.) [1051] на прикладі Рубежівської колонії Київського товариства землеробських колоній відмічав побудову організації управління цієї установи, зазначав необхідність розробки відповідних посадових інструкцій для педагогічного колективу, які визначали права й обов'язки директора колонії, учителів та педагогів. М. Беклешов у статті «Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних» (1910 р.) [72] приділяв увагу дотриманню традицій релігійного виховання неповнолітніх в'язнів у виправних колоніях: дотримання посту, помірного способу життя неповнолітніми, шанування церковних свят і свят іншого віросповідання. М. Терзієв у роботі «Профессиональное обучение питомцев воспитательно-исправительных заведений» (1916 р.) [1063] вагоме місце надавав ремісничій праці вихованців, яка була вже певним чином організована у виправних колоніях для неповнолітніх. Уже на той час (початок XX ст.) праця вважалась раціональним засобом перевиховання неповнолітніх злочинців й активно залучалась до освітньо-виправного процесу ремісничо-землеробських і трудових колоній.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. науковці, педагоги-практики активно проводили пошуки нових форм і методів боротьби з

дитячою та підлітковою безпритульністю та злочинністю. Активний громадський рух, спрямований на педагогічну роботу з малолітніми злочинцями, здійснення попередження злочинності неповнолітніх, організацію їх виховання, актуалізував проблему соціально-правового захисту інтересів дітей.

Державне піклування про дітей, дітей-сиріт, безпритульних, неповнолітніх правопорушників та інших знедолених у другій половині XIX – на початку XX ст. знайшло відображення в «Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпосної залежності» від 1861 р., яким на селянські общини покладалася відповідальність за опіку круглих сиріт. Починаючи з 1864 р., державна опіка сиріт реалізувалась у двох напрямках – Відомством Установ Імператриці Марії та земствами на місцях. Хоча загальна тенденція до максимального охоплення дітей-сиріт органами державного піклування шляхом збільшення кількості відповідальних закладів і зниження дитячої смертності зберігалася, система передачі дітей-сиріт у спеціальні заклади дещо змінилася [1193, с. 176].

Протягом наступних років вийшли такі спеціальні закони: Закон про виправні притулки (1866 р.), Закон про особливості судочинства щодо неповнолітніх (1897 р.), Закон про виправні заклади (1909 р.) та ін., що свідчили про гуманну політику держави й громадськості. Спираючись на них, педагоги-дослідники Є. Альбицький, Є. Антонов, Є. Баранцевич, О. Кістяківський, Л. Сабінін та ін. обґрунтовували необхідність створення в країні замість наявної тюремної системи нових типів виправних закладів для неповнолітніх правопорушників.

В історико-педагогічній літературі досліджуваного часу відзначено, що процес організації перевиховання в другій половині XIX ст. був спрямований на три основні завдання виправлення протиправної поведінки неповнолітніх та молодих людей. На першому місці було попередження злочину, на другому – його фактичного знищення, коли воно виявилось, на третьому – протидія його повторенню. Для досягнення поставлених завдань були передбачені спеціалізовані установи попередження злочинів, в'язниці для дорослих, виправні заклади для молодих, а також організація патронату над звільненими в'язнями.

Розгортання проблеми «дитяча злочинність» на межі XIX – XX ст. призвело до того, що науковці-теоретики, діячі науки, представники спільноти вважали за необхідне налаштування державного соціального інституту з вирішення цієї проблеми. А через збільшення публічного інтересу до справи виправлення протиправної поведінки малолітніх зусиллями громадської ініціативи наприкінці XIX ст. у країні було сформовано організаційні засади соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками.

Популярними були з'їзди представників виправних закладів для неповнолітніх, на яких порушували питання виховання знедолених дітей, сиріт, бездоглядних, безпритульних та правопорушників.

Перший з'їзд представників виправних закладів відбувся в Москві (1881 р.) у приміщенні Рукавишниковського виправного притулку. У з'їзді брали участь: міський голова С. Третьяков, представники від Большенського виправного притулку для дівчаток: А. Стрекалова, С. Яковлєв, М. Киричко; від петербурзького товариства патронату – Є. Вагонова; від ярославського притулку – М. Капустін; від симбірського виправного закладу – П. Розонов; від виправної колонії Студзенець (м. Варшава) – В. Миклашевський; від харківського виправного притулку В. Фідлер; від саратовського навчально-виправного притулку – О. Пряничников; від петербурзької землеробської виправної колонії – В. Шемякін, директор колонії; від головного тюремного управління – В. Семчевський; представники Московського Рукавишниковського виправного притулку: К. Рукавишников, П. Ахлестишев, О. Фідлер. Крім того, у з'їзді брали участь: І. Тарасов (Рубежівська виправна колонія), О. Скоббев (Вольська військова гімназія), П. Коновніцин (представник московського тюремного комітету), П. Остелецький (колишній директор Вольської військової гімназії) [933, с. 1].

На першому з'їзді представників виправних закладів почесний попечитель Міського Рукавишниковського притулку К. Рукавишников зазначав: «...Мета всіх виправних закладів для малолітніх одна і та ж, вона полягає в тому, щоб з порочного малолітнього, шляхом духовного його переродження, зробити чесного релігійного і морального трудівника. Стоячи вже кілька років близько до цієї справи, я переконався не тільки в тому, наскільки це важке завдання, але і в тому також, що воно значною мірою ускладнюється, дозволю собі вжити такий вираз, замкнутістю і відособленістю кожного виправного закладу, що заважає вивчити справу як слід...» [Там само, с. 4].

Увага на з'їзді була приділена поширенню дитячої злочинності через обставини й навколишнє середовище, у якому перебували знедолені діти: сироти, безпритульні, бездоглядні; вирішенню проблеми впливу розбещеного способу життя їхніх батьків на прикладі власної противоправної поведінки. порушувалися питання розумового, морального, правового, релігійного виховання дітей у виправних закладах.

Другий з'їзд було проведено 10 – 15 вересня 1884 р. у Києві у Київському дворянському зібранні. У з'їзді брали участь: О. Баумгартен, О. Бурнашев, Г. Гудим-Левкович, О. Дрентельн, О. Кістяківський, В. Миклашевський, В. Нікітін, П. Остелецький, О. Прянишников, К. Рукавишников, П. Соломон, М. Таганцев, В. Тальберг, Д. Тальберг, О. Трепов, І. Толлі, О. Фідлер, М. Шимановський, С. Яковлєв та ін. [932, с. 1].

Розглядалися правові основи передачі неповнолітніх до притулків, колоній та інших виправно-виховних установ, передачі дітей батькам (родичам, опікунам). М. Таганцевим було промовлено про особливості присудження вироку неповнолітнім, за врахуванням таких умов, як наявність здорового глузду неповнолітнього та врахування його віку. Наголошено на

розподілі дітей на такі вікові групи: 10 – 14 років та 14 – 17 років і присудження їм:

1) у віці 10 – 14 років замість смертної кари, каторги або ув'язнення – направлення до виправного будинку; неповнолітнім 14 – 17 років замість присудження до ув'язнення – передача до виправного закладу, а за умовою набуття 18 років відправлення до в'язниці зі скороченням терміну на половину;

2) неповнолітнім 14 – 17 років замість смертної кари – призначення позбавлення волі строком на 5 – 10 років; замість каторги – ув'язнення строком на половину від присудженого;

3) неповнолітнім віком 10 – 17 років замість арешту або грошової застави направлення їх до ремісничої виправної установи [932, с. 9 – 10].

Крім того, порушувалось питання про заходи стягнення й позбавлення прав опіки порочних батьків, установлення їхньої відповідальності щодо безвідповідального ставлення до дітей. Також розглянуто особливості навчання вихованців у виправних установах, складання ними іспитів, можливі структури побудови класів тощо.

На третьому з'їзді (1890 р.) пролунала пропозиція створення бюро виправних закладів («Постоянное бюро съездов русских исправительных заведений»). Воно було оформлено 10 лютого 1891 р. і розпочало свою діяльність у складі: голови К. Рукавишнікова, В. Миклашевського, М. Таганцева, С. Яковлева, О. Меморського [547; 1049; 1086]. До основних завдань бюро входило: відстеження й виконання постанов попереднього з'їзду; координування серед притулків, виправних колоній та інших установ виконання постанов і розпоряджень, порушених на попередніх з'їздах; організація наступних запланованих з'їздів, виклики представників виправних закладів, педагогів, громадських діячів та іншої спільноти; клопотання про постанови з'їздів, направлення запитів, розгляд доповідей, пропозицій. Також бюро встановлювало внутрішній розпорядок зустрічей на наступних з'їздах.

Бюро було постійно діючим органом між з'їздами, і через нього виправні заклади отримували необхідні консультації та роз'яснення. Позитивним у діяльності бюро було те, що воно систематизувало матеріали з'їздів, вчасно видавало їх і розсилало всім виправним закладам [45, с. 57].

У подальшому всі з'їзди представників виправних притулків проходили в Москві: четвертий – у серпні-вересні 1895 р., п'ятий з'їзд проходив у травні 1900 р., шостий – травень 1904 р., а сьомий – жовтень 1908 р.

На з'їздах представників виправних притулків порушувалися питання організаційного характеру: про порядок розміщення, утримання і звільнення неповнолітніх; розроблялися програми виправного виховання, стану й досвіду роботи з організації медико-педагогічного нагляду в закладах виправного виховання, патронату після звільнення неповнолітніх;

організовувалось обговорення спірних питань, обмін думками, досвідом роботи з неповнолітніми правопорушниками тощо.

Узагалі в період з 1881 р. по 1911 р. пройшло вісім з'їздів представників виправних закладів для малолітніх. Дев'ятий з'їзд, намічений «бюро виправних закладів» на 1915 р., був перенесений з причини Першої світової війни. У подальшому він так і не був скликаний.

Восьмий (останній) з'їзд, до складу якого також входили науковці, педагоги та представники української спільноти, проходив у жовтні 1911 р. На з'їзді з доповіддю виступив відомий заслужений діяч у галузі примусового виховання О. Фідлер, який акцентував увагу на необхідності правильної організації найширшої допомоги бездоглядним та покинутим дітям. На його думку, необхідно було залучувати міста і земства для планомірної боротьби з дитячою злочинністю й засновувати в кожному місті та окремій місцевості особливе «Товариство піклування про дітей» [547, с. 35; 1084].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чітко виокремилася потреба в систематичному вивченні різноманітних форм соціально-педагогічної допомоги. У 1909 р. створено Спільку закладів, товариств і діячів із суспільного й приватного піклування, відкрито дитячі суди, що ставили за мету соціальний захист і підтримку знедоленого дитинства. Це означає, що в країні виокремився соціально-педагогічний підхід до встановлення і розвитку теоретичних і практичних засад реабілітаційної діяльності вітчизняних виправно-виховних закладів [1193, с. 177].

Загалом кінець XIX – початок XX ст. насичений проведенням з'їздів, зустрічей, організацій конференцій, присвячених різним проблемам кримінальної справи, психології, педагогіки та вихованню того часу. Представимо в таблиці 1.1 перелік з'їздів, конференцій, зустрічей, на яких порушували питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників, піклування про знедолених дітей, розвитку пенітенціарної системи країни тощо (див. табл. 1.1).

У різноманітних освітніх товариствах, суспільних зустрічах, присвячених питанням соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми, активно брали участь представники української інтелігенції: Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Лубенець, Т. Лубенець, Д. Пальчиков, І. Стешенко, М. Сумцов та деякі ін. Вони порушували питання соціального захисту дитинства, організовували центри опіки, створювали заклади позашкільної освіти і для дітей, і для дорослих.

Таблиця 1.1

З'їзди представників освіти й громадськості, на яких порушувалось питання виправлення протиправної поведінки неповнолітніх у період дослідження другої половини XIX – початку XX ст.

Найменування з'їздів, конференцій, зустрічей	Дата проведення, місто
1	2
З'їзди представників виправних закладів для неповнолітніх	I-й з'їзд – 20 – 27 жовтня 1881 рік, Москва; II-й з'їзд – 10 – 15 вересня 1884 рік, Київ; III-й з'їзд – 15 – 23 червня 1890 рік, Москва; IV-й з'їзд – 27 серпня – 2 вересня 1895 рік, Москва; V-й з'їзд – 12 – 18 травня 1900 рік, Москва; VI-й з'їзд – 19 – 26 травня 1904 рік, Москва; VII з'їзд – 12 – 20 жовтня 1908 рік, Москва; VIII з'їзд – 16 – 23 жовтня 1911 рік, Москва
Всеросійський з'їзд з педагогічної психології	1 – 5 червня 1909 року, Петербург
Всеросійські з'їзди з експериментальної психології	26 – 31 грудня 1910 року, Петербург; 26 – 31 грудня 1913 року, Петербург; 2 – 7 січня 1916 року, Петербург
Російська група Міжнародної Співки криміналістів	1898 рік; 1899 рік; 1900 рік; 1901 рік; 1902 рік; 1904 рік; 1910 рік
Всеросійський тюремний з'їзд тюремних діячів	1914 рік
З'їзд діячів з питання суду над малолітніми	27 – 30 грудня 1913 рік, Петербург

Поряд з теоретичними дослідженнями правопорушень неповнолітніх осіб в аналізований період відбувався пошук ефективних засобів урегулювання дитячої злочинності. Протягом усього означеного часу (друга половина XIX – початок XX ст.) проводилося вивчення діяльності виправних закладів і патронатних Товариств. Цим питанням активно займалися Л. Горохова, В. Набокова, К. Рукавишников, М. Шимановський та ін. Однак досвід, відбитий у матеріалах з'їздів виправних закладів і патронатних Товариств, не систематизувався й не аналізувався.

На рубежі XIX – XX ст. організація соціально-педагогічної діяльності та виховна робота з різними категоріями неповнолітніх набула високої популярності серед учителів, батьків, медичних працівників і психологів. А через причини зростання правопорушень серед неповнолітніх та збільшення за чисельністю малих злочинців відбувалося активне реформування нормативної бази щодо виховання неповнолітніх, а також накопичення досвіду роботи з важкими дітьми та підлітками.

Нові правові рішення в питаннях дитячої злочинності були широко підтримані юристами і громадськістю. Стали відкриватися суди з особливим статусом у справах неповнолітніх, діяльність яких привертала увагу громадськості. Спочатку практика діяльності таких судів користувалася підтримкою й високо оцінювалася, але потім такі суди широко критикувалися, адже проблему дитячої злочинності не вдалося вирішити.

На жаль, статистичні показники злочинності неповнолітніх на початок XX ст. не знижувались, а навпаки зростали (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Відомості про види та кількість злочинів неповнолітніх правопорушників

Діяння, за які неповнолітні залучалися до суду	Роки				
	1911	1912	1913	1914	1915
1	2	3	4	5	6
Крадіжки і приховування, збут краденого і привласнення чужого майна	1238	1382	1455	1460	1593
Підпали	26	20	8	10	27
Злочини проти моралі	17	17	16	35	31
Убивство і замах на нього	26	30	17	31	14
Жебрацтво	96	125	132	161	242
Інші злочини	97	68	91	107	99

Як бачимо, переважали злочини проти власності, потім – жебрацтво. Причому відзначалася цілком зрозуміла тенденція до зростання тих і тих видів та форм злочинів у роки погіршення суспільно-політичної, економічної ситуації в країні, посилення соціальної напруженості.

Проте надбання школи соціально-педагогічного виховання другої половини XIX – початку XX ст., зародження основних ідей, форм і методів роботи з важковиховуваною молоддю не залишилося безслідно. Воно дало основу для подальшого розвитку вітчизняної соціально-педагогічної концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників у XX ст.

1.2. Організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблема дитячої злочинності поширилася після скасування кріпосного права в 1861 р. Кількість сиріт та дітей, які залишилися без догляду батьків, різко збільшилася. Безпритульність та сирітство, бідність серед більшої частини населення створювали причини для скоєння неповнолітніми правопорушень. Організацію виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників розглянуто в науково-педагогічній літературі XIX ст. як справу «виправного виховання». У цей період відбувалися масштабні суспільні та соціально-економічні перетворення, реформи в освітній сфері, становлення та розвиток науково-педагогічної думки, зміни в системі судів і підходів до покарання злочинів.

Перша половина XIX ст. відзначилася значними економічними проблемами. Конфлікт, що виник між феодалними виробничими відносинами й розвитком виробничих сил, не міг не вплинути на суспільне життя українців. Через це царський уряд був змушений провести реформування всіх ланок і економічного, і суспільного життя, унаслідок чого 90-ті рр. XIX ст. стали часом завершення промислового перевороту, а впровадження машинного виробництва, своєю чергою, вимагало підготовки грамотних і дисциплінованих робітників [874, с. 9].

Доцільно звернути увагу й на те, що зазначений період характеризувався широким залученням дітей та молоді до виробничої сфери. Така практика мала подвійний характер: з одного боку, важка праця на заводах і фабриках негативно впливала на загальний стан здоров'я дітей, позбавляла їх дитинства, а з іншого, – надавала можливість отримати спеціальність, здобути освіту, сприяла підвищенню їхньої відповідальності та дисциплінованості. Кмітливі підлітки були під пильним наглядом підприємців, які відбирали їх, віддавали на навчання до фахівців, улаштовували до шкіл та училищ [Там само].

З огляду на це ефективним шляхом боротьби зі злочинністю в другій половині XIX ст. уважалося ліквідування чинників, що спонукали зміну орієнтації кримінально-карної політики, яка ґрунтувалася на знанні дійсних причин злочинної поведінки, а не на боротьбі з її наслідками. Виходячи з цього, карну політику пропагувалось змінити на попереджувальну, превентивну, профілактичну. Змістом її повинна була стати педагогічна освіта народних мас, особливо молодого покоління, якому бракувало належного виховання [Там само, с. 10].

Судова реформа 1864 р. докорінно змінила системи судоустрою та судочинства, що не могло не позначитися й на засобах протидії злочинності неповнолітніх, яка на той момент уже набула характеру соціального феномену.

У законодавчому полі думка про необхідність влаштування неповнолітніх, які стали на шлях правопорушень, належала професору

Новоросійського університету О. Богдановському та професору Київського університету О. Кістяківському. Саме ці громадські діячі розробили засади ювенального правосуддя над неповнолітніми, спрямовані на проведення каральних заходів щодо їх засудження з використанням виправно-виховної та педагогічної роботи. У таблиці 1.3 представимо статистичні дані щодо кількості неповнолітніх від 10 до 21 рр., звинувачених у скоєнні злочинів протягом 1861 – 1867 рр. [76, с. 45; 225, с. 906].

Таблиця 1.3

Відомості про кількість осіб віком від 10 до 21 року, звинувачених у скоєнні злочинів

Вік правопорушника	Роки							
	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867
1	2	3	4	5	6	7	8	9
10 – 17	830	1 167	972	1223	1201	1035	864	717
17 – 21	6342	7 087	7662	8 303	7960	7 342	7025	4 356

Наведені дані, при наявній тенденції до зростання, показують зниження рівня злочинності, починаючи з 1864 р. Однак до позитивної оцінки цього факту необхідно підходити обережно, маючи на увазі таку обставину. У зв'язку з тим, що судові реформи здійснювалися шляхом поступового запровадження судових статутів, у звітах цього періоду дані про діяльність судових процесів достовірно не відбивалися. Аналіз інших джерел показує, що під час судових реформ рівень злочинності серед неповнолітніх правопорушників залишався високим і зберігався в межах 9 – 10% від загального числа із тенденцією його зростання [76, с. 45; 724].

Відзначимо, що всі засуджені діти протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбували покарання в арештних будинках, тюрмах разом з дорослими злочинцями. Зрозуміло, що спільне перебування вкрай негативно позначалося на моральному й соціальному розвитку неповнолітніх. Більше того, одночасне перебування з дорослими розбещувало дітей і сприяло формуванню в них якостей, притаманних звичайному злочинцю. Тому першочерговим постало завдання – відокремлення неповнолітніх від ув'язнення у звичайних в'язницях.

Започаткування соціально-педагогічної діяльності із неповнолітніми правопорушниками в Україні було пов'язане з виникненням спеціальних закладів для неповнолітніх: виправних притулків, хліборобських колоній і ремісних притулків для морально знівечених підлітків, які згідно із законом від 5 грудня 1866 р. почали відкриватись в Україні приватними благодійними товариствами.

Значну цінність для нашого дослідження становить звернення до історико-педагогічної літератури кінця XIX – початку XX ст., у якій представлено здобуті напрацювання соціального виховання вітчизняних педагогів означеного часу. Це праці таких авторів, як: Д. Дриль «К вопросу

об исправительном воспитании» (1897 р.) [343], «Наши исправительно-воспитательные заведения и вопросы исправительного воспитания» (1898 р.) [344]; О. Кістяківський «Молодые преступники и учреждения для их исправления» (1878 р.) [490]; «Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних» (1882 р.) [933], «Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних» (1885 р.) [932] та ін.

Зауважимо, що на перших кроках розвиток виправних закладів для малолітніх правопорушників ішов повільно, і значна кількість дітей залишалась у в'язницях для дорослих. За дослідженнями Є. Тарновського, у 1891 – 1893 рр. 81,9% малолітніх і неповнолітніх злочинців у віці до 17 років були направлені до звичайних тюрем, 5,9% – до виправних притулків, решта – до інших видів покарання [1057, с. 19 – 21]. Є. Тарновський відзначав користь притулків для неповнолітніх, наголошуючи на тому, що ці заклади затримують загальний рух дитячої злочинності. У губерніях, де не було виправних притулків, скоєних дітьми правопорушень було втричі більше, порівняно з губерніями, де такі заклади функціонували [Там само, с. 21 – 22].

Отже, поступово перевага в справі виправлення протиправної поведінки неповнолітніх надавалась виховним заходам замість карального впливу на дітей.

У досліджуваній період законодавчо передбачалося вікове обмеження, що накладалося мировими судьями на дітей. Чинне законодавство відносило: до малолітніх – дітей у віці від 10 до 14 років; до неповнолітніх – осіб у віці від 14 до 21 року. До першої вікової категорії передбачалися більш «легкі» заходи виховання. Залежно від скоєного злочину неповнолітніми віком від 14 до 17 років питання кримінальної відповідальності вирішувалося в суді. Неповнолітнього зазвичай направляли у виправний заклад або йому виносилася кримінальна відповідальність відповідно до статті 138 Виправного кодексу. До неповнолітніх віком від 17 до 21 року застосовувалися всі без винятку покарання, передбачені законодавством, такі як і до повнолітніх, але в пом'якшеній формі чи зменшенням на одну третину [347; 1050].

Згідно зі ст. 6 «Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями», мирові судді мали право направляти неповнолітніх, які вчинили злочин за тогочасним кримінальним законодавством, не до державних пенітенціарних установ, а в спеціальні виховні заклади, якщо такі знаходилися в означеній місцевості. Так передбачалася ізоляція неповнолітніх правопорушників від дорослих злочинців [661, с. 11; 1102].

Нормативно-правовим підґрунтям для створення, організації та діяльності таких закладів став Закон від 5 грудня 1866 р. про виправні притулки. У додатку А представимо «Височайше затверджену від 3 грудня 1866 року думку Державної Ради про виправні притулки».

Виправні притулки протягом другої половини XIX – початку XX ст. належали до міністерства внутрішніх справ, яке керувало всіма в'язницями (ст. 2). Міністр внутрішніх справ мав право в будь-який час і особисто, і через відряджених чиновників оглядати заклад і вимагати усунення виявлених недоліків і порушення встановлених правил. Таке ж право мав і губернатор у межах своєї губернії (ст. 13). З тією ж метою закон зобов'язував управління кожного притулку представляти міністру внутрішніх справ щорічний звіт про діяльність закладу (ст. 12) [490, с. 83 – 84]. Безпосереднє управління притулками здійснювали особи непорочної моральності із твердими і чесними переконаннями, і ті, які мали атестат на право викладання (ст. 7) [Там само, с. 84].

Виправні притулки могли утримувати дітей обох статей (ст. 6). Внутрішнє життя закладів урегульовувалося правилами. У законодавчих документах указувалося, що деякі умови підлягають обов'язковому виконанню, а саме: особи, які утримуються в них, повинні навчатися і теоретично, і практично. Мінімум теоретичної освіти складався з: вивчення Закону Божого (відповідно до віросповідання правопорушника), читання, письма, арифметики. Розширення навчальних дисциплін залежало від можливостей кожного закладу окремо [Там само, с. 84 – 85].

У 1870 р. у Міністерстві внутрішніх справ з'явився проект створення спеціальних колоній і притулків, після чого почали відкриватися добродійні товариства землеробських колоній і ремісничих притулків та товариства виправних притулків [547, с. 31; 775, с. 326].

Процес створення нових закладів виховного і перевиховного характеру був дуже повільним і важким. Проте зазначимо, що 70-ті рр. XIX ст. стали періодом становлення пенітенціарної системи для неповнолітніх в Україні. Засновниками притулків і колоній були громадські організації, товариства виправних притулків і землеробських колоній, тюремні та благодійні комітети й різноманітні товариства та патронатні служби.

Так, на території України першими спеціальними установами для неповнолітніх правопорушників були такі заклади: Харківське товариство виправних притулків (затверджено 18 грудня 1871 р.) та Київське товариство землеробських колоній і виправних притулків (затверджено 17 липня 1874 р.). Вони були малочисельними. У Харківському товаристві, за звітом 1876 р., перебувало 220 членів, а в Київському – за звітом 1877 року – 138 осіб [490, с. 91]. Отже, в українських губерніях із самого початку було засновано два типи установ для неповнолітніх: землеробсько-ремісницька колонія змішаного типу й ремісницький притулок.

Рубежівська колонія, створена Київським товариством землеробських колоній і ремісничих притулків колоній, відкрилась у селі Рубежівка (нині – Михайлівка-Рубежівка), поблизу м. Ворзель, 30 серпня 1876 р. і розпочала свою діяльність у жовтні цього ж року. Керівництво колонією було доручено О. Ушинському – досвідченому педагогу, колишньому вчителю гімназії, брату великого вітчизняного педагога К. Ушинського [490, с. 158]. У 1884 р.

Рубежівська колонія була перенесена ближче до Києва (сьогодні її територію поглинуло місто) і проіснувала вона до 1917 р. [661, с. 14].

У діяльності Київського товариства брав участь колишній Київський генерал-губернатор, імператорський комісар, князь О. Дондуков-Корсаков [490, с. 98 – 99]. За статутом ця колонія приймала: а) неповнолітніх злочинців і бродяг, засуджених судовими установами до тюремного ув'язнення на певний термін; б) дітей, які перебували при батьках у тюрмах; в) неповнолітніх жебраків і дітей, які не мали притулку (Статут колонії §4) [Там само, с. 160].

До січня 1877 р. у колонії знаходилося 16 хлопчиків віком 10 – 16 років. Протягом першого півріччя 1877 р. поступило 13 дітей. До кінця першої половини 1878 р. кількість вихованців збільшилася до 37 [Там само, с. 161], і вона з часом поступово зростала. Практично всі вихованці були віддані в колонію на три роки. Тільки одна дитина на 2 і ще одна – на 4,5 роки. Рубежівська колонія в перші роки свого існування уникла незручності прийняття малолітніх на короткий термін [Там само].

Крім директора, виховання й навчання в колонії здійснювали два вихователі й один помічник вихователя. Для навчання дітей сільського господарства й ремесел до колонії запрошували садівників; столярних майстрів, чисельність яких змінювалася; слюсарів і ковалів. Для ведення господарства, продовольчої сфери і для охорони в колонії працювали: кухар, доярка, двірник і сторож [Там само, с. 161 – 162].

Рубежівська колонія була побудована за «сімейним» типом. Вихованців колонії за віком розподіляли на дві групи: старшу (13 – 16 років) і молодшу (10 – 13 років), з якими постійно перебували вихователі. Вихованці мали виконувати всю домашню роботу самостійно. Також передбачалося їхнє навчання. За рівнем письменності вихованців ділили на три класи. У першому класі вчилися абсолютно неписьменні безграмотні діти, у другому – ті, хто мав елементарні навички письма, тому до предметів у цьому класі додавалась ще арифметика. У третьому класі викладались арифметика, російська історія, географія, російська граматики. Навчання йшло за гімназичними підручниками. Крім того, усім вихованцям викладався Закон Божий. Важливим складником виховної роботи в Рубежівській колонії було професійне навчання (сільське господарство та ремісництво). У 1912 р. в колонії відкрилося однокласне училище, де велося навчання військового строю та було організовано оркестр [482; 661, с. 15].

Закон Божий викладав священник колонії в усіх трьох класах. Узагалі на релігійну освіту в Київській колонії зверталася особлива увага. Вихователі намагалися через читання релігійно-моральних творів і живі розповіді про найбільш зворушливі євангельські події пробудити релігійні почуття в дітей-колоністів. Також дітей навчали хорового співу, що покращувало, на думку педагогів того часу, душевні якості вихованців. Усі діти співали хором ранкові та вечірні молитви, молитви перед та після обіду. Найбільш здібні

вихованці під керівництвом вихователів у неділю співали в церкві [490, с. 163 – 164].

Навчання грамоти в зимовий час відбувалося вранці та ввечері: з 8 до 11-ої години ранку, з перервою на обід і для відпочинку; та з 6-ої до пів на восьму або до 8-ої години вечора. Навесні заняття грамотою обмежувалися одним уроком – з 6 до 7-ої години ранку. А під час польових і городніх робіт, виконуваних вихованцями, навчання зовсім припинялось [Там само, с. 164].

З квітня по жовтень вихованці займалися роботами на городі, у саду і в полі. Діти, які обробляли город площею п'ять десятин, збирали й заготовляли городні овочі, у саду висаджували дерева та виконували інші садові роботи, до полів вивозили добрива. У деяких з цих робіт брали участь і ті хлопці, які займалися в майстернях. У зимовий час, поза класних занять, діти працювали на току: молотили і сортували хліб, мололи борошно, дерли крупу тощо. Цими роботами виключно займалися хлопці, які не працювали в майстернях [Там само, с. 164 – 165].

До системи навчання певного виду ремесла в Рубежівській колонії було введено столярну, слюсарну і ковальську справи, що забезпечувало професійну підготовку вихованців у галузі сільського господарства [Там само, с. 166].

У столярній майстерні колоністи виготовляли віконні рами, різні меблі для колонії та приватних осіб, а також виконували замовлення київського меблевого магазину. Згодом, коли було вирішено навчити вихованців виготовляти землеробські знаряддя, були побудовані слюсарна майстерня і кузня. У цих майстернях вихованці навчалися виготовляти плуги, віялки та інше сільськогосподарське приладдя [490, с. 166 – 167].

У Рубежівській колонії навчання ремесел відбувалося щодня, але переважно взимку воно починалося після обіду і тривало до 7-ої години вечора. Навчання проводили майстри, яких у столярній майстерні працювало 2 – 4 особи, у слюсарній і ковальській було по одному майстру. Протягом перших років заснування колонії у столярній майстерні працювало 9 хлопців, у ковальській – 10 [Там само, с. 167].

Рубежівська землеробська колонія була першим досвідом у справі пенітенціарного виховання неповнолітніх правопорушників в Україні відповідно до Закону про виправні притулки (1866 р.). Її метою стала організація освітньо-виховного процесу знедолених дітей (безпритульних, бездоглядних дітей, дітей-сиріт та неповнолітніх правопорушників). Основною відмінністю колонії був «сімейний» тип виховання, із розподілом на дві вікові групи (старша і молодша). А змішаний тип колонії (землеробсько-ремісницька) підвищував її рівень автономності, що давало шанси на подальший розвиток такого типу виправних установ для неповнолітніх правопорушників у країні.

Ідея створення Харківського товариства виправних притулків виникла ще в 1869 р. через усвідомлення громадськістю необхідності мати заклад для неповнолітніх злочинців. Товариство розпочало свою діяльність з 19 грудня

1871 р. Основним фондом товариства стали кошти Харківської повітової земської управи (понад 6 тис. руб.) та пожертвування приватних осіб – присяжних засідателів Харківського окружного суду. Почесними та дійсними членами товариства стали відомі в Харкові та Російській імперії юристи та громадські діячі: Х. Алчевська, О. Алчевський, М. Бекетов, К. Велітченко, Л. Гіршман, Є. Гордієнко, Д. Данилевський, Д. Деларю, Д. Дриль, В. Кочетов, В. Пашенков-Тряпкін, А. Стоянов, І. Рубінштейн, О. Селіванов, І. Устинов, К. Уткін, В. Франковський, І. Чижевський, І. Щелков, О. Яблонський та ін. [547, с. 31; 766, с. 1, 2, 9, 12; 956, с. 340; 1193, с. 236; 1276, Арк. 47 зв., 51 зв.].

Проект щодо відкриття під Харковом виправного притулку реалізовувався протягом 10 років. 24 травня 1881 р. у с. Дергачі було відкрито перше відділення (сім'я) на 15 вихованців віком від 10 до 13 років. З 1890 р. почала функціонувати школа садівництва, городництва та хмільництва [547, с. 31 – 32; 656, с. 506; 1144, с. 139; 1274, Арк. 12 зв.].

На чолі комітету Харківського товариства стояли два професори: В. Кочетов, який очолював кафедру сільського господарства в Харківському університеті, і Л. Владимиров – відомий професор кримінального права цього ж університету [490, с. 99].

Відома українська вчена В. Шпак у монографії «Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у XIX – на початку XX століття» (2005 р.) [1193] відзначає прогресивні нововведення в системі виховання Харківського товариства. У його основу були покладені ідеї О. Бурнашева про виправлення як моральне відродження, що було можливим лише завдяки моральній самодіяльності самого вихованця. Поступаючи до притулку, дитина становила особистість, яка ще морально не склалась, а до злочину призводила не зла воля, а безсилля дитини. Тому на притулок покладался обов'язок зробити все можливе, щоб розвинути і закріпити в кожного вихованця самостійність волі в необхідному для виховання напрямі, спрямувати його внутрішні спонукання на добрі справи. Організатори притулку вважали, що людину не можна виправити силоміць, адже виправляється тільки той, хто має власне бажання і тверду рішучість змінити свою поведінку на краще [1193, с. 241].

Узагалі Харківське товариство виправних притулків відзначається гуманним ставленням до дітей-злочинців. Так, педагоги Харківського виправного притулку нехтували: тілесними покараннями; ув'язненням дитини (відмова від карцеру), використовуючи на противагу цьому свою систему заохочення та винагород. Вихованці харківського притулку мали можливість спілкуватися з батьками, були забезпечені всім необхідним для загального та професійного навчання й підлягали під патронат товариства після виходу з притулку.

Одеське товариство виправних притулків для неповнолітніх затверджено у 1886 р. Проте, ще в 1870 р. О. Богдановським було запропоновано проект притулку для утримання неповнолітніх

правопорушників з метою їхнього виправлення. Протягом 70 – 80-х рр. цей проект реалізується, й остаточно виправний притулок відкривається в 1889 р. Його директором був Ф. Савенко. Ознайомившись із практикою роботи Київського, Харківського та Московського (Рукавишниковського) притулків, він відмовився від практики тілесних покарань неповнолітніх. Система виховання цього виправного закладу базувалася на досвіді Харківського притулку. Її ключовими ідеями були: 1) моральний авторитет персоналу притулку, особливо вихователів і директора; 2) увага до релігійного виховання та релігійних переконань, які вимагалися і від вихованців, і від персоналу; 3) постійне перебування персоналу з вихованцями; 4) систематичні бесіди з вихованцями; 5) фізична праця; 6) обов'язкове навчання російської мови (до притулку нерідко потрапляли діти, які її не знали), зокрема читання та письма [661, с. 15; 1086, с. 21].

У 1891 р. (за іншим джерелом [1049] – у 1895 р.) відкрилося товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у м. Полтаві. Ідея створення колонії для дітей у Полтавській губернії виникла ще в 1871 р. завдяки клопотанню прокурора С. Хрульова. За його ініціативи було започатковано Кременчуцьке товариство виправних колоній і ремісничих притулків, але ця справа не була реалізована. У журналі «Детская помощь» (1892 р.) розміщено публікацію, у якій зазначено, що «в Полтаві на кошти місцевого товариства виправних притулків в недалекому майбутньому передбачалось влаштувати виправний притулок для малолітніх злочинців». Полтавська міська дума постановила виділяти по 300 руб. щороку на заклад, а Полтавське губернське земство передало капітал в 11.055 руб. 37 коп. в управління товариства на відкриття притулку. У 1894 р. полтавський поміщик П. Базилевський подарував товариству виправних притулків ділянку приміської землі в 120 дес., а товариство, зібравши капітал 35 тис. руб., приступило до облаштування приміщення колонії. Землеробська колонія в Полтаві була відкрита лише в 1899 р. [131, с. 554; 377, с. 7; 440, с. 577 – 578; 547, с. 33; 867, с. 55; 1193, с. 255, с. 256].

У Волинській губернії товариство виправних притулків було створено у 1892 р. Статут товариства був затверджений Міністром внутрішніх справ 12 травня 1892 р., а перші збори відбулись 30 липня цього ж року в приміщенні Волинського губернського правління. Товариством був заснований виправно-виховний притулок для неповнолітніх у с. Тригир'я Житомирського повіту на території Тригирського чоловічого монастиря, у 25 верстах від Житомира. 2 березня 1898 р. притулок відкрився як тимчасовий на 15 вихованців у будівлі, яку винаймала Рада товариства до побудови власного приміщення. Директором цього закладу став С. Анікін [131, с. 98, с. 99; 353, с. 121; 547, с. 33; 672, с. 38, с. 39; 765, с. 9].

Ідея створення товариства землеробських колоній і ремісничих притулків Чернігівської губернії виникла у квітні 1894 р. Статут товариства й колонії був затверджений 13 вересня 1894 р. Колонія для неповнолітніх була відкрита 17 жовтня 1896 р. у с. Підусівка Чернігівського повіту за

ініціативою Чернігівського губернатора Є. Андрієвського [131, с. 955, с. 957; 547, с. 33; 769, с. 68]. Колонія надавала широкий простір для розподілу вихованців на групи для організації робіт і вивчення окремих галузей сільського господарства, ремесел і виробництв, готуючи їх у такий спосіб до оволодіння різними спеціальностями й самостійного трудового життя. Загальна площа колонії, що була розрахована на утримання 200 – 250 дітей, становила 165 дес. землі. У 1897 р. до колонії була приєднана територія Сіножатської дачі в Козелецькому повіті площею в 40,5 дес. землі з метою відкриття окремого відділення для дівчаток [1193, с. 249].

Статут Катеринославського товариства виправних притулків (м. Катеринослав – нині м. Дніпро, *наша прим.*) був також затверджений 1892 р. Важливу роль в організації товариства відіграло губернське управління. Членом товариства стало також Катеринославське губернське земство на підставі постанови від 7 грудня 1889 р. Олександринська колонія в Катеринославі відкрилась у травні 1900 р. і була розрахована на 24 вихованців [353, с. 121; 547, с. 33; 775, с. 326, с. 327, с. 332; 1049].

Перший на території сучасної України заклад для неповнолітніх дівчат засновано на початку XX ст. Одеським товариством виправних притулків був відкритий виховно-ремісничий притулок, статут якого затверджено 24 лютого 1901 р. До притулку приймалися дівчата віком від 10 до 14 років за рішенням суду, безпритульні та бездоглядні підлітки й жебрачки. Заклад влаштовувався спочатку на 20 неповнолітніх дітей. Процесом виховання й навчання керував директор Одеського виправно-виховного притулку для неповнолітніх хлопців [547, с. 34; 1103, с. 3 – 5].

Переважно на всій території сучасної України протягом другої половини XIX – початку XX ст. створювалися спеціалізовані заклади для виховання та перевиховання неповнолітніх правопорушників. Це колонії для неповнолітніх, виправні притулки, землеробські колонії та інші заклади, спрямовані на перевиховання малолітніх злочинців.

Представимо в таблиці 1.4 перелік виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, що були засновані в період другої половини XIX – початку XX ст. на території України.

Таблиця 1.4

**Перелік виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, що
були засновані в період другої половини XIX – початку XX ст. на
території України**

№	Назва закладу	Кіл-ть місць для неповно- літніх на момент відкриття закладу	Рік засну- вання	Засновник	Рік утво- рення заснов- ника
1	2	3	4	5	6
1	Волинський виправно- виховний притулок	15	1898	Волинське товариство виправно- виховного притулку для неповнолітніх чоловічої статі	1892
2	Київська ремісничо- землеробська колонія (Рубежівська)	70	1876	Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків	1874
3	Одеський виховно- виправний притулок для дівчаток	20	1901	Одеське товариство виправних притулків	1886
4	Одеський виправний притулок	30	1889	Одеське товариство виправних притулків	1886
5	Одеський притулок для неповнолітніх	10 (?)	1887	Одеське товариство заступництва безпритульних та осіб, що відбули покарання	1867
6	Олександринськ а колонія для неповнолітніх	24	1900 р.	Катеринославське товариство виправних притулків	1892 р.
7	Полтавська виховно- виправна колонія	30	1899	Полтавське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків	1891 (1895)

Продовження табл. 1.4

1	2	3	4	5	6
8	Харківський виправний притулок	15	1881	Харківське товариство виправних притулків	1871
9	Харківський виховний притулок для дівчаток	(?)	1912	Харківське товариство патронату над неповнолітніми	1912
10	Харківський виховний притулок для хлопчиків	(?)	1912	Харківське товариство патронату над неповнолітніми	1912
11	Харківський будинок працьовитості	Відомостей не встановлено			
12	Херсонський виховно-виправний притулок	30	1900	Херсонське товариство виправних притулків	1898
13	Чернігівська землеробсько-ремісничка колонія для неповнолітніх	200 – 250	1896	Чернігівське товариство ремісничо-землеробської колонії для неповнолітніх. У веденні губернської тюремної інспекції	1894

(?) – точні дані не встановлені.

У дужках наведено дані, що містяться в інших джерелах.

Усі ці заклади не мали нічого спільного з в'язницею. Вони не мали ні стін, ні ґрат, що їх оточували, і за своїм характером мали виключно виховну спрямованість у справі виправлення протиправної поведінки неповнолітніх. Переважна їх кількість була заснована й утримувалася благодійними товариствами. Виховальну участь у цих суспільствах брали особи із судових відомств, громадські діячі, а також педагоги та вчителі, які мали завдання перебороти злочинність неповнолітніх доцільними засобами [347, с. 103].

Далі здійснимо загальний аналіз системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у вже наявних на той час землеробських і ремісничих колоній, притулків та товариств.

Система соціального виховання ґрунтувалась на основі прогресивних ідей вітчизняних педагогів того часу (Є. Альбицький, О. Богдановський,

Д. Дриль, О. Зак, О. Кістяківський, П. Лесгафт, М. Пирогов, І. Сікорський, К. Ушинський та ін.). Ці ідеї були використані і в підходах до організації виховання у виправних закладах. Фахівці, які стояли біля витоків справи соціального виховання, уважали, що для цього варто використовувати ті самі засоби, що мали поширення у вихованні дітей узагалі, оскільки до вихованців у закладах ставилися як до звичайних дітей, які перебувають у незвичайних умовах: занедбаність, сирітство, жебрацтво тощо.

Першочергове значення педагоги відводили релігійно-моральному вихованню дітей. Виховання й навчання практично в усіх спеціалізованих закладах досліджуваного періоду будувалось на релігійних принципах. Організаторами та засновниками закладів для неповнолітніх правопорушників були священнослужителі, які входили до складу закладу або брали участь у роботі з дітьми.

Головна мета релігійного виховання вбачалася в моральному вдосконаленні дитини, що вважалося на той час неможливим без релігійної приналежності, оскільки *суть морального вчення становить саме вчення релігійне* [1115, с. 8, с. 34 – 36]. Для цього здійснювався комплекс заходів релігійного впливу, наприклад, релігійно-моральний розвиток вихованців досягався кількома засобами: церковним богослужінням; щоденними домашніми молитвами; дотриманням статутів і звичаїв святої церкви; релігійно-моральними бесідами священника з усіма вихованцями; приватними бесідами з окремими вихованцями; навчання в школі Закону Божого; релігійно-морального читання тощо [76, с. 164].

На Великі свята неповнолітні правопорушники обов'язково відвідували церкви. Саме завдяки включенню релігійної освіти у виховний процес неповнолітніх була організована музична освіта вихованців. Церковний спів сприяв розвитку моральних якостей та естетичних ідеалів малолітніх правопорушників. У багатьох колоніях були хори, які брали участь у богослужіннях місцевих церков.

У виправних закладах особливу увагу приділяли фізичній культурі як засобу розвитку кмітливості, зміцнення волі, різних моральних якостей. Особливе місце відводилося рухливим іграм, оскільки вони, крім впливу на фізичний розвиток, мали дисциплінувальне значення [1085, с. 195].

У багатьох виправних закладах, поряд із фізичним вихованням, відбувалася військова підготовка як засіб виховання дисциплінованості, особливо розвитку почуття товариства й колективізму, наприклад, у Харківському притулку педагоги приділяли значну увагу маршам, дисциплінованим походам тощо. Як результат у Лисинській колонії Харківського притулку були створені пожежні команди з числа вихованців. Причому це не було простою грою. Були випадки, коли вихованцям доводилося брати участь у гасінні пожеж у місцевих селищах. І вихованці проявляли себе найкращим чином, діяли грамотно і злагоджено, і їм удавалося гасити пожежі, зберегти майно власників від загибелі [76, с. 172; 607, с. 18; 767, с. 24; 768, с. 66].

Важливими формами роботи з неповнолітніми правопорушниками були екскурсії та походи на природу. Це спонукало дітей до любові до довкілля, прищеплювало працьовитість. У вихованні дітей широко використовувалася краєзнавча робота, наприклад, у Катеринославі дітей виводили на екскурсії до Дніпра, у Харкові – на залізничну станцію. Товариства виправних притулків організовували екскурсії до Криму, Бахчисараю, Чотири-Даг і печер, Алушти тощо [76, с. 173 – 174].

Вихованці колоній вивчали читання та письмо. Цікавим було те, що педагоги виокремлювали дітей за їхніми інтересами та намагались розвивати здібності своїх підопічних.

Навчання завжди стояло поряд з вихованням, тому педагоги колоній намагались бути уважними до успіхів, яких досягали діти. Упроваджувалась система заохочень – дітям, які відзначились у навчанні, дарували олівці, книги, креслярські інструменти, картинки для розфарбовування тощо. Такий підхід сприяв вихованню в колоністів цілеспрямованості, розуміння відповідальності за свою роботу.

Навчання малолітніх правопорушників відбувалось відповідно до програми Міністерства народної освіти. Однак перелік предметів, що викладались, визначався Статутом та напрямом діяльності виховного закладу. В одних закладах навчали лише грамоти, в інших дітям викладали географію, історію, природознавство та прикладні предмети (креслення, малювання тощо) [76, с. 180].

Отже, історико-педагогічний аналіз показав, що зміст навчання в закладах для неповнолітніх правопорушників був різний. Проте його основу становили: письмо, читання та арифметика. Педагоги дослідженого періоду зазначали, що процес навчання був найслабшою стороною в діяльності виправних закладів. Вони бачили, що поєднання в одному класі дітей з різним рівнем підготовки, підпорядкування шкільних занять економічним і професійним інтересам, існування вечірніх занять були найбільш вразливими місцями шкільної справи. Турбувало їх і те, що в таких закладах часто змінювалися вихователі, а саме вони в багатьох закладах і проводили навчальні заняття. Висловлювалися сумніви і щодо доцільності поєднання в одній особі вихователя і вчителя [17, с. 201].

Вагоме значення в соціальному вихованні малолітніх правопорушників мала система трудового виховання. Важливе місце відводилось праці та навчанню ремесел як засобів виховання малолітніх правопорушників. Працю науковці-педагоги традиційно вважали найбільш сильним засобом виховання. Вона була найбільш організованою та популярною в закладах для неповнолітніх правопорушників.

Трудове навчання, на думку К. Ушинського, здійснювалось за практичним методом вивчення вихованцями ремесла безпосередньо при виготовленні виробу. Вихованці навчалися виготовлювати спочатку окремі деталі, а вже потім певні вироби на замовлення організацій і установ. Такий

метод навчання мав переваги, оскільки використання дешевої робочої сили вихованців дозволяло керівникам закладів отримувати прибуток.

З часом цей метод було замінено на більш прогресивний «програмний метод»: діти спочатку навчалися ремеслам за спеціальною програмою, а потім використовували отримані знання на практиці. Програмний метод формував більш якісні знання, оскільки, завдяки його застосуванню, вихованці мали можливість засвоювати технологію виготовлення речей та виробів загалом, а не окремими частинами. Пізніше найбільш популярною стала система трудового навчання, у процесі якої застосовувалися інтегровані елементи програмно-наочних методів.

За програмним методом поступово зросла популярність землеробських колоній. В основу навчання в закладах такого типу було покладено практику господарської діяльності. Діти залучались до тепличного господарства, тваринництва, бджільництва тощо. Саме тому в програми навчання додатково були включені предмети з природознавства, рослинництва, ботаніки та ін.

На перших етапах існування трудових колоній мала свою перевагу реміснича справа «кустарного» рівня, але з часом вона розвинулась у професійну, орієнтовану на підготовку кваліфікованих фахівців, здатних не тільки виконувати певну роботу, але й працювати на машинах. Це відповідало й розвитку промисловості, і формуванню системи професійної освіти в країні. І якщо мати на увазі, що система професійної освіти включала професійно-технічні або ремісничі школи, курси, сільськогосподарські школи та училища, то організатори виправних закладів вміло використовували це у вихованні неповнолітніх правопорушників [76, с. 189].

Практично в кожному виправному закладі педагоги прагнули забезпечити вивчення кількох ремесел. Пріоритетними були: столярно-токарне, ковальсько-слюсарне ремесла, швацька та кравецька справи. Більше того, вихованці мали право вибору ремесла за власним бажанням, наприклад, у Харківському притулку й Чернігівській колонії вихованцям надавалася можливість упродовж 2 – 3 місяців спробувати займатися кожним із запропонованих ремесел, а вже тільки потім зробити остаточний вибір.

Іноді напрям закладу через низку чинників та причин змінювався. Деякі заклади мали змішаний тип свого профілю, наприклад, у Чернігівській колонії поєднувалися різні профілі: взимку вихованці вивчали ремесло, а влітку займалися землеробством.

Однією з вимог виправних закладів було здійснення постійного контролю за вихованцями. Цей обов'язок виконували всі службовці: педагоги, вихователі, службовий персонал та ін. Більше того, намагаючись відлучити підлітків від злочинного середовища, у виправних закладах прагнули до виключення з життя дітей тюремної атрибутики та відносин, властивих в'язниці.

Прикладом тому є Харківський притулок, що відзначався злагодженим педагогічним колективом зі своїми ідеями гуманістичних принципів виховання. Розуміння «режиму» тут пов'язувалося з дисциплінованістю вихованців, відповідальністю, порядком. Педагоги довіряли вихованцям у завідуванні майстернями, коморами, веденні розрахунку кормів, продуктів, грошових розрахунків. Виправні методи цього закладу виключали жорстокі покарання та одиночні ув'язнення. Натомість стосунки вихователів із дітьми будувалися на засадах рівних життєвих позицій, із тим, щоб в особі педагога завжди відчувався доброзичливий порадник і наставник. Вихованців привчали сумлінно, відповідально ставитися до праці, усвідомлюючи її високе моральне значення. З метою духовного релігійного впливу вихованці кожного недільного й святкового дня всі відвідували церкву [1193, с. 243].

Розпорядок майже в усіх виправних закладах для неповнолітніх правопорушників будувався відповідно до режиму дня, який узгоджував директор. Визначалось: час підйому; сніданок, обід, вечеря; заняття в школі, майстернях; робота на полі, у саду, городі; час відпочинку. Щоденне навантаження становило 11 – 18 годин. Вільного часу у вихованців залишалося дуже мало. Їм заборонялися азартні ігри, куріння, уживання спиртних напоїв. Незважаючи на це, були випадки, коли вихованці нехтували цими заборонами й дозволяли собі подібні речі.

Підліткам пропонувалося беззаперечне виконання вимог розпорядку дня, старанно вчитися, сумлінно освоювати ремесло, брати активну участь у роботах по господарству. Імовірно, що виконання цих вимог знаходилося в прямій залежності від тих умов і тих взаємин, які склалися в закладі. Крім того, важливе значення мало й наділення підлітків певними правами, а саме: право бути обраним до органів самоврядування, якщо такі були; право відвідувати бібліотеки; право брати участь у самодіяльності, гуртках, виставках художньої творчості; право мати побачення з рідними, вести з ними листування; право купувати товари на зароблені гроші в тому випадку, якщо вони видавалися; право мати власність у вигляді особистих речей, шафи, маленького городика, садка. Усе це визначалося вимогами режиму, які прописувалися зазвичай у статутах товариств-засновників і статутах закладів виправлення неповнолітніх правопорушників [76, с. 210 – 211].

Найефективнішим засобом регулювання поведінки у виправних закладах була система покарань і заохочень. У кожному закладі така система встановлювалася статутом, визначаючи певний перелік можливих покарань. Найбільш поширеними були: зауваження або догана, зроблені наодинці або публічно; заборона грати; заборона побачення або листування з рідними; позбавлення прогулянок; призначення на господарські роботи тощо.

Дисциплінарні стягнення Харківського притулку накладалися на вихованців відповідно до рекомендацій §18 статуту притулку і виконувались у такій послідовності: зауваження й догана наодинці, публічна догана, позбавлення місця за столом у їдальні, позбавлення однієї страви, порції яловичини або святкового пирога, залишення на одному хлібі й воді, за

винятком гарячого сніданку, обмеження в іграх, призначення виконання домашньої роботи в позаурочний час, позбавлення у святкові дні або під час прогулянок свободи, ув'язнення на 1 – 4 дні в карцері з видачею їжі нарівні з іншими вихованцями або позбавленням окремих страв, а при більш важких проступках – 1 – 2 дні на хлібі й воді. Тілесні покарання були виключені як такі, але у виняткових випадках призначалися за постановою зібрання вихователів і з дозволу правління закладу [1193, с. 245].

Одним із найсуворіших покарань було направлення дитини до карцеру. Проте в Харківському притулку Чернігівської колонії вважали, що не варто застосовувати таких заходів впливу, що містять елементи жорстокості й можуть довести підлітка до виснаження, ненависті та прихованості. Покарання в цих установах не використовувалися. Також покарання не використовувались і в інших виправних закладах, де виховання й навчання ґрунтувалося на ідеях гуманного ставлення до виховання неповнолітніх правопорушників.

У Київській колонії практикувалося покарання читанням. В інших закладах застосовувалися такі покарання, як стояння біля стінки стовпом або на колінах, стояння під холодним душем, одягання дисциплінарної сукні, позбавлення частини зароблених грошей. На жаль, педагогам не завжди вдавалося переломити сформовані принципи й погляди малолітніх правопорушників і тим самим виключити елемент покарання з педагогічної системи організації виховання. Проте у виправних закладах широко використовувалися заохочення. На противагу покаранням, заохочення мали значне поширення серед колоній та дитячих притулків. Це була система різноманітних нагород; публічна похвала; запис на дошку пошани; нагорода відзнаками; допущення до виконання обов'язків, які потребують особливої довіри; відпустка на побачення до батьків та родичів.

У Київській колонії існувала марочна система, при якій кількість заохочень залежала від кількості одержуваних марок або відміток. До числа заохочень належало й умовне дострокове звільнення.

Система заохочень і винагород у Харківському притулку відрізнялася досить широким діапазоном засобів, серед яких варто назвати такі: скорочення терміну перебування на 1/3 за клопотанням керівництва притулку, відпустки для побачення з батьками, виробнича праця на власну користь у майстернях, збільшення матеріальної допомоги після конфірмації. Гроші, зароблені вихованцями, зберігались у вихователів відділень і видавалися на витрати з власного дозволу педагогів. Інколи дітям давалися господарські доручення для задоволення потреб закладу [1193, с. 246].

Отже, під впливом широкого суспільного руху, розвитку народної освіти та нових прогресивних концепцій, а також педагогічних ідей другої половини XIX – початку XX ст. у теорії та практиці виховання неповнолітніх правопорушників поступово складалися гуманістичні принципи, методи та засоби виховання, які ефективно застосовувалися в умовах спеціальних виправних закладів.

На основі традиційних засобів і втілення нових концепцій вітчизняної педагогічної думки досліджуваного періоду були визначені основні пріоритетні засоби виховання у виправних закладах: релігійно-моральне виховання, загальна і професійна освіта, праця, режим і дисципліна.

Виправлення неповнолітнього правопорушника на рубежі XIX – XX ст. передбачало повернення суспільству цілком придатної до добродесного життя людини. Кожен вихованець колонії мав отримати закінчену освіту за встановленими у виправному закладі предметами, вивчити ремесло, оволодіти вмінням господарювання тощо. Отже, теорія і практика виправлення протиправної поведінки неповнолітніх, що були засновані на гуманістичному підході, представляли один з етапів розвитку вітчизняної педагогічної школи означеного історичного періоду.

У контексті дослідження варта уваги патронатна система як складник виправлення протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Педагоги аналізованого періоду підкреслювали, що для повного виправлення «злочинної» поведінки неповнолітніх обмежуватися тільки виховними закладами недостатньо. Перед суспільством постало питання необхідності впровадження системи допомоги особам, які звільнилися з колоній, в'язниць. Забезпечення неповнолітніх – колишніх вихованців притулків – необхідною соціально-економічною допомогою на перших кроках «вільного» та «самостійного» життя дослідники розуміли як патронат. Розроблення та впровадження патронату в практику виправлення протиправної поведінки неповнолітніх розпочалося в 90-х рр. XIX ст. Термін «патронат» походить від лат. *«pater»* – батько. Наприкінці XIX ст. під «патронатом» педагоги розуміли заступництво.

Потреба в патронаті над неповнолітніми правопорушниками вперше юридично була визнана в 1866 р. Правилами про виправні притулки. Стаття 2 Правил установлювала обов'язок виправних закладів протягом певного терміну надавати допомогу випускникам і забезпечувати їм *«можливе сприяння в справі пристрою майбуття»* [862].

Це питання обговорювали в працях С. Гогель, П. Люблінський, В. Миклашевський, Г. Фельдштейн та ін. До кола робіт, що сприяли розвиткові теорії та практики патронату, варто віднести: «Идея патроната как идея внутреннего управления» (1898 р.) І. Гурляндя [296]; «Тюремный патронат» (1905 р.) Ф. Малиніна [654; 655]; «Принудительное воспитание молодежи и патронат исправительных приютов как средства борьбы с преступностью» (1900 р.) Г. Фельдштейна [1120] та ін.

Відомий педагог М. Мирослюбов у праці «Тюремный патронат» (1905 р.) зазначив, що патронат необхідний з педагогічною метою для поступового привчання колишніх тюремних вихованців до вільного життя, до користування свободою, оскільки в'язниця, як би вона не була добре організована, не може привчити покараного достойно користуватися свободою. Інакше вона перестала б бути сама собою [696, с. 84].

Організація патронату наприкінці ХІХ ст. проводилась у двох напрямках. За запискою, що передувє Закону про виправні притулки (1866 р.), у якій порушувалося питання патронату над неповнолітніми «випускниками», передбачалося встановити дві форми патронату: приютську та самостійно-суспільну [140].

У першому випадку патронат поширював своє піклування тільки на випускників окремого виправного закладу, без залучення іншої категорії «важких дітей». Такий патронат здійснювався через адміністрацію притулку. У другому випадку патронат був поширеним майже для всіх неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі або вийшли з виправних закладів.

Відповідно до другого напрямку діяльності передбачалось створення спеціальних установ патронату. Тут були певні труднощі щодо організації трудової зайнятості, оскільки діти мали різну професійну підготовку, а ті, хто вийшов з місць позбавлення волі (в'язниць і арештних будинків), не мали її зовсім. Крім того, діти мали різний рівень розвитку, дисциплінованості, відповідальності та ін. Це «доповнювалося» тим, що в загальних місцях ув'язнення, на відміну від виправних закладів, систематичної виховної роботи не проводилося [76, с. 246].

Патронат здійснювався і колективно, і індивідуально. Індивідуальна допомога виявлялася: у направленні дитини до сім'ї; при переселенні вихованця; наданні прописки або матеріальної негрошової підтримки, наприклад, одягом, взуттям, їжею; у визначенні на військову службу. Колективна допомога полягала у створенні та розміщенні дітей до притулків, нічних будинків, майстерень, ферм, земельних колоній, шкіл. Патронат над вихованцями здійснювався до досягнення ними 21 року.

Перевагу протягом дослідженого часу отримав патронат, що організовувався при виправному закладі. Проте в цій роботі виникало багато труднощів. Так, основною проблемою було питання устрою вихованців після їхнього випуску з виправних закладів. Більшість дітей направлялася до батьків або родичів. Прикладом тому є патронатні служби Житомира, Одеси, Харкова, Чернігова та інших міст України. Узагалі система організації патронатної служби різноманітних товариств, колоній, виправних притулків та інших виправних закладів для неповнолітніх в означений хронологічний період була різною. Отже, розглянемо здійснення патронату Одеським, Київським та Харківським товариствами.

12 серпня 1887 р. було затверджено Статут Одеського товариства патронату для безпритульних та колишніх в'язнів, який очолив Яків Йосипович Альберт. Товариство передбачало надання допомоги: 1) громадянам і неповнолітнім злочинцям, які відбули покарання; 2) малолітнім злочинцям, звільнених судом і законом від покарання; 3) сиротам і безпритульним. У володінні товариства були притулок і майстерня. Згодом кількість майстерень постійно зростала. Були створені майстерні таких напрямів: слюсарна, шевська, столярна, ковальська. Система навчання в них організовувалася через більш досвідчених вихованців, які

готувалися стати підмайстрами, що керували двома-трьома помічниками, які виконували роботу за їхньою вказівкою. Поступово товариство визначилося в інших видах допомоги. Це були безоплатні грошові допомоги, оформлення документів, придбання квитків на дорогу. До участі у справах суспільства були залучені голова правління Товариства південно-західної залізниці Д. Андрієвський, директор Російського товариства пароплавства І. Фан дер Фліт, директор Чорноморсько-Дунайського пароплавства Ю. Гагарін, які безкоштовно постачали квитки вихованцям для проїзду на батьківщину [76, с. 298 – 299; 760, с. 3; 762, с. 8].

У 1890 р. Одеським товариством відкрито початкове народне училище. Були зроблені спроби ввести до змісту навчання неповнолітніх правопорушників співи, військову гімнастику та читання. У 1892 р. головою товариства обрали В. Шимановського. У цей період товариство набуло змін щодо напрямів своєї роботи. На думку В. Шимановського, товариство не мало ставити за мету виправлення дітей, адже патронат мав зовсім інші завдання – допомагати підліткам, які відбули покарання, у налагоджуванні та адаптації до реального життя. З 1893 р. товариство розпочало співпрацю з в'язницею. Ця діяльність мала профорієнтаційно-профілактичну мету. Неповнолітнім в'язням ще на момент перебування під вартою пропонували допомогу після звільнення.

Представимо статистичні дані щодо кількості неповнолітніх, які перебували під опікою Одеського патронатного товариства, у таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Кількість неповнолітніх, які перебували під опікою Одеського патронатного товариства (1891 – 1900 рр.)

Роки	Знаходилися під опікою товариства	Загалом	Бездоглядні	Ті, що відбули покарання
1	2	3	4	5
1891	28	26	22	4
1892	30	26	23	3
1893	-	-	-	-
1894	43	23	16	7
1895	-	-	-	-
1896	59	34	20	14
1897	71	33	20	13
1898	35	35	27	8
1899	67	39	30	9
1900	61	39	36	3

* З причини пожежі, що виникла в 1897 році, архів товариства значно постраждав, тому деякі відомості (кількість дітей, що перебували на обліку в 1893 р., 1895 р., та ін.) були втрачені [760; 763, с. 9].

Найбільш поширеним видом допомоги дітям-злочинцям було закріплення їх до майстрів та працевлаштування, що було дуже важливим, оскільки давало можливість добування коштів на життя. Однак значна частина вихованців залишалася безробітною, наприклад, у 1891 р. з 28 неповнолітніх були працевлаштовані – 12 осіб, відповідні показники складали і в 1897 р. – із 71 вихованця почали працювати 24, а в 1900 р. – із 61 підлітка лише 13. Безпритульні, що становили більшу частину вихованців товариства, «патрунувались» ним. Проте діти не володіли ремеслами і не мали бажання працювати. Отже, їх неможливо було працевлаштувати після певного курсу навчання [76, с. 304].

На жаль, ревізійна комісія товариства відзначила наявність великих боргів, що накопичилися в 1894 – 1901 рр. Це сприяло його занепаду. Уже з 1900 р. товариство не розміщувало неповнолітніх категорії «малолітні правопорушники», а 4 квітня 1910 р. було перейменовано на «Одеське товариство піклування безпритульних дітей» [761, с. 4].

Київська патронатна служба була заснована в 1902 році. У її структурі працювало спеціальне Бюро, до якого зверталися колишні в'язні (неповнолітні та дорослі) і ті, кого умовно-достроково звільнили з місць покарання. Аналізуючи звіт 1911 р. Київського товариства заступництва осіб, які звільняються з місць позбавлення волі [485], зазначимо, що допомога здійснювалась таким чином: 1) благодійність – допомога одягом, безкоштовні обіди; 2) видача білетів у нічні будинки; 3) грошова допомога при переїзді; 4) внесення застави тощо.

Під патронатом товариства були: повнолітні, які відбули покарання; умовно-достроково звільнені; малолітні діти, які відбували покарання і ті, які його відбули; діти, які знаходилися під загрозою скоєння злочину. А основним пріоритетом «патрунування» знедолених неповнолітніх було працевлаштування дитини.

Цікавим є те, що до патронату долучались і дівчата. Узагалі діяльність патронатного товариства була досить різноманітною. Товариство започаткувало дитячий суд, інститут піклувальників суду, притулок для малолітніх обвинувачених. На засіданні, що відбулося 7 листопада 1912 р., правління проголосило необхідність негайної організації особливого піклування над малолітніми особами. У якості експерименту було вирішено організувати піклування над малолітніми дітьми обох статей у віці до 17 років, які відбували й відбули покарання в арештному будинку за вироками мирових суддів м. Києва. Для цього було обрано попечительку (для дівчаток) А. Косач, яка закінчила Київські вищі жіночі курси, і попечителя В. Левитського, який закінчив юридичний факультет університету св. Володимира [76, с. 307].

Товариством були розроблені інструкції (листопад 1912 р.) за напрямом здійснення патронату, відповідно до яких передбачалась така робота із дітьми:

- періодично відвідувати малолітніх дітей у місцях позбавлення волі й опитувати їх за особливим статистичним листком;
- опитувати батьків, хазяїв та інших зазначених малолітніми осіб;
- у разі потреби збирати відомості із судових справ;
- організовувати медичний огляд осіб, які відбувають покарання;
- намагатися попереджувати безробіття неповнолітніх правопорушників безпосередньо в місці ув'язнення;
- організувати отримання кожним малолітнім правопорушником посвідчення на проживання [76, с. 307 – 308; 483].

Організовуючи патронат, працівники товариства дійшли висновку, що найбільш важливим та ефективним у їхній справі є забезпечення вихованців навчанням та працею. За час свого існування (до 1913 р.) членами товариства була надана неповнолітнім правопорушникам така допомога: 41 дитині куплено одяг і взуття; 1 вихованця працевлаштовано; 36 вихованцям визначено місце проживання та видано паспорти; 6 осіб відправлено на батьківщину [76, с. 310; 484, с. 19].

Піклувальники продовжували супроводжувати неповнолітніх правопорушників навіть після працевлаштування, долучали до роботи їхніх батьків, розробляли власні методики виховання. Однак діяльність Товариства припинилася через початок Першої світової війни (1914 – 1918 рр.).

Харківське товариство патронату над неповнолітніми було засновано в листопаді 1912 р. Це товариство відрізняється розгалуженістю установ, що працювали у справі патронату. Харківське товариство організовувало окремі притулки для хлопців та дівчат, до яких направлялись діти за рішенням суду. Притулки не були розраховані на тривале перебування, але, незважаючи на це, товариство піклувалося про підвищення моральності, інтелектуального рівня дітей, розвиток у них почуття обов'язку, прищеплення навичок праці тощо. Основою виховання в притулках стала праця. Діти займалися в школі за програмою початкових училищ, а в майстернях (столярній та швейній) працювали під керівництвом майстрів [76, с. 312; 647, с. 210].

Під час перебування на патронатному обліку дітям читали лекції, проводили популярні бесіди, вихованців долучали до читання, організовували різні розважальні заходи тощо. Іноді в притулках застосовувалися стягнення: догана, зауваження, дітей ставили на коліна або ізолювали в окремому приміщенні.

Харківське товариство патронату мало виховно-ремісничу школу, до якої приймалися усі без винятку діти. Головне завдання цієї школи полягало в тому, щоб уберегти малолітніх осіб від негативного впливу вулиці. У школі діти перебували з 9 до 18 години. Тут викладалися предмети за звичайною шкільною програмою: читання, письмо, арифметика, Закон Божий та ремесла: столярне, кошикове плетіння та ін. До школи діти могли приходити й на свята. У цей час з ними проводились бесіди, читання, для них влаштовували прогулянки, відвідування церкви. З 18 вересня 1912 р. до 1 червня 1913 р. у школі перебувало 28 хлопчиків [76, с. 314; 1145, с. 17].

Товариство постійно вело пошук вільних робочих місць, установлювало контакти з фірмами, майстернями для забезпечення робочою силою й працевлаштування неповнолітніх. Протягом 1913 р. удалося працевлаштувати 65 дітей (12 дівчат і 53 хлопці), причому патронатне товариство продовжувало піклуватись про своїх вихованців і навіть після їхнього працевлаштування (забезпечувало дітей одягом, взуттям тощо) [76, с. 314; 647, с. 213]. Але знову ж через початок Першої світової війни діяльність товариства згорталась, а згодом воно припинило своє існування.

Вивчення досвіду організації громадського патронату в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. дозволило визначити чинники, що відображають складник соціальної роботи із неповнолітніми в зазначений хронологічний період, а саме: 1) індивідуалізація роботи із неповнолітніми, які вийшли з місць позбавлення волі; 2) обов’язкове призначення дорослого піклувальника, який виконував роль наставника; 3) трудова й навчальна зайнятість неповнолітніх; 4) установлення зв’язків із сім’єю.

Організація державного піклування над неповнолітніми особами завдяки утворенню патронатних товариств стала важливим елементом у системі соціального виховання того часу.

Представимо в таблиці 1.6 патронатні товариства, що існували на території України на початку XX ст.

Таблиця 1.6

Перелік товариств, що здійснювали патронат на території України на початку XX ст.

№	Назва товариства й установи при ньому	Рік заснування
1	2	3
1	Глухівське товариство захисту осіб, які звільняються з місць позбавлення волі	*
2	Кам’янець-Подільське товариство патронату	*
3	Київське товариство заступництва осіб, які відбули покарання, та безпритульних дітей При ньому: - притулок для арештантських дітей; - притулок для неповнолітніх	1902 1913 1913
4	Луцьке товариство патронату	*
5	Товариство заступництва осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, Вінницького окружного суду (патронат)	*
6	Товариство заступництва осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, Миколаївського градоначальства	1908
7	Товариство заступництва осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, м. Одеси (патронат)	1913
8	Товариство заступництва осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, м. Харкова	*

1	2	3
9	Одеське товариство заступництва безпритульних дітей	1910
10	Одеське товариство заступництва безпритульних та осіб, що відбули покарання При ньому: - притулок для неповнолітніх; - майстерні для неповнолітніх; - відділення для неповнолітніх повій; - нічний притулок	1897
11	Харківське товариство патронату над неповнолітніми При ньому: - денна виховно-ремісничка школа для дітей; - гуртожиток для дітей; - бюро праці для дітей; - виховно-виправний притулок для дівчаток; - виховно-виправний притулок для хлопчиків	1912 1912 1912 1912 1912
12	Харківське товариство заступництва осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі, у губернії	-
13	Херсонське товариство патронату	*
14	Черкаське товариство заступництва осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі	*
15	Чернігівське товариство заступництва осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі	*

* Імовірно, засноване після 1909 р .;

- дата заснування не встановлена.

Отже, патронат у системі виховання неповнолітніх правопорушників допомагав у вирішенні питань працевлаштування та забезпеченні дітей усім необхідним на перших кроках їхнього вільного життя. Ідея надання соціальної підтримки малолітнім, які вийшли з місць позбавлення волі, мала широку підтримку в суспільстві та в освітній сфері. Можна стверджувати, що на початку XX ст. сформувався самостійний інститут патронату як форма соціальної адаптації, попередження та врегулювання кримінальної поведінки неповнолітніх. Громадські діячі, педагоги, соціальні працівники виробляли основні теоретичні положення та здійснювали їхнє успішне впровадження в практику патронату. Розвиток теоретичних засад та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом другої половини XIX – початку XX ст. став передумовою для подальшого розгортання цієї важливої соціально-педагогічної проблеми в Україні у XX ст.

Висновки до першого розділу

У розділі відображено передумови становлення й розвитку проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників у другій половині XIX – на початку XX ст. Вітчизняні педагоги-науковці, освітяни-практики, громадські діячі та представники спільноти (Є. Альбицький, О. Богдановський, Д. Дриль, О. Зак, О. Кістяківський, П. Лесгафт, М. Пирогов, І. Сікорський, М. Таганцев, К. Ушинський, О. Ширген та ін.) стали фундаторами теорії та активними розробниками нових напрямів соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками в досліджуваний період.

Активний рух суспільства стимулював розвиток гуманістичних засобів соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Наукові напрацювання вітчизняних учених, педагогів-практиків, діячів суспільства дозволили розробити змістовну теорію соціального виховання неповнолітніх правопорушників вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст. Це, своєю чергою, дало підґрунтя для подальшого їхнього втілення в практичну педагогічну діяльність.

Установлено, що організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в цей час була пов'язана з виникненням спеціалізованих установ, які згідно із Законом про виправні притулки (від 5 грудня 1866 р.) почали відкриватись приватними благодійними товариствами. Виправні заклади мали свою актуальність і на початку XX ст. Переважно на всій території сучасної України була створена досить розгалужена пенітенціарна система для неповнолітніх правопорушників, до якої входили такі види виправних установ: 1) виправні притулки; 2) ремісничі притулки; 3) виправні колонії; 4) хліборобські і землеробські колонії; 5) землеробсько-ремісничі колонії. Ці установи призначалися для тимчасового утримання й перебування в них знедолених дітей. Вони приймали: а) неповнолітніх злочинців і бродяг, засуджених судовими установами до тюремного ув'язнення на певний термін; б) дітей, які перебували при батьках у тюрмах; в) неповнолітніх жебраків і дітей, які не мали притулку (безпритульних, бездоглядних, сиріт).

Навчання малолітніх правопорушників в установах відбувалось відповідно до програми Міністерства народної освіти. Однак перелік предметів, що викладались, визначався Статутом та напрямом діяльності кожного виховного закладу. Мінімум теоретичної освіти складався із: вивчення Закону Божого (відповідно до віросповідання правопорушника), читання, письма, арифметики.

Першочергове значення мало релігійно-моральне виховання дітей-правопорушників. Так, священнослужителі, які входили до складу виправного закладу, брали участь у роботі з дітьми. Методами й формами релігійного виховання були: церковні богослужіння; щоденні домашні

молитви; дотримання статутів і звичаїв святої церкви; релігійно-моральні бесіди священника з усіма вихованцями; приватні бесіди з окремими вихованцями; навчання в школі Закону Божого, релігійно-морального читання тощо.

Особливу увагу в роботі з дітьми-правопорушниками приділяли фізичній культурі як засобу розвитку кмітливості, зміцнення волі, різних моральних якостей. Найбільш ефективними визначались рухливі ігри, оскільки вони, крім впливу на фізичний розвиток, мали вагоме значення у вихованні дисциплінованості.

Також поряд з фізичним вихованням відбувалася військова підготовка дітей, схильних до негативних проявів поведінки, як засіб виховання та розвитку почуття товаришськості й колективізму. Значну увагу педагогічній практиці приділяли маршам, дисциплінованим походам тощо.

Вагоме значення в соціальному вихованні малолітніх правопорушників протягом другої половини XIX – початку XX ст. мала система трудового виховання, що здійснювалось через вивчення вихованцями ремесла безпосередньо при виготовленні певного виробу. Вихованці-правопорушники навчалися виготовлювати спочатку окремі деталі, а вже потім певні вироби на замовлення організацій і установ. Такий метод навчання мав переваги, оскільки використання дешевої робочої сили вихованців дозволяло керівникам закладів отримувати прибуток. З часом цей метод було замінено на більш прогресивний «програмний метод»: діти спочатку навчалися ремесел за спеціальною програмою, а потім використовували отримані знання на практиці.

Важливим досягненням другої половини XIX – початку XX ст. було створення інституту патронату як окремої форми допомоги та соціальної адаптації для дітей, які вийшли з місць позбавлення волі. Патронатна допомога утворювалась при товариствах виправних колоній задля вирішення питань працевлаштування, супроводження та забезпечення дітей усім необхідним на перших кроках їхнього вільного життя. Під час перебування на патронатному обліку дітям читалися лекції, проводилися популярні бесіди, вихованців долучали до читання, організовували різні розважальні заходи тощо.

Отже, під впливом широкого громадсько-суспільного руху, розвитку народної освіти та нових педагогічних ідей упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. було здійснено перші спроби розроблення науково-педагогічної теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників та апробації різних методів виправлення протиправної поведінки неповнолітніх, що були засновані на гуманістичному підході до особистості дитини-правопорушника.

Основні результати дослідження за першим розділом монографії відображено в таких публікаціях автора: [822; 827; 842; 845; 854; 856].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ (1917 – 2015 рр.)

2.1. Методологія дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в історії вітчизняної педагогічної думки

Аналіз історико-педагогічного фактологічного матеріалу здійснюється в межах науково-методологічного рівня та безпосередньо залежить від умілого використання методології науково-педагогічного дослідження. Вивчення такої фундаментальної проблеми, як теорія і практика соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом XX – початку XXI ст., вимагає реконструкції історико-педагогічного досвіду минулого, висвітлення особливостей і тенденцій розвитку досліджуваного феномену, виявлення закономірностей руху виховного процесу.

Задля досягнення поставленої мети необхідно, насамперед, чітко уявляти критерії науковості нового знання, обрати відповідні методи й засоби наукового пізнання, водночас визначитися, які методологічні підходи стануть основою нашого дослідження, що дасть змогу достатньо чітко окреслити його концепцію.

Сучасна дослідниця історії педагогіки Ю. Клименко відзначає: «Дослідження історії вітчизняної педагогіки дає безцінний матеріал, який уможливорює не тільки розкривати основний зміст ключових освітніх ідей минулого, висвітлювати хід нарощування педагогічного знання і осмислення педагогічного досвіду, а й відстежувати специфіку перебігу всесвітньо-історичного педагогічного процесу в нинішніх умовах модернізації освіти» [496, с. 69].

Дослідження такого історико-педагогічного феномену, як соціальне виховання неповнолітніх правопорушників, передбачає визначення та аналіз його методології, а саме методологічних підходів і методів.

Нині в науковій літературі трапляється досить багато цікавих і оригінальних методологічних засад дослідження історико-педагогічних явищ. Сучасні науковці (О. Адаменко, А. Бойко, Л. Ваховський, Б. Год, Н. Гупан, І. Жорова, Л. Йовенко, Ю. Клименко, В. Кузьменко, Е. Панасенко, Н. Сейко, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинська, Є. Хриков, І. Ящук та ін.) ґрунтовно розробили методологічну базу історико-педагогічних розвідок. Так, О. Адаменко визначила методологічні засади як систему принципів наукового дослідження, основних підходів до вивчення його предмета. А розвиток педагогічної науки бачить як складний багатофакторний процес, на який впливають різні чинники, тому здійснення його аналізу потребує залучення широкого спектра знань не лише з педагогіки, а й із суміжних

галузей – філософії, соціології, наукознавства, історії, тобто застосування міждисциплінарної (міжгалузевої) теоретико-методологічної бази [7, с. 8]

На думку видатного українського історика педагогіки Л. Ваховського, організація дослідження історії розвитку педагогіки, соціальної педагогіки передбачає визначення його методології, яку потрібно розглядати «не просто як систему принципів і способів побудови теоретичної та практичної діяльності, а як проект пізнавальної діяльності, створений з урахуванням особливостей предмета пізнання й закономірностей мислення» [194, с. 8].

Досліджуючи історичний досвід педагогічних явищ, науковці використовують досягнення різних галузей знань, що викликає необхідність в осмисленому підході до вивчення конкретної педагогічної проблематики. Отже, важливу роль у педагогічних розвідках відіграє саме методологія наукової праці, яка забезпечує наукову цілісність, системність, професійну спрямованість, а головне – підвищує ефективність процесу дослідження.

У науковій літературі по-різному трактують поняття «методологія». По-перше, його вчені розуміють як сукупність прийомів дослідження, що застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання. По-друге, методологію називають особливою галуззю знань, покликаною детально розробити методи дослідження, що слугує певним джерелом, звідки інші (конкретні) науки мають запозичувати методи досліджень. По-третє, її пов'язують з наукою, що характеризує загальний напрям розвитку дослідження, його мету, межі та принципи [487, с. 36 – 37].

Сучасна дослідниця Г.Цехмістрова [1153] зазначає, що функції методології характеризують способи здобуття наукових знань; передбачають особливий шлях, на якому досягається дослідницька мета; забезпечують усебічність отримання інформації щодо процесу чи явища; допомагають уведенню нової інформації до фонду теорії науки; створюють систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах та логіко-аналітичному інструменті наукового пізнання; забезпечують уточнення, збагачення, систематизацію наукових термінів і понять [487, с. 37; 1153].

Термін методологія грецького походження, який означає «вчення про метод» або «теорію методу». У сучасній науці методологію розуміють у вузькому і широкому сенсі слова. У широкому значенні методологія – це сукупність найбільш загальних, перш за все світоглядних, принципів у їх застосуванні до вирішення складних теоретичних і практичних завдань, це світоглядна позиція дослідника. Разом з тим це і вчення про методи пізнання, що обґрунтовують вихідні принципи і способи їх конкретного застосування в пізнавальній та практичній діяльності. Методологія у вузькому значенні – це вчення про методи наукового дослідження [735, с. 8 – 9].

Отже, у сучасній науковій літературі під методологією найчастіше розуміють учення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності. Методологія науки дає характеристику компонентів наукового дослідження – його об'єкта, предмета, завдань дослідження, сукупності дослідницьких методів, засобів і способів, необхідних для їх

вирішення, а також формує уявлення про послідовність руху дослідника в процесі наукового завдання [Там само, с. 9].

Методологія педагогіки трактується як теорія методів педагогічного дослідження, а також теорія для створення освітніх і виховних концепцій. На думку Р. Барроу, існує філософія педагогіки, яка й розробляє методологію дослідження. Вона включає розробку педагогічної теорії, логіку й сенс педагогічної діяльності. З цих позицій методологію педагогіки розглядають як філософію освіти, виховання й розвитку, а також методи дослідження, які дозволяють створювати теорію педагогічних процесів і явищ [Там само, с. 10].

Методологія історії педагогіки характеризується конструктивністю, що перетворює пізнання на «рух проблемним простором» (Г. Щедровицький), надаючи йому рис евристичності. Результати такого пізнання не просто відображають історико-педагогічну реальність, а й залежать від позицій дослідника, його установки, ціннісного вибору, рефлексії. Це дає можливість отримати не просто об'єктивне, а й інтерпретоване (олюднене) історико-педагогічне знання (Л. Ваховський) [194, с. 11].

Загальнонауковий рівень методології історії педагогіки презентується передусім специфікою й призначенням науки як форми суспільної свідомості, що вбачається в здобуванні нових достовірних знань, розкритті їхньої суті, а також теоретичними концепціями, що застосовуються до всіх чи більшості наукових дисциплін [Там само, с. 10].

Історія педагогіки є галуззю педагогічної науки, положення якої й мають методологічне значення на конкретно-науковому рівні для історико-педагогічних досліджень. Зазвичай до них зараховують сукупність методів, принципів і процедур, застосовуваних у педагогіці (діяльнісний, культурологічний, діалогічний, антропологічний підходи тощо). Таке визначення є надто загальним і потребує уточнення. Конкретно-науковий рівень методології історії педагогіки проявляється в тому, що для конкретного історичного дослідження педагогічного явища його слід передусім розглядати на найвищому рівні розвитку. Це означає, що в історико-педагогічному пізнанні треба йти від теорії до історії, тобто дивитися на історико-педагогічну дійсність крізь призму сучасної педагогічної науки. Саме сучасні визначення й характеристики педагогічних категорій, понять, явищ, процесів, які безпосередньо стосуються предмета історико-педагогічного дослідження, і постають як конкретно-наукова методологія [194, с. 10 – 11].

Об'єктом історії педагогіки є історико-педагогічний процес, наповнений широким соціокультурним і антропологічним сенсом. Він містить співвідношення різного рівня власне педагогічних феноменів минулого із сьогоденням у контексті суспільних умов їхнього існування, природи дитини (людини), закономірностей її розвитку [1041, с. 19].

Щодо предмета історії педагогіки, то тут немає єдиних підходів, наприклад, Е. Дніпров у предметному полі виділяє історію педагогічних ідей

та історію педагогічної діяльності. Інші дослідники (В. Безрогов, Г. Матуліс) відповідно до вже прийнятих у зарубіжній науковій літературі підходів розрізняють: 1) історію освіти (історію соціальних інституцій, норм і правил виховання тощо); 2) історію педагогічної думки (сукупність суспільних уявлень і міркувань про освіту й виховання); 3) історію педагогічного звичаю, або ж педагогічної ментальності (етнографія дитинства, педагогічна етнологія, що реконструює позасвідому, стереотипну взаємодію дорослих і дітей, інколи поза інститутаційним оформленням; сюди входить народна педагогіка як поле ментальностей, етнокультурних стереотипів, тут немає теорій, концепції, а є постулати, стосунки, максими) [1041, с. 19 – 20].

Відомий науковець М. Богуславський, проектуючи модель сучасного історико-педагогічного знання, виділяє: загальну методологію; методологічні підходи; методи [150, с. 11; 496, с. 73].

Видатна українська вчена О. Сухомлинська пропонує свою типологію методологічних підходів, а саме: 1) соціокультурні домінанти (або підходи) – принцип розподілу праці, соціально-класова стратифікація суспільства, національна диференціація, багатоманітність світоглядних орієнтацій; 2) культурно-антропологічні домінанти, коли історико-педагогічні феномени розглядають як потенціал людини, розвиток її певних сторін; 3) суто педагогічні домінанти, тобто інтерпретація навчальних, виховних, освітніх явищ крізь призму гранично педагогізованих основ. До концептуальних засад висвітлення історико-педагогічного процесу вчена відносить формаційний, цивілізаційний і синергетичний підходи [496, с. 73 – 74; 1043, с. 21 – 23; 1221, с. 23].

Історик педагогіки Ю. Клименко в структурі методології історико-педагогічного дослідження виділяє три рівні: філософський або загальнонауковий; конкретно-науковий і технологічний (прикладний) [142, с. 20 – 23; 274; 496, с. 73].

Кожне історико-педагогічне дослідження характеризуються певними специфічними особливостями. Серед них потрібно виділити такі: часовий чинник (досліджувані явища, процеси стосуються певної епохи, що зумовлює інтеграцію педагогіки та історії), територіальна належність (об'єкти історико-педагогічного дослідження вивчаються в межах певного регіону, країни тощо), неможливість використання емпіричних методів наукового дослідження (анкетування, спостереження, експерименту та ін.), комплексне використання методологічних підходів (застосовується не один, а кілька методологічних підходів, що дає змогу аналізувати, оцінювати й повною мірою розкривати зміст об'єкта історико-педагогічного дослідження) [779, с. 11 – 12].

Отже, ефективність і раціональність наукового пошуку безпосередньо залежать від концепції дослідження, де представлено методологічний апарат, структура якого складається з: 1) визначення оптимальних і необхідних методологічних підходів та методів історико-педагогічного пошуку;

2) логічного застосування загальнонаукових методів; 3) сукупності методів, що використовуються в історико-педагогічних дослідженнях [779, с. 12].

З нашого погляду, розроблення методологічного інструментарію дослідження історико-педагогічного феномену соціального виховання неповнолітніх правопорушників дозволить отримати системне наукове розуміння проблеми, яке становить не тільки певний набір теорій і способів здійснення практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в історії вітчизняної педагогіки, а й дозволить виявити низку закономірностей, тенденцій розвитку соціальної освіти в контексті її історії.

Таким чином, методологія дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників є фундаментом нашої наукової розвідки. По-перше, методологія характеризує постанову наукової проблеми. По-друге, методологія формує стратегію напряду, за яким здійснюється дослідження. По-третє, методологія дає засоби та методи дослідження поставленого питання.

Отже, для досягнення поставленої мети визначимо та проаналізуємо науково-методологічний інструментарій, основу якого становлять методологічні підходи та методи. Базовими підходами задля вивчення теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. нами було обрано: *системний; хронологічний; історичний, логічний та їхнє поєднання в історикологічний; культурологічний; антропологічний; парадигмальний; синергетичний; особистісно-діяльнісний; герменевтичний; міжгалузовий (міждисциплінарний)*.

Методологію дослідження за *системним підходом* репрезентовано в наукових працях: Н. Бордовської, В. Загвязинського, А. Капської, Н. Котова, В. Краєвського, М. Кудасєва, В. Нєвської, О. Новикова, Т. Савченко, С. Смирнова, Є. Хрикова, Є. Шиянова, Є. Яковлєва та ін.

Так, С. Смирнов, Н. Котова, Є. Шиянов та Є. Хриков розглядають системний підхід як певну систему історико-педагогічних явищ, що розвивалася протягом певного хронологічного періоду. Цей підхід передбачає виокремлення структурних та функційних компонентів педагогічної системи (мета виховання, об'єкти та суб'єкти освітньо-виховного процесу, зміст виховання та освіти, методи і форми їх організації, технології та ін.) [986]. Є. Хриков наголошує на тому, що структурний підхід передбачає «розчленування» досліджуваного явища або процесу як системи на складники і встановлення між ними найближчих зв'язків [1151, с. 160]. Системний підхід дозволив нам виділити основні та другорядні чинники розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників, відстежити їхнє походження та взаємодію, а також з'ясувати їхній вплив на практику здійснення соціального виховання молодого покоління. Означений підхід сприяв розкриттю сутності й принципів функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників як одного зі складників освітньо-виховного процесу країни, визначенню структури освіти в минулому,

основних суб'єктів освітнього процесу, специфіки освітньої діяльності пенітенціарних установ соціального виховання тощо [496, с. 74 – 75; 725, с. 620; 1252].

Отже, системний підхід дав нам уявлення про феномен соціального виховання неповнолітніх правопорушників як про систему, що історично розвивається. Розвиток соціального виховання неповнолітніх правопорушників в означених хронологічних межах (1917 – 2015 рр.) потрактовано як сукупність якісних, незворотних, спрямованих змін загальної системи соціального виховання, зумовлених її суперечностями, що забезпечують перехід системи в новий стан. Історичне постає як минуле, генетичне, що впливає з попередніх часів, але визначає розвиток сучасного і майбутнього [496, с. 74 – 75]. Системний підхід надав можливість представити функціонування вітчизняної системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вигляді трьох моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників: прагматичної, соціоцентричної та гуманістичної.

Суміжний із системним є *хронологічний підхід*. Майже всі історико-педагогічні дослідження здійснюються з використанням хронологічного підходу як основи методології дослідження певного педагогічного явища. Хронологічний підхід передбачає чітке, поетапне викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності [87, с. 27 – 28; 496, с. 75; 519, с. 72; 587; 1199; 1209].

Виконуючи дослідження, ми виокремили основні історичні етапи становлення та розвитку проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників: *перший етап* – пошуково-дослідний, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст., визначено як етап передумов становлення досліджуваної проблеми; *другий етап* – експериментально-прагматичний, обмежений 1917 – 1938 рр.; *третій етап* – громадсько-соціоцентричний, обіймає 1939 – 1990 рр.; *четвертий етап* – особистісно-гуманістичний, репрезентує 1991 – 2015 рр.

Критеріями розробленої періодизації визначено: 1) суспільно-політичні, соціально-економічні та освітньо-культурні події в Україні та за її межами; 2) становлення та розвиток філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної та правової наукової думки; 3) розгортання вітчизняної соціально-педагогічної теорії та практики; 4) зміни в нормативно-правовій базі та специфіці регулювання соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом 1917 – 2015 рр.; 5) тенденції формування освітньо-виховних центрів, інтернатів, виправних колоній та інших дитячих спеціалізованих установ для організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників; 6) динаміка розвитку та вдосконалення методик і технологій соціально-педагогічного виправлення неповнолітніх правопорушників.

Концептуальні засади *історичного підходу* в методології дослідження педагогічних явищ розкрито в працях О. Басканова, С. Бобришова,

М. Богуславського, В. Кушніра, С. Куликової, М. Лукацького та ін. Історичний підхід застосовано для вивчення складних педагогічних явищ або об'єктів дослідження, аналізує педагогічні проблеми та генезу їх вирішення протягом певного історичного етапу або періоду. Сутність історичного підходу полягає в тому, що історія об'єкта, що вивчається, відтворюється в усій своїй багатогранності, з урахуванням усіх зигзагів і випадковостей. Коли нас цікавлять події, дії окремих особистостей, їхні зв'язки, характери та інше, у цьому випадку історичний підхід є незамінним [67, с. 126].

Ідея цього підходу ґрунтується на логічному сходженні історико-педагогічних явищ від абстрактного до конкретного, у результаті чого історичний підхід передбачає поєднання «логічного» та «історичного» в контексті соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

На *історичному підході* ґрунтується вся історія педагогіки та історія соціального виховання зокрема. Цей підхід дозволив нам вивчити теорію та практику виховання й освіти неповнолітніх правопорушників у певних історичних проміжках, з'ясувати передумови виникнення, стан і розвиток навчально-виховних установ для неповнолітніх правопорушників. Тим самим історичний підхід дозволив проникнути в закономірності розвитку соціального виховання означеної категорії дітей.

Логічний підхід дослідження слугує засобом відтворення історичного розвитку об'єкта як результату певного процесу, у ході якого сформувалися необхідні умови його подальшого існування й розвитку в якості стійкого системного утворення. Іншими словами, цей підхід є теоретичним зображенням певного історичного об'єкта в усіх його істотних властивостях, закономірних зв'язках і відношеннях. Можна стверджувати, що логічний підхід дозволив отримати повне та вичерпне знання про покрокову історію розвитку теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом 1917 – 2015 рр., логіку тенденцій і закономірностей його становлення [67, с. 126].

Поєднання історичного та логічного підходів у єдиний *історико-логічний підхід* дозволило дослідити проблему соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом ХХ – початку ХХІ ст. у контексті її генези, з дослідженням закономірностей і тенденції поетапного розвитку на кожному з історико-педагогічних етапів [352].

Культурологічний підхід визначається сукупністю методологічних прийомів, які забезпечують аналіз будь-якої сфери соціального й громадського життя, зокрема сфери освіти й педагогіки, через призму системоутворювальних культурологічних понять («культура», «культурні зразки», «норми», «цінності», «побут», «спосіб життя», «культурна діяльність», «полікультурність», «транскulturність», «інтеркультурність» та ін.). Загалом метою культурологічної освіти стає людина культури, змістом – культура як середовище, а культуротворчість – спосіб розвитку людини в культурі [Там само, с. 18].

Культурологічний підхід як складник методології дослідження використовувався з тією метою, що освітньо-виховний простір минулого є частиною культурно-духовного надбання сучасності. Цей підхід спрямований на розгортання історико-педагогічного дослідження в контексті загальнофілософського розуміння культури й передбачає пояснення проблеми дитячої злочинності протягом означеного хронологічного періоду дослідження (1917 – 2015 рр.). Визначення культурологічного підходу як одного з основних для вивчення проблеми дослідження зумовлено поєднанням соціального виховання неповнолітніх правопорушників з культурою, яка слугувала зразком системи цінностей, вироблених людством у досліджуваний час [780, с. 98].

Культурологічний підхід спирається на принцип культуровідповідності та забезпечує здійснення соціального виховання на загальноприйнятих у суспільстві нормах культури поведінки, дає характеристику особистості відповідно до особливостей цінностей і норм громадського життя певного історичного етапу людства.

Тому наша думка збігається з твердженням ученої Е. Панасенко про необхідність вивчення історико-педагогічних феноменів з позицій культурологічного підходу. Отже, генеза теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом 1917 – 2015 рр. нами була досліджена крізь призму культурологічного підходу та специфіки соціокультурних систем, оскільки вона забезпечує утворення цінностей, ідеалів, ідей і розвиток людської індивідуальності як способу підготовки особистості до успішного самоіснування в соціумі, що набуває особливої актуальності у виховно-виправному процесі дітей-злочинців. Культурологічний підхід як сукупність методологічних прийомів дав нам змогу здійснити аналіз соціально-педагогічних методів, засобів та форм виховання крізь призму культурологічних понять, виявити й обґрунтувати проблемно-сміслові та методико-процесуальні сфери в теорії та практиці соціального виховання дітей-делінквентів протягом 1917 – 2015 рр. [115; 116; 780, с. 99].

Культурологічний підхід забезпечив вивчення особливостей соціокультурного простору кожного з визначених етапів розвитку досліджуваного феномену, засвідчив наявність чинників як підґрунтя для аналізу здійснення протиправної поведінки неповнолітніми. Означений підхід сприяв глибокому вивченню умов, у яких перебували діти-правопорушники (політичні, соціальні, економічні, демографічні, освітні та ін.), а також загальному громадсько-політичному й освітньо-культурному стану країни в цей час.

Антропологічний підхід базується на рефлексивній тенденції до аналізу педагогічної дійсності через призму комплексу людинознавчих дисциплін. Він дозволив дослідити переорієнтацію педагогічної парадигми від знаннєвих орієнтирів освіти на людиномірні цінності освітнього процесу [352]. З погляду антропології як наукової концепції людина є досконалим і

найвищим творінням природи [780, с. 99]. Тому задля організації виправлення протиправної поведінки неповнолітнього впродовж досліджуваного періоду висувалися певні освітньо-виховні вимоги до особистості з метою покращення особисто-суспільних стосунків, відновлення встановлених суспільством норм правомірної поведінки, ресоціалізації неповнолітніх правопорушників тощо.

Антропологічний підхід дав можливість вивчити стан і специфіку впровадження методів, прийомів та форм роботи з неповнолітніми правопорушниками задля формування в них духовних, моральних, інтелектуальних, фізичних якостей.

Парадигмальний підхід в історії педагогіки визначається як засіб висвітлення внутрішньої логіки розвитку історико-педагогічної проблематики в українській педагогічній історіографії та виявлення механізму зміни домінантної парадигми в конкретних історичних умовах [295], а також погляд на систему вищої історичної парадигми та добору змісту історичних предметів відповідно до панівної історичної парадигми або концепції [369, с. 10].

Відома вчена О. Сухомлинська парадигмальний підхід в історії педагогіки розглядала як генезу теоретичних положень, що дає змогу науковцям та практикам виявити, сформулювати й описати цілісні моделі освіти, тобто внутрішню логіку розвитку досліджуваного предмета як системи бінарних опозицій (авторитарне виховання – педоцентричне виховання, соціально зорієнтований процес – особистісно зорієнтований процес тощо) [1043, с. 24].

Вітчизняна дослідниця Н. Дем'яненко зазначає, що парадигмальний підхід передає уявлення про особистість, що історично реалізовувалась і продовжує реалізовуватись у вітчизняній психолого-педагогічній науці [310]. Установлено, що саме на парадигмальному рівні виділяються найбільш характерні риси освітньо-виховних систем певної історико-педагогічної епохи [369, с. 11].

За розумінням Н. Гупана, парадигмальний підхід передбачає історіографічне висвітлення логіки розвитку історико-педагогічної проблематики, це процес взаємодії різних парадигм та механізм зміни домінантної парадигми в конкретних історичних умовах [295, с. 14].

Застосування парадигмального підходу в дослідженні історії соціального виховання неповнолітніх правопорушників дозволило проаналізувати та відтворити педагогічний процес крізь призму освітньо-виховної парадигми, що домінувала в освітньо-виховному просторі протягом 1917 – 2015 рр.; визначити низку важливих педагогічних проблем, що актуалізовувалися протягом тривалого шляху розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників та вивчити набутий досвід вирішення цих проблем вітчизняними педагогами [369, с. 10].

Парадигмальний підхід допоміг з'ясувати філософські аспекти соціального виховання, що змінювалися протягом XX – початку XXI ст.;

сформувати уявлення про ідеї, погляди, концепції щодо соціального виховання неповнолітніх правопорушників; визначити шляхи впровадження соціально-педагогічних моделей (прагматична модель, соціоцентрична модель, гуманістична модель) у практику виховання неповнолітніх правопорушників на кожному з хронологічних етапів дослідження [150, с. 24; 496, с. 79 – 80]. Завдяки парадигмальному підходу були з'ясовані соціально-економічні й освітньо-педагогічні чинники процесів взаємодії різних механізмів, що впливали на генезу теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в означений історичний проміжок часу.

Синергетичний підхід та його застосування в дослідженнях історико-педагогічних явищ обґрунтовано в працях В. Андрущенко, Л. Березівської, Є. Бондаревського, М. Богуславського, І. Княжевої, Н. Колісніченко, С. Курдюмова та ін. Синергетика має на меті пізнання загальних принципів самоорганізації систем різної природи – від фізичних до соціальних, наділених певними властивостями: відкритістю, нелінійністю, здатністю до посилення випадкових флуктуацій. Предмет синергетики – прямий і зворотний перехід системи від стабільності до нестабільності, від хаосу до порядку, від руйнування до творення. Методологія синергетичного підходу передбачає розгляд цілісності структури особистості суб'єктів навчально-виховної діяльності як сукупності стійких властивостей і змінних ситуацій особистісного розвитку. За допомогою синергетики можна пояснити розвиток педагогічної системи як складного нелінійного утворення, що розвивається з хаосу (наприклад, утворення й розвиток колоній ім. Горького та ім. Держинського), оскільки розвиток освітніх процесів відповідає синергетичним характеристикам. Синергетичний підхід дозволив виявити компоненти та системоутворювальні й функційні зв'язки педагогічних систем, процесів та проаналізувати здатність учасників освітнього процесу до самоорганізації, активного творчого конструювання багатоваріантної діяльності [352].

З погляду синергетики розвиток особистості постає як постійний рух від одного стану системи до іншого, у якому хаос, випадковість, створення/руйнування, проходження точок біфуркації є природними станами системи, що, послідовно змінюючи один одного, вибудовують безперервний ланцюг перетворень [1074, с. 19].

Відома вітчизняна вчена Л. Березівська дійшла висновку, що цей підхід дає змогу показати еволюцію й динаміку реформування освітньо-виховного складника, соціальних інститутів, теоретичних і практичних напрацювань вітчизняних педагогів як інтегрованого, складного, хвилеподібного, суперечливого процесу, котрий відбувається під впливом багатьох чинників упродовж певного часу [87, с. 31].

Застосування синергетичного підходу дозволило більш детально відобразити методологічний складник організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 1917 – 2015 рр. Він став актуальним при дослідженні професійно зорієнтованої підготовки неповнолітніх в'язнів у

спеціалізованих закладах виправного типу. Означений методологічний підхід сприяв виявленню нерозкритих чи недостатньо розкритих історико-педагогічних процесів, що були приховані серед багатограних історико-педагогічних феноменів [496, с. 81; 1037, с. 15].

Синергетичний підхід є доповненням до системного, оскільки основна мета синергетики як напряму наукового дослідження полягає у виявленні загальних закономірностей у процесах організації складних систем різної природи [496, с. 81; 687, с. 175].

У такому випадку відкритість системи Л. Ткаченко розуміє як здатність кожної з її підсистем до обміну речовиною, енергією, інформацією із зовнішніми щодо системи середовищами. У кожний наступний момент часу система (зокрема й особистість) не залишається незмінною, що треба враховувати в навчально-виховному процесі [1074, с. 19]. На прикладі чого зазначаємо, що синергетичний підхід дозволив відстежити генезу та розвиток вітчизняної системи соціального виховання, що має свою логіку в історико-педагогічному просторі як складного багатогранного педагогічного явища; пояснити організацію соціального виховання в спеціалізованих установах, відтворення освітньо-виховного процесу, професійного навчання та трудового процесу неповнолітніх у пенітенціарних закладах для неповнолітніх правопорушників.

Використання *особистісно-діяльнісного підходу* дозволило визначити стан активності неповнолітніх правопорушників у процесі їхнього соціально-педагогічного виправлення протягом усього історико-хронологічного періоду дослідження. Сучасні науковці І. Бех, І. Дичківська, Н. Ротченкова та ін. визначають особистість дитини центром педагогічної діяльності. Отже, першочерговими принципами педагогічного процесу стає навчання та виховання дітей, залучення їх до дозвілєвої діяльності, організація самостійної роботи тощо. Отже, формуються умови гармонійного розвитку особистості неповнолітнього, ступінь його соціальної активності, здатність до саморозвитку.

Роль особистісно-діяльнісного підходу в нашій науковій розвідці позначається у відстеженні впливу педагогічних методів, прийомів, форм виховної роботи на зміну особистості неповнолітнього правопорушника; відстеження ступеня активності дитини, яку забезпечував комплекс соціально-педагогічного апарату впродовж історії свого розвитку на певних хронологічних етапах дослідження.

Герменевтичний підхід у монографії постає як інструментально-технологічний складник, що застосовується в процесі тлумачення історичної літератури, яка відображає аналізований предмет у контексті окресленого періоду. Тому герменевтичний підхід є актуальним при опрацюванні джерельної бази дослідження [496, с. 83; 1221, с. 32], що дало змогу впорядкувати науково-педагогічну літературу минулого з цієї проблематики. Герменевтичний підхід систематизації та класифікації джерельної бази дослідження: угруповання дисертаційних робіт, монографій, різноманітних

наукових публікацій, присвячених дослідженню історії вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників – дозволив упорядкувати підручники, науково-методичну й методологічну літературу, нормативно-правову базу дослідження, архівні матеріали, а також інтернет-ресурси.

Проблема формування теоретико-методологічних засад дослідження такого соціального феномену, як злочинність неповнолітніх, є актуальною для педагогіки загалом та її галузей (соціальна педагогіка, соціально-педагогічне виховання, соціальна психологія) і соціології, психології, ювенільної юстиції тощо. Наше дослідження залучає такі науки, як право, політологія, соціологія, психологія, педагогіка та історія педагогіки, а також історію держави (Російської імперії, УНР, СРСР, УРСР, України). Окрему цінність становить дослідження ювенальної юстиції, її історії розвитку та практики застосування. Одночасно виникає необхідність у розгляді таких соціальних явищ, як бездоглядність та безпритульність неповнолітніх; відстеження розвитку нормативно-правової бази та нормативно-правових засад функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників; розгляд структури пенітенціарної служби країни її реформування. І все це – протягом досліджуваного історичного періоду (1917 – 2015 рр.).

Доречно було звернутися до змісту та сутності *міжгалузевого (міждисциплінарного) підходу*, використання якого дало можливість вивчити кожную наукову сферу (соціальна педагогіка, психологія, ювенальна юстиція та ін.) окремо й пов'язати їх у єдине ціле як багатоструктурну систему забезпечення соціального виховання неповнолітніх правопорушників у нашій країні.

Інтеграція історії педагогіки, педагогіки, психології, соціології, філософії, історії, політології, культурології, ювенальної юстиції забезпечила об'єднання різнопрофільних галузей у єдиний дослідницький простір, науково-теоретичні знання яких дозволили розглянути проблему соціального виховання неповнолітніх правопорушників у різних її аспектах та проявах [301, с. 76].

Отже, застосування означених методологічних підходів пояснюється можливістю їх використання як універсальних засобів з метою дослідження історико-педагогічних явищ та процесів. Проте для більш ґрунтовного аналізу теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників постає необхідність розкриття комплексу методів науково-історичного пошуку, що також увійшли до складу методологічного підґрунтя монографії [606, с. 220].

Як відзначає відомий український методолог Є. Хриков: «Проблема методів є актуальною для будь-якої сфери людської діяльності. Удосконалення методів – це вдосконалення та підвищення ефективності діяльності. Метод у найзагальнішому значенні – це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання. Але до цього треба додати, що

метод – це і певна система правил, принципів і прийомів вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворюючої діяльності людей. Розвиток методів наукового дослідження обумовлює розвиток науки, а розвиток науки, в свою чергу, обумовлює появу нових методів дослідження, більш адекватних новим дослідницьким завданням» [1151, с. 159].

Розуміння поняття метод (від гр. *methodos* – шлях до чого-небудь) – у найбільш загальному випадку означає засіб досягнення мети, спосіб дослідження явища, який визначає планомірний підхід до їх наукового пізнання та встановлення істини. Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності в їхньому взаємозв'язку та розвитку, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження й відповідає на запитання: «Як пізнавати?» [1153, с. 80].

Аналіз такого історико-педагогічного явища, як виховання неповнолітніх правопорушників протягом 1917 – 2015 рр., засвідчує наявність певних взаємозалежних за історичною хронологією умов. Обґрунтування цих умов передбачає пояснення певних чинників, що мають свій вплив на розвиток вітчизняної концепції соціального виховання протягом означеного історичного періоду. Тому доцільно буде звернутися до аналізу системи методів, що увійшли до складу методологічного інструментарію дослідження. Представимо їх двома основними групами.

Перша група містить широке коло загальнонаукових методів, а саме: *теоретичний аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, періодизація та узагальнення*.

Теоретичний аналіз (від гр. *analysis* – розкладання, розчленування) – у науковому дослідженні процес уявного розподілу об'єкта (явища, процесу), властивості об'єкта (об'єктів) або відношення між об'єктами (явищами, процесами) на частини (ознаки, властивості тощо) [780, с. 103]. Метод аналізу є найбільш поширеним в історико-педагогічних дослідженнях, його використовують у своїх працях О. Адаменко, Л. Ваховський, Н. Гупан, М. Євтух, Е. Панасенко, О. Сухомлинська, Є. Хриков та інші сучасні науковці.

Шляхом аналізу розкрито об'єктивний зміст суб'єктивної діяльності учасників соціально-педагогічного процесу: неповнолітніх правопорушників, педагогів, психологів, співробітників спеціалізованих пенітенціарних установ та ін. Були застосовані форми аналізу за одиницями та елементарний аналіз, які дали можливість виділити окремі частини в дослідженні теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників, схарактеризувати історико-правові засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників; з'ясувати зв'язок педагогіки, психології, соціології, загальнополітичного ставлення суспільства до освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у досліджуваній час. За допомогою аналізу реконструйовано процес соціального виховання неповнолітніх правопорушників, представлено його зміст, цілі, зовнішні умови, технології,

організацію, систему взаємин суб'єктів, тенденції розвитку теорії та практики виправлення протиправної поведінки неповнолітніх [384, с. 134].

На особливу увагу заслуговує здійснення аналізу досліджуваного історико-педагогічного явища з позиції діалектики, спеціального прийому дослідження соціально-педагогічних явищ, що сприяв узагальненню теоретичних знань із соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Застосування методу діалектичного аналізу в монографії дозволило з'ясувати протиріччя предмета дослідження (генеза теорії, моделей і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.), виявити ключові аспекти соціального виховання означеної категорії дітей, об'єднати всі компоненти структури в єдину цілісність, виявити основні закономірності розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників у цей період [735, с. 64].

Сама суть аналізу як методу дослідження феномену соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній теорії та практиці XX – початку XXI ст. полягає в пізнанні педагогічної дійсності, її практичності, дієвості, інноваційності. Тому аналіз як основний загальнонауковий метод використовувався в якості методологічного інструменту протягом усього дослідження й перетинався з іншими методами та методологічними підходами.

Після виконання аналітичної роботи завжди виникає необхідність застосування методу *синтезу* (від гр. *synthesis* – з'єднання, поєднання, складання), що трактується як реальне або уявне об'єднання різних сторін, частин предмета в єдине ціле. Цей метод варто розглядати як процес об'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів та структур соціального виховання неповнолітніх правопорушників у цей період. Результатом застосування методу синтезу у вивченні теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні представлено нові теоретичні і практичні знання в галузі історії соціальної педагогіки, виявлено динаміку та тенденції їхнього розвитку [735, с. 65].

На основі синтезу досліджуване історико-педагогічне явище відтворюється як субординована система зв'язків і взаємодій з виокремленням найбільш істотних з них. Метод синтезу допоміг здійснити інтеграцію результатів аналізу дослідження історії соціального виховання неповнолітніх правопорушників [384, с. 134].

З методами аналізу та синтезу пов'язані методи *абстрагування* і *конкретизації*.

Під абстрагуванням варто розуміти визначення будь-якої структури з усієї системи освітньо-виховного процесу. Означений метод застосовується з метою більш глибокого й досконалого вивчення структур педагогіки [384, с. 134 – 135]. Тому при дослідженні соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. метод абстрагування допоміг вивчити такі аспекти освітньо-виховного процесу неповнолітніх, як: організація загальної та професійної освіти в пенітенціарних установах;

організація дозвіллевої діяльності неповнолітніх в'язнів, їхнього фізичного, духовного, морального, естетичного виховання тощо.

Метод конкретизації дав змогу виділити певні структурні компоненти в історичному розвитку вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників; відстежити генезу сутності основних категорій дослідження («важковиховувані діти» → «діти із делінквентною поведінкою», «перевиховання неповнолітніх правопорушників» → «ресоціалізація неповнолітніх правопорушників», «виправна колонія для неповнолітніх» → «школа соціальної ресоціалізації» та ін.); проаналізувати розвиток нормативно-правових засад соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом означеного часу; відстежити аспекти вітчизняної науково-педагогічної теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників у ХХ – на початку ХХІ ст. та ін.

Взаємозв'язок абстрагування та конкретизації зумовлено процесом пізнання дослідження історії соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Абстрагування та конкретизація дозволили виокремити самостійні елементи історії розвитку соціального виховання, даючи можливість їх вивчати окремо, а потім об'єднувати в єдину освітньо-виховну систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст.

Метод *періодизації* засвідчив, що досліджуваний феномен в історії соціальної педагогіки проходив певні стадії розвитку, які позначались своїми хронологічними рубежами. У монографії метод періодизації дозволив виокремити критерії дослідження, певні історико-педагогічні еталони, чинники, які суттєво вплинули на формування вітчизняних концепцій, теорій і методик соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Зосередження уваги на з'ясуванні цих аспектів допомогло вивчити теорію та практику соціального виховання неповнолітніх правопорушників на різних історико-педагогічних етапах дослідження (І етап – 1917 – 1938 рр., II етап – 1939 – 1990 рр., III етап – 1991 – 2015 рр.).

Узагальнення як метод наукового пізнання є, по-перше, логічним процесом переходу від одиничного до загального, від менш загального до більш загального знання, установлення загальних властивостей і ознак предметів; по-друге, результат цього процесу виявляє узагальнення термінів, суджень, законів, теорій. Отримання узагальненого знання означає більш глибоке відбиття дійсності, проникнення в її сутність. Узагальнити – означає зробити висновок, висловити основні результати в загальному положенні, надати загального значення чому-небудь [735, с. 68].

Отже, метод узагальнення допоміг розв'язати поставлені завдання дослідження; установити позитивні та негативні тенденції розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників, виокремити істотне та неістотне, необхідне й випадкове; виокремити наукову основу історичних фактів, явищ, подій в історії розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

До другої групи методів увійшли методи конкретно-наукового характеру, а саме: *історико-логічний, генетичний або історико-структурний, метод моделювання та порівняльно-історичний*.

Історико-логічний метод пізнання дійсності дозволив розкрити історико-педагогічний процес соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст. як єдність неперервності, тобто відносну стійкість, взаємозумовленість еволюційного процесу й дискретності (від лат. *discretus* – розділений, переривчастий), тобто переходу стадій, етапів у нову якість [149; 437, с. 64].

Дослідники О. Баскаков та М. Туленков [67] зазначають: «При побудові теоретичних знань про складні, за історичним розвитком, об'єкти, застосовуються особливі способи дослідження. ... специфічними способами наукового дослідження історії об'єктів є історичний і логічний методи пізнання ... » [67, с. 125].

Поєднання історичного й логічного методів не допускає довільних спекуляцій, домислів, надуманих уявних конструкцій. Це положення вимагає, щоб логіка думки слідувала історичним процесам. Проте думка не повинна залишатися пасивною. Навпаки, активно виокремлюючи з історії істотне й необхідне, логічно відтворюючи їх, мислення виокремлює саму суть історичного процесу і тим самим допомагає глибоко її зрозуміти. Важливо тільки, щоб це здійснювалося відповідно до об'єктивних законів. Отже, об'єктивною основою логічного й історичного методів є їхній глибокий внутрішній зв'язок, оскільки логічний метод по суті є не чим іншим, як тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми. З чого починається історія, з того ж повинен починатися і хід думок, і їхній подальший рух буде становити не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес [67, с. 127].

Зауважимо, що і логічний, і історичний методи є прийомами побудови теоретичних знань. Дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом ХХ – початку ХХІ ст. відбувалося під впливом певних чинників, наприклад, прагматична модель соціального виховання в післяреволюційний час затвердилася через необхідність виховання працовитості в дітей, підвищення економічного потенціалу держави в часи її становлення. Після закінчення Другої світової війни втілювалася соціоцентрична модель виховання, стрижнем якої стала ідея виховання патріотизму, громадянськості в неповнолітніх правопорушників. Гуманістична модель виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні ґрунтується на дотриманні міжнародних прав дітей та молоді, які порушили закон, гуманному ставленні до кожної особистості.

У процесі застосування логічного методу логічні закономірності розвитку досліджуваного об'єкта виявляються й постають у вигляді, очищеному від конкретних зигзагів і випадковостей реальної історії.

Історичний же метод передбачає фіксацію таких зигзагів і випадковостей, але він не зводиться до простого опису подій у їхній історичній послідовності, а передбачає їхню особливу реконструкцію, що забезпечує розуміння й пояснення історичних подій, розкриття їхньої внутрішньої логіки [67, с. 128].

Близьким до історичного методу дослідження за своїм значенням є *генетичний метод* або *історико-структурний*. Генетичний метод – це дослідження явищ на основі аналізу їхнього розвитку. У педагогіці дуже важливо простежити виникнення явища, ступеня його розвитку, процесу поступового формування особистості, її світогляду, знань і навичок, а також певної групи, класу або колективу, зміни яких відбулися в результаті навчально-виховного впливу [975, с. 159]. Генетичний метод становить одну із форм діалектичного методу, за допомогою якого явище пізнається в його розвитку, що дозволяє виявити його сутнісні характеристики, визначити причинні залежності [Там само, с. 160].

Особливу актуальність у нашому дослідженні має *метод моделювання*. Модель (від лат. *modulus* – зразок) ми розуміємо як систему, дослідження якої допомогло дати уявлення про деякий процес, який відбувається або відбувся. Н. Сейко наголошує на тому, що метод моделювання у вивченні історії освіти, історії педагогіки та соціальної педагогіки стали використовувати відносно недавно. А головною відмінністю методу вчена називає доцільне відображення соціально-історичної дійсності [961, с. 30; 989; 1069; 1070].

Використання методу моделювання допомогло узагальнити історичний фактологічний матеріал і розробити три історико-педагогічні моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників (прагматична модель, соціоцентрична модель, гуманістична модель). Запропоновані моделі містять комплексне поєднання філософського та педагогічного знання щодо становлення вітчизняної системи освіти, сутність організаційно-методичних засад здійснення та реалізації соціального виховання неповнолітніх правопорушників на кожному історичному етапі дослідження.

Поетапно відстежуючи розвиток соціального виховання, *порівняльно-історичний* метод дозволив нам пояснити формування теоретичних знань з перевиховання неповнолітніх правопорушників у минулому, виявити, яким чином виникали ті чи ті концепції освіти, які їхні джерела, відстежити організацію практики перевиховання, реабілітації, ресоціалізації дітей-правопорушників, особливості проведення профілактичних заходів з противоправної поведінки протягом досліджуваних хронологічних етапів тощо. Порівняльно-історичний метод дозволив показати, у чому полягає обмеженість або односторонність історичних концепцій соціального виховання та як вони були модернізовані, які їхні елементи перейшли в нову сучасну теорію соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками. Поглибивши уявлення про минуле, порівняльно-історичний аналіз значно розширив та збагатив засоби вирішення сучасних проблем освіти й виховання неповнолітніх правопорушників [735, с. 141].

Представлені методологічні засади стали основою й методологічним інструментарієм дослідження складної та важливої проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. Методологічний арсенал здійсненого історико-педагогічного пошуку, до складу якого ввійшли методологічні підходи (*системний, хронологічний, історичний, логічний, культурологічний, антропологічний, парадигмальний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, герменевтичний, міжгалузевий (міждисциплінарний)*) та методи дослідження (*теоретичний аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, періодизація, узагальнення, історико-логічний, генетичний метод, метод моделювання та порівняльно-історичний*), дав змогу уникнути простого опису соціально-педагогічного досвіду минулого, детально розкрити механізми формування теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.) як складного соціально-педагогічного явища, репрезентативного й представленого в сучасному науково-педагогічному просторі.

2.2. Історіографія проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників та систематизація джерельної бази дослідження

Історія педагогіки – це галузь педагогічної науки, що вивчає історичний розвиток педагогічної теорії і практики в їх діалектичній єдності, конкретно-історичних формах, взаємозв'язку із сьогоденням і майбутнім. Будучи не тільки педагогічною, а й історичною дисципліною, історія педагогіки розглядає історико-педагогічний процес як невід'ємну частину загального історичного процесу [334, с. 4].

У сучасних наукових дослідженнях (дисертаційні роботи, монографії) особливої актуальності набуває висвітлення розвитку досліджуваного феномену в літературних джерелах різного часу. Цим займається історіографія, яку слід розуміти як учення, що здійснює вивчення історії будь-якої історичної науки. Історіографія засвідчує те, як виникла й розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясовує соціальну основу й соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію й форми дослідницької роботи в галузі історії [129, с. 59].

Л. Голубнича зазначає історіографію як нову історико-педагогічну дисципліну (що вивчає історію розвитку історико-педагогічного знання), яка ще формується. Проте перші історіографічні дослідження історико-педагогічного характеру В. Родникова, О. Селіхановича, К. Харламповича, які аналізували наявні праці з окремих історико-педагогічних питань та робили спроби простежити розвиток історико-педагогічної науки, з'явилися на теренах України ще в XIX ст. [269, с. 162]. Це було пов'язано з

розширенням і прискоренням розвитку вітчизняної педагогіки в самостійну галузь знання. Цей процес відображав загальний хід диференціації різних сторін культурного життя суспільства – художнього, наукового, філософського тощо [334, с. 7].

У ХХ ст. історіографію як науку розвивали: М. Авдієнко, М. Миронов, Я. Ряппо, С. Синицький, М. Скрипник (20-ті рр. ХХ ст.); М. Гриценко, В. Помагайба, В. Чепелев (до 60-х рр. ХХ ст.); О. Бендара, С. Бабишина, В. Гомонайя, О. Дзевєріна, Б. Мітюрова, М. Ніжинський, І. Пух, В. Струбицький, М. Ярмаченко (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). А наприкінці 80 – початку 90-х рр. ХХ ст. у наукових дослідженнях історико-педагогічного напрямку історіографічний складник став обов'язковим компонентом дослідницьких студій [129, с. 60; 269, с. 162].

Видатна вітчизняна вчена О. Сухомлинська зазначає, що на рубежі ХХ – ХХІ ст. історико-педагогічна спадщина актуалізується в освітньо-науковому просторі України, особливо історія розвитку вітчизняної педагогіки другої половини ХХ ст. Академік пояснює це негативним оцінюванням владою цього часу величезної кількості науково-педагогічної літератури, яка не була допущена до широкого суспільного загалу через негативну критику. Отже, багато першоджерел 20 – 90-х рр. ХХ ст. не віддиференційовувалися, що призвело до втрати здобутків вітчизняних педагогів цього часу [1042].

Історіографія пов'язана з важливими ідентифікаційною та експертною функціями, оскільки шляхом вивчення джерел ідентифікує саму історичну науку, виокремлює її серед інших дисциплін, виявляє закономірності внутрішнього розвитку, специфіку наукової інтерпретації минулого, концентрує та адаптує інформаційний потік. У цьому виявляється її прикладний характер, адже історіографія, використовуючи різноманітні методи пізнання, покликана виявити теоретичний рівень, методологічні новації та проблемно-тематичні пріоритети сучасних історичних праць [193, с. 4; 1024, с. 689].

У сучасних умовах історіографія розвивається на нових теоретико-методологічних засадах, ґрунтується на взаємодоповнювальних підходах (історіографічний, системний, хронологічний, цивілізаційний, формаційний, синергетичний тощо) і загальнонаукових гносеологічних принципах історизму, об'єктивності, активності, поєднання логічного та історичного [88, с. 44; 129, с. 60].

Одним із методів історіографічних досліджень, застосовуваних у сучасних педагогічних дослідженнях, є історичний (П. Образцов). Історичний метод застосовується насамперед під час вивчення проблем з історії та педагогіки, розкриваючи виникнення, стан і розвиток навчально-виховних закладів, психологічних і педагогічних теорій у конкретних історичних умовах. Цей метод передбачає простеження історії в усьому її різноманітті, узагальнення емпіричного матеріалу й установлення на цій основі загальної історичної закономірності. Проте історизм як метод

дослідження не повинен зводитися лише до опису минулих явищ. Він дозволяє розкрити внутрішній механізм змін у явищах, причинні зв'язки на конкретних етапах їхнього розвитку. Історичний метод дає можливість для всебічного дослідження явищ і подій у хронологічній послідовності, відкрити їхні внутрішні зв'язки та закономірності розвитку [129, с. 61; 972, с. 136 – 137].

Відома історик педагогіки Н. Сейко визначає схожі характеристики методології, історіографії та джерельної бази за специфікою їхньої міждисциплінарності [961, с. 48]. Узяті в комплексі педагогічно-історіографічні джерела утворюють джерельну базу педагогічної історіографії, на яку спирається педагогічно-історіографічне пізнання та яка дозволяє дослідити історико-педагогічний процес у всій його повноті, визначити провідні тенденції історико-педагогічної науки, установити певні закономірності генези педагогічної думки, виявити досягнення й прогалини набутого педагогічного досвіду [269, с. 162].

Отже, історіографія – це певний науковий напрям опрацювання, що засвідчує історію розвитку історико-педагогічних досліджень з обраного педагогічного феномену, зазначеного хронологічними межами. Предметом педагогічної історіографії є історико-педагогічна наука в її розвитку. Інакше кажучи, педагогічна історіографія є історією історії педагогіки, тому історіографічний аналіз досліджуваної проблеми передбачає розгляд історико-педагогічних публікацій, у яких висвітлено історію соціального виховання [1155, с. 26 – 27].

Аналіз історіографії теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст. вимагає поетапного виокремлення використаної нами літератури за її проблематикою.

Так, до *першого етапу* історіографії належить література другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка відбиває передумови дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні.

Розробленням *теоретичних засад соціального виховання* протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. займались: О. Богдановський (1870 р.) [147], О. Зак (1912 р.) [387], П. Каптерев (1914 р.) [464], П. Лесгафт (1884 р. – 1911 р.) [602; 603], І. Миклашевський (1896 р.) [688], М. Пирогов (1858 р.) [804], І. Сікорський (1884 р., 1899 р.) [966; 967], К. Ушинський (1860 р.) [1113] та ін.

На *першому етапі* дослідження історіографії вітчизняні педагоги задають напрям гуманістичної педагогіки. Серед них М. Пирогов у науковій публікації «Нужно ли сечь детей?» (1858 р.) [804] актуалізує розумний підхід до організації виховання та навчання дітей, є противником фізичного покарання й проводить обґрунтоване порівняння між жорстким покаранням та прищепленням дитині сорому за скоєну провину. К. Ушинський у своїх працях «Труд в его психологическом и воспитательном значении» (1860 р.) [1113], «Необходимость ремесленных школ в столицах» (1862 – 1870 рр.)

[1110] робить перші спроби формування трудової та превентивної педагогіки. Вітчизняний науковець І. Сікорський був одним із перших, хто запропонував соціально-медичну корекцію важковиховуваних дітей («Сборник научно-методических статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно-психической гигиене», 1899 р. [967]). Учені П. Лесгафт («Семейное воспитание и его значение», «Семейное воспитание ребенка и его значение», 1884 – 1911 рр. [602; 603]) та О. Зак («Характеристика детской преступности», 1912 р. [387]) уводять систему класифікацій занедбаності дитинства, що формує необхідність індивідуального підходу до кожної дитини.

Вітчизняна теорія соціального виховання протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. тільки розпочинала свій розвиток. Цей етап дослідження характеризується, передусім, необхідністю негайного вирішення проблеми дитячої злочинності. Тому наукова діяльність вітчизняних педагогів того часу була переважним чином сконцентрована на організації заходів та створенні умов виправлення противоправної поведінки неповнолітніх.

Так, питання, присвячене *розвитку пенітенціарної системи країни й організації освітньо-виховного процесу з неповнолітніми правопорушниками в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*, висвітлювалося в працях таких педагогів, як: В. Архипов (1877 р.) [43], М. Беклешов (1910 р.) [72], Д. Дриль (1897 р., 1898 р., 1904 р.) [343; 344; 348], О. Кістяківський (1878 р.) [490], О. Коротнєв (1903 р.) [539], М. Красовський (1900 р.) [558], Т. Мусерський (1881 р.) [712], Ф. Савенко (1888 р.) [947], Д. Тальберг (1882 р.) [1051], І. Тютрюмов (1907 р.) [1092] та ін.

О. Кістяківський у роботі «Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором русских учреждений» (1878 р.) [490] представив зарубіжний досвід виховання неповнолітніх правопорушників, становлення Європейського законодавства у вирішенні питання малолітніх злочинців на прикладі Англії, Німеччини, Франції, висвітлив систему виправних закладів для малолітніх. Дослідник схаактеризував вітчизняне законодавство щодо малолітніх злочинців другої половини ХІХ століття (грунтуючись на працях М. Таганцева), описав вітчизняні спеціалізовані установи (Харківського, Київського та інших товариств виправних колоній для неповнолітніх) [490].

Праці Д. Дриля (1897 р., 1898 р., 1904 р.) [343; 348; 344], М. Красовського (1900 р.) [558], Ф. Савенка (1888 р.) [947] розкривають доцільність і необхідність використання спеціальних установ для неповнолітніх, які перейшли межу закону.

Д. Тальберг у роботі «Исправительные приюты и колонии в России» (1917 р.) детально проаналізував діяльність Рубежівської колонії Київського Товариства землеробських колоній і ремісничих притулків, відзначивши високий рівень ефективної організації управління в цьому закладі та її залежність з установленою дисципліною серед вихованців. Особливу роль дослідник відводив посаді директора закладу. Д. Тальберг схаактеризував

особистість директора, наголосивши на необхідності в дотриманні певних інструкцій директором у низці пенітенціарних установ (Одеському, Харківському притулках) [1054].

Крім того, організацію соціального виховання неповнолітніх правопорушників другої половини XIX – початку XX ст. детально розкрито в працях: Т. Мусерського (1881 р.) [712], П. Пусторослева (1893 р.) [916], М. Терзієва (1916 р.) [1063], М. Фаварова (1894 р.) [1115] та інших педагогів того часу. Науковці описували особливості релігійного виховання правопорушників, методики отримання вихованцями спеціалізованих установ загальної базової й професійної освіти; наголошували на проблемах дисципліни, створенні необхідних умов утримання злочинців, упровадженні заходів заохочення й покарання неповнолітніх правопорушників.

Дослідженням *організації патронатної роботи* з неповнолітніми правопорушниками та колишніми вихованцями дитячих колоній протягом другої половини XIX – початку XX ст. займались: В. Акимов (1896 р.) [11], Є. Альбицький (1893 р.) [17], І. Гурлянд (1898 р.) [296], Г. Демченко (1912 р.) [315], М. Лучинський (1913 р.) [624], П. Люблінський (1908 р.) [627], Ф. Малинін (1905 р.) [654; 655], М. Миролубов (1905 р.) [696], О. Тимофєєв (1894 р.) [1068], Г. Фельдштейн (1900 р.) [1120] та ін.

Науковці Є. Альбицький та О. Ширген у праці «Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей заброшенных, в связи с законодательством о принудительном воспитании» (1893 р.) [17] у справі патронату над неповнолітніми відзначали труднощі, які були не властиві роботі з дорослими правопорушниками. Є. Альбицький та О. Ширген наголошували на нерозсудливому втручанні батьків вихованців в організацію виправного процесу, на основі чого порушували питання про необхідність обмеження «хибного» впливу батьків і родичів на подальшу долю дітей [17].

О. Тимофєєв у студії «Попечительство над преступной и бесприютной молодежью» (1894 р.) [1068] відстоював інтереси і права неповнолітніх у патронатних товариствах, наголошував на необхідності довіряти якомога менше вихованців одному піклувальнику для підвищення ефективності організації виховної роботи з неповнолітніми. Науковець звертав увагу на необхідність організації професійного навчання в патронатних товариствах, правильному підбору майстрів, педагогів, викладачів, наставників та ін. [1068].

І. Гурлянд у розвідці «Идея патроната как идея внутреннего управления» (1898 р.) [296] здійснив дослідження конструкції та систематизації внутрішнього управління патронату як нового інституту соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками. У роботі висловлено ідею патронату в широкому розумінні постпенітенціарного контролю колишніх засуджених неповнолітніх, що полягає в організації освіти, соціального виховання, соціального та економічного супроводу, матеріального забезпечення, працевлаштування та ін. [296].

Г. Демченко в праці «Общества патроната, их возникновение и распространение, устройство и деятельность» (1912 р.) [315] відводив особливу роль патронатній діяльності в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Науковець визначав патронат як своєрідну організацію тюремно-благодійної діяльності, яка надає матеріальну та моральну підтримку неповнолітнім, що вийшли з виправних установ [315].

До *другого етапу* історіографії ввійшли дослідження та наукові праці авторів 20 – 30-х рр. ХХ ст. Так, протягом 20 – 30-х рр. на тернах вітчизняної освіти з'являються перші *публікації, присвячені найпоширенішим проблемам в освітньо-виховному просторі України* цього часу (Д. Авксентьєвський (1926 р.) [4], В. Арнаутів (1922 р.) [38], М. Биковець (1924 р.) [123], Л. Василевський (1923 р.) [191], Є. Веккер (1925 р.) [201], О. Залкінд (1926 р.) [395], О. Залужний (1925 р.) [400], Є. Лівшиць (1926 р.) [604], В. Шульгін (1927 р.) [1197] та ін.).

У праці «Помощь детям» (1924 р.) [870] проблема дитячої безпритульності проголошувалася спадщиною старого (дореволюційного) режиму. Автори представили в ній статистичні дані, детально навели приклади вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності. М. Биковець, автор статті «Як стоїть справа з дитячою безпритульністю?» (1924 р.) [123], визначив досягнення державної системи соціального виховання в справі допомоги дітям на той час. Він окреслив перспективи покращення організації соціального забезпечення знедолених дітей [123]. Наукова праця «Органи помощи детям та борьба с дитячою безпритульністю» (без автора) репрезентує ідею ліквідації дитячої безпритульності до початку зими 1925 р. [870, с. 38 – 41]. Стаття «Ячейки друзей детей» (без автора) свідчить про державну й суспільну підтримку знедолених дітей. У ній наведено приклади організації благодійності – тижень допомоги дітям, що відбувся в березні 1924 р. та охопив 150.000 осіб [870, с. 42 – 48].

О. Залкінд у розвідці «Трудные дети и методы работы с ними» (1926 р.) [395] здійснив спробу розподілу дітей, класифікуючи їх на три групи «важкого дитинства»: а) діти грубо соціально незручні, тобто так звані «діти-злочинці»; б) діти, педагогічно незручні – «недотепи», «відстаючі», «неуважні», «нервові», в) діти сімейно незручні – головним чином, дітвора багатих родин, які складають єдину групу «чистенької дефектології», групу клієнтів багатих лікувально-виховних закладів. Автор статті також розробив класифікацію за ступенем збудливості, дратівливості і сприйнятливості в дітей: а) слабка збудливість; б) надмірна збудливість. О. Залкінд приділив увагу «безпритульним» дітям, відзначаючи їхню агресивність і схильність до правопорушень причинами необхідності *«безперервно вишукувати нові засоби виживання»*.

Є. Лівшиць у роботі «Основные принципы работы с беспризорными подростками» (1926 р.) [604] представив учення про моральну дефективність, спрямовану на роботу з безпритульними та правопорушниками, виступив

противником утримання дітей у в'язницях разом з дорослими злочинцями, але разом з тим наголосив на необхідності створення нових місць ув'язнення – спеціальних установ примусового виховання для неповнолітніх дітей. Є. Лівшиць стверджував, що для безпритульних і неповнолітніх правопорушників необхідно створювати низку організацій, які дають заробіток дітям, що сприяють збуту продуктів їхньої праці, які надають матеріальну допомогу: нічліжки, їдальні, чайні та ін. [604, с. 31 – 32]. Загалом педагог дійшов висновку, що бездоглядний, безпритульний, неповнолітній правопорушник – це звичайна дитина зі своєю реакцією на соціальні умови, яка вимагає до себе лише особливого педагогічного підходу [Там само, с. 27].

Розробленням системи народної освіти та теоретичних засад соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 20 – 30-х рр. ХХ ст. займались: С. Ананьїн (1924 р.) [26], В. Головківський (1925 р.) [263], Г. Гринько (1922 р., 1923 р.) [285; 284] О. Залужний (1927 р., 1929 р.) [397; 398], Б. Ігнат'єв (1925 р.) [431], М. Крупеніна (1929 р.) [576], О. Пинкевич (1925 р.) [802], Я. Чепіга (1922 р., 1924 р.) [1159; 1165] та ін.

Праці Г. Гринька «Социальное воспитание детей» (1922 р.) [285], «Наш путь на Запад» (1923 р.) [284] репрезентують читачам напрями освітньої політики країни, зазначені в «Положенні про Єдину Трудову Школу». Автор характеризує спеціалізовані установи (виправні колонії, ремісничо-трудова притулки, дитячі будинки та ін.) у системі соціального виховання молоді країни, жорстко критикує систему освіти, яка функціонувала в дореволюційні часи, засуджує освітню політику РСФРР. Отже, важлива заслуга Г. Гринька полягає в проголошенні пропозицій до Наркомосу освіти піти власним шляхом і звернутися до досвіду розвинених західних європейських країн.

У цьому контексті актуальними для нашого дослідження є праці видатного американського педагога Дж. Дьюї, які найбільш вагомо вплинули на розвиток вітчизняної системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. («Психология и педагогика мышления» (1919 р.) [358], «Введение в философию воспитания» (1921 р.) [356], «Школа и ребенок» (1923 р.) [360], «Школа и общество» (1925 р.) [359] та інші). Дж. Дьюї активно критикував наявні на той час методи освіти, зазначаючи пасивність та одноманітність навчальних програм. Учений віддавав перевагу трудовому навчанню дітей, вихованню шляхом «засоби роблення». Американська модель соціального виховання, запропонована Дж. Дьюї, лягла в основу вітчизняної концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. й активно підтримувалась вітчизняними педагогами та діячами освіти цього часу.

Зокрема відомий український педагог Я. Чепіга, яскравий прихильник трудової школи, активно розвивав ці ідеї в працях «До трудової вільної школи!» (1918 – 1919 рр.) [1161], «Практична трудова педагогіка» (1924 р.) [1165] та ін. У розвідці «Азбука трудового виховання й освіти» (1922 р.) [1159] Я. Чепіга висвітлив еволюцію ідеї трудового виховання, обґрунтував

трудоий принцип як основу нової школи: «Школа мусить поставити в центрі освіти й виховання працю, а тому й усі методи та прийоми навчання так скласти, щоб вони весь час виходили з руху, діяльності». У роботі «Практична трудова педагогіка» (1924 р.) [1165] вчений зосередив увагу на таких питаннях, як: значення руху й діяльності в розвитку дитини; трудовий метод навчання; роль праці та гри у вихованні та ін. Педагог уважав, що виховання дітей повинно бути спрямоване на побудову єдиної трудової школи всієї країни [1100, с. 93, с 95].

С. Ананьїн також розглядав питання трудового виховання, яке в цей період набирало свою актуальність. Прагнучи відповісти на практичне питання, яке постало перед українським суспільством у 20-х рр., С. Ананьїн у праці «Трудове виховання. Його минуле і сучасне» (1924 р.) [26] проаналізував проблеми трудового виховання в контексті ідейних і соціально-економічних вимог того часу. Автор зауважував на трудовому вихованні як на процесі, що мав свій вплив на природу дитини: «через працю необхідно виховним чином впливати і культивувати у відповідності з вимогами суспільного життя трудового колективу певної епохи усі найсуттєвіші прояви особистості дитини» [26; 1100, с. 215].

Праця О. Залужного «Методи вивчення дитячого колективу (Вступ до педагогіки колективу)» (1927 р.) [397] присвячена огляду відомих на той час зарубіжних методів вивчення колективу. У роботі «Учення про колектив. Методологія – дитколектив» (1929 р.) [398] автор представив методологічні засади вчення про дитячий колектив, що базувалось на колективній рефлексології та соціології як методології організації та діяльності колективу. У праці представлені також підсумки експериментальних досліджень, на основі яких будувались теоретичні міркування вітчизняної концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. [1100, с. 172].

Праці діячів освіти того часу, зокрема П. Бельського (1917 р.) [82; 83], П. Блонського (1925 р.) [135], В. Куфаєва (1927 р.) [584], П. Люблінського (1923 р.) [626], С. Познишева (1923 р., 1926 р.) [859; 860], І. Савицького (1925 р.) [948], Я. Ряппо (1927 р.) [944], Б. Утевського (1934 р.) [1107] та ін. представляють *досвід та напрями практичної діяльності виправних установ для неповнолітніх правопорушників та морально знівечених дітей у 20 – 30-х рр. ХХ ст.*

І. Савицький у праці «Исправительно-трудовые сельско-хозяйственные колонии» (1925 р.) [948] презентував діяльність виправних землеробських колоній України на початку 20-х рр. ХХ ст., які становили переважну більшість виправних пенітенціарних закладів для неповнолітніх правопорушників у цей час. Автор розглядав колонії як частину виправної системи з ідеєю накопичення в державі нових сільськогосподарських цінностей, надав загальну характеристику стану виправних установ в Україні, описав життя в'язнів у колоніях і представив результати їхнього виправлення. І. Савицький наголосив на відмові від тюремної практики

утримання вихованців, засвідчив необхідність їх прилучення до праці, навів результати виконаної роботи засуджених у галузі сільського господарства (статистичні дані за 1923 – 1924 рр.).

Б. Утевський у праці «Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими» (1934 р.) [1107] навів деякі відомості про принципи виправно-трудоваї політики щодо неповнолітніх правопорушників; засвідчив деякі зміни в мережі виправних установ, що відбувалися в цей період; акцентував на необхідності здійснення реформ у пенітенціарній системі соціального виховання, заміні ізоляторів та виправно-трудоваих будинків на інші установи за типом фабричних і сільськогосподарських колоній для неповнолітніх. Також дослідник навів деякі статистичні дані, які свідчать про зміну мережі місць позбавлення волі в державі в той час.

Історіографію дослідження *третього етапу* становлять праці 1939 – 1990 рр. *Проблемам превентивного виховання* та порядку організації профілактичних заходів попередження й усунення противоправної поведінки неповнолітніх етапу 1939 – 1990 рр. присвячено праці І. Башкатова (1982 р.) [69], Є. Болдирева (1964 р.) [160], М. Ветрова (1980 р.) [206], Л. Голубевої (1982 р.) [267], Т. Козлова (1990 р.) [508], О. Кошелкіна (1985 р.) [545], Г. Миньковського (1985 р., 1987 р.) [694; 695], В. Татенко, Т. Титаренко (1989 р.) [919], О. Тараса (1982 р.) [1055], А. Тузова (1972 р.) [1087] та ін.

А. Тузов у праці «Попередження хуліганства неповнолітніх» (1972 р.) [1087] дослідив організацію превентивної роботи з неповнолітніми, що скоїли дрібне правопорушення (хуліганство), здійснив аналіз складу злочину хуліганства й відмежування хуліганства від суміжних злочинів. Значне місце в праці належить висвітленню обставин, які сприяли хуліганству неповнолітніх, питань попередження цього виду злочину, а також ролі кримінального покарання в боротьбі з грубим порушенням громадського порядку з боку неповнолітніх [1087, с. 2].

Монографія М. Ветрова «Профилактика правонарушений среди молодежи» (1980 р.) [206] присвячена комплексному аналізу правових форм попередження криміногенної поведінки неповнолітніх, дослідженню основних проблем, пов'язаних з профілактикою підліткової злочинності. Автор зазначив обставини, які сприяли скоєнню злочинів неповнолітніми та молоддю, докладно розглянув передумови, основні методи та систему форм і методів успішного попередження правопорушень, а також приділив увагу індивідуально-профілактичному впливу на правопорушників з метою їхнього перевиховання.

О. Тарас у праці «Педагогическая профилактика правонарушений несовершеннолетних» (1982 р.) [1055] детально розкрив зміст роботи з педагогічної профілактики правопорушень неповнолітніх, описав індивідуальний підхід при перевихованні важких підлітків, приділив увагу сім'ї як важливого чинника впливу на формування особистості дитини. Автор трактував педагогічну профілактику як комплекс дій і заходів, спрямованих на нормалізацію умов життя неповнолітніх правопорушників,

виховання в сім'ї, організації індивідуального підходу до перевиховання, переорієнтацію або роз'єднання стихійних груп, куди входять підлітки.

Серед профілактики та запобігання правопорушень неповнолітніх актуальним на той час були праці з організації виховання та проведення профілактичних заходів за правовим напрямом. Серед них праця С. Жадбаєва «Правопорядок и поведение несовершеннолетних» (1982 р.) [375], у якій наголошено на ознайомленні неповнолітніх із законодавчою, нормативно-правовою базою, а також кримінальною відповідальністю. Також досліджувалися питання попередження скоєння противоправних дій неповнолітніми, уникнення їх причин та ролі кримінального покарання в системі соціального виховання неповнолітніх злочинців.

Окрема група джерел, авторами яких є Т. Барило (та ін.) (1979 р.) [66], П. Володарський (1964 р.) [228], М. Габелко (1982 р.) [243], В. Орлова (1963 р.) [752], Л. Смирнова (1968 р.) [987], Т. Третьякова (1982 р.) [1077], І. Туркевич (1977 р.) [1088], В. Устинова (1973 р.) [1106] та ін., присвячена висвітленню питання організації громадської діяльності та розвитку комісій у справах неповнолітніх правопорушників у системі соціально-педагогічної роботи УРСР 1939 – 1990 рр.

П. Володарський у праці «Практическое пособие для комиссий по делам несовершеннолетних» (1964 р.) [228] провів аналіз діяльності комісій у справах неповнолітніх, визначивши їхні завдання та функції, форми й методи роботи з неповнолітніми. Крім того, автор приділив значну увагу ролі громадськості у вихованні молоді, яка повинна була сприяти попередженню та ліквідації правопорушень неповнолітніх. П. Володарський визначив причини й умови, що сприяли вчиненню правопорушень неповнолітніми, запропонував методи покращення роботи комісій у справі з неповнолітніми правопорушниками [228, с. 2].

І. Туркевич та О. Леднікова у праці «Спостережні комісії при виконках місцевих рад народних депутатів і профілактика злочинності» (1977 р.) [1088] репрезентували структуру, діяльність та компетенції комісій у справах неповнолітніх; розкрили форми їхнього взаємозв'язку з державними органами та громадськими організаціями. Автори розглянули причини злочинності неповнолітніх та визначили місце спостережних комісій у боротьбі з дитячою злочинністю; приділили увагу ролі громадськості у вихованні молоді, попередженні та ліквідації причин скоєння правопорушень неповнолітніми.

Колективна праця «Комментарий к Положению о комиссиях по делам несовершеннолетних Украинской ССР» (1979 р.) [66], авторами якої є Т. Барило, Я. Босенко, І. Лановенко, О. Светлов, змістовно розкриває нормативно-правову базу здійснення соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми. Її автори провели глибокий аналіз чинного на той час законодавства, визначили його структуру, діяльність та компетенції комісій у справах неповнолітніх, форми їхнього взаємозв'язку з державними органами і громадськими організаціями, які вели боротьбу з дитячою бездоглядністю і

правопорушеннями серед неповнолітніх. Колектив авторів чітко представив порядок розгляду справ про неповнолітніх правопорушників і застосування до них їхнім батькам відповідних заходів впливу [66, с. 2].

Практичну діяльність соціального виховання неповнолітніх правопорушників етапу дослідження 1939 – 1990 рр. представлено в працях З. Астемирова (1969 р., 1974 р.) [48; 47], І. Башкатова та М. Фіцули (1984 р.) [70], Л. Голубевої (1975 р.) [266], навчальному посібнику: «Исправительно-трудовая педагогика» (1966) [439], П. Лихолат (1970 р.) [609; 610], колективній праці «Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения» (А. Медведєв, М. Фіцула, Р. Хмурич, 1986) [673], Є. Мельникова (1990 р.) [677] та інших педагогів-дослідників.

У колективній праці «Исправительно-трудовая педагогика» (М. Арісов, В. Артаманов, З. Астемиров, Л. Багрій-Шахматов, М. Волошин, М. Дейнеко, А. Євграфов, П. Лосєв, А. Марцев, В. Монахов, І. Осипов, В. Пирожков, Н. Романенко, Б. Утевський, М. Чернов, І. Шмаров, 1966 р.) [439] висвітлено загальне розуміння педагогіки як науки етапу 1939 – 1990 рр., виокремлено її предмет, мету та завдання. Автори проаналізували особливості виправлення й перевиховання засуджених з числа молоді (зокрема й неповнолітніх), порушили питання про вивчення особистості засуджених неповнолітніх правопорушників, основні засоби їх виправлення й перевиховання.

У роботі «Исправительно-трудовая педагогика» (1966 р.) [439] представлено головні та найбільш популярні прийоми вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників на початку етапу дослідження 1939 – 1990 рр. Автори широко висвітлили: концепції фізичного, естетичного, правового, трудового виховання, виховання колективізму в засуджених; історичні аспекти взяття участі громадськості у виправленні й перевихованні засуджених, її ролі в діяльності виправно-трудоустанов, участі в політико-виховній роботі з неповнолітніми правопорушниками; особливості здійснення контролю громадськості за дотриманням законності виправно-трудоустанов.

З. Астемиров у праці «Трудовая колония для несовершеннолетних» (1969 р.) [48] надав об'єктивний опис педагогічної діяльності трудових колоній для неповнолітніх правопорушників. Автор розкрив такі питання: організація режиму утримання засуджених; формування колективу вихованців; організація їхньої навчально-виховної роботи і праці; порядок звільнення, пристрою та супроводу вихованців; наголосив на участі громадськості в діяльності трудових колоній як головної ознаки соціоцентричної моделі соціального виховання. Крім того, З. Астемиров приділив увагу правовому забезпеченню законності в діяльності трудових колоній для неповнолітніх.

У колективній монографії «Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения» (1986 р.) [673] (А. Медведєв, М. Фіцула, Р. Хмурич) висвітлено загальні проблеми перевиховання неповнолітніх правопорушників етапу дослідження 1939 – 1990 рр. Автори розкрили

сутність перевиховання, його етапи, стадії, принципи та методи виправлення неповнолітніх, що застосовувались у цей час. Цікавою є методика вивчення особистості дитини, що представлена в цьому науковому доробку.

До *четвертого етапу* історіографії дослідження ввійшла науково-педагогічна література 1991 – 2015 рр. У широкій низці дисертаційних робіт, монографій, посібників та іншій науково-педагогічній літературі (Р. Благута (2008 р.) [132], П. Вівчар, С. Дем'янчук, П. Лосик (2010 р.) [219], А. Гусак (2013 р.) [298], Л. Завацька (2010 р.) [381], О. Караман (1999 р., 2002 р., 2011 р., 2011 р., 2012 р., 2014 р.) [470; 469; 466; 471; 468; 467], Ю. Луценко (2010 р.) [623], В. Оржеховська (1995 р., 1995 р., 1996 р., 1996 р., 2008 р.) [745; 748; 746; 747; 749], Н. Орловська (2015 р.) [753], О. Пилипенко (2006 р.) [684], Н. Юзікова (2013 р., 2016 р.) [1211; 1210] та ін.) ґрунтовно представлено *теоретичні нароби соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні за останні роки*.

В. Оржеховська в наукових працях [745–749] зазначає проблематику правопорушень серед неповнолітніх, пропонує практичні засоби її попередження та вирішення. У навчально-методичному посібнику «Профілактика правопорушень серед неповнолітніх» (1996 р.) [747] авторка представила нові концептуальні підходи в практичній роботі з неповнолітніми в умовах складних соціально-економічних перетворень в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. Інша праця дослідниці науково-методичного характеру «Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх» (1996 р.) [746] репрезентує комплексну програму, яка дає орієнтований зміст роботи освітнім закладам України в організації соціально-педагогічної діяльності.

Праця «Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилася з місць позбавлення волі» (2006 р.) [684] є практичним довідником соціального педагога, психолога та соціального працівника в роботі із засудженими неповнолітніми та неповнолітніми, які звільнилися з місць ув'язнення та потребують соціально-педагогічного супроводу в перший час своєї адаптації до умов здорового соціуму. У ній представлено організаційно-правові засади забезпечення прав дітей і молоді, які повернулися з місць позбавлення волі, спрямовані на покращення їхньої адаптації в умовах сучасного соціуму. Методичні рекомендації містять тренінговий модуль «Захист прав людини, яка повернулася з місць позбавлення волі», спрямований на розвиток особистого потенціалу неповнолітнього, покращення його соціальної компетенції.

У посібнику «Діти-правопорушники: що робити?» (2010 р.) [623], автором якого є Ю. Луценко, порушено проблему дитячої злочинності, з'ясовано її причини, наведено методику організації взаємодії педагогів із дітьми як першочерговий засіб подолання цього соціального феномену. Автор представив інноваційний практичний інструментарій щодо організації соціально-виховної роботи, особливості забезпечені психолого-педагогічного

супроводу неповнолітніх у процесі їх перевиховання, ресоціалізації та реінтеграції в мікросередовище, суспільство [623, с. 2].

Дослідниця Н. Юзікова в монографії «Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй» (2016 р.) [1210] представила комплексне кримінологічне дослідження злочинної активності неповнолітніх. На базі вибіркового дослідження матеріалів кримінальних упродовжень та вироків суду, розглянутих в Україні за 2004 – 2015 рр., статистичних даних, узагальнень судових та правоохоронних органів, дослідниця визначила сучасні тенденції та особливості злочинності неповнолітніх, зробила аналіз детермінації злочинної поведінки неповнолітніх у межах діяльності соціальних інститутів, а також запропонувала основні напрями запобігання цьому негативному феномену із упродовженням зарубіжного досвіду [1210, с. 2].

Література, що репрезентує *практичний досвід соціального виховання в роки незалежності України*, представлена розвідками таких дослідників, як: Л. Амджадін та О. Гончарук (2011 р.) [18], Н. Бадян (1999 р.) [58], В. Іванов (1997 р.) [445], І. Парфанович (2002 р.) [784], О. Таволжанський (2015 р.) [1048], О. Третьак (та ін.) (2012 р.) [1076], В. Трубников (1991 р.) [1082], О. Чебан (2015 р.) [1158], І. Чердак (2011 р.) [1169] та ін.

У науковому виданні «Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні» (1999 р.) [293] репрезентовано наукові матеріали вітчизняних педагогів, психологів, юристів та інших фахівців. Серед них варті уваги праці Д. Васильченка «Опыт работы Мелитопольской ВТК» (1999 р.) [192], А. Зінченка «Діяльність центрів соціальних служб для молоді з реалізації напрямку „Соціальна реабілітація неповнолітніх та молоді, що повернулись з місць позбавлення волі”» (1999 р.) [417], О. Тertiшного «Досвід роботи Кременчуцької ВТК» (1999 р.) [1065], що відбивають результати першого за роки незалежності України семінару (26 – 27 травня 1998 р., м. Кременчук), присвяченого обговорюванню проблем виховання засуджених неповнолітніх, покращенню умов їхнього ув'язнення та організації практики соціального виховання у виправних закладах.

У науково-методичних матеріалах «Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі» (2003 р.) [1008] розкрито загальну структуру організації соціальної роботи з неповнолітніми в слідчих ізоляторах та виховних колоніях, представлено особливості проведення попередження правопорушень у СІЗО. Схарактеризовано закономірності, принципи, форми та методи, завдяки яким відбувається процес ресоціалізації неповнолітніх в установах позбавлення волі.

Л. Амджадін та О. Гончарук у монографії «Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх» (2011 р.) [18] висвітлили практику протидії дитячої злочинності за роки незалежності України (починаючи з 1991 року); подали оцінку вітчизняної нормативно-правової бази кримінальної відповідальності та її відповідності міжнародним нормам і стандартам стосовно захисту прав дітей у системах правоохоронних

органів і ювенальної юстиції. Дослідники приділили значну увагу профілактиці правопорушень неповнолітніх на сучасному етапі, представили програми попередження делінквентної поведінки неповнолітніх, а також з'ясували значення ювеніальної системи врегулювання дитячої злочинності в країні – здійснення досудової та судової практики ведення неповнолітнього злочинця.

Колективна монографія «Соціальна та виховна робота з неповнолітніми правопорушниками» (2012 р.) [1076] (автори О. Третяк, В. Бадира, О. Олійник, С. Чебоненко) репрезентує психолого-педагогічну та кримінологічну характеристику малолітніх злочинців, представляє соціально-психологічні чинники, що впливають на противоправну поведінку підлітків та молоді. Автори ґрунтовно розглядають особливості організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, призначених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі та в спеціалізованих виправних установах.

Перспективам подальшого розвитку соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні присвячено студії таких науковців, як: О. Богатирьова (2014 р.) [145], В. Квашук, В. Кирилюк (2014 р.) [475], Г. Корчова (2014 р.) [541], В. Лютий (2010 р.) [631], Л. Оліфер (2016 р.) [736], С. Сагайдак (2014 р.) [950], А. Скіць (2014 р.) [976], Д. Ягунов (2006 р.) [1215] та ін. Важливою в контексті дослідження є нормативно-правова література: «Опис моделі пробації визначеної Законом України „Про пробацію”» (2016 р.) [743], «Прийняття Закону України „Про пробацію” – як перший результат на шляху впровадження європейської моделі роботи з правопорушниками» [886], «Про пробацію»: Закон України від 05.02.2015 № 160 – VIII» [902], «Проект Закону України „Про пробацію»» (2009 р.) [908] та ін.).

Так, наукове видання «Проект Закону України „Про пробацію»» (2009 р.) [908] містить авторське (Д. Ягунов) концептуальне обґрунтування перспектив розвитку концепції «пробація» в багатьох країнах з покликанням на вітчизняні нормативно-правові акти, які передбачають створення системи пробації в нашій державі [908, с. 6]. Д. Ягунов (співавтор проекту Закону «Про пробацію» та автор вступної аналітичної статті) обґрунтував потребу прийняття закону «Про пробацію» в Україні як альтернативу покарання шляхом позбавлення волі неповнолітніх засуджених, звернув увагу на зарубіжний досвід упровадження пробації в соціальну роботу та органи ювенальної юстиції країн Європейського Союзу, відстоював ідею та необхідність створення системи пробації в кримінальній юстиції України з середини 90 р. ХХ ст.

Автори наукової публікації «Роль служби пробації у перевихованні неповнолітніх правопорушників» (2014 р.) [475] В. Квашук та В. Кирилюк здійснили порівняльний аналіз вітчизняної системи покарань засуджених неповнолітніх з досвідом інших країн служби пробації. На прикладі країн Центральної та Східної Європи науковці з'ясували переваги за пробаційним

напрямом соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, що передбачав дотримання міжнародних умов з додержання прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом, гарантування соціального патронажу неповнолітнім та ін.

О. Богатирьова в дисертаційній роботі «Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань» (2014 р.) [145] подала розв'язання проблеми впровадження пробації в систему кримінальної юстиції України, засноване на положеннях указів Президента України, розпорядженні Кабінету Міністрів України, актів Міністерства юстиції України та Державної пенітенціарної служби України. Дослідниця здійснила аналіз сучасних міжнародних і зарубіжних теоретично-прикладних засад пробації, розкрила важливість запобігання злочинності серед неповнолітніх та неповнолітніх засуджених на сучасному етапі розвитку соціальної роботи з ними. О. Богатирьова вивчила розвиток пробації як органу соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах, виокремила функції пробації, структуру та визначила порядок взаємодії з іншими відомствами соціальної роботи щодо неповнолітніх, які мають проблеми із законом. Одночасно дослідниця провела компаративістський аналіз вітчизняної кримінально-виконавчої інспекції і зарубіжного органу пробації, який надав змогу виокремити головні відмінності, характерні для порівнювальних об'єктів [145, с. 33].

Окремою групою представимо наукові праці, які ввійшли до історіографії дослідження й розгортають проблему соціального виховання неповнолітніх правопорушників уже як історичний феномен у вітчизняному історико-педагогічному дискурсі України.

Досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлено в працях сучасних науковців: Л. Беляєвої (2007 р.) [76], О. Кравченко (2011 р., 2013 р.) [547; 548], Я. Кравченко (2016 р.) [550], Я. Мальованої (2015 р.) [661; 662], Г. Махоріна (2003 р.) [672], І. Павлова (2002 р.) [775], В. Шпак (2005 р.) [1193] та ін. Учені ґрунтовно висвітлили багатоаспектний вітчизняний досвід минулого з питань соціального виховання неповнолітніх правопорушників, розкрили різні аспекти утворення та діяльності спеціалізованих установ для безпритульних, бездоглядних дітей, дітей-сиріт, морально знівечених і важковиховуваних дітей. Автори багато уваги присвятили розкриттю методик соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками в означених хронологічних межах.

Так, вагомою для нашого дослідження є праця Л. Беляєвої «Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России» (2007 р.) [76]. Авторка здійснила детальний аналіз вітчизняного досвіду виховної роботи неповнолітніх правопорушників кінця ХІХ – початку ХХ ст., провела дослідження розвитку виправних установ для неповнолітніх: колоній, виправних притулків, дитячих будинків; зауважила на розвитку патронатної служби, яка розпочала свою діяльність наприкінці ХІХ ст.; навела архівні та

статистичні матеріали для дослідження за означеними хронологічними межами. Учена розкрила організаційні та педагогічні засади виховання неповнолітніх правопорушників, що стали підґрунтям подальшого розвитку вітчизняної системи соціально-педагогічної роботи із означеною категорією дітей та підлітків.

Дослідниця Я. Мальована в працях «Правові засоби й організаційні форми виховного впливу на неповнолітніх правопорушників (на матеріалах Українських губерній російської імперії після судової реформи 1864 р.)» (2015 р.) [661], «Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси» (2015 р.) [662] репрезентувала досвід застосування правових засобів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, визначених після судової реформи 1864 р. Учена зазначила: «Правове регулювання включало такі засоби виховного впливу на неповнолітніх, як моральне виховання; релігійне виховання; початкова освіта; професійне навчання; заходи стягнення щодо порушників дисципліни; заходи заохочення для тих неповнолітніх, хто став на шляхи виправлення» [661, с. 11].

Дисертаційну роботу Я. Кравченко «Еволюція правових засобів протидії правопорушності неповнолітніх на теренах України (X – початок XX століття)» (2016 р.) [550] присвячено дослідженню закономірностей та особливостей еволюції правових засобів протидії правопорушенням неповнолітніх на українських землях з найдавніших часів до початку XX ст. У праці розкрито систему правового регулювання противоправної поведінки неповнолітніх, досліджено особливості організації та функціонування виправних (виховно-виправних) притулків (колоній) для неповнолітніх правопорушників на Наддніпрянській Україні [550].

Широке коло наукових розвідок 1939 – 1990 рр. удається до перших спроб аналізу теоретичних концепцій та практичного досвіду соціального виховання, набутих протягом 20 – 30-х рр. XX ст. Наукові праці дають історичне засвідчення новим педагогічним течіям, відрізняються своєю аналітичністю, характеризують та узагальнюють перші спроби вдалого використання нової пореволюційної педагогіки. Серед досліджень цієї групи варто назвати праці: «Антон Семенович Макаренко: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях» (упоряд.: П. Лисенко, І. Убийвовк, 1978 р.) [33], М. Бобровської (1952 р.) [141], А. Бондар (1968 р.) [162], М. Виноградової (1953 р.) [207], З. Індрикова (1983 р.) [435], П. Лихолат (1967 р., 1969 р.) [612; 611], М. Луппол (1949 р.) [621], К. Марейна (1958 р.) [667], М. Соловйової (1971 р.) [998], Г. Ясницького (1965 р.) [1224] та ін.

Сучасні науковці, серед яких: О. Абарінов (1998 р.) [1], І. Кривонос, Н. Тарасевич, А. Ткаченко (колективна монографія, 2008 р.) [32], В. Виноградова-Бондаренко (2000 р.) [209], І. Діптан (1992 р.) [328], А. Зінченко (1998 р.) [418], Н. Калашник та Т. Швець (2013 р., 2015 р.) [1184; 1185; 455], Л. Рябкина (2016 р.) [938, 939], Л. Березівська (2007 р.) [89] та ін., репрезентують соціально-педагогічний досвід 20 – 30-х рр. XX ст. як успішний пройдений шлях вирішення проблеми знедоленого дитинства в

історії розвитку вітчизняної системи соціального виховання. У працях присутня актуалізація застосування педагогічних здобутків минулого в сучасних реаліях подолання проблеми дитячої злочинності.

Праця К. Марейна «Воспитательная работа в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского» (1958 р.) [667] репрезентує педагогічний досвід колонії ім. Ф. Дзержинського як зразкової школи-інтернату для неповнолітніх правопорушників та інших важковиховуваних дітей. Особливу увагу автор приділив питанню побудови дитячого колективу, організації виховання, трудового навчання та праці. К. Марейн наводить архівні матеріали з повсякденного життя колонії та досвіду її виховної роботи. Також автор представляє спогади колишніх вихованців колонії та великого педагога-новатора свого часу А. Макаренка; зазначає, що колективне виховання – це вирішальний чинник педагогічної діяльності з важковиховуваними дітьми.

Художньо-педагогічна література [633–646 та ін.] є історичним свідком педагогічного досвіду А. Макаренка в справі виховної роботи із неповнолітніми правопорушниками у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Педагогічні праці А. Макаренка, присвячені питанням теорії, методики і практики вітчизняного виховання неповнолітніх правопорушників (зокрема безпритульних, бездоглядних, знедолених дітей), його наукові виступи з питань педагогіки, творчої діяльності, відображено в першому томі видання «Педагогические сочинения в восьми томах» [636]. Другий том відображає практичний досвід соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми, висвітлює повсякденне життя вихованців колонії ім. Ф. Дзержинського, містить статистичні й архівні матеріали, художньо-літературні праці, написані видатним педагогом у 1930 – 1933 рр.: «Марш тридцатого года», «ФД-1», п'єса «Мажор» [637]. До третього тому увійшли художньо-документальні матеріали – «Педагогічна поема» і авторські підготовчі матеріали до неї, які дають можливість більш повно представити систему виховання в трудовій колонії імені М. Горького [643]. Четвертий том містить лекції для працівників Наркомосу «Проблемы школьного советского воспитания», лекції за тематикою «сімейне виховання», статті та виступи на загальні педагогічні теми, статті про М. Горького [638]. До п'ятого тому входить відома робота А. Макаренка «Книга для родителей» і підготовчий матеріал до неї, який розкриває питання ідейно-морального і трудового виховання в сім'ї [639]. У шостий том увійшла повість «Флаги на башнях», авторські матеріали до неї, а також деякі оповідання, написані в 1937 – 1939 рр. [640]. До сьомого тому – публіцистичні роботи А. Макаренка, його статті про дитячу літературу і письменницьку працю, літературно-критичні виступи, рецензії, кіносценарії, чим захоплювався педагог, та ін. [641]. До восьмого тому – особисті листи А. Макаренка і матеріали до його біографії, які істотно характеризують погляди А. Макаренка як громадського діяча, педагога-дослідника, письменника, людину [642].

Монографія колективу авторів І. Кривонос, Н. Тарасевич, А. Ткаченко «Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в

документах і матеріалах)» (2008 р.) [32] відображає практичну діяльність Харківської трудової колонії ім. М. Горького за 1925 – 1928 роки, використовуючи історико-документальні джерела та архівні матеріали. У монографії висвітлено діяльність А. Макаренка як керівника ТДК Харківського округу, розкрито розвиток його педагогічних ідей.

Монографія Н. Калашник та Т. Швець «Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.)» (2015 р.) [455] репрезентує історію становлення вітчизняної системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні етапу 20 – 30 рр. ХХ ст. Науковці визначають склад пенітенціарних закладів України (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) й обґрунтовують їх класифікацію: дитячі приймальники, притулки для правопорушників (ізолятори), притулки-розподільники, реформаторіуми (школи-виправлення для неповнолітніх правопорушників), колектори (лікарняно-виховні заклади); виділяють чотири етапи розвитку державної виховної роботи морально знівечених дітей: 1-й етап – 1920 – 1923 рр. – первинна допомога «дітям війни» й усім нужденним дітям та підліткам, 2-й етап – 1924 – 1929 рр. – становлення попереджувально-профілактичної й виховної роботи серед неповнолітніх правопорушників, 3-й етап – 1930 – 1933 рр. – перевиховання малолітніх злочинців, 4-й етап – 1934 – 1939 рр. – загальна освіта і професійна орієнтація «дітей зіпсованої моралі»; засвідчують зміст ідеї утримання неповнолітніх у системі пенітенціарних закладів України за означеними хронологічними межами; роблять дослідження нормативно-правової бази соціального виховання й кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників у 20 – 30-х рр. ХХ століття [1184, с. 12 – 13].

У дисертаційній роботі Л. Рябкиної «Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття» (2016 р.) [938; 939] систематизовано теоретичні погляди науковців на проблему соціально-виховної діяльності шкіл-інтернатів України в першій половині ХХ століття. Авторка розкрила сутність соціально-виховної діяльності, простежила генезу розвитку інтернатних закладів означеного етапу дослідження, а також зміст соціально-виховної діяльності інтернатних закладів України в заявлених хронологічних межах [938, с. 17].

Досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні впродовж 1939 – 1990 рр. став предметом дослідження низки сучасних науковців: Н. Березовської (2013 р.) [91], П. Доброва (та ін.) (2011 р.) [335], Н. Клішевич (2010 р., 2011 р.) [500; 498; 499], Л. Штефана (2002 р.) [1195] та ін.

Л. Штефан у науковій праці «Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні» (2002 р.) [1195] висвітлила загальні аспекти вітчизняного досвіду соціального виховання протягом майже всього ХХ ст. (1920 – 1990 рр.). Дослідниця поетапно представила накопичений практичний досвід соціальної роботи з різними категоріями дітей (зокрема й неповнолітніми правопорушниками), подала ґрунтовну характеристику суспільно-

політичним, соціально-економічним та організаційно-педагогічним засадам зародження й становлення вітчизняної системи соціального виховання дітей із девіантною поведінкою впродовж аналізованого періоду.

Монографію колективу авторів П. Доброва, І. Грідіна, Н. Касьянова «Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу)» (2011 р.) [335] присвячено проблемі дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності після звільнення українських територій від нацистської окупації та по закінченні Другої світової війни. У роботі визначено основні причини наявності цих негативних соціальних явищ, з'ясовано масштаби проблеми. Авторами проаналізовано законодавчу та розпорядчу базу соціально-педагогічної роботи по боротьбі з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в досліджуваний час; висвітлено владні структури, на які покладалися завдання усунення негативних проявів та стабілізації ситуації із рівнем дитячого волоцюжництва та правопорушень [335, с. 2].

У дисертації Н. Клішевич «Соціально-педагогічна робота з підлітками з делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття)» (2011 р.) [498; 499] здійснено аналіз теорії та практики соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в означених хронологічних межах дослідження. Авторка визначила та охарактеризувала етапи розвитку теорії та практики соціального виховання: етап актуалізації (50 – 70-ті рр. XX ст.), інституціоналізації (80 – середина 90-х рр. XX ст.) та технологізації (середина 90-х рр. XX – початок XXI ст.)). Об'єктом аналізу стали напрями й форми соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками в різних соціальних інститутах: середні загальноосвітні школи, школи-інтернати для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школи соціальної реабілітації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулки для дітей, кримінальна міліція у справах дітей тощо [498, с. 18].

Отже, проведений історіографічний аналіз допоміг ґрунтовно дослідити становлення й розвиток соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом чотирьох хронологічних етапів дослідження, дав змогу констатувати актуальність і значущість кожного із засвідчених джерел та визнати теорію і практику соціального виховання неповнолітніх правопорушників як педагогічний феномен, що не був об'єктом спеціального дослідження в історії педагогіки та історії соціальної педагогіки.

Подальша логіка наукового пошуку вимагає проведення систематизації джерельної бази дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом XX – початку XXI ст.

Будучи однією з частин дослідницької діяльності, робота над літературними джерелами є передумовою дослідження будь-якої наукової праці. На цій стадії роботи вибирається й уточнюється тема, визначаються завдання, провідна ідея, розробляються гіпотеза й методика наукової роботи.

Розпочинаючи розкриття теми дослідження, необхідно мати чітке уявлення про друковані матеріали сучасності та минулого, стан питання, його актуальність, можливість використання репрезентованого педагогічного досвіду в сучасній теорії та практиці навчання й виховання, а також усе те, що стосується цієї проблеми: її постанови, історії виникнення, ступеня розробленості, розв'язку, методів вивчення та ін. Усебічне й систематизоване знання літератури з досліджуваної теми – одна з неодмінних умов наукової сумлінності сучасності [685, с. 118].

У дослідженнях різного напрямку (дисертаціях, монографіях, наукових статтях та ін.) науковці (Л. Йовенко (2018 р.) [437], Ю. Клименко (2018 р.) [496], Я. Кравченко (2016 р.) [550], Е. Панасенко (2013 р.) [780], Н. Сейко (2009 р.) [961] та ін.) по-різному класифікують і систематизують використану літературу.

Отже, питання, присвячені вивченню історичних джерел, становлять предмет особливої галузі історичної науки – джерелознавства. Центральним у джерелознавстві є поняття історичного джерела, яке трактується по-різному. Але практично всі дослідники сходяться на думці, що історичне джерело є основою для наукового пізнання минулого, яке несе в собі інформацію про факти історичної діяльності [920, с. 87; 1021, с. 679].

Джерелознавство є міждисциплінарною галуззю науки й тісно пов'язане не лише з педагогікою, а й з іншими галузями знань та практики: архівістикою, бібліотекознавством, бібліографією, інформатикою та ін. Звертаючись до походження і змісту різних видів джерел, джерелознавство взаємодіє з такими науками, які мають своїм предметом відповідні галузі гуманітарного значення [1021, с. 680].

О. Сухомлинська наголошує на користі використання джерельної бази в історико-педагогічних дослідженнях: «чим глибше ми занурюємося в історію, тим менше маємо джерел, а чим ближче до нашого часу, тим більше репрезентованим є інформаційне поле» [1038, с. 12].

Відома науковець О. Адаменко розуміє під джерельною базою джерела, використання яких дозволяє розв'язати всі завдання конкретного історико-педагогічного дослідження. Обґрунтування такої методології полягає у визначенні підходів до визначення структури й обсягу джерельної бази, оскільки перед кожним дослідником історії педагогіки постають питання: по-перше, які саме документи вивчати (структура джерельної бази); по-друге, яку кількість документів треба опрацювати для забезпечення повноти і надійності результатів дослідження (обсяг джерельної бази) [8, с. 10 – 11].

Аналіз підходів науковців до з'ясування суті джерела дозволив визначити історико-педагогічне джерело як результати людської діяльності, які містять історико-педагогічну інформацію, слугують її носіями про історико-педагогічні події та явища і які самі є пам'ятниками матеріальної і духовної культури, епохи, у яку вони були створені. Джерела містять повний обсяг соціальної, політичної, культурної, історико-педагогічної та іншої

інформації, що є основою, фундаментом отримання нового фактичного знання [422, с. 267].

У наукових працях Л. Березівської, Н. Гупана, І. Стражникової, О. Сухомлинської джерельна база історико-педагогічного дослідження аналізується в контексті історіографії педагогічної науки, а також вивчення етапів і тенденцій життєвого шляху і творчого доробку персоналії відповідно до вимог методології, використання біографічного і герменевтичного підходів. Інші науковці (Л. Вовк, Н. Дічек, Д. Герцюк, Т. Завгородня, С. Золотухіна, О. Микитюк, Ф. Науменко, А. Сбруєва, В. Смаль, М. Чепіль та ін.) розкривають вимоги до неупередженого аналізу джерельної бази відповідно до процедури виконання персоналістичних і компаративних досліджень в історії педагогіки [1192, с. 768 – 769].

Вітчизняні педагоги та історики І. Войцехівська, Я. Каларуа, Б. Корольов, С. Павленко, М. Палієнко та інші обґрунтували у своїх працях необхідність аналізу історичних джерел у сучасних дослідницьких працях, використовуючи: 1) загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний, історичний, ретроспективний, хронологічний) методи; 2) загальноісторичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) методи та ін. [85, с. 40; 1192, с. 768].

Практично всі сучасні науковці (О. Адаменко, Л. Березівська, М. Богуславський, Л. Ваховський, Є. Коваленко, Е. Панасенко, Н. Сейко, О. Сухомлинська та ін.) при опрацюванні джерельної бази своїх досліджень з історії педагогіки використовують методи аналізу й синтезу літературних джерел. Метод аналізу наукових джерел тісно пов'язаний з їх синтезом, за допомогою якого відбувається створення певної джерельної цілісності: наукове джерело вводиться в обіг після комплексного вивчення. У цьому випадку джерело (архівний документ, спогади, офіційний законодавчий акт тощо) розглядається не просто як емпіричний матеріал, а як реально існуючий історичний об'єкт, і більш повно – як явище культури свого часу, навіть продукт тогочасної культури [961, с. 49].

Методи сучасного джерелознавства дозволяють вивчати історико-педагогічні джерела як цілісну сукупність творів, що створені в ході історичного процесу та педагогічної діяльності людей, які намагалися за їх допомогою вирішувати важливі для себе проблеми. Це дозволяє, насамперед, зрозуміти типологію педагогічних джерел, виходячи з мети їх створення і функцій, і знаходити загальні підходи до їх вивчення [1021, с. 680].

Одним із головних питань джерелознавства є класифікація історико-педагогічних джерел [1021, с. 680]. Для науковців, які виконують ці дослідження, проблема класифікації джерел важлива у зв'язку зі складністю визначення об'єктів, що постійно розвиваються та змінюються. Класифікація джерел – це, як відомо, поділ джерельної бази на групи за формалізованими ознаками (форма, структура, джерела, спосіб зберігання інформації). Класифікація, по-перше, поглиблює уявлення про природу історичного джерела; по-друге, класифікація сприяє подальшій розробці теоретичних

проблем джерелознавчої практики (загальної та видової); по-третє, класифікація допомагає кращому вилученню історичної інформації, яка міститься в однотипних джерелах [148; 422, с. 267].

Учена Н. Стеценко під класифікацією розуміє впорядковану систему об'єктів будь-якої галузі знань, розподілену на класи, підкласи, групи, розряди та ін. Класифікація педагогічних джерел, наголошує дослідниця, необхідна для орієнтування в різноманітному середовищі педагогічних творів, офіційних документів та для виявлення зв'язків і розбіжностей між ними як класами певної системи [1021, с. 680 – 681]. Н. Стеценко виділяє два основних варіанти класифікації історичних джерел. *Перший* з них простий, чіткий, без підгруп. Він тісно пов'язаний з класифікацією наук узагалі і визначається предметом, який досліджує ця наука, методикою, яка використовується нею під час аналізу матеріалу, що вивчається. Відповідно до нього всі історичні джерела поділяються на шість великих груп: письмові, речові, усні, етнографічні лінгвістичні (фольклорні), кінодокументи і фотодокументи. *Другий* варіант передбачає поділ усього комплексу історичних джерел на великі класи (групи) – типи і підтипи: речові джерела в усьому їх різноманітті; образотворчі джерела (художньо-образотворчі, образотворчо-натуральні, образотворчо-графічні); словесні джерела (розмовне мовлення, пам'ятки усної творчості, письмові пам'ятки); конвенціальні (умовні) джерела; поведінкові джерела; звукові та аудіовізуальні джерела [495; 1021, с. 681].

Учена Л. Голубнича робить розподіл оповідальних педагогічно-історіографічних джерел за такими класифікаціями: наукові (монографії, наукові статті, матеріали конференцій тощо), публіцистичні (публіцистичні статті, записи виступів тощо), особистого походження (автобіографії педагогів, спомини та мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди тощо), критико-бібліографічні (бібліографічні довідники, бібліографічні огляди, літописи наукових видань, рецензії тощо), художньо-педагогічні (оповідання, романи, нариси тощо) [269, с. 164].

Дослідник І. Липський класифікує джерела з історії соціальної педагогіки таким чином: наукові статті, монографії, дисертації, навчальні посібники, матеріали (тези, доповіді і виступи) конференції [606, с. 247].

Отже, кінцевим продуктом є інформація, яка містить відомості досліджуваного нами історико-педагогічного явища. Джерела такої інформації можуть бути: офіційні публікації державних органів (нормативно-правові акти, статистичні збірники, бюлетені, експрес-інформація); спеціальна література (науково-технічна, технологічна, нормативна, патентна документація, промислові каталоги, реєстри, кадастри, довідники тощо); наукова і навчально-методична література з різних галузей знань (словники, енциклопедії, бібліографічні видання тощо); бази даних мережі Інтернет тощо [371, с. 31 – 32].

Крім того, щоб забезпечити наукове дослідження інформацією, необхідно на змістовно-теоретичному рівні чітко визначити необхідний обсяг

і структуру інформації, встановити джерела, знати доступ до наявних інформаційних ресурсів [371, с. 30]. Отже, перш ніж зробити історико-педагогічне дослідження, необхідно класифікувати та виявити певний обсяг джерел із заданої тематики.

Назвавши кілька варіантів класифікацій наукових джерел, зазначимо, що єдиної схеми класифікації, що придатна для всього різноманіття історичних джерел, бути не може. У нашому випадку розкриття такого історико-педагогічного феномену, як теорія і практика соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом XX – початку XXI ст., зумовлює потребу звернення до архівних матеріалів, законодавчих та нормативно-правових актів, періодичних видань, науково-методичної, історико-педагогічної літератури та інших джерел.

Тому наукові джерела, використані під час виконання дослідження, будемо класифікувати за такими напрямками:

- документи, що становлять нормативно-правову базу дослідження;
- архівні документи;
- науково-теоретичні джерела;
- підручники, посібники, навчально-методичні та дидактичні джерела, хрестоматії, книги;
- періодичні видання.

Література, яка становить нормативно-правову базу нашого дослідження, містить такі джерела: «Комментарий к Положению о комиссиях по делам несовершеннолетних Украинской ССР» (колектив авторів: Т. Барило, Я. Босенко, І. Лановенко, О. Светлов, 1979 р.) [66], «Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик» [119], «Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III» [568], «Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129 – IV» [573], «Офіційний сайт Верховної Ради України» [770], «Офіційний сайт Державної судової адміністрації України» [772], Поправно-трудоий кодекс. Исправительно-трудоой кодекс. (1926 р.) [876], «Про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» [891], «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року» [893], «Про комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України»)» [895], «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджену Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011» [896], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р.» [392; 898], «Про охорону дитинства» [900], «Про пробацію» [902], «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [903], «Про сприяння соціальному

становленню та розвитку молоді в Україні» [905], «Про схвалення концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» [906], «Проект Закону України „Про пробацію”» (2009 р.) [908], «Ювенальний аспект кримінального законодавства та діяльності органів внутрішніх справ» [1208].

Отже, перша група джерел репрезентує історію розвитку нормативно-правових засад функціонування соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні протягом 1917 – 2015 рр., формує уявлення про державне регулювання системи освіти й соціального виховання в досліджуваній період.

Архівні документи становлять матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва (Фонд 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора) [1267; 1268], матеріали Державного архіву Харківської області (Фонд 3. Канцелярия слободско-украинского гражданского губернатора; Фонд 29. Харьковское губернское по делам об обществах и союзах присутствие; Фонд 200. Харьковское общество распространения грамотности) [1270 – 1281] та матеріали державного архіву Одеської області (Фонд 362. Одесский Приказ общественного презрения) [1282]. Архівні документи дали нам достовірні статистичні відомості нашого дослідження, дозволили встановити хронологічні дати, хронологічні межі, проілюструвати й деталізувати досліджувані події та явища, повноцінно доповнити історичну картину [422, с. 268].

Науково-теоретичні джерела варто розподілити на дві підгрупи: 1) монографії, дисертаційні роботи та автореферати; 2) статті в збірниках наукових праць, матеріали конференцій, тези, наукові доповіді.

Серед дисертаційних робіт, авторефератів, монографій, що було вивчено та проаналізовано під час наукового пошуку, варто виокремити такі: Ю. Абросімова «Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні» (2009 р.) [2], О. Алексєєва «Суб'єкти адміністративної відповідальності за неправомірні дії неповнолітніх» (2016 р.) [13], О. Богатирьова «Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань» (2014 р.) [145], М. Бочкарьова «Педагогика прагматизма и ее влияние на теорию и практику советской школы 1920 – 1930-х годов» (1999 р.) [178], Н. Клішевич «Соціально-педагогічна робота з підлітками з делінквентною поведінкою (друга половина ХХ – початок ХХІ століття)» (2011 р.) [498; 499], Я. Кравченко «Еволюція правових засобів протидії правопорушності неповнолітніх на теренах України (Х – початок ХХ століття)» (2016 р.) [550], П. Лихолат «Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР» (1970 р.) [609; 610], В. Лютий «Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням» (2010 р.) [631], О. Поспєлова «Характеристика основных средств воздействия на несовершеннолетних в исправительных заведениях России, вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.»

(1999 р.) [877, 878], Л. Рябкина «Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття» (2016 р.) [938; 939], С. Сагайдак «Механізми державного регулювання ресоціалізації засуджених неповнолітніх» (2014 р.) [950], А. Скіць «Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях» (2014 р.) [976].

Дисертаційні роботи відображають результати теоретичних та практичних досліджень соціально-педагогічного досвіду на певних хронологічних етапах нашого дослідження, засвідчують найголовніші аспекти практики виховання. Кожна дисертація є живим свідком вирішення конкретної проблеми або негативного соціального явища в суспільстві.

Здійснюючи дослідження, використано значну кількість *монографій*, авторами яких є: Л. Амджадін, О. Гончарук – «Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх» (2011 р.) [18], «Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах)» (2008 р.) [32], Р. Благута – «Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти» (2008 р.) [132], М. Ветров – «Профілактика правонарушень среди молодежи» (1980 р.) [206], А. Гусак – «Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі» (2013 р.) [298], П. Добров, І. Грідіна, Н. Касьянова – «Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу)» (2011 р.) [335], Н. Калашник, Т. Швець – «Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.)» (2015 р.) [455], О. Караман – «Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України» (2012 р.) [468], Г. Гребеньков, А. Смоткій, В. Вітвіцька та ін. – «Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх» (2008 р.) [1014], Є. Хриков – «Методологія педагогічного дослідження» (2017 р.) [1151], Л. Цибулько – «Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20 – 30-х років ХХ століття» (2007 р.) [1155], Н. Юзікова – «Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй» (2016 р.) [1210].

Монографії узагальнюють інформацію, накопичену в локальних, емпіричних і теоретичних дослідженнях, відображають наукову розробку окремих, найбільш актуальних або перспективних питань педагогічної практики з метою підвищення наукової обґрунтованості рішень суб'єктів соціально-педагогічного процесу, системи, діяльності [606, с. 249].

Наступну підгрупу науково-теоретичних джерел становлять *статті у збірниках наукових праць, матеріали конференцій, тези, наукові доповіді*, які відображають стан справ у конкретній галузі наукових досліджень і практичній діяльності працівників соціальної сфери, педагогіки, психології та ін. Вивчення цієї категорії наукових праць дозволило нам виявити тенденції розвитку інформаційного забезпечення досліджень [606, с. 247].

Так, у монографії представлено такі наукові праці, опубліковані вітчизняними й зарубіжними педагогами минулого та сучасності: О. Абарінов «Использование педагогического опыта А. С. Макаренко для оптимизации воспитательного процесса и гуманизации условий отбывания наказания в колониях для несовершеннолетних» (1999 р.) [1], Г. Бочкарьова «Психология подростков – правонарушителей» (1967 р.) [177], М. Виноградова «Макаренко о трудовом воспитании в куммуне имени Ф. Э. Дзержинского» (1953 р.) [207], Г. Волошинова «Створення мережі дитячих закладів для „фізично та морально-дефективних дітей” в донецькій губернії на початку 1920-х рр.» (2013 р.) [229], В. Горшкова «Отечественные философы и педагоги о прагматизме Дж. Дьюи» (2015 р.) [281], Д. Гуров «История организации работы по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних» (2013 р.) [297], О. Караман «Методи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах» (2011 р.) [466] та «Функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах» (2011 р.) [471], В. Кващук, В. Кирилюк «Роль служби пробації у перевихованні неповнолітніх правопорушників» (2014 р.) [475], Ю. Киреев «Питання утримання неповнолітніх засуджених відповідно до норм міжнародного права» (1999 р.) [486], Н. Клішевич «Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині 50-х рр. XX – початку XXI ст.» (2010 р.) [500], О. Колосов «Робота з неповнолітніми, що перебувають у конфлікті з законом» (2014 р.) [517], Л. Коробова «Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. XX ст.)» (2011 р.) [536], Г. Корчова «Становлення служби пробації в Україні» (2014 р.) [541], Д. Костькін «Теория нравственного воспитания в отечественной педагогике советского периода (1920 – 1950-е годы) как объект историко-педагогического исследования» (2014 р.) [542], О. Кравченко «Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2011 р.) [547], О. Кравченко «Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2013 р.) [548], М. Луппол «А. С. Макаренко – організатор і керівник колонії ім. Ф. Е. Дзержинського» (1949 р.) [621], Н. Максимова «Психологічні аспекти процесу гуманізації виховання неповнолітніх засуджених» (1999 р.) [649], В. Малента «Профілактична робота з неповнолітніми, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції, проблеми, деякі шляхи вирішення» (2014 р.) [653], Я. Мальована «Правові засоби й організаційні форми виховного впливу на неповнолітніх правопорушників (на матеріалах Українських губерній російської імперії після судової реформи 1864 р.)» (2015 р.) [661] та «Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси» (2015 р.) [662], С. Маркова, К. Алілуйко «Освітньо-виховна система УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. як чинник легітимізації правлячого режиму» (2010 р.) [668], О. Міхеєва «Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в

контексті соціально-демографічних процесів» (2013 р.) [700], А. Павловська «Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості» (2013 р.) [777], О. Савченко «Еволюція правового закріплення та регулювання проведення виховної роботи з неповнолітніми засудженими до позбавлення волі в Україні в 1918 – 1935 рр.» (2014 р.) [949], В. Стребиж, Ю. Вотто «Организационные принципы ресоциализации несовершеннолетних преступников» (1982 р.) [1026], В. Цибулько «Типологія підлітків – правопорушників» (2014 р.) [1154], І. Штанько «Основні напрямки реформування системи ВТК» (1999 р.) [1194].

Зазначимо, що кількість наукових публікацій упродовж досліджуваного періоду постійно зростала. Так, якщо перші наукові статті з соціальної педагогіки до середини 80 рр. ХХ ст. були майже одиничними, то з початку 90-х рр. ХХ ст. кількість статей постійно збільшується. Аналіз тематики статей показує, що вони зазвичай зорієнтовані на презентацію досвіду соціально-педагогічної діяльності, популяризацію педагогічної спадщини, знахідок, передових ідей. Найчастіше статті зорієнтовані на твердження унікальності конкретного досвіду і рідше – на його узагальнення, аналіз загального в цьому досвіді [606, с. 247].

Найбільшу групу джерел нашого дослідження становлять *підручники, посібники, навчально-методичні та дидактичні джерела, хрестоматії, книги*: «Антон Семенович Макаренко: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях» (1978 р.) [33], В. Артаманов «Наука советского исправительного трудового права» (1974 р.) [39], Л. Артемова «Історія педагогіки України» (2006 р.) [40], З. Астеміров «Трудовая колония для несовершеннолетних» (1969 р.) [48], Л. Беляєва «Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России» (2007 р.) [76], Є. Бондаревська, С. Кульневич «Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания» (1999 р.) [163], Ю. Бухалов «Предмет и структура диалектического материализма в свете материалистического понимания истории» (1989 р.) [185], Г. Ващенко «Виховний ідеал» (1976 р.) [198], О. Гагарін «Прагматизм США, его происхождение, социальные и теоретические корни, реакционная и антинаучная сущность» (1963 р.) [246], Л. Голубєва «Нравственное воспитание как фактор предупреждения правонарушений несовершеннолетних» (1982 р.) [267], О. Джуринський «История педагогики» (1999 р.) [324], В. Дрижак «Пенітенціарна педагогіка» (2009 р.) [342], С. Жадбаєв «Правопорядок и поведение несовершеннолетних» (1982 р.) [375], В. Іванов «Исправительно-трудовая педагогика» (1966 р.) [439], «Історія держави і права України» (2013 р.) [444], «Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: методичні матеріали» (2005 р.) [447], «Історія педагогіки» (1999 р.) [448], «Історія педагогіки» (2008 р.) [449], О. Караман «Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими» (2014 р.) [467], Д. Карев, В. Колосков, В. Кузнецов «Народные дружины в борьбе с правонарушениями несовершеннолетних» (1977 р.) [472],

М. Кир'язєва «Нравственная норма – гуманизм» (1989 р.) [489], Є. Коваленко, Н. Белкіна «Історія зарубіжної педагогіки» (2006 р.) [504], І. Корольов «Соціоцентризм» (1993 р.) [537], М. Левківський, О. Микитюк «Історія педагогіки» (2002 р.) [597], І. Липський «Соціальна педагогіка. Методологічний аналіз» (2004 р.) [606], Ю. Луценко «Діти-правопорушники: що робити?» (2010 р.) [623], «Макаренко А. С. Сочинения в семи томах» (1960 р.) [645], К. Марейн «Воспитательная работа в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского» (1958 р.) [667], А. Медведєв, М. Фіцула, Р. Хмурич «Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения» (1986 р.) [673], «Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилася з місць позбавлення волі» (2006 р.) [684], П. Образцов «Методы и методология психолого-педагогического исследования» (2004 р.) [735], В. Оржеховська «Профілактика правопорушень серед неповнолітніх» (1996 р.) [747], В. Орлов «Основы философии» (1991 р.) [750], Н. Поліщук «Філософія прагматизму» (2012 р.) [861], М. Попов «Генезис проблемы відхиленя у поведінці неповнолітніх в історії педагогічної думки» (2008 р.) [874], С. Саїдкасимов «Патриотизм и интернационализм – важные черты образа жизни советской молодежи» (1982 р.) [952], Л. Смирнова «Комиссии по делам несовершеннолетних (Вопросы организации деятельности)» (1968 р.) [987], В. Хижняк, В. Буслинський, І. Василець та ін. «Социалистический трудовой коллектив – важный фактор формирования нового человека» (1984 р.) [1001], О. Тарас «Педагогическая профилактика правонарушений несовершеннолетних» (1982 р.) [1055], О. Третьак, В. Бадира, О. Олійник, С. Чебоненко «Соціальна та виховна робота з неповнолітніми правопорушниками» (2012 р.) [1076], І. Туркевіч, О. Леднікова «Спостережні комісії при виконкомах місцевих рад народних депутатів і профілактика злочинності» (1977 р.) [1088], «Українська педагогіка в персоналіях» (2005 р.) [1100], В. Устинова «Предупреждение безнадзорности и правонарушений комиссиями по делам несовершеннолетних» (1973 р.) [1106], Б. Утевський «Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими» (1934 р.) [1107], М. Фіцула, І. Парфанович «Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання» (2008 р.) [1132], П. Фріс «Кримінальне право України. Загальна частина» (2004 р.) [1137], С. Харченко, Н. Краснова, Л. Харченко «Соціальна педагогіка: технологічний аспект» (2010 р.) [1143], Г. Цехмістрова «Основы научных исследований» (2006 р.) [1153], Д. Ягунов «Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура: конспект лекцій» (2006 р.) [1215], Н. Якса «Історія соціальної педагогіки» (2006 р.) [1219].

Підручники, посібники, хрестоматії та інша література цієї класифікації описує основний зміст досліджуваного питання загалом і виявляє в зібраному та узагальненому вигляді основні результати наукових розвідок у соціально-

педагогічній практиці. Сфера поширення інформації даних джерел – науково-освітня [606].

Періодичні видання становлять наукові, педагогічні, психолого-педагогічні та юридичні журнали: «Детский дом» [302; 303; 540], «Міліція України» [126], «На путях к новой школе» [139; 237; 249; 366; 416; 574; 575; 598; 807; 1182; 1197], «Народное образование» [306; 1173], «Народный учитель» [4], «Право України» [509; 706; 1127; 1152], «Советская педагогика» [207; 304; 333; 352; 727; 803; 924], «Советская юстиция» [81; 177; 244; 888], «Шлях освіти» («Путь просвещения») [85; 152; 194; 284; 285; 587; 616; 940 – 942; 945; 946; 1037; 1038; 1040; 1042] та ін.

В означених періодичних виданнях відображено загальні теоретичні ідеї вітчизняних науковців з питання виправлення й організації перевиховання неповнолітніх правопорушників, репрезентовано практичні результати набутого соціально-педагогічного досвіду, наведено приклади та пропозиції вдосконалення педагогічної роботи з означеною категорією підлітків.

Ми не бачимо необхідності в ретельному висвітленні кожного джерела, застосованого в дослідженні, проте ми представили основну науково-педагогічну літературу історіографії та джерельної бази нашої праці, яка за останні 150 років висвітлює розвиток вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні.

Здійснена класифікація класифікування архівних матеріалів, підручників, монографій, дисертацій та ін. дозволила нам розглянути на комплексній основі літературні джерела, що містять наукові знання з історії розвитку теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом XX – початку XXI ст., сформувавши тим саме джерельну базу дослідження, яка й стала основою написання монографії.

2.3. Нормативно-правові засади соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.)

Основою соціально-педагогічної роботи, як і будь-якої галузі людської діяльності, є нормативно-правова база, якою керується соціальний педагог, здійснюючи соціально-педагогічний захист усіх категорій населення, зокрема й неповнолітніх правопорушників. Нормативно-правова база – це сукупність нормативно-правових актів, що становлять систему законодавства. У законодавстві держава визначає, яка діяльність і поведінка є суспільно небезпечною або шкідливою для особи, суспільства, держави, і за допомогою заборонних норм права – правових приписів, нормативно-правових актів – держава та її відповідні органи забороняють таку діяльність і поведінку. Тобто законодавство слугує критерієм оцінки або кваліфікації злочинів і

правопорушень для розмежування правомірного і неправомірного діяння [468, с. 75].

Основні Закони України щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх протягом своєї історії сприяли мотивації правильної поведінки дітей та молоді й тим самим стимулювали їх до дотримання певних суспільних норм. Для стабільності правомірної поведінки дитини важливо не тільки те, чи виконує вона свої права й обов'язки, а й дотримання взаємозв'язку соціально-педагогічного та юридичного механізмів регулювання делінквентної поведінки.

Юридична норма як «стримувальний» чинник протиправної поведінки завжди впливала на прийняття рішення певного варіанта поведінки особистості. Сприйняття неповнолітніми норми права в нашій країні залежало від потреб, інтересів та життєвих обставин, що змінювались протягом останніх сто років. Отже, простежимо розвиток нормативно-правової бази функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом трьох історичних етапів:

I етап (1917 – 1938 рр.) – експериментально-прагматичний – післяреволюційний період становлення правової системи кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх злочинців;

II етап (1939 – 1990 рр.) – громадсько-соціоцентричний – період формування нормативно-правової бази УРСР;

III етап (1991 – 2015 рр.) – особистісно-гуманістичний – період реформування нормативно-правових засад соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні.

Револуція 1917 р. ознаменувала для України новий період розвитку інституту юридичної відповідальності загалом та неповнолітніх зокрема. **Перший етап розвитку (1917 – 1938 рр.) нормативно-правової бази** щодо врегулювання дитячої злочинності починається з проголошення Української Народної Республіки (УНР, дата проголошення – 7 листопада 1917 р.) незалежності, а згодом входження України до складу СРСР.

З моменту проголошення незалежності в нашій країні повноцінної системи кримінальної відповідальності неповнолітніх не було. Проте існував певний нормативно-правовий функціонал, за яким саме і організовувалась соціально-педагогічна робота із неповнолітніми, що мали конфлікти із законом (див. табл. 2.1).

Вищим керівництвом держави було проголошено відмову від кримінальної відповідальності дітей. Скоєння неповнолітніми злочинів пояснювалось масовою безпритульністю, бездоглядністю, бідністю. Неповнолітні, які скоїли злочин, характеризувалися соціальною занедбаністю та входили до категорії морально-дефектних дітей. Тому потрапляли разом з іншими дітьми до дитячих будинків загального утримання, що, на жаль, негативно впливало на їхніх однолітків. Почуття безвідповідальності серед дітей поширювалось і як наслідок призводило до збільшення порушень дисципліни, втеч і нових правопорушень серед дітей та молоді.

Таблиця 2.1

Основні нормативно-правові документи, що регулювали поведження із неповнолітніми правопорушниками у 20 – 30-х рр. XX ст.

Тип 1	Дата прийняття 2	Назва 3
Декрети Ради народних комісарів (РНК)*	14 січня 1918 р.	Про комісії для неповнолітніх
	4 березня 1920 р.	Про справи неповнолітніх, обвинувачуваних у суспільно-небезпечних діях
	12 червня 1920 р.	Про відповідальність неповнолітніх
	30 червня 1920 р.	Про передачу Народному комісаріату просвітництва культурно-просвітницької роботи в місцях позбавлення волі
* Замість означених вище декретів у 1922 р. було прийнято кодифіковане законодавство		
Кримінальне право	12 грудня 1919 р. (введене на території України 04.08.1920 р.)	Кримінальне право РСФСР
Кримінальний кодекс (КК)	1922 р., 1927 р.	КК УРСР
Виправно-трудова кодекс (ВТК)	1925 р.	ВТК УРСР
	1 серпня 1933 р.	ВТК РСФРР
Положення	15 листопада 1920 р.	Положення про загальні місця ув'язнення
Інструкції	19 червня 1920 р.	Інструкції комісіям у справах неповнолітніх
	1933 р.	Інструкції з урахуванням положень Виправно-трудова кодексу РСФРР
Постанови	7 квітня 1935 р.	Постанова ЦВК та ВНК «Про міри боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх»
	31 травня 1935 р.	Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності й бездоглядності»

Отже, першочерговим питанням стало розроблення окремої категорії кримінального законодавства щодо «справ про злочини неповнолітніх» з упровадженням заходів соціально-виховного характеру та покаранням означеної категорії дітей.

Законодавчі акти щодо нормативно-правової бази та врегулювання правопорушень неповнолітніх були видані з ініціативи В. Леніна, пронизані турботою про дітей і спрямовані на покращення їхнього становища і припинення розвитку чинників, що штовхали підлітків на шлях скоєння правопорушень. Одним з таких актів був Декрет РНК (14 січня 1918 р.) «Про комісії для неповнолітніх», що скасував суди й тюремне ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх дітей. Відповідно до цього декрету всі неповнолітні, які містилися в тюрмах і арештних будинках, були звільнені. Практично це відбувалося за визначеннями місцевих судових органів, які переглядали справи всіх неповнолітніх ув'язнених [48, с. 6]. У цьому документі вказано, що «суди й тюремне ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх скасовуються, а справи про неповнолітніх до 17 років, помічених у діяннях суспільно небезпечних, передаються до комісій для неповнолітніх» [949, с. 37; 955, с. 21].

Розвиток законодавства в УСРР відбувався відповідно до законодавства РСФРР та СРСР. Кримінальне право РСФРР (12 грудня 1919 р.), уведене на території України 4 серпня 1920 р., пунктом 13 передбачало, що неповнолітні діти до 14 років не підлягають суду й покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються до осіб 14 – 18 років, які «діяли без розуміння». Якщо ж вони «діяли із розумінням», тобто усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій, то можливі заходи кримінального покарання. Право вирішення цього питання надавалося суду [949, с. 37; 955, с. 22].

Відмова від законодавства Російської імперії та бажання створити своє нове законодавство призвело до невизначеності та безперервної зміни термінології. Термін «покарання» вважався «буржуазним», «брудним», слугував підставою до «морального гріха» і в якості відмови від «старого» був замінений такою термінологією – «заходи соціального захисту судово-виправного характеру».

Організація системи виховання передбачала, що неповнолітні правопорушники проходили свій термін перевиховання або покарання в спеціально пристосованих для цього установах, наприклад, трудових таборів або дитячих будинках для неповнолітніх правопорушників.

Усі діючі на той час виправно-виховні притулки і колонії було передано в керівництво Народного Комісаріату державного піклування (перейменованого незабаром у Наркомат соціального забезпечення), у складі якого було засновано спеціальний відділ піклування неповнолітніх. Також до Наркомату було передано й інші установи піклування неповнолітніх і малолітніх дітей [48, с. 6 – 7].

Декрет Ради народних комісарів (РНК) «Про справи неповнолітніх, обвинувачуваних у суспільно-небезпечних діях», прийнятий 4 березня 1920 р., підвищив вік неповнолітніх до 18 років. Іншим декретом – «Про відповідальність неповнолітніх» (від 12 червня 1920 р.) – передбачено застосування до неповнолітніх медико-педагогічних заходів замість каральних. А 20 червня 1920 р. було сформовано вітчизняну (українську) комісію захисту дітей [698, с. 177 – 179; 949, с. 37].

Декрет РНК УСРР (12 червня 1920 р.) давав можливість обговорювати справи неповнолітніх, притягнених до кримінальної відповідальності (крім вікової категорії дітей 17 – 18 рр., які обвинувачувалися в злочинах та бандитизмі). Отже, було створено комісії у справах неповнолітніх, які діяли на території УСРР. Комісії для неповнолітніх перебували під керівництвом Наркомату освіти та його місцевих органів. Передача до суду, а також позбавлення волі неповнолітніх заборонялися. Проте Декрет не визначав протиправні діяння та відповідні заходи, що повинні були застосовуватися до неповнолітніх правопорушників.

19 червня 1920 р. спеціально вповноваженими відомствами («Наркомпросом», «Наркомздравом» та «Нарком'юстом») було видано «Інструкцію комісіям у справах неповнолітніх» [436]. У ній пояснювалося, що може бути причиною для передачі справи неповнолітнього до суду. Це було можливо в дуже рідкісних випадках, наприклад, при частих рецидивах, систематичних утечах з дитячих будинків, при явній небезпеці для суспільства, при скоєнні таких злочинів, як убивство, тяжкі поранення, зґвалтування та ін. Крім того, Інструкція містила перелік заходів, які могли застосовувати комісії в справах неповнолітніх. До них належали: бесіди, зауваження; залишення на волі під наглядом батьків, родичів; прийом на ту чи ту роботу; направлення до школи; відправка на батьківщину; розміщення дитини в дитячий будинок або в одну з лікувально-виховних колоній і установ (переведення до колонії не було кримінальним покаранням, а розглядалось як медико-педагогічний захід, що застосовувався комісіями у справах неповнолітніх); направлення дитини до спеціальних ізоляційних відділень, психіатричних установ тощо.

На І-му з'їзді завідувачів губернських каральних відділів, який відбувся у 1920 р., було визнано ненормальним та аморальним утримання неповнолітніх у загальних місцях позбавлення волі разом із дорослими. Тому кримінальна відповідальність щодо неповнолітніх «карального» характеру була замінена на виховання шляхом ізоляції від шкідливого оточення або призначення означеної категорії дітей у якості відбування покарання в трудових будинках.

Проте педагогічна діяльність у спеціалізованих дитячих будинках не змінювала правову й кримінально-виправну природу цих установ. Педагогічний процес у них будувався з урахуванням виправлення й перевиховання «засуджених» неповнолітніх, на відміну від звичайних інтернатів та інших дитячих установ.

Правовою основою виховної роботи у виправних закладах для неповнолітніх правопорушників був декрет РНК від 30 червня 1920 р. «Про передачу Народному комісаріату просвітництва культурно-просвітницької роботи в місцях позбавлення волі». У ньому відмічалась необхідність узгодженості педагогічної діяльності з різними сторонами пенітенціарного режиму в місцях позбавлення волі. На основі цього Декрету Народний комісаріат просвітництва разом з центральним каральним відділом розробив положення про просвітницьку роботу в місцях позбавлення волі. А 15 листопада цього же року було прийнято «Положення про загальні місця ув'язнення», у якому наголошено, що навчання в школі є обов'язковим для всіх засуджених. За рівнем засвоєння предметів та навчальних дисциплін, що викладалися, визначався ступінь виправлення підлітка й подальше вирішення про його перебування чи звільнення [785, с. 149 – 150; 949, с. 38].

Але ці положення та декрети були малоефективними й на практиці щодо врегулювання проблеми злочинності неповнолітніх, суттєвих результатів вони не давали. До кримінальної відповідальності притягувалась переважна більшість важковиховуваних дітей. Не враховувались такі чинники, як психічний стан неповнолітнього, особливості моральної поведінки та інші індивідуальні дефекти переважно психологічного розладу.

У 1922 р. замість цих декретів прийнято кодифіковане законодавство (в інших республіках СРСР воно не впроваджувалось) як ознака розвитку кримінальної системи нової молодोї країни. Статтею 11 визначалось не застосовування покарань до малолітнього злочинця, який не досяг 14 років, а до неповнолітніх віком 14 – 16 років передбачалась заміна покарання шляхом позбавлення волі заходами медико-педагогічного впливу [1096].

Засудження неповнолітніх до позбавлення волі передбачалось КК УРСР (1922 р.), але в ньому не пояснювалось, де саме неповнолітні повинні були відбувати покарання. У процесі розвитку кримінально-відповідальної бази, що зазначено 25 статтею Виправно-трудоного кодексу УРСР (1925 р.), місцями перебування для неповнолітніх злочинців було визначено спеціалізовані заклади – трудові будинки, або реформаторіуми, для дітей [876]. Стаття 198 Виправно-трудоного кодексу УРСР (1925 р.) такі заклади (реформаторіуми) визначає як виховні установи обмеження волі для утримання в них неповнолітніх, що мали конфлікти із Законом. Організація виправної роботи в реформаторіумах базувалася на поєднанні освітньо-виховної та культурно-дозвілєвої діяльності, навчанні неповнолітніх за певною робочою професією (столяр, слюсар та інша кваліфікована праця), організації фізичного виховання й медичного оздоровлення за необхідністю – усе задля створення корисних суспільству громадян, які усвідомлюють свої права та обов'язки перед країною [698, с. 723; 949, с. 38].

Проте реформаторій як тип виправної установи виявився малоефективним у державній системі соціального виховання. Він не відповідав та не встигав за стрімкими темпами розвитку кримінального законодавства й нормативно-правової бази виховання неповнолітніх

правопорушників. Реформаторії представляли ті установи, що були запозичені з дореволюційної виправної системи й відповідної соціологічної школи кримінального права. Невизначеність вироків і термінів покарання, змішання злочинців, правопорушників і безпритульних, об'єднання вихованців у так звані «сім'ї» – характерні риси звичайного реформаторіуму початку 20-х рр. XX ст. [48, с. 10].

У цей же період усі установи для неповнолітніх правопорушників, що підпорядковувалися Народному Комісаріату соціального забезпечення, було передано в керівництво Народного Комісаріату освіти. Так було утворено нові типи закладів для важковиховуваних дітей, підлітків, неповнолітніх правопорушників: дитячі колонії (за типом Полтавської колонії, якою керував А. Макаренко), трудові колонії та інститути трудового виховання для «особливо важких підлітків». Неповнолітні правопорушники прямували в ці установи за рішеннями комісій у справах неповнолітніх [48, с. 10 – 11].

Наступним етапом розвитку законодавства щодо неповнолітніх злочинців є прийняття Постановою ВЦВК УРСР 8 червня 1927 р. нового Кримінального кодексу (уведений у дію з 1 липня 1927 р.). Новий КК УРСР виявився більш гуманним, ніж попередній, та був спрямований на організацію виховного і перевиховного процесу. Так, відповідно до нової нормативно-правової системи до дітей віком 14 – 16 років застосовувались заходи медико-педагогічного характеру: установа опіки; передача неповнолітніх на піклування батькам, родичам або іншим особам, установам та організаціям; розміщення до спеціальних закладів (ст. 24 КК УРСР 1927 р.).

У разі неможливості застосування означених вище заходів до неповнолітніх застосовувалося кримінальне покарання або інші виправні заходи, призначені судом. Крім того, у Кримінальному кодексі УРСР (1927 р.) передбачено таке:

- 1) особи, які не досягли 14-річного віку, не підлягають покаранню, до них можуть застосовуватися лише заходи медико-педагогічного характеру;
- 2) обов'язкове пом'якшення покарання неповнолітнім 14 – 16 років наполовину, а неповнолітнім у віці 16 – 18 років – на третину;
- 3) незастосування до неповнолітніх вищої міри покарання.

У практику соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками було введено такі заходи: соціальний захист судово-виправного характеру; надання юридичної допомоги неповнолітнім; захист дітей медичного та медико-педагогічного характеру.

У Російській СФРР постановою ВЦВК і РНК 1 серпня 1933 р. був затверджений новий Виправно-трудова кодекс. В Україні новий виправно-трудова кодекс не приймався. Формально діяв кодекс 1925 р., а практично установи керувалися різноманітними інструкціями з урахуванням положень Виправно-трудова кодексу РСФРР 1933 р. [949, с. 39].

У статті 3 зазначеного вище Виправно-трудова кодексу основним типом установ позбавлення волі визначено трудові колонії різних видів. У

них розміщали засуджених відповідно до їхніх трудових навичок, класової небезпеки, соціального становища, віку та успішності виправлення. У статті 4 цього нормативного документа зазначено: «Праця і проведення серед осіб, позбавлених волі, політико-виховної роботи мали впливати на перевиховання засуджених, привчати їх до роботи і життя в умовах трудового колективу, а також залучати до участі в соціалістичному будівництві» [118].

У другому розділі виправно-трудового кодексу – «Позбавлення волі» – визначено основні типи установ для неповнолітніх. У статті 39 зазначено, що для неповнолітніх правопорушників діяли школи особливого типу фабрично-заводського учнівства. Завданням цих закладів було підготовка з неповнолітніх правопорушників кваліфікованих робітників для промисловості і сільського господарства. Згідно зі статтею 40 до спеціальних установ направлялися неповнолітні віком 15 – 18 років на підставі: вироків судів; постанов комісії у справах неповнолітніх та інших уповноважених органів [118].

Серед останніх вагомих нормативно-правових документів I-го етапу (1917 – 1938 рр.) варто назвати Постанову ЦВК та ВНК від 7 квітня 1935 р. «Про міри боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» та Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності й бездоглядності». Вихід цих документів сприяв посиленню кримінальної відповідальності неповнолітніх та застосуванню в практиці виховання більш сурової системи установ утримання: 1) ізолятори як місця попереднього ув'язнення, 2) трудові колонії як місця виконання позбавлення волі, 3) приймальники-розподільники.

Відстеживши утворення нормативно-правового підґрунтя в справі перевиховання неповнолітніх правопорушників у 1917 – 1938 рр., маємо відзначити перші спроби утворення нормативних документів та їх диференціації щодо правового впливу на неповнолітніх правопорушників й організації соціально-педагогічної роботи щодо їх виправлення на державних підставах. Так, до позитивних чинників маємо віднести відмову від кримінальної відповідальності дітей та пріоритет у медико-педагогічних заходах впливу на неповнолітніх правопорушників на початку означених хронологічних меж; прийняття Кримінальних кодексів УСРР (1922 р. та 1927 р.), які належним чином забезпечили: соціальний захист неповнолітнім; надання юридичної та медико-педагогічної допомоги; утворення відповідних спеціалізованих установ перевиховання дітей із злочинною поведінкою.

З недоліків треба наголосити на тому, що керівництво держави кінця 30-х рр. XX ст. «ліквідувало» дитячу безпритульність, бездоглядність та злочинність шляхом зменшення віку кримінальної відповідальності неповнолітніх до 12 років за такі злочини, як: крадіжка, застосування насильства, тілесні ушкодження, каліцтво, убивство чи замах на вбивство. Уся накопичена нормативно-правова база організації соціального виховання неповнолітніх, а також положення декретів 20 – початку 30-х рр. XX ст. втратили силу. Відтепер основним засобом боротьби із дитячою злочинністю

стали методи судово-виправного характеру, й, основне, це – позбавлення волі. Неповнолітніх почали ставити поряд із дорослими злочинцями. Не було ясності в питаннях притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх, направленні їх до пенітенціарних установ виправлення й перевиховання їхньої протиправної поведінки. Залишалося багато невирішених питань, які вимагали серйозного доопрацювання.

Наступний – другий – етап в історії розвитку нормативно-правової бази соціального виховання неповнолітніх правопорушників (1939 – 1990 рр.) розпочався впровадженням більш суворої каральної політики щодо дітей. До початку Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) діяв кримінальний кодекс УРСР (1927 р.). Але з часом було розроблено новий реєстр постанов (див. табл. 2.2), спрямованих на посилення кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників та організацію більш строгої соціально-освітньої системи їхнього перевиховання.

Таблиця 2.2

Перелік нормативно-правових документів, що забезпечували правове регулювання соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 1939 – 1990 рр.

Тип	Дата прийняття	Назва
1	2	3
Укази Президії Верховної Ради СРСР	26 червня 1940 р.	Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками та службовцями підприємств і установ
	10 грудня 1940 р.	Про кримінальну відповідальність неповнолітніх за дії, що можуть викликати аварії потягів
	28 грудня 1940 р.	Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗУ за порушення дисципліни й за самовільне залишення училища (школи)
	26 грудня 1941 р.	Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств
	13 лютого 1942 р.	Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і будівництві

1	2	3
Укази Президії Верховної Ради СРСР	24 квітня 1954 р.	Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, вчинені у віці до 18 років
	14 липня 1954 р.	Про введення умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі
	15 лютого 1977 р.	Про основні обов'язки й права інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх і спеціальних навчально-виховних установ щодо запобігання бездоглядності і правопорушень неповнолітніх. Положення про повне загальне середнє професійно-технічне училище. Положення про спеціальне професійно-технічне училище
Постанови РНК СРСР	23 січня 1943 р.	Про влаштування дітей, які залишилися без батьків
	15 червня 1943 р.	Про посилення заходів боротьби із дитячою безпритульністю, бездоглядністю й хуліганством
Накази Верховного Суду СРСР	4 червня 1947 р., (затверджено 17.02.1948 р.)	Про застосування Указу щодо неповнолітніх стосовно притягнення до кримінальної відповідальності малолітніх
Кримінальний Кодекс (КК)	25 грудня 1958 року	Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік
	28 грудня 1960 р., (введений у дію з 01.04.1961 р.)	КК УРСР
	1991 р.	Основи кримінального законодавства Союзу РСР і республік (Розділ: Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх)

1	2	3
Виправно- трудоий кодекс (ВТК)	11 липня 1969 р.	Основи виправно-трудоого законодавства Союзу РСР і союзних республік
	23 грудня 1970 р.	ВТК УРСР
Положення	1 серпня 1968 р.	Положення про трудові колонії для неповнолітніх правопорушників з Міністерства Охорони громадського порядку СРСР (25 листопада 1968 р. перейменоване у МВС СРСР)
	15 березня 1983 р.	Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоого впливу на засуджених
Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР	3 липня 1963 р.	Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх
	26 серпня 1966 р.	Про поліпшення діяльності судових органів у боротьбі зі злочинністю
	3 липня 1980 р.	Про норми харчування й забезпечення обмундируванням та м'яким інвентарем дітей, які знаходяться в приймальниках- розподільниках для неповнолітніх органів внутрішніх справ
	21 лютого 1990 року	Про покращення харчування дітей в інтернатних установах

Початок другого етапу дослідження розпочинається з Другої світової війни, що потребує особливої уваги до аналізу нормативно-правової бази. У цей час збільшилася кількість безпритульних і бездоглядних дітей, а разом з ними – неповнолітніх правопорушників. Ці важкі роки (1939 – 1945 рр.) провокували неповнолітніх до скоєння злочинів, на що уряд відповів суворими засобами виправлення кримінальної поведінки малолітніх. Так, на початку 40 рр. XX ст. приймаються Укази Президії Верховної Ради СРСР: «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками та службовцями підприємств і установ» (26 червня 1940 р.); «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх за дії, що можуть викликати аварії потягів» (10 грудня 1940 р.); «Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗУ за порушення дисципліни й за самовільне залишення

училища (школи)» (28 грудня 1940 р.), та ін. Означені документи свідчать про збільшення тяжкості відповідальності неповнолітніми за скоєне правопорушення.

У часи Другої світової війни визначалось нестача робочої сили, що компенсувалась притягненням до роботи неповнолітніх. Це стосувалось підприємств, заводів, фабрик та всіх інших галузей народного господарства, які працювали на військову промисловість заради перемоги.

Протягом означеного періоду значно посилювалися репресії до громадян та дітей, які порушували трудову дисципліну. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств» (26 грудня 1941 р.) устанавлювалася кримінальна відповідальність. Самовільне відлучення будь-якої трудової одиниці (зокрема й дитини) розглядалось як тяжке правопорушення й навіть прирівнювалось до дезертирства. Покарання за такий «злочин» передбачалось у вигляді позбавлення волі строком від 5 до 8 років.

13 лютого 1942 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і будівництві». Він стосувався й неповнолітніх віком від 16 років. Особи, які ухилялись від «трудової» мобілізації, притягувались до кримінальної відповідальності й за вироком суду направлялись на примусові роботи за місцем постійного проживання терміном до одного року.

У подальшому виходить низка законодавчих актів, спрямованих на покращення життя і виховання дітей, соціально-педагогічної роботи з виправлення й перевиховання неповнолітніх злочинців, боротьбу з бездоглядністю.

Постановою РНК СРСР «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» (23 січня 1943 р.) визначалось влаштування дітей, які залишились без догляду батьків або інших дорослих. Місцевими Радами при виконкомах було організовано спеціальні будинки, школи та виправні колонії для безпритульних дітей. До них направлялись неповнолітні у віці 11 – 16 років на підставі затримання за безпритульний або бездоглядний спосіб життя, дрібне хуліганство, крадіжки та інші незначні злочини. Причому, порушення кримінального переслідування в таких випадках визнавалось недоцільним [1208].

15 червня 1943 р. прийнято Постанову РНК СРСР «Про посилення заходів боротьби із дитячою безпритульністю, бездоглядністю й хуліганством», створено «Відділ по боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю», якому підпорядковувалися приймачі-розподільники, трудові колонії для неповнолітніх і новостворені дитячі виховні трудові колонії.

Щодо притягнення до кримінальної відповідальності малолітніх Верховний Суд Уряду СРСР затвердив Наказ «Про застосування Указу від

4 червня 1947 р. щодо неповнолітніх» (17 лютого 1948 р.). Судовим органам у випадках вчинення неповнолітніми у віці 12 – 16 років розкрадання в незначних розмірах пропонувалося ставити питання про припинення кримінальної справи й направлення обвинувачених у трудові виховні колонії [1208]. У подальшому з цього приводу набрали своєї чинності Укази Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, вчинені у віці до 18 років» і від 14 липня 1954 р. «Про введення умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі».

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. нормативно-правова база соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками, їхньої кримінальної відповідальності була приведена відповідно до вимог того часу. Сталися окремі зміни, що вивели соціальне виховання засуджених дітей на якісно новий рівень.

Так, 25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР були прийняті «Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік» [757]. Стаття 10 «Основ» підвищувала вік неповнолітніх до 16 років, при якому наставала кримінальна відповідальність. Окремо передбачався «знижений» вік неповнолітніх та перелік особливо тяжких злочинів, при скоєнні яких кримінальна відповідальність наставала раніше – 14 років. Більше того, було передбачено низку обмежень щодо реалізації покарання засуджених неповнолітніх: ст. 22 передбачала незастосування смертної кари до неповнолітніх; ст. 23 обмежувала строк позбавлення волі неповнолітнього до 10 років; ст. 45 передбачала дострокове звільнення неповнолітнього від покарання [272, с. 202 – 203; 757].

28 грудня 1960 р. Верховною Радою УРСР прийнято кримінальний кодекс (уведений у дію з 1 квітня 1961 р.), розроблений відповідно до означених вище «Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік» 1958 року.

Кримінальний кодекс 1960 р., як і попередній, передбачав два види покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом, які могли бути застосовані до неповнолітніх – позбавлення волі й виправні роботи без позбавлення волі. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 25 КК УРСР особам, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку, строк позбавлення волі не міг перевищувати десяти років. Відповідно до ст. 29 КК, виправні роботи могли бути призначені на строк від двох місяців до одного року (пізніше – до двох років) і відбувалися згідно з вироком суду або за місцем роботи засудженого, або в інших місцях, обумовлених органами, що відали застосуванням виправних робіт, але в районі проживання засудженого.

Досить часто разом з неповнолітніми в злочинах брали участь дорослі особи. Передбачаючи це, у Постановах Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 липня 1963 р. «Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх» і від 26 серпня 1966 р. «Про поліпшення діяльності судових органів у боротьбі із злочинністю» зверталась увага судів на необхідність при розгляді

справ про злочини неповнолітніх ретельно з'ясовувати, чи не було дорослих підмовників та інших співучасників злочину, вчиненого підлітком, з'ясовувати дійсну роль дорослих учасників у вчиненому злочині [405, с. 26].

Зазначимо, що на етапі розвитку нормативно-правової бази щодо соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками «Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік» – став першим успішним документом, який сприяв поступовому переходу до гуманної карно-виправної політики щодо неповнолітніх. Притягнення неповнолітніх до певних видів покарань поєднувалося з виправно-трудовими роботами. У цей час законодавством установлювалося застосування карно-виправних заходів пом'якшувального характеру.

Отже, особливу роль відводили спеціальним профтехучилищам, які були створені у 1965 р. Їхня діяльність у подальшому регулювалася Указами Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1977 р. «Про основні обов'язки і права інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх і спеціальних навчально-виховних установ по запобіганню бездоглядності і правопорушень неповнолітніх», «Положенням про повне загальне середнє професійно-технічне училище», «Положенням про спеціальне професійно-технічне училище». Спеціальні профтехучилища були навчально-виховними закладами для утримання, навчання та перевиховання неповнолітніх правопорушників у віці 14 – 18 років, направлені в ці установи за постановами комісій у справах неповнолітніх при виконках районних, міських Рад народних депутатів або за ухвалою суду за вчинення суспільно-небезпечних дій [200; 673, с. 4].

Подальшою логічною дією 1 серпня 1968 р. було введено в дію «Положення про трудові колонії для неповнолітніх правопорушників з Міністерства Охорони громадського порядку СРСР», затверджене указом Президії Верховної Ради СРСР та перейменоване 25 листопада 1968 р. у МВС СРСР). Пріоритет у цьому документі відведено трудовому вихованню, навчально-виховній роботі у справі виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників [1097].

У червні 1969 р. виховно-трудові колонії ввійшли в систему виправно-трудових установ. Практика показала, що така структура управління страждала серйозними вадами й не забезпечувала виконання поставлених перед ними завдань щодо виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників [318, с. 27]. Виховні колонії стали нагадувати установи для дорослих, оскільки звідти були перенесені форми і методи «педагогічної» діяльності. Сталося вихолощення педагогічної суті роботи «дитячих» установ. Пріоритет став надаватися виробничій діяльності та її результатам, така орієнтація відсунула виховну роботу та формування позитивних моральних установок неповнолітніх правопорушників на другий план. Ефективність роботи виховно-трудових колоній різко знизилася [318, с. 28].

11 липня 1969 р. Верховною Радою СРСР прийнято Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік з такими нормативно-правовими директивами:

- у ст. 7 зазначено основні засоби виправлення й перевиховання засуджених (режим відбування покарання, суспільно корисна праця, політико-виховна робота, загальноосвітня та професійна підготовка);

- у ст. 13 наголошено на відокремленому утриманні дорослих та неповнолітніх;

- у ст. 16 відзначено, що у виховно-трудових колоніях загального режиму, у яких відбувають покарання неповнолітні чоловічої статі, вперше засуджені до позбавлення волі, причому засуджені за злочини, які не є тяжкими, тримають окремо від засуджених за тяжкі злочини, а також усіх засуджених неповнолітніх жіночої статі;

- ст. 30 передбачала політико-виховну роботу з особами, позбавленими свободи;

- ст. 31 передбачала: загальну середню освіту, професійно-технічну освіту, професійне навчання на виробництві осіб, позбавлених свободи [389].

23 грудня 1970 р. Верховною Радою УРСР приймається Виправно-трудовий кодекс [211]. Згідно зі ст. 18 Виправно-трудового кодексу УРСР (ВТК УРСР) неповнолітні відбували покарання у виховно-трудових колоніях загального й посиленого режиму. До виховно-трудових колоній загального режиму направлялись неповнолітні, засуджені вперше за злочини, які не були тяжкими, а також усі засуджені неповнолітні жіночої статі. До виховно-трудових колоній посиленого режиму направлялись неповнолітні, які раніше вже відбували покарання у вигляді позбавлення свободи, а також засуджені за тяжкі злочини. До колонії посиленого режиму здійснювалося переведення неповнолітніх у разі порушення ними дисципліни в колонії загального режиму [211; 405, с. 41].

Для неповнолітніх, які знаходилися у виховно-трудових колоніях, було встановлено пільги в праці й навчанні, наприклад, їх безкоштовно забезпечували підручниками, зошитами й письмовими приладами. Вони звільнялися від роботи під час підготовки і складання екзаменів у школі, а також кваліфікаційних екзаменів під час професійно-технічного навчання. Робочий день у цих закладах був такої ж тривалості, як і на свободі (для осіб 15 – 16 років – 24 години на тиждень, для осіб 16 – 18 років – 36 годин на тиждень). Передбачалися два вихідні дні на тиждень (ст. ст. 50, 59 – 63 виправно-трудового кодексу УРСР) [211; 405, с. 42].

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права інспекцій у справах неповнолітніх, приймачів-розподільників для неповнолітніх та спеціальних навчально-виховних установ з попередження бездоглядності і правопорушень неповнолітніх», прийнятий 15 лютого 1977 р., регламентував: матеріально-побутове забезпечення, медичне обслуговування неповнолітніх, поміщених у приймачі-розподільники, спеціально навчально-виховні заклади; спеціальні загальноосвітні школи для

дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання; спеціальні професійно-технічні училища; приймачі-розподільники для неповнолітніх [117].

3 липня 1980 р. Постановою за № 555 «Про норми харчування та забезпечення обмундирування та м'яким інвентарем дітей, які утримуються в приймальниках-розподільниках для неповнолітніх органів внутрішніх справ» було затверджено відповідні норми (див. додаток Б) забезпечення одягом та харчуванням вихованців спеціалізованих установ відповідно до норм загальноосвітніх шкіл-інтернатів [120].

15 березня 1983 р. прийнято «Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених». Відповідно до ст. 11 передбачалося стягнення штрафу за скоєний злочин на підставі виконавчого листа, виданим судом, що також поширювалося на неповнолітніх осіб [121; 1109, с. 12].

21 лютого 1990 р. видана Постанова Ради Міністрів СРСР за № 195 «Про поліпшення харчування дітей в інтернатних установах», зокрема: установах народної освіти, приймальниках-розподільниках для неповнолітніх органів внутрішніх справ, будинках-інтернатах, професійно-технічних училищах, технікумах-інтернатах для дітей-інвалідів. 24 квітня 1990 р. Міністерство фінансів СРСР направляє лист керівництву країни з установленими нормами харчування (див. додаток В) для дітей у зазначених вище спеціалізованих установах [122].

Останнім кроком в історії розвитку нормативно-правових засад щодо неповнолітніх правопорушників в УРСР стало прийняття «Основ кримінального законодавства» Союзу РСР і республік 1991 р. [756], які містили спеціальний розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх», але практичного застосування вони не отримали.

Аналіз розвитку нормативно-правової бази соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 1939 – 1990 рр. характеризується жорсткими заходами кримінально-виправного впливу на початку цього етапу. Так, у зв'язку з Другою світовою війною (1939 – 1945 рр.) керівництво країни мусило відреагувати суворими засобами врегулювання противоправної поведінки неповнолітніх. Збільшити репресії до дітей, установити кримінальну відповідальність за порушення трудової дисципліни.

Проте в подальшому відстежується покращення ставлення політики країни до неповнолітніх у низці прийнятих законодавчих актів, спрямованих на покращення виправно-виховної діяльності дітей, виправлення їхньої противоправної поведінки, боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю. Відбування покарання стало пов'язане із виправно-трудовим впливом на неповнолітніх (виправні роботи без позбавлення волі), належним чином покращилась освітньо-виправна діяльність у виправних закладах, а головне – було передбачено відокремлення при утриманні неповнолітніх від дорослих в'язнів. Акцент робився на покращення матеріально-побутового перебування неповнолітніх у навчально-виправних закладах, дотримання медичного

обслуговування неповнолітніх, розвиток превентивної діяльності у справі соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками.

Набутий досвід карно-виправної політики протягом 1939 – 1900 рр. став вагомим підґрунтям для подальшого розвитку кримінального законодавства та нормативно-правових умов організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками. Події, що сталися у 1991 р., дали змогу Україні, уже як незалежній державі, стати на курс самостійного розвитку. І в першу чергу це позначилося на побудові нового кримінального кодексу, що містив нові, гуманістичні ідеї правового врегулювання дитячої злочинності.

Отже, наступним – третім – етапом становлення та розвитку **нормативно-правової бази функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників та їхньої кримінальної відповідальності в Україні** є період незалежності Української держави (1991 – 2015 рр.).

Нині нормативно-правова політика України ґрунтується на додержанні міжнародних принципів, що закріплюють особливий статус неповнолітньої особи, а також вимагає гуманного ставлення до неї при виправленні противоправної поведінки. До таких правових принципів належать: Загальна декларація ООН прав людини 1948 р.; Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Декларація Генеральної Асамблеї ООН про права дитини 1959 р. та 1989 р.; Конвенція ООН проти катувань та інших жорстких видів поводження і покарання, що принижують гідність 1984 р.; «Пекінські правила» (Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх), затверджені резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р., та ін.

14 грудня 1990 року Генеральна асамблея ООН прийняла резолюцію 45/110 – Стандартні мінімальні правила для застосування не в'язничних санкцій – так звані «Токійські Правила». 19 жовтня 1992 року на їх основі Комітет міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам Ради Європи переглянути систему покарань і ширше застосовувати санкції проти правопорушників, без позбавлення їх волі (рекомендації Ради Європи № R(92)16) [18, с. 44].

При аналізі розвитку правового підґрунтя щодо організації соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні в роки її незалежності (1991 – 2015 рр.) відмітимо ратифікацію Постановою Верховної Ради України за №789XII (78912) від 27 вересня 1991 р. Конвенції ООН «Про права дитини» (1989 р.). Ця Конвенція вимагає забезпечення державними та недержавними соціальними інститутами прав дитини; здоровий розвиток дитини; право дитини на збереження індивідуальності (громадянство, ім'я, сімейні зв'язки), освіти, медичне обслуговування та ін. (ст. 3). Відповідно до ст. 4 держави-учасниці повинні вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, визнаних у цій Конвенції [531].

Сформоване на етапі 1991 – 2015 рр. свого розвитку Законодавство України не передбачає стандартизованих нормативно-правових документів, які повною мірою забезпечують урегулювання ювенального правосуддя й дотримання прав неповнолітніх, що мають проблеми із законом. Однак існують певні юридичні норми (див. табл. 2.3) національної політики країни щодо соціального захисту дітей із девіантною та делінквентною поведінкою, які забезпечують здійснення гуманного судочинства над ними, а також регулюють окремі питання, що мають пряме чи опосередковане відношення до ювенальної юстиції [18, с. 25].

Таблиця 2.3

Нормативно-правовий інструментарій щодо організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в 1991 – 2015 рр.

Тип	Дата прийняття	Назва
1	2	3
Кримінальний кодекс України (КК, ККУ, КК України)	5 квітня 2001 року	КК України
Кримінально-виконавчий кодекс України (КВК України)	1 січня 2004 року	КВК України
Закони України	1991 р.	Про освіту
	24 січня 1995 р.	Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх
	1999 р.	Про загальну середню освіту
	1999 р.	Про місцеві державні адміністрації
	5 березня 2009 р.	Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року»
	5 лютого 2015 р.	Про пробачення

1	2	3
Накази	28 жовтня 2005 р.	Спільним Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту і Державного департаменту України з питань виконання покарань визначено Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них
	3 серпня 2012 р.	Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України про затвердження плану заходів щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді
Розпорядження	30 листопада 2011 р.	Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року»
Положення	9 квітня 1997 р.	Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу, затвердженого наказом Міністерства освіти України
	14 червня 2000 р.	Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України
	1 березня 2002 р. (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 20.03.2002 р.)	Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи

1	2	3
Положення	2004 р.	Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених
	19 грудня 2012 р.	Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, яка затверджена наказом МВС України

Так, Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р. визначає правові основи профілактики правопорушень серед неповнолітніх, яка згідно зі ст. 1 покладається на:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [898].

Крім того, Закон «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» виокремлює основні принципи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх (ст. 2); передбачає утворення кримінальної міліції у справах неповнолітніх як самостійного підрозділу Міністерства внутрішніх справ України (ст. 5) та суди, які розглядають справи неповнолітніх (ст. 6). Розділ 4 Закону визначає й характеризує діяльність спеціальних установ для неповнолітніх (приймальники-розподільники, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації, спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань); Розділ 5 пояснює фінансове та кадрове забезпечення органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ

для неповнолітніх; Розділ 6 здійснює контроль та нагляд за діяльністю органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх [898].

Серед головних нормативно-правових документів, що лежать в основі визначення й класифікації виду злочину, призначення покарання, порядку і умов відбування покарання неповнолітніми засудженими, є Кримінальний кодекс України (КК, ККУ, КК України) прийнятий 5 квітня 2001 р. (набрав чинності з 01.09.2001 р.) [468, с. 82; 568; 569]. Основне завдання Кримінального кодексу України – визначити, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ст. 1 КК України). За висновками експертів новий КК, порівняно з попередніми (КК УРСР 1960 р.), має більш гуманний характер і відповідає міжнародним стандартам у галузі застосування покарання [468, с. 82].

Так, українським законодавством визначено: *малолітньою* вважається дитина у випадку не досягнення нею 14 років, *неповнолітньою* – у віці від 14 до 18 років. Законодавством України передбачено кримінальну відповідальність для дітей, яким виповнилось 16 років (ст. 22 КК України). Та за деяких обставин кримінальна відповідальність стосується чотирнадцяти річних осіб (ч. 2 ст. 22 КК України). Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності здійснюється згідно зі ст. 97 та 106 ч. 2 КК України.

Стаття 97 КК визначає умови звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Можливість застосування замість покарання виховних заходів – це спроба корекції особи неповнолітнього злочинця без застосування заходів покарання, які в більшості випадків не тільки не спроможні перевиховати підлітка-злочинця, а, навпаки, враховуючи психологічні вікові особливості, здатні стати для нього злочинним «університетом» [1137, с. 347].

Умовами застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 97 ч. 1 КК) є: вчинення злочину неповнолітнім уперше; вчинення злочину, який належить до категорії злочинів невеликої тяжкості; наявність у суду переконання про можливість виправлення без застосування покарання.

Примусові заходи виховного характеру включають: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля й установлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом [1137, с. 348].

Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх установлені 38 главою, ст. 484 – «Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх», а статтею 498 передбачені «Підстави для застосування примусових заходів виховного характеру»: *«Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність»* [406].

Статтею 98 Кримінального кодексу України встановлено, що до неповнолітніх може бути застосовано лише п'ять видів основних покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк (Ст. 98 ККУ від 05.04.2001 за № 2341–III) [571].

У статті 105 «Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру» зазначено:

1. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру: 1) застереження; 2) обмеження дозволів і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладання на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені в частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, установлюється судом, який їх призначає.

4. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом [570].

Загалом суди в Україні розглядають справи: щодо неповнолітніх, які вчинили злочини; щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років; про направлення неповнолітніх правопорушників до приймальників-розподільників для неповнолітніх; про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо

виховання і навчання дітей; про обмеження батьків у дієздатності; відбирання дітей та позбавлення батьківських прав; виселення осіб, позбавлення батьківських прав, якщо їхнє спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавленні батьківських прав, неможливе; про поновлення батьківських прав і розв'язання суперечок між батьками щодо місця проживання неповнолітніх; щодо інших питань, пов'язаних із особистими житловими і майновими правами неповнолітніх [1205, с. 18].

Положення про умови навчання й отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи (Наказ № 154/55 від 1 березня 2002 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20 березня 2002 р. за № 281/6569), установлює порядок реалізації конституційного права осіб (зокрема й неповнолітніх), засуджених до позбавлення волі, на здобуття базової та повної загальної середньої освіти у вечірніх (змінних) школах, що створюються при установах кримінально-виконавчої системи (виправні колонії, школи соціальної реабілітації, інші пенітенціарні установи для неповнолітніх) (пункт 1 Положення). Під час організації навчальної діяльності спеціалізовані установи керуються Законами України «Про освіту» (1991 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.), яке здійснюється відповідно до Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 9 квітня 1997 р. за № 106 та Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. за № 964 [865].

Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі (2004 р.) доцільно спрямовує соціально-педагогічну роботу із неповнолітніми правопорушниками за такими напрямками їхнього перевиховання: «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура і спорт», «Подолання алкогольної та наркотичної залежності» (за необхідності), «Підготовка до звільнення» [864]. На підставі Кримінально-виконавчого кодексу України 2004 р. (із змінами та доповненнями) Главою 21 зазначено «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми» (ст. ст. 144 – 149). Основними напрямками соціально-педагогічної й освітньої роботи із засудженими неповнолітніми визначено: моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання [467, с. 19; 572, с. 65; 573].

Спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту і Державного департаменту України з питань виконання покарань за № 2559/177 від 28 жовтня 2005 р. визначено Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають

покарання в цих установах і звільняються з них, до якого у 2007 році за ініціативи Держсоцслужби було внесено зміни, що, своєю чергою, сприяли ефективнішій взаємодії соціальних служб і установ виконання покарань у здійсненні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, що відбувають покарання в цих установах і звільняються з них [18, с. 56].

Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (2011 р.), забезпечує правове регулювання соціальної адаптації неповнолітніх правопорушників після їх звільнення. Закон є гарантом забезпечення та правом на соціальну реабілітацію колишніх осуджених, наданні їм соціальної, педагогічної й психологічної допомоги, здійснення соціального патронажу (ст. 4), гарантії реалізації прав звільнених осіб (ст. 5) передбачених Конституцією та законами України [903].

У додатку Г представимо таблицю, до якої включено основні положення та визначення Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (Розділ I – Загальні положення; Розділ II – Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк та соціальний патронаж звільнених осіб; Розділ III – Повноваження суб'єктів соціального патронажу) (2011 р.).

Подальшим розвитком нормативно-правової бази щодо соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми є Указ Президента України від 24 травня 2011 р. «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [896].

Ця Концепція визначає інститут ювенальної юстиції в Україні, основні напрями його розвитку та вдосконалення судочинства над неповнолітніми. Установлює взаємозв'язок і співпрацю сім'ї осудженої дитини, суспільства та держави в процесі виправлення противоправної поведінки неповнолітніх, установлення відповідних покарань (карно-виправного, адміністративного) з дотриманням умов забезпечення прав і свобод дітей, установлених міжнародним суспільством. Мета Концепції полягає у створенні державного юридичного органу, що забезпечить збалансоване рішення відповідно до присудження виправних заходів перевиховання неповнолітнього правопорушника [896].

Аналізуючи «Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», виокремимо основні заходи соціально-педагогічної роботи, передбачені кримінальною юстицією щодо неповнолітніх:

- 1) удосконалення превентивної та профілактичної роботи;
- 2) забезпечення під час здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їхніх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку;
- 3) сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення;

4) створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їхнього перевиховання та ресоціалізації [896].

У спрямованості функцій означеної вище концепції соціально-педагогічна діяльність із неповнолітніми засудженими має напрям роботи на забезпечення: нормального фізичного й психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, профілактику делінквентної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та покращення соціальних стосунків неповнолітніх з державою, суспільством, сім'єю.

Для покращення профілактичної роботи з подолання злочинності та правопорушень серед учнівської молоді, удосконалення виховної, правовиховної роботи відповідними органами влади та закладами освіти в незалежній Україні передбачено комплекс нормативно-правових документів, що забезпечують організаційно-практичні заходи соціальної діяльності. Так, у Законі України від 05.03.2009 року № 1065-VI «Про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» зазначено основні завдання щодо активізації профілактичної роботи з метою запобігання правопорушенням у дитячому середовищі [891]. У розпорядженні Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 року № 1209-р «Про схвалення концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» визначено шляхи та способи розв'язання проблем профілактики правопорушень [906]. Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.08.2012 року № 888 затверджено план заходів щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді [893].

Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, яка затверджена наказом МВС України від 19 грудня 2012 р. за № 1176, слугує правовими підґрунтям для здійснення профілактичної роботи серед неповнолітніх, які складають радикально налаштовані молодіжні організації. Відповідно до інструкції одним з основних завдань секторів превенції відділів превентивної діяльності є організація та здійснення заходів профілактики з дітьми в навчальних закладах, за місцем проживання з метою запобігання вчиненню ними адміністративних і кримінальних правопорушень; організація та здійснення заходів індивідуальної профілактики з дітьми, що вчинили адміністративні та кримінальні правопорушення, були засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, звільненими зі спеціальних виховних установ; ужиття заходів щодо недопущення рецидивної злочинності серед дітей (п. 1.2) [402, с. 208].

Закон України «Про пробацію», прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 2015 року, який визначає верхню хронологічну межу нашого дослідження (1917 – 2015 рр.), виявляє подальшу перспективу розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні. Прийнятий інститут пробації, відповідно до ст. 2 Закону України

«Про пробацію» (2015 р.), поширює на неповнолітніх загальні приписи щодо досудової, наглядової та пенітенціарної пробації, з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх; призначає за рішенням суду звинуваченій особі комплекс виховно-виправних заходів, спрямованих на корекцію противоправної поведінки [902]. Мета цього закону полягає в забезпеченні фізичного і психічного розвитку неповнолітніх, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та покращення соціальних стосунків [753, с. 65]. Головною ж відзнакою інституту пробації є проведення соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми, притягнутими до кримінальної відповідальності, у якості альтернативи покарання шляхом позбавлення волі.

Отже, система нормативно-правового врегулювання та кримінальної відповідальності неповнолітніх за час незалежності України зазнала істотних змін під час свого самостійного розвитку. Прийняття нового Кримінального кодексу України (5 квітня 2001 р.) та Кримінально-виконавчого кодексу України (1 січня 2004 р.) докорінно змінило систему судочинства над неповнолітніми та процес соціально-педагогічного виправлення противоправної поведінки неповнолітніх злочинців відповідно до міжнародних угод та принципів, що закріплюють особливий статус неповнолітньої особи. Відмовившись від суворих елементів виховання та покарання неповнолітніх, сучасна соціально-педагогічна робота в кримінально-правовій сфері діяльності щодо виконання своїх функцій та обов'язків надає перевагу профілактичним та превентивним засобам урегулювання дитячої злочинності, ставши тим самим на шлях гуманізації системи забезпечення пенітенціарного процесу України.

Ретроспективний аналіз історії становлення та розвитку нормативно-правової бази з організації й функціонування соціально-педагогічної роботи, аналіз особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх засвідчують багатий досвід правового врегулювання дитячої злочинності в Україні різноманітними засобами: позбавлення волі неповнолітнього на певний строк; призначення покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом – громадські або виправні роботи; реабілітація, ресоціалізація та адаптація до нормальних суспільно прийнятих умов тощо. Зазначимо, що протягом усього періоду дослідження (1917 – 2015 рр.) спостерігалися прагнення й спроби авторів законодавчих актів зменшити каральний вплив на неповнолітніх правопорушників, пом'якшити умови ув'язнення та перебування засуджених дітей у виправних пенітенціарних установах. У різні часи свого розвитку кримінальна відповідальність осіб, які не досягли 18-річного віку, відповідним чином утримувала неповнолітніх від скоєння правопорушень, а різноманітні Укази, Закони, Положення та інші нормативно-правові документи забезпечували здійснення соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками на державних засадах.

2.4. Проблема соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняних науково-педагогічних студіях XX – початку XXI ст.

Дослідження теоретичних ідей, положень, концепцій соціального виховання в Україні зумовлює необхідність аналізу, узагальнення та систематизації науково-педагогічних здобутків минулого. Історична спадщина вітчизняної педагогіки XX – початку XXI ст. набуває актуальності у вирішенні проблем соціального виховання сучасної молоді. Важливість профілактики та подолання такого соціального явища, як делінквентна поведінка неповнолітніх, вимагає від сучасних педагогів-науковців та освітян-практиків звернутися до надбань вітчизняної системи соціально-педагогічної роботи минулих років.

За останні часи в Україні були розроблені основні педагогічні положення, покладені в основу перевиховання неповнолітніх правопорушників, а саме: опора на позитивні якості особистості підлітка; участь дітей у вихованні через систему самоврядування; активне використання довіри в роботі з підлітками; необхідність у розумовому й моральному розвитку вихованців; вплив на дітей через суспільно корисну та продуктивну працю; провідний вплив особистості вихователя, його головна роль у роботі з неповнолітніми; правове, моральне, естетичне, трудове, фізичне виховання; необхідність організованої соціальної адаптації неповнолітніх, які вийшли із виправних закладів тощо. Ці основні напрями забезпечували соціальне оздоровлення проблемної дитини шляхом професійної допомоги неповнолітнім.

Набуті за останні сто років теоретичні ідеї соціального виховання неповнолітніх правопорушників ми будемо розглядати відповідно до трьох етапів розгортання теорії соціального виховання в працях вітчизняних педагогів, присвячених питанням перевиховання й виправлення протиправної поведінки неповнолітніх дітей та молоді.

Розпочинаючи аналіз розвитку теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні, відзначимо, що **на першому, експериментально-прагматичному, етапі дослідження (1917 – 1938 рр.)** розвиток педагогіки в УСРР проходив у гострій боротьбі з буржуазною педагогікою й традиціями дореволюційної школи. Велику роль у формуванні педагогічної науки в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст. відіграла педагогічна дискусія, у центрі якої стояли такі питання, як предмет педагогіки, її завдання й межі; педагогічний процес у школі; роль середовища і спадковості у вихованні; основні проблеми дидактики (форми і методи навчання); трудове виховання та політехнічна освіта; педагогіка й дитячий рух; педагогіка, педологія, психологія та рефлексологія. Дискусія значною мірою активізувала педагогічну громадськість України [774, с. 240, с. 241], що спричинило рішення деяких педагогічних завдань того часу, наприклад, перевиховання й соціальне виховання неповнолітніх правопорушників.

У зв'язку з цим постала необхідність у розробці єдиного навчально-виховного плану соціального виховання. Особливо це стало актуальним з посиленням роботи дитячого руху в країні. Було багато спроб розробки комплексних програм соціального виховання дітей різних груп педагогічної занедбаності (неповнолітніх правопорушників зокрема). З них можемо назвати: «Опыт практического осуществления комплексного метода» (праця Київської філії Научпедкому ДСВ, 1923 р.); «Учебный план» (Донецький Губучметком, 1923 р.); низка проектів комплексних програм окружних методичних осередків і навіть окремих шкіл та ін. [934, с. 1].

У системі вітчизняного виховання свою актуальність набрала серія видань «Руководство по социальному воспитанию» [934; 935], яке головним чином розкривало особливості соціального виховання дітей на початку 20 – 30-х рр. ХХ ст. Так, до четвертого видання «Руководства по социальному воспитанию» (1924 р.) входили інструкції та методичні розробки організації соціального виховання на основі:

1) гігієнічного виховання: харчування дітей, заняття і відпочинок у дитячих установах (основні елементи фізіології рухів), режим дитячого закладу, трудові процеси із самообслуговування, робота на городі і сільському господарству, фізкультура, фізичне виховання (у дитячих установах міста, сільської школи і сільськогосподарської колонії), виховання гігієнічних навичок і санітарна освіта;

2) художнього виховання (розвиток зору, слуху, уміння розмовляти та ін.);

3) єдиного навчально-виховного плану соцвиху (був розроблений для різних вікових груп дітей).

Окремо для неповнолітніх правопорушників розроблено низку положень [935, с. 67 – 71]:

– Тимчасове положення про установи для дітей правопорушників і дітей дефективного дитинства (див. додаток Д);

– Положення про основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників (див. додаток Е);

– Положення про допоміжний будинок для неповнолітніх правопорушників (див. додаток Ж);

– Трудова колонія для неповнолітніх правопорушників (див. додаток И).

Соціальне виховання організовувалося силами суспільства, а суспільство розглядалося як основний чинник, «субстрат» виховання. Соціальне виховання дітей, особливо з аморальною поведінкою, вважалося громадським і за своєю метою, розглядалося як виховання для суспільства, вело підготовку нових кадрів, робочих рук, громадян. Соціальне виховання вважалося громадським і за характером самої роботи з дітьми, при якому вся увага зосереджувалась на організації дитячого життя (виховання) у колективі [934, с. 5, 6].

Отже, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., питання соціального виховання морально знівечених дітей в Україні стає предметом педагогічних і психологічних досліджень багатьох науковців того часу: С. Ананьїн, А. Володимирський, Г. Гринько, О. Дзевєріна, О. Залужний, С. Лозинський, Я. Ряппо, М. Скрипник, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін. Переважна більшість вітчизняних педагогів 20 – 30-х рр. минулого століття досліджували питання дитячої бездоглядності та безпритульності. Науковці приділяли увагу проблемі сирітства серед дітей, дитячого руху, розвитку освіти й вихованню, зосереджували свою увагу на вирішенні проблеми дитячої злочинності.

Серед них П. Блонський, який активно брав участь у розробці вітчизняної теоретичної думки 20 – 30-х рр. ХХ ст. У своїх працях «Трудовая школа» (1919 р.) [138], «Очерк научной психологии» (1921 р.) [136] «Психологические очерки» (1927 р.) [137] учений указував на взаємозв'язок психології, фізіології і соціального виховання, вів велику пропагандистську і лекційну роботу щодо розвитку соціального виховання морально знівечених дітей, виступав на з'їздах, педагогічних конференціях і одночасно займався розробкою складних теоретичних проблем педагогіки. Науковець виступав проти сліпого запозичення із зарубіжної педагогіки змісту і методів виховання дітей, наполегливо вимагав, щоб в основі виховання лежав принцип народності, розроблений К. Ушинським, поділяючи думку видатного педагога про те, що суспільне виховання тільки тоді виявляється дійсним, коли його питання стають суспільними для всіх і сімейними для кожного [924, с. 110].

П. Блонський виконав велику роботу щодо звільнення змісту виховання й освіти від словесно-догматичних і релігійно-моральних предметів, які домінували в старій школі. У змісті виховання й освіти він відводив належне місце наукам про природу і суспільство, що формувало матеріалістичний світогляд, якого так бракувало неповнолітнім правопорушникам. Разом з тим він прагнув підійти до кожної дисципліни з метою підготовки вихованців виправних установ до трудового життя. Тому найважливішою вимогою П. Блонського до змісту освіти були науковість, ідейно-політична спрямованість навчання, зв'язок школи із життям, урахування вікових і індивідуальних особливостей вихованців. Учений активно виступав за те, щоб зміст освіти був тісно пов'язаний із завданнями будівництва соціалізму в нашій країні. Розробивши базову програму освіти дітей, він приділив особливу увагу проблемі співвідношення науки і навчального предмета [304, с. 102].

Учений був шанувальником єдиної політехнічної школи, яка давала всебічну освіту. Така школа, за його поданням, повинна бути школою волі і інтелекту, виправлення характеру та вчинків дитини. Велику роль у ній відігравали індустрія, виробництво, яке, за його словами, «дає потрібний синтез знання і дії». У боротьбі за нову школу, розвиток молодого покоління, його соціального виховання П. Блонський перебував на тих же позиціях, на

яких стояли А. Макаренко, Я. Ряппо, Я. Чепіга. Разом з ними він відстоював ідею трудової, політехнічної і загальноосвітньої школи, поєднання навчання, виховання й виробничої праці в єдине ціле, яке ґрунтувалося на принципі спільного навчання дітей [304, с. 102].

Свою теоретичну наукову діяльність П. Блонський поєднав з педагогічною практикою. Він був одним з творців Академії народної освіти, яка згодом стала Академією соціального виховання. За його ініціативою було створено експериментально-досвідчені дитячі установи – дитячий садок і школа. П. Блонський був переконаний, що процес навчання і виховання повинен відбуватися безпосередньо в практичній діяльності [924, с. 116 – 117].

Розглядаючи питання «важковиховуваних», П. Блонський підкреслював, що основна мета роботи педагогів з такими дітьми полягає в перетворенні їх на вмілого громадського працівника. Відповідно до цього організація виховної роботи повинна була, на думку П. Блонського, будуватися таким чином:

- на першому етапі повинна проходити організація шкільного самоврядування дітей, привчання дітей до відповідальності, наприклад, організація шкільної каси з ухвалення вчителя, піклування про слабких членів суспільства;
- другий етап уміщує громадську працю, трудове виховання з основами вивчення теорії, обраної за бажанням неповнолітнього, справи;
- третій етап – духовний розвиток дитини, участь у культурному дозвіллі суспільства;
- четвертий етап, присвячений громадському вихованню, спрямований на формування соціальної моралі та суспільних цінностей у неповнолітнього [297].

Проте перевага залишалася за трудовим вихованням. Теоретиками й практиками того часу було здійснено подальшу розробку теоретичних засад єдиної трудової школи, створено методичні засоби для реалізації їх у навчально-виховному процесі з орієнтацією на його гуманізацію, наближення дитини до реального життя. Багато в чому саме цим пояснювалася увага вітчизняних педагогів до розробки проблем педагогіки середовища. Відбувалося уточнення й наповнення новим змістом провідних понять соціальної педагогіки: «соціальне виховання», «соціальне середовище», «взаємодія компонентів соціального середовища». Активно розвивалося колективне, моральне, ідейно-патріотичне виховання [1219, с. 111].

Розробці нових теоретичних концепцій загальної педагогіки, ідеї якої лягли в основу розвитку соціального виховання, приділяв увагу І. Соколянський. На початку 20-х рр. XX ст. науковець став прихильником соціогенетичного напрямку Харківської педагогічної школи, пов'язував «практику виховання» із «практикою навчання» дітей. У праці «Дитячий рух – соціальне виховання» (1925 р.) наголошував на утворенні нової педагогіки

з новими законами організації поведження із дитячою особистістю, дотримуючись нових законів матеріалістичного світогляду людської істоти в процесі її розвитку [992, с. 15].

Педагог ставив завдання «нової» педагогіки в правильній орієнтації дитячої маси, що повинно було базуватися на нових наукових засадах, наприклад, удосконаленні навчальної техніки. І. Соколянський особливо наголошував на залежності формування особистості від впливу навколишнього середовища, тому особливу увагу приділяв *«організації класових форм поведження дитячих мас»* [992, с. 16]. «Всі характерні властивості особистості повстають в наслідок складних зв'язків організму людини й оточення», – писав педагог [992, с. 18]. Тому особливе місце у вихованні І. Соколянський відводив колективному вихованню, де дитина формує свою поведінку з оточенням, зміцнює свої суспільні зв'язки. Розвитком цієї думки стали праці «До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання» (1925 р.) [993], «Про методику праці в комдитрухах й установах соцвиху» (1925 р.) [994], «Ув'язка соцвиху з дитячим рухом» (1925 р.) [996], у яких автор наголошував на доцільності організації колективного виховання для дитини як складника суспільства та особистості.

Роблячи дослідження з напрямку соціального виховання, І. Соколянський присвячував увагу розвитку дитячого руху, який педагог бачив як прагнення самої дитячої маси до організації та самодисципліни, до вияву своєї творчості, а також прагнення дітей приєднатися до творчості дорослих, до їхніх переживань, прояв активності дітей. І. Соколянський розумів дитячий рух як загальну політичну організацію дітей частиною світового робітничого руху. А головне, усі ті дитячі групи, що виникали на фоні соціально-економічних відносин суспільства, відбивали моменти класової боротьби, що й зумовлювали дитячий рух [996, с. 13 – 14].

І. Соколянський стверджував, що соціальне виховання охоплює всі групи дітей, тобто й ті групи, поведінка яких скерована не в наш бік – неповнолітні правопорушники, жебраки, бездоглядні та інші морально знівечені діти. Тому завдання соцвиху вчений бачив в умілому застосуванні педагогічних засобів задля спрямування цієї поведінки в правильному напрямі [996, с. 16].

Соціальне виховання, за І. Соколянським, не слід було обмежувати впливом на дитячу масу суспільно-політичних подій, що проходили перед ними в той час. У своїх теоретико-методичних напрацюваннях соціального виховання вчений наголошував на відмові від здобутого досвіду традиційних педагогів і вказував на необхідності загальнополітичного виховання дітей, що саме й повинно було сформувати їхній класовий світогляд, задля якого особливу увагу вчений приділяв розвитку різноманітних дитячих організацій, таких як юні натуралісти, Спартаки, гурток математиків та ін. Подібні дитячі спілки повинні були позитивним чином впливати на дитячі маси.

Головне положення, до якого дійшов І. Соколянський, полягало в тому, що не дитячі групи повинні були орієнтуватися на державну систему соціального виховання, а, навпаки, система шкіл, спеціалізованих установ повинна орієнтуватися на дитячі маси, соціальних необхідно погоджувати з дитрухом, – наголошував учений [1996, с. 18].

Отже, І. Соколянський сформував необхідність планування дитячої праці відповідно до плану роботи дитячих груп (дитячих спілок, товариств, об'єднань та ін.). Перед кожним педагогом І. Соколянський ставив завдання у вивченні всієї праці за цим планом, який мусив був виявитись основним моментом у первісному формуванні громадсько-політичних звичок дитини [1996, с. 17].

Протягом 20-х рр. та на рубежі 20 – 30-х рр. ХХ ст. І. Соколянський займався проблемами виховання знівечених і морально знівечених дітей. За його ініціативою відкрилася спеціальна школа (м. Харків, 1925 р.) для сліпих і глухих дітей, де вчений приділяв увагу розвитку людини за «біологічним» і «соціальним» чинниками. Але згодом на дискусійній сесії УНДПУ (15 – 20 лютого 1931 р.) теоретичні напрацювання загальної педагогіки вченого піддалися критиці. Через політичне переслідування І. Соколянський мусив залишити справу розвитку соціального виховання й зосередитися на проблемах «чистої» дефектології.

Поряд із І. Соколянським С. Лозинський удаю розвивав питання колективного виховання. У системі соціального виховання країни першочерговим завданням учений ставив суспільно-громадське виховання, неодмінній переробці індивідуаліста на колективіста, що трактувало ідеї колективного виховання. Загальний зміст педагогіки колективу С. Лозинський формував як організацію життя дитини, при якому діти охоплювались колективом, соціумом задля формування соціального характеру внаслідок взаємодії з цим самим колективом [1961, с. 1]. Це особливо було актуальним у застосуванні в практичній діяльності дитячих установ – дитбудинках, притулках, землеробських і виробничих виправних колоніях для неповнолітніх.

С. Лозинський наголошував на здійсненні такого завдання лише за умовою перебудови педагогічного процесу й зазначав окремий характер роботи педагогіки колективного виховання. Для цього педагог пропонував у звичайній схемі педагогічного процесу (суб'єкт, педагогічно організовані стимули, об'єкт) за останнього члена (об'єкта) вважати не індивіда, а дитячий колектив. А у зв'язку з цим необхідно було переглянути педагогічні стимули, які можна було охопити організованим педагогічним процесом, залежно від чого їх поділяв педагог на дві основні групи.

До першої групи (А) С. Лозинський відносив стимули, що визначали головний зміст педагогічного процесу, які відповідно за їх мірою організованого впливу на дітей утворювали окрему підгрупу (підгрупа АІ): 1) склад шкільного колективу дітей; 2) склад шкільного колективу педагогів;

3) загальні зовнішні умови життя школи. Насправді, названі стимули були лише певною педагогічною ситуацією [616, с. 1].

Стимули, що охоплюють «об'єкт» педагогічного процесу за теоретичним напрацюванням С. Лозинського, становлять навчально-виховний процес (підгрупа АІІ): 1) дидактичний матеріал; 2) зовнішні стимули соціального гатунку, стимули-зразки; 3) стимули організаційного характеру; 4) стимули-завдання; 5) безпосередні стимули.

Друга група (Б) становила групу стимулів, що виходили із соціального середовища, не охопленого педагогічним процесом (життя дитини поза стінами школи) [616, с. 2].

С. Лозинський наголошував, що сила впливу педагогічно організованих стимулів надзвичайно велика: вона може сприяти не тільки утворенню природних одновікових угруповань, а навіть перемагати деякі протичинні угруповання сили, як, приміром, різниця статей і віку. Поділ дітей на однакові й різні за віком колективи також значною мірою залежить і від дидактичного матеріалу. С. Лозинський розрізняв трудові й навчальні колективи, які можуть визначити той або той склад угруповання дітей за загальним навчанням, профілем професійного навчання, трудового виробництва, грою тощо [Там само, с. 8].

Отже, педагогіка колективу добре ув'язувалась із трудовим вихованням. Завдяки чому Я. Ряппо вдалося успішно поєднати процес виховання з народним господарством і державним будівництвом. Учений розвивав методи навчання при організації трудової школи. Так, ув'язку шкільної освітньо-виховної теорії і трудової практики вчений бачив таким чином: 1) у самій школі – у її кабінетах, лабораторіях і навчально-виробничих підприємствах; 2) поза школою, у вигляді екскурсій виробничої практики та стажування. Крім цього, Я. Ряппо говорив про можливість і необхідність спеціальних завдань у системі соціального виховання, які могли здійснювати спеціальні навчальні заклади – дитячі будинки, виховні землеробські й ремісничі колонії та притулки [941, с. 1].

Проте головна роль у розвитку теорії соціального виховання в цей час належить Антону Семеновичу Макаренку. Особливої актуальності набувають його теоретичні напрацювання щодо соціальної роботи із важковиховуваними, морально-дефективними дітьми, а також неповнолітніми правопорушниками.

Мета й завдання виховної роботи, за А. Макаренком, полягає в педагогічно доцільній організації життя дітей. Педагог був прихильником активного виховання, його принцип – «принцип активної цілеспрямованості» – відділяв у той час вітчизняну педагогіку від буржуазних педагогічних теорій минулого. А. Макаренко, як і його учасники П. Блонський, І. Соколянський, дійшов до об'єктивного розуміння й необхідності послідовного здійснення принципу з'єднання навчання з продуктивною працею.

Трудове виховання, на думку А. Макаренка, – це важливий засіб усебічного розвитку людини, формування активних громадян. Спираючись на досвід своїх попередників, А. Макаренко сміливо брався за розв’язання педагогічних проблем. Він один з перших, хто звернув увагу на важливість морального виховання неповнолітніх, поставив питання про етику виховання, визначив принципи формування звичок поведінки у неповнолітніх [40, с. 316].

Під час роботи в навчально-виховних установах – трудових колоніях ім. Горького та ім. Дзержинського – А. Макаренко віддавав пріоритет побудові дитячого колективу, у якому вирішувалися педагогічні, господарські й виробничі проблеми одночасно. Педагог ставив за мету соціального виховання утворити педагогічну раду та органи дитячого самоврядування, які працювали в одному напрямі й вирішували одні завдання.

Фактично А. Макаренко розробив концепцію й набув досвіду з моделювання соціально-педагогічної захисної діяльності, в основу якої була покладена ідея взаємозумовленості впливів виховання й соціального середовища. Завдяки набутому досвіду А. Макаренко розкрив вплив різних соціальних чинників (середовища, суспільних інститутів виховного профілю, сім’ї) на формування особистості, визначив співвідношення мети і засобів виховання, зовнішніх і внутрішніх стимулів існування колективу та особистості дитини [297; 1100, с. 181].

У 20 – 30-х рр. XX ст. вітчизняна педагогічна теорія робила лише перші спроби в розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників. У її основі стояли такі педагоги, як П. Блонський, С. Лозинський, А. Макаренко, Я. Ряппо, І. Соколянський та інші видатні діячі освіти свого часу, які окреслили основний курс соціального виховання країни. У цей час відстежується наполеглива відмова від нащадків буржуазного минулого в справі виправлення противоправної поведінки дітей. Відбувається формування нових, сміливих прийомів організації життя дітей у виправних закладах, побудова дитячих колективів, організація шкільного самоврядування дітей їхнього освітньо-виховного процесу, виховання за трудовим, моральним, громадським напрямками.

Наступний – **другий – громадсько-соціоцентричний етап дослідження проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників охоплює межі 1939 – 1990 рр.** Починаючи з 40-х рр., у нашій країні відбулися кардинальні зміни всієї системи освіти. Через причини соціально-економічного характеру державна політика зумовлювала лібералізацію всього суспільства. Були висунуті вимоги для формування нових теоретичних положень вітчизняної педагогіки та соціальної роботи з неповнолітніми. Свій внесок у розвиток системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників зробили вітчизняні педагоги, психологи й діячі освіти 1939 – 1990 рр., серед них: Г. Бочкарьова, Г. Ващенко,

М. Ветров, Л. Голубєва, А. Колодна, Г. Мінковський, А. Селецький, В. Сухомлинський, С. Татарухін, А. Тузов і багато інших.

Протягом 1939 – 1990 рр. відбулися серйозні зміни в характері застосовуваних заходів протидії дитячій злочинності. Значна частина правопорушень неповнолітніх мала своєю причиною безпритульність, бездоглядність або важке матеріальне становище. Здійснення злочину неповнолітнім уважалось яскравим проявом крайнього індивідуалізму, задоволенням своїх особистих низинних потреб, зневагою інтересами колективу й суспільства. Тому перевиховання неповнолітніх правопорушників у досліджуваній історичній етап передбачало викорінення в дітей прагнення до особистої вигоди на тлі загальних колективних цінностей, викорінення егоїзму й формування мислення про необхідність колективного будівництва спільних цінностей соціуму.

Цілі виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці 1939 – 1990 рр. класифікувалися за двома видами: 1) мінімальні цілі (полягали в тому, щоб виробити в неповнолітнього правопорушника повагу до законів і правил суспільства, залучити його до суспільно корисної праці, повернути на правильний шлях життя тощо); 2) максимальні цілі (визначалися вимогами, що пред'являлися до громадян). Мінімальні та максимальні цілі характеризувалися організацією процесу виховання неповнолітніх правопорушників, шляхом проведення профілактичних заходів. А серед основних завдань, які відповідали поставленим педагогічним цілям, були:

1. Запобігання та подолання помилкових, антинаукових поглядів і переконань у неповнолітніх, формування матеріалістичних поглядів.

2. Викорінення антигромадських звичок і схильностей, виховання сумлінного ставлення до праці.

3. Моральне виховання й перевиховання дитини, виховання моральних почуттів, переконань і звичок відповідно до вимог тогочасного суспільства.

4. Культурний розвиток дитини, її естетичне виховання, підвищення загальної освіти.

5. Формування поваги до встановлених правових норм, законів, вироблення звички неухильно їх дотримуватися [439, с. 36 – 37].

Тому центральним питанням у перевихованні дітей, які мали конфлікти із законом, було повне попередження правопорушень, докорінна зміна їхнього світогляду, системи поглядів і переконань шляхом формування та виховання в неповнолітніх моральної та правової культури.

Отже, головним напрямом боротьби з дитячою злочинністю етапу 1939 – 1990 рр. стала профілактика, яку в цей час розуміли як здійснення комплексу соціально-економічних, адміністративно-правових, виховних, медичних та інших заходів, що запобігали самій можливості здійснення неповнолітніми правопорушень й одночасно служили методами виправлення противоправної поведінки.

Відомий український педагог-науковець Г. Ващенко ставив певні завдання соціального виховання молоді й створив певний «виховний ідеал» на початку другої половини ХХ ст. Одне із завдань такого ідеалу полягає у вірності та служінні Богові, своєму народу, патріотизмі до батьківщини. В іншому Г. Ващенко зосереджує увагу на проблемі родинного виховання та статевої моралі. Ці дві проблеми науковець міцно пов'язує між собою, бо без першого не може бути іншої й навпаки. Так, в основі статевої моралі, за Г. Ващенко, лежить ідея переваги духа над тілом, уміння володіти тваринними інстинктами. З розвитком культури статеві взаємини стають усе більше впорядкованими, уводяться певні норми, утворюються щодо цього певні звичаї й моральні норми, на сторожі яких повинно стояти суспільство, релігія й держава [198, с. 27].

Моральне виховання також відіграло велику роль як чинник попередження правопорушень неповнолітніх і розумілось як педагогічно доцільна й цілеспрямована діяльність, пов'язана з проблемами попередження правопорушень неповнолітніх, їхнє виправлення й перевиховання, що включають різні напрями, форми і методи [267, с. 3]. Методами виховання в цьому контексті була особиста поведінка батьків, агітаційно-правова робота із неповнолітніми у школі, спеціалізованій установі, училищі та ін.

У перші післявоєнні часи унікальну авторську соціально-педагогічну систему виховання «важких» дітей розробив В. Сухомлинський. «Важку дитину» педагог описував як маленьку людину, у якої через найрізноманітніші причини простежуються ненормальності, аномалії в розумовому, емоційному або моральному розвитку [1032].

Розглядаючи «важкого» підлітка як «дитя пороків» через причину впливу навколишнього середовища, В. Сухомлинський в основу освітньо-виховного процесу з такою категорією дітей поклав принцип невичерпного гуманізму й людинолюбства. Учений робив наголос на необхідності супроводу «важких дітей» під час та після шкільних занять, акцентував увагу на трудовому розвитку дітей, залучення громадських організацій до процесу перевиховання «важких» підлітків. А основна помилка, на якій наголошував педагог, – це позбавлення важковиховуваного учня шляхом переведення його в інші установи, якщо дитина не піддавалася педагогічному впливу [1034]. «Розумно поставлений процес виховання – це безперервний, постійний вплив педагога на духовний світ вихованця. А правильний вплив полягає в тому, щоб постійно розвивати в дитині хороші якості. Їх треба створювати не епізодично, а в усі роки дитинства, отрочтва, юності», – наголошував педагог [1033].

В. Сухомлинський пропонував терпляче та вдумливо досліджувати розумовий, емоційний та моральний розвиток підлітка; виявляти причини, з приводу яких дитина стала «важкою»; застосовувати виховні впливи з урахуванням особливостей та складностей індивідуального світу неповнолітнього; усіляко унеможливлювати прояви грубощів, приниження, покарання [874, с. 52].

До основних ідей, які проголосив В. Сухомлинський, можна зарахувати:

- любов до дитини;
- індивідуальний підхід до кожної дитини;
- розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який спрямований у кінцевому підсумку на творчу працю;
- культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії;
- розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання й виховання (повага, заохочення, опора на позитивне, моральне покарання);
- звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка й розвиток того здорового, що є в кожній особистості;
- розвиток ідеї «радості пізнання», тобто емоційне сприйняття процесу навчання;
- демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо) [1100, с. 384].

Один з пріоритетів педагогічної роботи В. Сухомлинського полягав у індивідуальному підході до кожної дитини. Педагог говорив про необхідність виховання дитячого колективу, але з урахуванням бачення в кожного учня його неповторного духовного світу [1033].

Проектування людини В. Сухомлинський уважав найголовнішим у педагогічній роботі. Методика такого проектування передбачає системи розвивального навчання, самотійність і самобутність життя дитини, її право на щастя, яке може дати родина, школа, найближче оточення. Учіння має бути радістю, а не тягарем. Виховання дитини Василь Сухомлинський розглядав у контексті різноманітних видів діяльності (інтелектуальної, трудової, моральної, естетичної, фізичної), спрямованої на всебічний розвиток особистості. Основу виховання мають становити народна педагогіка та загальнолюдські цінності – добро, совість, честь, обов'язок, гідність [40, с. 338].

Доцільно буде зосередитися на думці Ф. Дяченка, який головну роль у боротьбі зі злочинністю відводив громадським організаціям. Дослідник засвідчив залежність рівня дитячої злочинності з активністю громадських організацій. А однією з причин з бездоглядності та правопорушень неповнолітніх педагог називав слабку виховну роботу в загальноосвітніх школах і профтехучилищах, погану організацією дозвіллевої діяльності дітей. Тим самим педагог запропонував більш активно у виховній роботі задіювати бібліотеки, клуби, стадіони, різноманітні спортивні секції [355].

Педагоги та діячі освіти 1939 – 1990 рр. (Г. Ващенко, Г. Мінковський, А. Тузов та ін.) акцентували увагу на розвитку соціально-педагогічної роботи

із неповнолітніми, яка перетиналася із профілактикою правопорушень та містила морально-правові аспекти виховної діяльності.

А. Тузов у праці «Попередження хуліганства неповнолітніх» (1972 р.) [1087] ставив умову правильної організації виховної роботи з підлітками в позаурочний час, яка будувалася за певними принципами. Однією з таких форм роботи з учнями в позаурочний час було створення груп подовженого дня, класів і шкіл подовженого дня, у яких рушійною силою розвитку повсякденної діяльності колективу школярів було поєднання педагогічного керівництва з дитячим самоврядуванням [1087, с. 100]. Дослідник у справі попередження противоправної поведінки неповнолітніх наголошував на неспроможності школи повноцінно вплинути на підлітків і тому звертав увагу на необхідності здійснення виховної роботи з підлітками в позаурочний час, а також організації виховної роботи за місцем проживання дітей, що покладалася на державні органи і громадські організації, дитячі кімнати міліції, комісії у справах неповнолітніх та ін.

Так, метою останніх був контроль за організацією культурного дозвілля дітей і підлітків за місцем їхнього проживання. Залучення до виховно-попереджувальної роботи профспілкових організацій, комітетів комсомолу та інших представників громадськості [1087, с. 100 – 101].

У системі організації профілактичних заходів щодо запобігання правопорушенням серед неповнолітніх особливу роль відводили силі впливу однолітків на потенційного правопорушника. Г. Мінковський відзначав, що особливість підлітків полягає в особливому значенні впливу думки з найближчого оточення, відповідно до норм поведінки, прийнятим у групі осіб, з якими підліток пов'язаний спільним проведенням часу [692, с. 17]. Для того, щоб підліток не був схильний до поганого впливу навколишнього середовища, його необхідно ізолювати від негативного впливу. У цьому випадку повинні бути задіяні всі можливі соціально-громадські структури, де працює або навчається неповнолітній.

Крім того, на відміну від попереднього етапу дослідження (1917 – 1938 рр.), у педагогічній концепції 1939 – 1990 рр. відповідальність за належну поведінку дітей лягала на батьків, які повинні були піклуватися про виховання дітей, ростити їх гідними членами сучасного на той час товариства [267, с. 19].

Педагог-науковець Л. Голубева наголошувала, що індивідуальна виховно-профілактична робота повинна бути зорієнтована на підлітка, який порушує дисципліну, що має ті чи ті відхилення в поведінці (дрібне хуліганство, пияцтво), дитина, яка не хоче вчитися, тощо. Передумовою успіху індивідуальної профілактики, уважає вчена, є ретельне її програмування щодо кожного підлітка на підставі вивчення причин скоєння антигромадських вчинків, діагностування особистості неповнолітнього та ін. [267, с. 45]. Вагому роль віддає дослідниця здатності неповнолітнього чинити опір негативному впливу навколишнього середовища. Для цього необхідно залучати сім'ї дітей, громадськість у діяльність школи, активно підтримувати

масовість руху за правильне виховання школярів у моральному, правовому, розумовому, трудовому напрямках [267, с. 41 – 42].

Причиною відхилення в моральній сфері неповнолітніх Л. Голубева обґрунтовувала як вплив сімейного й найближчого побутового оточення. Постійний контакт школи з сім'ями учнів, вивчення умов їхнього життя й виховання, виявлення сімей, які неправильно виховують дітей, надання педагогічної допомоги в багатьох випадках є результативними заходами. Крім того, загальна система соціальної діяльності із важкими дітьми мала спрямованість у роботі з батьками й педагогами – диференційована система педагогічного всеобучу.

Ця програма мала в прерогативі таке: а) відвідування занять батьками, діти яких належали до числа важковиховувані; б) створення для них загальної програми занять з включенням у неї питань, пов'язаних з більш детальним висвітленням причин і наслідків відхилень у поведінці неповнолітніх; в) більш докладні, науково обґрунтовані роз'яснення суті таких явищ, як п'янство, наркоманія, статева деморалізація, правопорушення [267, с. 41 – 42].

Розглядаючи теоретичні напрацювання етапу дослідження 1939 – 1990 рр., відзначимо підвищений інтерес вітчизняних педагогів до вивчення особистості неповнолітнього, причин скоєння правопорушень та комплексний підхід до зниження антигромадських вчинків. Протягом означеного етапу державна політика була спрямована на пошук альтернативних і найбільш ефективних засобів усунення протиправної поведінки серед неповнолітніх. Увагу педагогів, освітніх та громадських діячів (Г. Ващенко, Л. Голубева, Ф. Дяченко, Г. Мінковський, В. Сухомлинський, А. Тузов) зосереджено на необхідності проведення профілактичних заходів, що передбачало організацію соціально-педагогічної роботи з дітьми та їхніми батьками, залучення громадських об'єднань та організацій до освітньо-виховного процесу. Цей напрям педагогічного шляху з подолання дитячої злочинності було переведено в ранг загального курсу державної політики, що охоплював сімейне, моральне та правове виховання.

24 серпня 1991 року проголошено суверенітет України. Тому наступний – **третій – особистісно-гуманістичний етап – 1991 – 2015 рр.** відзначається побудовою нової «незалежної» системи педагогічного впливу на неповнолітніх злочинців.

Протягом означеного етапу питанням виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників займалися та продовжують займатися кримінологи, психологи, соціологи, педагоги, соціальні педагоги та соціальні працівники, зокрема: Ю. Беляєв, О. Білаш, П. Вівчар, А. Гусак, С. Дем'янчук, О. Денисенко, П. Лосик, В. Лютий, Т. Кальченко, О. Караман, Н. Клішевич, В. Кузьменко, В. Оржеховська, С. Харченко, Б. Цаллагов та ін.

Період 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. характеризується тим, що в цей час активно організовується профілактична, психолого-корекційна та реабілітаційна робота з неповнолітніми правопорушниками;

запроваджуються інноваційні технології попередження та подолання протиправних вчинків підлітків; активізується розвиток соціально-педагогічної науки та практики з важковиховуваними неповнолітніми. Крім того, простежується нове бачення соціальної проблеми «неповнолітні правопорушники».

Сучасні дослідники виховання розуміють як соціально контрольовану соціалізацію – процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та недержавних організаціях (школа, позанавчальні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо) [71, с. 23]. Термін «важковиховуваність» актуалізується як прояв девіантної поведінки.

Девіантну поведінку слід уважати як прояв окремих вчинків, проступків або деяку сформовану систему моделі поведінки особистості в суспільстві, котра відходить від загальноприйнятих та встановлених норм. Девіантна поведінка може проявлятися у вигляді психічних захворювань, здійсненні неадекватних дій, неадаптованості, ухиленні від морального та етичного контролю й самоконтролю особистості над власною поведінкою [71, с. 95].

До проявів девіантної поведінки відносять: пияцтво, уживання наркотиків, агресивність, схильність до суїциду (аутоагресія). Серед цього й протиправна поведінка неповнолітніх, але вона за сучасними розвитком соціальної педагогіки набула свого окремого терміна – *делінквентна поведінка*.

Учена В. Оржеховська (1996 р.) трактує делінквентну поведінку як протиріччя норм і оцінок поведінки в ближньому оточенні, зниженій самооцінці підлітків; у неблагополучних сімейних стосунках; у розходженні норм і оцінок різних груп; уживанні алкоголю, наркотиків (до цієї групи ще вживається термін «адитивна поведінка»); відчуження від дорослих і негативного самоствердження; у негативному наслідуванні окремих асоціальних типів» [747, с. 40].

О. Безпалько (2003 р.) характеризує делінквентну поведінку як сукупність протиправних вчинків людини, за які в особливо важких випадках може накладатися покарання відповідно до статей цивільного та кримінального кодексів [71, с. 102].

Учений-педагог М. Фіцула (2008 р.) розуміє поняття делінквентності як психічну готовність до правопорушення, повторювані асоціальні за своєю спрямованістю вчинки і дії, формування негативно спрямованих особистісних установок [1132, с. 10]. Підлітки-правопорушники – це важковиховувані, педагогічно занедбанні підлітки, які скоюють правопорушення (дрібні крадіжки, хуліганство та ін.), порушують адміністративні та інші норми, стоять на обліку в органах у справах неповнолітніх чи направлені службою у справах неповнолітніх до шкіл чи училищ соціальної реабілітації [1132, с. 11].

Мета сучасного виховання в системі освіти країни полягає в набутті молодим поколінням соціального досвіду, успадкуванні духовних надбань українського народу, досягненні високої культури міжнаціональних взаємин, формуванні в молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [957, с. 199].

До соціальних інститутів та установ, у яких здійснюється соціально-педагогічна робота з неповнолітніми, належать – середні загальноосвітні школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, органи місцевої законодавчої та виконавчої влади, районні та міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, їх спеціалізовані формування, клуби за місцем проживання, неурядові організації, дитячі громадські організації, приймальники-розподільники, притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх, освітньо-виховні, психологічні, медичні, спортивні, мистецькі, промислові, соціально захисні, релігійні, громадські установи та організації, окремі особи та ін.

Розв'язання питання попередження злочинності серед неповнолітніх, полягає в комплексному вирішенні низки соціальних, педагогічних і психологічних проблем, чим на сучасному етапі розвитку освіти й займається соціально-виховна робота. На третьому етапі (1991 – 2015 рр.) можна виділити такі основні завдання теорії соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками, як:

- дослідження педагогічної системи виправлення (перевиховання) і можливості її вдосконалювання в умовах пенітенціарних установ;
- виявлення й обґрунтування закономірностей процесу перевиховання засуджених;
- дослідження самого процесу перевиховання, його змісту, засобів, форм і методів виховної роботи в умовах пенітенціарної установи;
- прогнозування розвитку педагогічної системи в органах, що виконують покарання;
- дослідження соціально-педагогічного призначення кримінального покарання як методу впливу на особистість засудженого;
- визначення критеріїв і показників ступеня виправлення особистості, наповнення цих понять конкретним змістом для практичного застосування;
- дослідження дієвості виправної і перевиховної діяльності пенітенціарних установ;
- розробка й обґрунтування шляхів удосконалення адаптації колишніх засуджених після звільнення;
- соціально-педагогічні проблеми попередження рецидиву;
- вивчення вітчизняного і закордонного досвіду, можливостей його застосування в наших умовах [380, с. 189 – 190].

Перевиховання неповнолітнього здійснюється в загальному процесі навчально-виховної роботи школи, із залученням до неї учнівського колективу, батьків, громадськості. Це дає можливість забезпечити виховний вплив на учня в усіх сферах його життя, надати процесу перевиховання системного характеру [1132, с. 147].

Загальними напрямками соціально-педагогічної роботи є:

1) робота з сім'ями (зменшення негативного впливу на дитину неблагополучної сім'ї, підвищення педагогічної грамотності батьків, консультації батьків, які мають дітей з девіантною поведінкою);

2) робота з учителями (підвищення професійної майстерності вчителів, медико-психологічне та юридичне консультування щодо форм і методів роботи з дітьми, які мають медико-біологічні та соціальні передумови до делінквентної поведінки);

3) робота з дітьми (діагностика причин відхилення в поведінці кожної окремої дитини, соціальна, педагогічна і психологічна корекція дітей, що стоять на обліку в інспекції у справах неповнолітніх, виховання правосвідомості, морально-етичних норм, зниження авторитету антисоціальних груп, залучення дітей до соціальних громадських організацій).

У роботі з важковиховуваними учнями використовують загальні методи виховання, які поділяються на три групи: методи формування суспільної свідомості, методи формування досвіду суспільної поведінки, методи заохочення і покарання. В особливих випадках звертаються до спеціальних методів і прийомів перевиховання [1132, с. 147].

Неповнолітні, які скоїли злочини, відбувають покарання у виховних колоніях кримінально-виконавчої системи України. У цих закладах забезпечується ізоляція засуджених та застосування до них виховного впливу, метою якого є їх виправлення і ресоціалізація. Основним засобом виправлення й ресоціалізації засуджених згідно зі ст. 123 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України є соціально-виховна робота (СВР) [380, с. 196].

Соціально-виховна робота із неповнолітніми засудженими спрямована на виконання таких завдань:

- формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною працею;
- формування в засуджених сумлінного ставлення до праці;
- дотримання засудженими вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки;
- підвищення засудженими загальноосвітнього і культурного рівнів [380, с. 197];

та складається з таких компонентів:

- виховна робота – система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення

позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у їх особистості та усунення особистісних деформацій;

- соціальна робота – специфічний вид комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків;

- психологічна робота – професійна діяльність психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги в попередженні психотравмувального впливу умов позбавлення волі на особистість, розробки й реалізації спільно з персоналом установ з виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених [380, с. 197].

Аналіз теоретичних розробок деяких педагогів, соціальних педагогів, психологів, фахівців ювенальної юстиції дозволив нам сформулювати уявлення про розвиток вітчизняної концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників, набутий у 1991 – 2015 рр.

Учені Ю. Беляєв та В. Кузьменко (1998 р.) [80], О. Білаш (1998 р.) [126], І. Козубовська (1993 р.) [509], М. Фіцула (1995 р.) [1127], Б. Цаллагов (1993 р.) [1152] приділяють увагу попередженню скоєння правопорушень неповнолітніми.

Педагог-дослідник Б. Цаллагов розглядає профілактику правопорушень неповнолітніх як один із напрямів політики нашої країни. У її основі, зазначає дослідник, лежить усунення причин та умов, які формують умисел і мотивацію противоправних дій, а також що сприяють їхній реалізації; утримання неповнолітніх, які вже перебувають у сфері дії цих чинників, від злочинів та інших правопорушень; повернення в позитивну соціальну діяльність тих, які вже вчинили злочин, утримання їх від рецидиву. Особливу увагу при цьому Б. Цаллагов звертає на необхідність удосконалення профілактики правопорушень серед неповнолітніх у сім'ях, навчальних закладах, трудових колективах і за місцем проживання загалом [1152, с. 31].

Науковець визначає необхідність спрямованості заходів ранньої профілактики правопорушень на: 1) усунення несприятливих умов життя і виховання (включаючи недоліки навчально-виховної роботи, організації дозвілля тощо), які можуть стати причиною негативної поведінки; 2) забезпечення запобігання бездоглядності в позашкільний час; 3) поновлення статусу учнів з дезадаптивною поведінкою до нормального, тобто спрямованість на перевиховання учнів з противоправною поведінкою й одночасно – на оздоровлення умов їхнього життя і виховання [1152, с. 32].

У профілактиці правопорушень серед неповнолітніх Б. Цаллагов велику роль надає правовому вихованню. Виховання правової культури, зазначає дослідник, передбачає форкання в дітей поваги до правової основи державного й громадського життя, до законів та інших правових актів; розуміння соціальної ролі права і переконання в необхідності точного

додержання його норм і принципів; непримиримості до будь-яких порушень законності тощо [1152, с. 32].

Педагог-учений М. Фіцула представив профілактичну роботу за двома напрямками: а) проведення індивідуальної виховної роботи з важковиховуваними учнями; б) загальна профілактична робота – організація виховних заходів профілактичного характеру.

Для організації індивідуальної виховної роботи М. Фіцула визначив необхідним знати позитивні й негативні риси характеру учня, причини педагогічної занедбаності останнього й особливості їхнього прояву, його готовність до перевиховання, ставлення до допущених негативних вчинків, наявність бажання стати кращим, на яку допомогу і звідки він очікує.

При організації загальної профілактичної роботи вчений наголошує на необхідності педагогів звертати увагу на успішність учнів. Переважна більшість неповнолітніх правопорушників – це учні, які втратили інтерес до навчання. Обов'язкове проведення ознайомлення дітей з основними положеннями кримінального права, крім того, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, які відіграють не менш важливу роль у житті людини [1127, с. 44, с. 45].

Науковці Ю. Беляєв і В. Кузьменко визначили та схарактеризували методи при застосуванні профілактичних заходів, що спроможні вплинути на виправлення особистості, впливаючи на свідомість, почуття, поведінку та розвиток дитини загалом, серед них: 1) методи руйнування негативного типу характеру: метод «вибуху» та «реконструкції» характеру; 2) методи перебудови життєвого досвіду: розпорядження, обмеження, перенавчання, регламентація способу життя; 3) методи перебудови мотиваційної сфери та самосвідомості: об'єктивне усвідомлення своїх недоліків та переваг, переорієнтація самосвідомості, переконання, прогнозування результатів негативної поведінки; 4) методи попередження негативної та стимуляція позитивної поведінки: заохочення та покарання, змагання, позитивні перспективи. Дослідники наголошують на тому, що окреме застосування означених вище методів без взаємодії один з одним не може слугувати засобом корекції поведінки. Тому лише комплексне їх використання робить ці методи засобом перебудови особистості підлітка. Методика перевиховання всіх груп важковиховуваності (дітей із девіантною, делінквентною поведінкою, дітей, схильних до агресивної поведінки, та інших) пов'язана із загальною методикою виховання і включає методи виховання та самовиховання. Вони усувають негативний розвиток та поглиблюють позитивне в системі виховання підлітка [80, с. 19].

Група дослідників П. Вівчар, С. Дем'янчук та П. Лосик приділяють увагу вдосконаленню правового й морального виховання неповнолітніх. За думкою науковців, специфікою морального виховання в сучасній вітчизняній теорії є отримання неповнолітніми інформації з боку батьків, телебачення, товаришів. Формування національно свідомого індивідуума є насамперед формування в нього правової свідомості. Причому перший етап його

соціалізації починається з раннього дитинства, коли під впливом наявних стандартів, виникають перші ідеали поведінки. Тому першочерговим завданням педагогів повинен стати ретельний контроль інформації, яку отримують діти [219, с. 58].

Для реалізації соціального виправлення неповнолітніх правопорушників, повинно здійснюватися залучення вихованців до читання газет, журналів; організовуватись контрольований педагогами перегляд телепередач, прослуховування радіопередач; здійснюватись доцільне втручання суспільства до процесу перевиховання, влаштовуватись зустрічі з представниками громадських організацій, працівниками правоохоронних органів, суддями, адвокатами та ін. [219, с. 52].

У правовому вихованні увага, на думку дослідників, повинна відводитись вивченню основних положень законодавства країни, що спричинює вихованців до усвідомлення їхньої кримінальної та адміністративної відповідальності, їхніх обов'язків як громадян України. Здійснюватись ознайомлення із гарантіями та правами як особистості. П. Вівчар, С. Дем'янчук та П. Лосик при цьому спираються на відповідні закони України «Про громадянство України», «Про освіту», Конституцію України, основні положення трудового права й норми цивільного права та інші нормативно-правові положення, що забезпечують функціонування соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками [219, с. 61]. Отже, основну мету правового виховання дослідники вбачають у формуванні в підлітків поваги до людини, гуманного ставлення до неї, оскільки зазвичай переважна частина дитячих злочинів спрямовані проти життя, здоров'я та гідності людини [219, с. 65].

У процесі організації правового та морального виховання неповнолітніх правопорушників науковці зауважують на дотриманні певних принципів, що стосуються не тільки напряму теоретичної розробки правового виховання, а й усієї теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Перший принцип: принцип зв'язку правового виховання з реаліями життя, у яких перебуває дитина; другий принцип: виховання особистості в колективі, що передбачає вплив навколишнього соціального середовища дитини на її індивідуальність як людини; третій принцип: використання позитивних якостей вихованців колективу задля досягнення загальної мети виховання; четвертий принцип: висока вимогливість до вихованця з дотриманням його прав; п'ятий принцип: доручення до процесу виховання неповнолітнього правопорушника колективу педагогів, батьків та інших вихованців [219, с. 67 – 69].

У сучасній теорії соціального виховання учена О. Денисенко виділяє такі методи виправлення протиправної поведінки неповнолітніх: стимулювання мотивації зміни поведінки; корекція емоційних порушень, саморегуляція, когнітивне переструктурування, зменшення негативної поведінки та стимулювання позитивної поведінки [316, с. 164]. У

профілактичному напрямі роботи вчений актуалізує інформаційний підхід, заснований на тому, що відхилення в поведінці дітей відбувається через їхнє незнання. Основний напрям соціально-педагогічної роботи О. Денисенко аргументує як попередження протиправних вчинків дітей за допомогою інформування про їхні права та обов'язки. Таке інформування можна здійснити через засоби масової інформації та систему соціального навчання з метою розвитку правосвідомості, підвищення освіченості й засвоєння морально-етичних норм поведінки в суспільстві [316, с. 45].

Соціально-профілактичний підхід, який розглядає О. Денисенко, усуває й нейтралізує причини та умови, що викликають різного роду негативні явища в поведінці неповнолітніх, зокрема й схильність до прояву та сам прояв протиправної поведінки. Сутність соціально-профілактичного підходу полягає в тому, що в системі соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових та виховних заходів, які проводить держава, суспільство й соціально-педагогічні установи, відбувається усунення або мінімізація причин відхилення в поведінці.

Методи і форми профілактики делінквентної поведінки можуть бути найрізноманітнішими. У сучасній теорії соціального виховання серед методів, використовуваних у перевихованні неповнолітніх правопорушників, О. Денисенко виділяє: спостереження, опитування, бесіду, анкетування, тестування, переконання, метод дилем (обговорення ситуацій), а також інформаційно-просвітительську роботу, індивідуальні та групові консультації, психокорекцію [316, с. 45 – 46].

У справі виправлення й перевиховання дітей із протиправною поведінкою дослідниця виділяє свою систему принципів психокорекційної роботи. До системи принципів вона відносить: принцип системності корекційних, профілактичних і розвивальних завдань; єдність діагностики й корекції, корекції й розвитку; єдність віково-психологічного та індивідуального розвитку; принцип корекції «згори вниз» (створення зони найближчого розвитку); принцип корекції «знизу вгору» (тренування вже наявних здібностей); діяльнісний принцип здійснення корекції; морально-гуманістична спрямованість психолого-педагогічної допомоги; розуміння і співчуття; прагматизм психолого-педагогічного впливу; своєчасність психолого-педагогічної допомоги й підтримки; принцип зростання складності; урахування обсягу та ступеня різноманітності матеріалу тощо [316, с. 54].

Учена О. Караман у науково-педагогічних дослідженнях [466 – 471] звертає увагу на сучасні технології соціально-педагогічної роботи і можливість їх використання в практиці перевиховання із неповнолітніми правопорушниками, це: ресоціалізація; соціальна адаптація; соціально-педагогічні технології роботи з неповнолітніми правопорушниками з різними психологічними вадами й ненормованою поведінкою та ін. [468, с. 151].

У формуванні теорії соціального виховання й перевиховання неповнолітніх правопорушників дослідниця виділяє такі функції соціально-педагогічної роботи:

- *діагностичну* – визначення особливостей неповнолітнього, його розвитку, соціальних зв'язків, комплексну оцінку потреб для подальшого планування роботи з ним;
- *прогностичну* – на основі результатів діагностики та оцінки потреб розроблення індивідуальних планів роботи із засудженими;
- *виховну* – створення умов для всебічного правового, морального, трудового, художньо-естетичного, фізичного розвитку вихованців колонії;
- *освітню* – задоволення пізнавальних та професійно спрямованих потреб засудженого;
- *трудову* – залучення вихованця до суспільно корисної праці та корисної зайнятості, формування професійних навичок, що знадобляться в подальшому житті;
- *правозахисну* – здійснення захисту прав засудженого, зокрема сприяння у відновленні документів, дотриманні прав на житло та одержання подальшої освіти тощо;
- *соціально-медичну* – створення умов щодо збереження й охорони здоров'я, його зміцнення, профілактики алко- та наркозалежності, а також роботу з тими, хто є залежним від психоактивних речовин;
- *профілактичну* – реалізація профілактичних програм, спрямованих на формування відповідальної поведінки, ведення здорового способу життя, попередження правопорушень тощо;
- *соціально-побутову* – створення на базі пенітенціарного закладу побутових умов для засуджених, що відповідають вимогам кримінального виконавчого законодавства;
- *координаційну* – координація цілей і змісту діяльності всіх рівнів, підрозділів і ланок колонії; колонії і громади; персоналу і засуджених; засуджених між собою [471].

А в праці «Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України» (2012 р.) [468] О. Караман пов'язує теорію й практику соціального виховання із кримінально-виконавчим законодавством України. Теоретично обґрунтовує такі напрями виховної роботи із засудженими неповнолітніми: правове, трудове, морально-етичне, художньо-естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне, релігійне виховання. Наголошує на організації психологічної роботи із неповнолітніми в'язнями та характеризує її за такими складниками: психодіагностика, психопрофілактика, психокорекція, психоконсультація, психологічна просвіта [467; 468].

Дослідник А. Гусак формулює низку напрямів соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками, що, на його думку, сприяє успішній ресоціалізації цієї категорії дітей в умовах пенітенціарної установи. До таких напрямів він зараховує: 1) створення соціально-культурного

ресоціалізаційного центру при соціально-виховній та психологічній службі колонії (за умови організації ресоціалізації засуджених неповнолітніх); 2) організацію відповідної ресоціалізаційної соціокультурної роботи із сім'ями неповнолітніх засуджених; 3) організацію групової роботи щодо формування соціокультурних навичок; 4) проведення сімейних групових нарад; 5) посилення виховної функції покарання; 6) правове виховання засуджених, взаємодія та співпраця фахівців різних установ щодо організації соціокультурної роботи з неповнолітніми; 7) створення інституту опікунського нагляду; 8) застосування до неповнолітнього засудженого вперше заходів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, або коротких строків позбавлення волі [298, с. 142].

Організацію соціально-виховної роботи вчений формує на базі колективної співпраці, до якої входить: соціальний тренінг; створення груп соціальної дії за спільними інтересами, потребами, проблемами та ін.; дозвіллієві групи; житлова група (призначена для формування в засуджених неповнолітніх навичок життя в колективі); сімейні групові наради (спільне обговорення наслідків правопорушення); посилення виховної функції виховання; правове виховання; взаємодія та співпраця фахівців різних установ (кримінально-виконавчої інспекції, кримінальної міліції у справах дітей, ЦСССДМ, служб у справах дітей, навчальних і медичних закладів, громадських організацій та ін.) [298, с. 148 – 154].

Отже, протягом останнього етапу дослідження (1991 – 2015 рр.) науковцями розроблено значний обсяг наукових теоретичних знань із питань соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Аналіз праць українських дослідників (П. Вівчар, А. Гусак, С. Дем'янчук, О. Денисенко, П. Лосик, О. Караман) дозволив виділити найбільш вагомі теоретичні ідеї та концепції, зокрема: передача соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей; формування правової свідомості серед дітей та підлітків, виховання їхньої правової культури; організація трудового, морального, фізичного та інших напрямів освітньо-виховної роботи. Серед методів соціального виховання неповнолітніх правопорушників подальшого розвитку набули методи спостереження, опитування, бесіда, анкетування, тестування, переконання, метод дилем (обговорення ситуацій), а також інформаційно-просвітительська діяльність. У цей час активно організовується профілактична, психолого-корекційна та реабілітаційна робота з неповнолітніми правопорушниками.

Проаналізована історія вітчизняних теоретичних положень соціально-педагогічної школи репрезентувала загальні теоретичні ідеї й положення щодо соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Подальша логіка дослідження передбачає створення та розкриття моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників, розроблених і сформованих вітчизняними педагогами науковцями й освітянами практиками протягом XX – початку XXI ст.

Висновки до другого розділу

Другий розділ дослідження дозволив визначити теоретико-методологічні засади проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI століття. Для досягнення поставленої мети було розроблено методологічний апарат дослідження, основу якого склали методологічні підходи (системний підхід; хронологічний підхід; історичний, логічний та їх поєднання в історико-логічний підхід; культурологічний підхід; антропологічний підхід; парадигмальний підхід; синергетичний підхід; особистісно-діяльнісний підхід; герменевтичний підхід; міжгалузевий підхід) та комплекс методів, що представлений двома групами: загальнонаукові методи (теоретичний аналіз; синтез; методи абстрагування та конкретизації; метод періодизації; метод узагальнення) та методи конкретно-наукового характеру (історико-логічний метод; генетичний, або історико-структурний метод; метод моделювання; порівняльно-історичний метод).

Комбінування використаних у дослідженні методологічних прийомів дозволило уникнути певного шаблону історичної реконструкції, забезпечило аналіз генези соціального виховання неповнолітніх правопорушників як однієї із ланок вітчизняної освіти, його розгляд у контексті сукупності політичних, соціально-економічних, культурних та інших чинників протягом означеного хронологічного періоду дослідження; сформулювати певну стратегію до висвітлення досліджуваного історико-педагогічного явища.

Проведений історіографічний аналіз досліджуваної проблеми допоміг відстежити розвиток соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні за літературними джерелами протягом певних хронологічних етапів дослідження, дав змогу констатувати актуальність і значущість кожного із засвідчених джерел та визнати соціальне виховання неповнолітніх правопорушників як педагогічний феномен, який не був об'єктом спеціального дослідження в історії педагогіки та історії соціальної педагогіки.

Під час опрацювання джерельної бази ми виокремили лише ту літературу, яка найбільш вагомо вплинула на результати нашого дослідження, та класифікували її за такими напрямками: література, яка становить нормативно-правову базу нашого дослідження; архівні документи; науково-теоретичні джерела, до складу яких увійшли дисертаційні роботи та автореферати, монографії, наукові публікації (статті, тези, наукові доповіді); підручники, посібники, навчально-методичні та дидактичні джерела, хрестоматії, книги; а також періодичні видання.

Зазначене класифікування дозволило нам розглянути на комплексній основі використані літературні джерела, що містять історію розвитку теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні

протягом XX – початку XXI ст., сформувавши джерельну базу дослідження, яка й лягла в основу написання монографії.

Досліджено нормативно-правову базу організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом останніх ста років (1917 – 2015 рр.). Виявлено особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. Виокремивши основні положення та закони щодо врегулювання дитячої злочинності протягом означеного періоду, ми систематизували розвиток нормативно-правового функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників за трьома етапами, які мають свою окрему історію розвитку: перший етап – 1917 – 1938 рр.; другий етап – 1939 – 1990 рр.; третій етап – 1991 – 2015 рр.

Дослідження вітчизняної науково-педагогічної теорії соціального виховання дозволило нам охарактеризувати основні структурні компоненти, принципи та теоретико-методичні положення соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками досліджуваного періоду (1917 – 2015 рр.), які ми також виділили за хронологічними етапами.

Упродовж 1917 – 1938 рр. відстежується наполеглива відмова від нащадків буржуазного минулого у справі виправлення протиправної поведінки дітей. Вітчизняні педагоги (П. Блонський, С. Лозинський, А. Макаренко, Я. Ряппо, І. Соколянський) означеного етапу дослідження роблять удачі спроби розвитку теорії соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Відбувається формування нових, сміливих педагогічних прийомів, серед яких пріоритетом у вітчизняній педагогіці стають: побудова дитячих колективів, організація шкільного самоврядування дітей, їхнього освітньо-виховного процесу, а також виховання за трудовим, моральним, громадським напрямками.

На наступному етапі дослідження – 1939 – 1990 рр. – державна політика була спрямована на пошук альтернативних і найбільш ефективних засобів усунення протиправної поведінки серед неповнолітніх. Увага педагогів, освітніх та громадських діячів (Г. Ващенко, Л. Голубєва, Ф. Дяченко, Г. Міньковський, В. Сухомлинський, А. Тузов) була присвячена розробці теоретичних положень профілактики правопорушень, превентивному, сімейному, моральному та правовому вихованню, що передбачало організацію соціально-педагогічної роботи з батьками неповнолітніх, залучення громадських об'єднань та організацій до освітньо-виховного процесу.

Здобутий упродовж 1991 – 2015 рр. теоретичний досвід соціального виховання досяг апогею свого розвитку. Вітчизняні діячі освіти (П. Вівчар, А. Гусак, С. Дем'янчук, О. Денисенко, П. Лосик, О. Караман) у своїх працях: розробили теоретичні положення з попередження правопорушень неповнолітніх, структуру психолого-корекційної та реабілітаційної роботи з ними; визначили основні напрями соціального виховання (правове, трудове, морально-етичне, художньо-естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне, релігійне); а також установили педагогічні методи роботи із малолітніми

злочинцями (спостереження, опитування, бесіда, анкетування, тестування, переконання, обговорення ситуацій, інформаційно-просвітительська діяльність).

Вивчення концепцій і структур вітчизняної соціально-педагогічної школи соціального виховання за визначений період (1917 – 2015 рр.) дозволило нам скоординувати напрям дослідження за трьома педагогічними моделями: прагматичною, соціоцентричною, гуманістичною моделлю соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Основні результати дослідження за другим розділом монографії відображено в таких публікаціях автора: [818; 821; 823; 825; 826; 829; 836; 843; 1227].

РОЗДІЛ 3

ПРАГМАТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ (1917 – 1938 рр.)

3.1. Становлення та сутність прагматичної концепції соціального виховання у 20 – 30-х рр. ХХ ст.

20 – 30-ті рр. ХХ ст. української історії характеризуються як тяжкий соціально-економічний період. Тоталітарний режим, що встановлювався в державі, супроводжувався насильницьким, штучним утручанням у сімейні справи, спричиняв конфлікти між батьками й дітьми, порушував природні принципи родинного виховання. Політичні удари минулого, що відобразились на українському суспільстві (російсько-японська війна 1904 – 1905 рр., революційні події в Україні в 1905 – 1907 рр., Перша світова війна 1914 – 1918 рр., жовтнева революція 1917 р.), призвели до демографічних втрат дорослого населення, наслідком чого стало збільшення сиріт, безпритульних та бездоглядних неповнолітніх. Знедолені діти під натиском економічних проблем країни змушені були шукати засоби виживання, переступаючи через закон та поширюючи проблему злочинства серед неповнолітніх.

Система виховання того часу була спрямована на застосування практичних педагогічних дій. У цей період набули розвитку різноманітні напрями вітчизняної педагогіки. Нові педагогічні ідеї та концепції репрезентовано в працях видатних педагогів, як-от: С. Ананьїн – «Трудове виховання, його минуле й сучасне» (1924 р.) [26]; Г. Гринько – «Социальное воспитание детей» (1922 р.) [285], «Наш путь на Запад» (1923 р.) [284]; О. Залужний – «Задачи современного педагогического эксперимента» (1926 р.) [399]; О. Музиченко – «Питання про єдину школу на Україні» (1918 – 1919 рр.) [711]; І. Соколянський – «Дитячий рух – соціальне виховання» (1925 р.) [992] та багато ін., що утворили новаторську модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

Аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що пріоритет у вихованні дітей означеного історичного етапу надавався соціальному, тобто державному, вихованню. Вагоме значення для розвитку вітчизняної педагогіки мало започаткування нової системи освіти в короткий термін незалежності УНР. Значну роль відіграли процеси українізації з дотриманням демократичних ідей розвитку народної української освіти.

Напередодні, тобто на рубежі ХІХ – ХХ ст., у Сполучених Штатах Америки відбувався процес реформування освіти й виховання. Неможливість традиційної педагогічної теорії й практики вирішувати нові проблеми, сформовані соціально-політичними та економічними обставинами того часу, спонукало педагогів на пошук нових методів і форм вирішення поставлених завдань у системі виховання неповнолітніх громадян держави.

Схожість соціальних, політичних і економічних умов, у яких опинилися Україна (УСРР) і Америка (США) в період 20 – 30-х рр. минулого століття, спонукало вітчизняних педагогів звернутися до вже набутих у Сполучених Штатах Америки популярності нових ідей виховання.

В основі цих ідей була філософія прагматизму. Демократичний і новаторський досвід США привертав до себе увагу можливістю організації різного роду прогресивних експериментів. Нова педагогічна теорія була цікава своєю реалізованою моделлю соціального виховання. Увага вітчизняних педагогів до американського педагогічного досвіду була викликана можливістю вирішення поставлених завдань виховання того часу. Багато проблем, з якими стикалися вітчизняні педагоги, були притаманні майже всім напрямам педагогічної думки і практики, а саме: пошук збалансованого підходу до розуміння принципу трудового виховання, визначення меж взаємодії виховання й навколишнього життя у формуванні соціально-педагогічної системи виховання, виявлення справжніх інтересів дітей та ін.

Тому доцільно підкреслити спільність поглядів, цілей та ідеалів української й північноамериканської систем освіти. А також те, що вітчизняна педагогіка була спрямована на новаторство, а в Америці вже в той час існувало безліч установ і центрів, що займались дослідженнями у сфері соціального виховання.

Термін «прагматизм» (*pragma*) перекладається з грецької мови як справа або дія. Історично цей термін утворився від словосполучення «прагматична віра», який увів видатний німецький філософ І. Кант у праці «Критика чистого розуму» (1781 р.) [461]. Світоглядно-методологічною основою філософії прагматизму є ідея про непересічну цінність для людини практичного життєвого успіху. А будь-яка теоретична проблема повинна бути викладена й розглянута в термінах людської дії та її успішності. Прагматизм обґрунтував новий неокласичний тип мислення, що ґрунтується на філософському осмисленні людського діяння [880, с. 14]. Виникнення прагматизму розпочалося з 70-х рр. ХІХ ст. У цей період група реакційних академічних діячів утворила так званий «Метафізичний клуб» (м. Кембридж, штат Массачусетс), метою якого було дослідження нових форм мислення, спрямованих проти матеріалістичного світогляду. До «Метафізичного клубу» входили Ч. Пірс, О. Холмс, Дж. Фіске, В. Джеймс та ін. [675, с. 11].

Філософія прагматизму не є системою сформованої теорії, це скоріше сукупність припущень (*suppositions*) щодо проблем, які виникають у людському досвіді, та обґрунтування умов їхньої істинності. Істинність цих припущень доводиться й випробовується практично в процесі їхнього функціонування як можливих засобів спрямування (*leading*) життєвого досвіду до того, що є «добрим», «кращим» для людини [861, с. 52].

Засновниками філософії прагматизму вважають Ч. Пірса та В. Джеймса. Філософи розглядають людську сутність як прояв дії, а цінність розуму вбачають у служінні практиці. За концептуальними поглядами,

прагматизм постає не як система, а як метод, сутність якого полягає в практичному підході до конкретної проблеми. У подальшому ідеї прагматичної філософії, їх використання в педагогічній практиці застосував філософ та педагог Дж. Дьюї. Його концепцію називають інструменталізмом: мислення розглядається в ній як інструмент дії [957, с. 222].

Ідея прагматичного мислення за Ч. Пірсом зводиться до того, що прагматизм узагальнює й видає за сутність пізнання суб'єктивно-психологічні передумови пізнання, які супроводжують душевні стани індивіда, його емоційний стан. Таке розуміння пізнання певною мірою було пов'язане з прагненням ідеалістів використовувати для боротьби проти матеріалізму нові дані, отримані психологічною наукою. У другій половині XIX ст. психолого-педагогічні науки стали звертати увагу на вивчення різних сторін психологічних та соціальних умов життя. Внутрішній духовний світ людини виявився надзвичайно складним і багатогранним для вчених. З'ясовано, що в житті й поведінці людини відіграють значну роль такі чинники, які виходять за межі чисто розумової діяльності. Це більш повне й глибоке уявлення про психіку людини, що й було використано ідеалістами для того, щоб зменшити здатність раціонального мислення та пізнання, через роздування емоційного життя закреслити інтелектуальну, пізнавальну діяльність людини.

Ґрунтовна ідея, яку обрав Ч. Пірс, – це знання, засноване на вірі. Знання, мислення вчений розподілив за двома станами: сумніви та віра. Сумнів він розумів як стан нерішучості, невизначеності, коливання між різними альтернативами. Віру поширено використовують як позначення стану, протилежного сумніву, без відношення до ступенів упевненості або до природи пропозицій, альтернатив, що є істинними, тобто правильними. Віра не є хвилинним станом. Це звичка розуму у своїх основних рисах, яка триває якийсь час і у своїй більшості несвідома. Так само, як і будь-які інші звички, вона повністю самодостатня (до тих пір, поки не зустрінеється з якоюсь несподіванкою, що починає процес її розчинення). Сумнів іде з абсолютно іншого витоку. Це не звичка, але позбавлення звички. Позбавлення звички, щоб бути хоч чимось, має бути станом якоїсь нестійкої дії, яка певним чином має змінитися звичкою.

За думкою Ч. Пірса, зміст віри (вірування), у якій би формі він не виражався, вичерпується дією, яка готова зробитися суб'єктом віри. Отже, мислення – це тип поведінки, який значною мірою підпорядкований самоконтролю. У всіх своїх рисах логічний самоконтроль є прекрасним відображенням самоконтролю етичного, якщо тільки він не є видом того ж роду. Згідно з цим, те, у що людина не зможе не вірити, не є по справедливості неправильним віруванням [806, с. 305 – 306].

Якщо досягнення стійкого вірування є єдина мета думки, то очевидно: будь-які шляхи і методи його досягнення є рівно придатними, якщо вони ведуть до мети. Ч. Пірс розглядає чотири методи «закріплення вірування».

Перший – «метод завзятості», який полягає в тому, що людина вперто дотримується будь-якої сформованої в неї думки, не звертаючи уваги на все те, що йде врозріз із нею. Другий метод має більш універсальне значення – це «метод авторитету». Сутність його полягає в тому, що держава або церква чи якась інша могутня установа силою нав'язування дає людям певне вірування, караючи й переслідуючи всіх тих, хто дотримується протилежних поглядів. Метод авторитету, уважає вчений, властиво застосовувати щодо неосвіченої маси. Освічених людей він задовольнити не зможе. Тому їм може бути запропонований «апріорний метод», що створює на підставі особистих схильностей та інтересів цілі системи вірування. «Метод науки» Ч. Пірс протиставив першим трьом методам, стверджуючи, що це єдиний метод, який узгоджується з фактами дійсності [675, с. 15, с. 16, с. 18].

Сформульована Ч. Пірсом проблема сумніву-віри виражає деякі реальні суперечності в діяльнісному ставленні людини до світу. Так, здійснюючи діяльність, людина зазвичай більше довіряє моментам звичного, апробованого, виправданого свого досвіду, ніж новому, яке не завжди краще й ефективніше, що й зумовлює сумнів. Крім цього, у своєму житті людина часто змушена негайно діяти в нестандартних ситуаціях, за умов відсутності достовірної інформації про них, у зв'язку з чим вона актуалізує весь потенціал свого досвіду, вірить у свої сили та здібності, зрештою, вірить у щасливий збіг обставин та успіх. Водночас у таких проблемних ситуаціях виникає й сумнів щодо ефективності усталених способів діяння, а за тим активізується мислення як дослідження, що заподіюється, заради досягнення стійкості вірувань [880, с. 32].

На думку Ч. Пірса, існує глибинна спорідненість думок і діянь людини. Ця сумірність змушує людину постійно й адекватно реагувати на нестійкі умови її життя. «Мислення» реалізується в практичному досвіді суб'єкта, що й дозволяє визначати умови «віри». Отже, учений інтерпретував проблеми життя як феномен людського діяння в контексті процесу адаптації людини до навколишнього середовища [Там само, с. 31].

Ч. Пірс розглядав усі зумовлені наслідки цієї адаптації, під якими дослідник розумів усі актуальні й потенційні результати, які здатні викликати певні відчуття й звичку або готовність діяти у відповідний спосіб. Особливо наочно це проявлялося в лабораторних умовах при проведенні експерименту [Там само, с. 34 – 35]. Отже, прагнення за допомогою мислення подолати сумніви Ч. Пірс називав дослідженням, розуміння якого відіграло свою роль у концепціях В. Джеймса, Дж. Дьюї, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, Г. Паркхерста (метод проєктів, дальтон-план) та інших послідовників філософії прагматизму.

Прагматичні ідеї Ч. Пірса використовував В. Джеймс у своїх філософських працях як метод вирішення проблем конкретної людини, з урахуванням її інтересів та потреб. Усе соціальне-педагогічне й філософське розуміння В. Джеймса ґрунтується на прагматичному уявленні про людину як про практично діяльну істоту. Учений намагався підкріпити свої

реакційні міркування покликаннями на різні психологічні спостереження. Тому методи навчання й виховання, за В. Джеймсом, узгоджені із законами психології.

Філософія в розумінні В. Джеймса є вираз внутрішнього характеру людини, а все визначення Всесвіту суть тільки свідомо прийнятої реакції людських характерів щодо неї [321, с. 28]. Прагматизм філософ розглядав як учення, у якому наслідки визначають і смисл та значення наукових понять, і істинність та цінність будь-якої ідеї й теорії. Якщо ці наслідки вигідні, гарні, сприятливі, то відповідні ідеї визнаються істинними. Філософія прагматизму В. Джеймса має схожість з ідеями Ч. Пірса й проявляється в концепціях істини, що інтерпретує досвід та адаптивну поведінку людини.

Учення про метод та істину є інваріантами прагматизму, необхідними чинниками його специфіки й цілісності як окремої філософської течії. Прагматичний метод є засобом розв'язання і внутрішньофілософських проблем, і масштабних за оцінкою практичної значущості всіх інших систем знання [880, с. 43]. Такий метод нерозривно пов'язаний із стихією життя, з її емоційними, чуттєвими інтелектуальними, вольовими моментами, включаючи й такі неусвідомлювані феномени, як сновидіння, екстаз, інтуїція, галюцинація. Усе, що діється з людиною й відбувається в навколишньому світі, охоплюється досвідом, змістом якого є не матеріальні речі чи ідеальні об'єкти, суб'єктивна реальність, як-от: а) потік свідомості, вибіркова активність, спрямована на виокремлення всього сприятливого й корисного для виживання індивіда; б) синтез минулого, теперішнього й майбутнього нашого життя як необхідної передумови ефективної адаптації людини в навколишньому середовищі; в) вираження плюралістичної природи Всесвіту, похідної від множинності, відкритості й креативності нашого «я» [880, с. 41].

Мета філософії, за В. Джеймсом, полягає в тому, щоб допомагати людині рухатися в потоці досвіду до якихось поставлених цілей. Тому одним з визначень істини у В. Джеймса була її здатність вести людину від однієї частини досвіду до іншої, більш необхідної для життя та бажаної [676, с. 44].

Уся теорія В. Джеймса будується на ідеї виховання соціально активної людини. У праці «Беседи с учителем о психологии» (1899 р.) [320] він писав про значення позитивних і негативних звичок у поведінці дітей, уміння абстрактно викладати учням та вихованцям філософію звички. Особливістю звичок, що відрізняє їх від розумових придбань, є наявність двох ворожих одна одній сил. Оскільки наше життя має певну форму, воно складається з певного числа звичок, практичних емоційних і розумових, які наведені в систему й тягнуть нас назустріч нашій долі, якою б вона не була [320, с. 61].

Виховання вчений розумів як організацію набутих навичок і звичок поведінки та нахилів до дії [320, с. 27], а метою виховання називав розвиток здібностей до дії [Там само, с. 29]. Вільям Джеймс стверджував, що в руках учителів знаходиться майбутнє країни. Організація виховної справи в Сполучених Штатах у той час відрізнялось своєю різноманітністю. Дуже багато з наявних у XIX – початку XX ст. коледжів і університетів

здійснювали обмін учнями; організовували змагання, а між школами простежувався органічний зв'язок. Звичайний метод викладання, який розвинувся зі старого американського методу заучування напам'ять, з одного боку, виключав недоліки лекційного методу (який мав свою перевагу в Німеччині, Шотландії та при якому занадто мало брали до уваги особливості кожного окремого слухача), з іншого, – він вільний і від недоліків англійської системи навчання (яка, здається, занадто часто вимагала, щоб особистість викладача приносилася в жертву особистості кожного учня). Нарешті, використовувалось спільне виховання дітей обох статей, у благодетельний вплив якого багато хто вірив у той час. Усі ці особливості, зазначав В. Джеймс, дозволяли вірити в майбутнє країни [Там само, с. 2].

Дж. Дьюї дав теорії Пірса-Джеймса подальше теоретичне обґрунтування, утворивши так звану інструментальну теорію. Видатний педагог свого часу Дж. Дьюї на основі теоретичних ідей своїх попередників розробив концепцію соціального розвитку особистості дитини, яка була потрібна для її виховання за новими вимогами часу. Учений підкреслював принципове значення соціального чинника у формуванні індивідуальності й особистості людини, надавав велику перевагу колективному вихованню дітей.

Основна ідея прагматичних поглядів Дж. Дьюї полягала в тому, щоб за допомогою освіти, навчання й виховання перебудувати суспільство. Науковець ідейно запропонував розробку нових форм і методів навчання та виховання дітей у навчальних закладах. До найбільш відомих праць ученого, присвячених проблемам школи та педагогіки, можна віднести такі: «Школа и общество» (1899 р.) [359], «Психология и педагогика мышления» (1919 р.) [358], «Введение в философию воспитания» (1921 р.) [356], «Школы будущего» (1922 р.) [357], «Школа и ребенок» (1923 р.) [360].

У праці «Моральные принципы в образовании» (1909 р.) [361] Дж. Дьюї наголошував на моральному вихованні, де особливу увагу приділено вихованню в суспільстві (колективне виховання – школа, табір, колонія та ін.). У розвідці «Введение в философию воспитания» (1921 р.) [356] Дж. Дьюї зазначав необхідність урахувати особливості дитини як індивіда, з повагою ставитися до її особистих потреб та інтересів. У праці «Школы будущего» (1922 р.) [357] філософ підкреслював важливість викладання праці в школі як засіб навчання й виховання дитини, що стимулює загальний розвиток дитини.

Дж. Дьюї дійшов висновку, що проблеми філософії й виховання тотожні. За його концептом, педагогіка не повинна перетворюватися на вузькоприкладну дисципліну, вона зобов'язана повернутися до філософських витоків, бо вони можуть указати шляхи й завдання виховання людства. Реформована в такому сенсі педагогіка отримує назву «філософія виховання». Цей новий термін свідчить про те, що теорія виховання повинна базуватися на філософських принципах, конкретизованих у біологічних, психологічних і соціологічних поняттях.

Дж. Дьюї сформував свою філософсько-педагогічну концепцію – «Навчання за допомогою праці». Учений критикував методи виховання старої школи, визначав її «пасивність», одноманітність програм, дефіцит трудового навчання (відсутність майстерень, лабораторій, необхідних матеріалів та інструментів для самостійної роботи дітей), усе те, що було запроваджене змістом державної програми з освіти. Усупереч цьому він пропагував допомогу дітям в активному засвоєнні ними знань та практичного досвіду. Тим само Дж. Дьюї акцентував на ідеї продуктивної праці, пропонуючи ідеї трудового навчання дітей. Зауважував, що виховання включає вплив сім'ї, школи, громадських організацій, літератури та ін. – усе це розвиває й формує властивості характеру та створює якості особистості дитини. А в подальшому сюди додається такий могутній засіб виховання, як трудова діяльність.

Отже, особливу увагу вчений надавав професійному навчанню, у центрі якого повинно бути відповідне ремесло. Головна ідея полягала в підготовці дитини (майбутнього спеціаліста певної професії) до реалій дорослого життя. Більше того, трудова школа, за думкою Дж. Дьюї, виховує власні інтереси дитини, дає їй практичний розвиток, має господарське значення. Дж. Дьюї вважав, що суспільство того часу потребує не інтелектуальної освіти, а розвитку практичних виробничих навичок, які б допомогли в реальному житті із збереженням вільного засвоєння світогляду й участі в суспільно-політичному житті [246, с. 40; 253, с. 134].

Тому ідея прагматичної педагогіки була спрямована на виховання робочого соціуму, трудящих і робітників. А першочерговим завданням було пробудити серед дітей та молоді інтерес до індустріального навчання, прищепити зацікавленість до роботи на фабриках, заводах, підприємствах. Відштовхуючись від цього, Дж. Дьюї рекомендував захоплювати дітей, у першу чергу, вузькопрофесійними навичками обробки дерева, металу, тканин, шиття, домоводства та ін. [246, с. 40].

На основі цих поглядів Дж. Дьюї – один з перших, хто усвідомив необхідність перебудови всієї системи освіти й переходу навчання на «проектний метод». Нова система навчання повинна була бути зорієнтована на індивідуальні особливості учня. А засвоєння знань, умінь та навичок, за прагматичним переконанням Дж. Дьюї, необхідно було здійснювати через активний самостійний пошук вирішення поставленого питання, під час проблем та труднощів, що утворювалися в процесі життя дитини, її виховання та навчання. Отже, Дж. Дьюї запропонував принципово нову схему мислення: формулювання проблеми, аналіз даних, висування гіпотези, перевірка гіпотези, висновки [1016, с. 13].

Школа, як розуміє її Дж. Дьюї, повинна бути зорієнтована на практичні заняття, тобто те, що приносить практичний результат. Навчання письма, читання, вивчення будь-яких наук має бути другорядним. Тому й методом навчання та виховання повинна бути практична праця – «навчання за допомогою роблення». А організовувати все це необхідно за певним

проектом. Отже, школа за ідеєю Дж. Дьюї, формує прагматичний склад мислення в дитини, звертає увагу учня виключно на практичні цілі, на досягнення конкретних найближчих результатів [357, с. 26; 675, с. 97 – 98].

Сформовані Дж. Дьюї основні принципи прагматичної педагогіки, а саме: 1) оцінка освіти як найважливішого моменту соціалізації молодого покоління, у процесі якого відбувається накопичення досвіду співпраці; 2) визнання цінності й унікальності особистості кожного учня; 3) обґрунтування провідної ролі спілкування в процесі навчання; 4) використання активних форм і методів навчання; 5) проблемний зміст навчального матеріалу, його зв'язок з повсякденним життям; 6) необхідність будувати освітній процес з урахуванням індивідуальних рис кожного учня; 7) застосування колективних форм навчальної роботи; 8) співпраця вчителя й учнів; 9) практичний підхід до професійного навчання; 10) обов'язкове вивчення предметів, які розширюють наукові уявлення про навколишній світ, – лягли в основу навчання та виховання прагматичної педагогіки й отримали подальший розвиток у науковій і практичній роботі його учнів та послідовників не тільки в США, але й в інших країнах світу [1016, с. 21].

Серед них найбільш яскраво виділяються В. Кілпатрик та Є. Коллінгс.

Метод проєктів, запропонований Дж. Дьюї та вдосконалений В. Кілпатриком, є однією з прогресивних ідей свого часу активного навчання й виховання. Теоретичний принцип проєктного методу полягає в прояві поваги до інтересів самої дитини й у тому, що «метод» ставить завданням перебудову змісту та структури освітньо-виховної роботи, формує директиву педагогічної діяльності з дітьми, тим самим штовхає їх на шлях дослідницького методу і створює низку умов, сприятливих здійсненню ефективного навчання та виховання.

Метод проєктів як методика «активного навчання», за прагматичними ідеями Дж. Дьюї, передбачає певну послідовність в організації системи освіти. На першому етапі вчитель вивчає можливості, потреби й минулий досвід вихованців. На другому етапі педагог вносить пропозицію, яка є відправною ідеєю спільного обговорення з дітьми (вони доповнюють або змінюють пропозицію дорослого, пропонують нові ідеї). Результатом активного спільного обговорення є план роботи, потім – проєкт як послідовність дій. На третьому етапі здійснюється реалізація проєкту.

На думку прагматистів Дж. Дьюї та В. Кілпатрика, за допомогою методу проєктів досягається головна мета освіти – розвиток особистості дитини як безперервна перебудова її досвіду, а також відбувається соціальне, колективне виховання дітей, оскільки спільна робота над проєктом забезпечує набуття досвіду взаємодії, що допомагає зрозуміти необхідність соціального пристосування один до одного [1016, с. 13 – 14].

В. Кілпатрик розробив чотири типи проєктів: 1) конструктивний тип; 2) задоволення естетичними переживаннями; 3) дослідження або рішення задачі; 4) отримання нових навичок та знань. Учений наголошував на

необхідності переходу освітнього закладу (школи чи будь-якої іншої освітньо-виховної установи) до дослідницького методу навчання, який доцільно зробить підготовку дитини до дорослого життя. Ця ідея характеризує навчання учнів як самостійне, дослідницьке, передбачає наявність труднощів, які повинні вирішувати учні самостійно під час своєї активної діяльності в освітньо-виховному процесі.

Сутність і цінність методу проєктів у тому, що він ставить завданням школи пошук для дітей справи, яка буде приваблювати їхній інтерес та увагу, відповідатиме їхнім силам, а процес цієї праці дасть корисні знання й навички і, крім того, вмістить зародки нового завдання та імпульс до його виконання. За думкою В. Кілпатрика, найбільш доцільних результатів досягає виховання, що складається з енергійної, «від щирого серця» діяльності учня, із застосуванням законів навчання й дотриманням норм поведінки. Отже, найбільш плідною роботою вчений уважав ту, яка найбільш зацікавлює індивіда, дає можливість йому проявити максимум енергії, носить у собі зародки іншої доцільної діяльності [454, с. 8 – 9].

Головним завданням американської педагогіки є поєднання вивчення навколишніх явищ і придбання формальних навичок під кутом цільової установки. Метод проєктів американських прагматистів уважався придатним для всіх ступенів навчання й виховання всіх категорій дітей та задовольняв поставлені завдання в педагогіці. Це могли бути проєкти навчання для дітей молодшого (проєкт книжок для читання, проєкт «квіткової лавки») та старшого шкільного віку (фізико-математичний проєкт – вентиляція, географічний проєкт, зворотний метод проєктів, проєкти сільськогосподарського навчання та ін.). Шлях виконання проєкту проходив такі етапи: намір, мета, виконання, оцінка; і далі – нова мета, просування вперед, зв'язування придбаного знання з новою метою.

Є. Коллінгс, як і його сучасники, відкидав стару шкільну програму та методику роботи з дітьми, віддаючи свій пріоритет багатому педагогічному апарату, заснованому на використанні шкільної літератури, довідкових даних, посібниках, технічному обладнанні переважно сільськогосподарського й виробничого навчання. Одним з педагогічних прийомів Є. Коллінгса було введення в шкільну програму позашкільної роботи за методом проєктів: удома, на заводі чи підприємстві, на екскурсії. Це зобов'язувало змінити не тільки навчальний план, але й саму архітектуру школи, що вимагало появи трудових майстерень та лабораторій. Тим самим американський педагог був прихильником інтенсивного (активного) навчання дітей у напрямі сільського господарства та шкільного виробництва, упроваджуючи при цьому так звану «інтенсифікацію» шкільного господарства – введення в процес навчання технічного обладнання, яке б сприяло підвищенню ефективності трудової роботи на виробництві в майбутньому.

Праця Є. Коллінгса «Опыт работы Американской школы по методу проєктов» (1926 р.) [512] відобразила основні теоретичні концепції методу

проєкту. Виконання проєкту було схожим з ідеєю В. Кілпатрика, включало чотири етапи: вибір проєкту, планування, виконання й критика отриманого результату. Проте Є. Коллінгс висував умови, необхідні для здійснення навчання за проєктним методом: 1) зменшення числа дітей у класах з розрахунку 30 дітей на одного педагога і з можливістю поділу виробничої підгрупи та зосередженні діяльності не в предметному порядку, а в порядку характерних занять, тим самим кожній невеликій групі дітей буде забезпечено достатню кількість уваги з боку вчителя; 2) розширення шкільного навчального інвентарю, бібліотеки, особливого устаткування; 3) психолого-педагогічна підготовка вчителів. Щодо тематики самих проєктів, це висувалося на вирішення самими дітьми, зважаючи на їхні особливості, інтереси й можливості. Завдання вчителів полягало лише в коригуванні, консультації, контролі виконання, розборі технічних помилок.

Метод проєктів, запропонований Є. Коллінгсом, був спрямований на активне навчання дітей, розвивав ініціативу, привчав до колективної роботи за заздалегідь складеним планом. При проведенні навчання за методом проєктів школа (навчально-виховний заклад) перебудовувалася не тільки організаційно, але й змістовно, передбачалася лабораторна робота, здійснювався зв'язок з родиною. Навчальні заняття повинні були бути пристосовані до розроблюваних питань того чи того проєкту з відповідною навчальною аудиторією, лабораторією, майстернею та ін. Крім того, саме Є. Коллінгсу належить ідея про скасування класових вікових груп, розділяючи дітей усього на три групи: молодшу, середню і старшу з умовою збереження їхніх соціальних взаємин та надання один одному взаємодопомоги.

У праці «Опыт работы Американской школы по методу проєктов» (1926 р.) Є. Коллінгс здійснив порівняльний аналіз результатів, здобутих в експериментальних та контрольних школах. Науковець констатував, що навчальна програма «може бути повністю обрана відповідно до цілей, поставлених самими дітьми в реальному житті». А наведені дані свідчили про успіхи учнів, їхнє позитивне ставлення до школи й освіти, добродійну поведінку поза школою та ін. [512].

Наступною концепцією прагматичного виховання є «дальтонський лабораторний план», розроблений за системою навчання Г. Паркхерст, який вперше був застосований у 1919 р. у Сполучених Штатах Америки, а в 1920 р. за цією системою була перебудована вища школа другого ступеня в м. Дальтон (штат Массачусетс).

Дальтон-план ураховував можливість співпраці учнів різних ступенів навчання й вікових груп. За цією методикою навчання, як і в проєктному методі, переважає самостійна робота дітей, але розроблена за індивідуальними планами роботи. Тому в дальтон-плані акцент робився на індивідуальне навчання, даючи дитині можливість самостійно вибрати тему для її опрацювання, виходячи зі своїх інтересів та можливостей [783, с. 28]. Дальтонський лабораторний план не є системою або методом. Практично

лабораторний план – це метод педагогічної реорганізації для примирення двох активностей – учитель, який учить, та дитини, яка вчиться [Там само, с. 33].

Сутність дальтонського лабораторного плану полягає в тому, щоб дати можливість кожному учневі просуватися своїм темпом, оскільки лише за такої умови, на думку Г. Паркхерст, матеріал вивчення засвоюється ґрунтовно. Кожному учневі дозволяється налагодити роботу своїм методом [Там само, с. 36].

Завдання дальтонського плану – синтез. Дальтон-план указує простий і доступний підхід для того, щоб школа як ціле почала функціонувати в якості громадської одиниці. Умови шкільного життя й роботи учнів – головні дійові чинники в їхньому навколишньому середовищі. Правильно сформоване середовище в умовах навчального закладу сприяє моральному й розумовому зростанню дитини. Г. Паркхерст віддавала пріоритет у вихованні та навчанні дітей не виконанню шкільних завдань, а формуванню соціального досвіду учнів. Отже, запропонований дослідницею дальтонський план переносить центр ваги з предметів програми на те, як дитина живе, коли виконує свою роботу і як діє, перебуваючи в умовах певного суспільства [Там само, с. 29]. Це вимагає побудови спеціальних навчальних кімнат, лабораторій, по одній для кожного предмета шкільного курсу. При нестачі аудиторій допускалося навчання з двох предметів в одній аудиторії [Там само, с. 37 – 38].

Г. Паркхерст розуміла лабораторію як місце, де діти проводять власні експерименти, вільно працюють над своїми проєктами, дослідженнями й не є об'єктами для експерименту. Навчання за методом дальтон-плану вимагало свого обладнання, бібліотеки. Г. Паркхерст наголошувала, що підручники всієї школи повинні були розподілятися по лабораторіях відповідно за предметом вивчення та лабораторії [Там само].

Досліди, проведені за дальтонським лабораторним планом, показали, що він благотворно впливає на дітей і в розумовому, і в моральному плані; дозволяє учням розподілити й урахувати свій час та витратити його залежно від їхніх потреб [783, с. 28, с. 24].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Сполучених Штатах Америки відбувається інтенсивний розвиток різних форм навчання, заснованих на філософських ідеях прагматичної педагогіки. До них можна віднести віннетка-план, запропонований К. Уошберном, при якому навчання ґрунтувалося на зв'язку з повсякденним життям та інтеграції предметів до побуту. При такому підході навчання проходило на основі розроблених програм і комплексів в умовах лабораторії. Зміст навчання формувався залежно від індивідуальних інтересів дітей.

На таких же підставах характеризувався йен-план, розроблений П. Петерсеном. Комплексна організація навчання, розроблена для кожного учня окремо, була спрямована на трудове та естетичне виховання з поетапним вивченням навчального курсу протягом кількох років.

Крім названих, існували також Школа Бикон-Хілл (Р. Бертран), Метод центру інтересів (О. Декролі), Технологія вільної праці (С. Френе), Школа ім. Лінкольна. Однак їхні ідеї ґрунтувалися на запропонованому Дж. Дьюї активному навчанні й удосконаленому В. Кілпатриком та Є. Коллінгсом методі проєкту. Маючи лише незначні відмінності у своєму розвитку, означені вище методи навчання вважалися лише однією з форм шкільної роботи.

Українські педагоги етапу дослідження 20 – 30-х рр. ХХ ст. головним чином орієнтувалися на прагматичні погляди американських учених. Проте на формування концептуальних теоретичних положень вітчизняної педагогіки в означений час також впливали філософські ідеї європейських освітян, таких як Г. Кершенштайнер та В. Лай. Обидва педагоги, як і Дж. Дьюї, є представниками школи праці. Громадська й народна школа зарубіжної – європейської – освіти мала на меті виховати молоде покоління так, щоб воно могло служити подвійному завданню – за моральними та трудовим принципами.

Німецький педагог Г. Кершенштайнер запроваджував громадянське, трудове виховання та виховання характеру [478; 481], був активним прихильником розвитку народної школи. Саме Г. Кершенштайнеру належить популяризація вислову «трудове виховання». Трудова професійна школа, яку пропагував німецький педагог, повинна мати окрему дисципліну навчання – ремесло. А професійна освіта повинна стояти першим завданням народної школи. Її мета – виховати знавця своєї справи – ремісника, навчати учня головних способів праці в таких галузях, як: стельмашне й теслярське діло, токарне, різьблення, формування кування, одливання, токарне оброблення металу, паяння матеріалів, свердлильні роботи та ін. Ручна праця має бути в школі як окремий самостійний навчальний предмет.

Г. Кершенштайнер наголошував на колективному навчанні, з лише необхідним науковим матеріалом для учнів. Такі предмети, як мова, математика, історія, географія, фізика, хімія, повинні викладатися творчими, активними методами навчання. Пропонуючи створити обов'язкові школи для підлітків, педагог великого значення надавав діяльності різних молодіжних організацій, тим саме пропонував активні методи навчання – екскурсії, практичні роботи в майстернях та ін. Активізував самостійне навчання дітей завдяки поширенню популярності користування учнями бібліотек. Завданням морального виховання вважав виховання відданості, відповідальності, здатності до самовиховання, самовладання.

Головна думка Г. Кершенштайнера, що поєднує його з ідеями Дж. Дьюї, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, полягає в тому, що вчений розглядав трудове виховання як засіб соціалізації дитини, розвитку її соціальних інстинктів, набуття звичок до соціального життя, до суспільної колективної праці.

Педагогічна концепція В. Лая стоїть поряд із педагогічними поглядами Дж. Дьюї та Г. Кершенштайнера. Одна з його праць «Школа действия»

(1911 р.) [589; 590; 591; 1250] ґрунтується на схожих концепціях трудового виховання американського та німецького педагогів. В. Лай, реформуючи традиції старої буржуазної школи, ставив педагогіку дії як засіб розвитку гармонійного життя дитини, використовуючи такі засоби, як опис подій, ілюстрація, експеримент, емоційний прояв своїх почуттів. А ручна праця поставала як метод навчання та виховання.

Навчання, за В. Лаєм, не повинно проходити мимо праці, вихованець повинен працювати, щоб наука його була повноцінна. Тому, за розумінням вченого, праця або зміцнює навчання, постаючи як її доповнення, або є методичним принципом. Крім В. Лая, представниками цієї думки були О. Вільман, Й. Гете, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін.

В. Лай у навчанні визнає наявність природних здібностей учнів, їхні особисті особливості. На переконання педагога, в основі навчання повинно бути розумове, моральне, фізичне та трудове виховання дитини, її вміння пристосовуватися до навколишнього середовища. Головне серед названих – використання праці в навчально-виховній роботі або трудове виховання – учений розумів як самодіяльність вихованця, прояв його індивідуальності. Разом з тим В. Лай віддавав перевагу колективному вихованню. За його поглядами, трудова школа була новим освітнім закладом з трудовим нахилом навчання. Особливу роль відводив плануванню та методиці викладання, спираючись на індивідуальні особливості кожної дитини. Отже, разом з американськими педагогами-прагматистами В. Лай був прихильником системного навчання, розробленого за певною програмою, спрямованою переважно на організацію трудового виховання в окремо пристосованих для цього майстернях, лабораторіях, навчальних аудиторіях.

Отже, основою педагогічних концепцій зарубіжних освітян кінця ХІХ – початку ХХ ст. був принцип практичного діяння людини, завдяки чому вирішувалися її проблеми побутового, морального та суспільного характеру. Педагогіка прагматизму, побудована на цьому принципі, спрямована на орієнтування дитини на трудове колективне виховання й навчання, була спроможна виховати повагу до суспільних інтересів колективу, праці, заради загальної мети всього суспільства.

Прагматичні погляди американських та європейських педагогів високо оцінювалися вітчизняною педагогічною громадськістю у 20-ті рр. ХХ ст., коли в країні відбувався процес створення принципово нової системи освіти й пошук нових методів її організації. Багато науковців того часу (С. Ананьїн, П. Блонський, Є. Кагаров, І. Мерзон, Я. Чепіга та ін.) з опорою на вже сформовану ідеологію заявили, що світоглядні позиції й соціальні ідеали В. Джеймса, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, В. Лая, Г. Паркхерст притаманні умовам, у яких опинилось українське суспільство в той час. Тому було відзначено високі заслуги зарубіжних учених у розвитку системи освіти й виховання за принципами саме прагматичної педагогіки.

Вітчизняні педагоги 20 – 30-х рр. ХХ ст. перейняли з досвіду зарубіжної педагогіки такі концептуальні положення, як: зміцнення зв'язку спеціалізованих закладів для морально знівечених дітей із життям і виробництвом; розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів; формування умінь, навичок та здібностей планувати свою «навчальну» працю; система контролю й самоконтролю як засіб самовиховання; навчання, засноване на застосуванні дослідницького методу, та багато іншого.

У працях вітчизняних педагогів 1917 – 1938 рр. відзначено спроби аналізу, теоретичних положень прагматичної ідеї виховання, дослідження досвіду впровадження в практику дальтон-плану, проєктної системи, дослідницького методу, комплексної побудови освітнього матеріалу. Серед відомих педагогів та науковців післяреволюційного періоду простежується ідея втілення американського досвіду прагматичного виховання в практику вітчизняної педагогічної школи в наукових дослідженнях: С. Ананьїна [26], П. Блонського [135; 139], Б. Всесвятського [235 – 238], В. Гандмахера [249], Б. Єсипова [366; 367], О. Зеленка [416], Є. Кагарова [454], М. Крупеніна і В. Шульгіна [576], В. Лемберга [598], І. Мерзона [680], А. Пінкевича [799 – 803], М. Пістрака [807 – 809], І. Сवादковського [958], С. Шацького [1181 – 1183] та ін.

Унаслідок чого помітно ослаб вплив західноєвропейської педагогіки на вітчизняну педагогічну думку й на систему соціально-педагогічного виховання молоді. Простежено позитивне ставлення до прагматичної педагогіки реформаторами вітчизняної системи соціального виховання, серед них: С. Ананьїн, П. Блонський, А. Пінкевич, Я. Мамонтов, Я. Ряппо та ін.

Я. Ряппо підходить з філософським поглядом до вибору системи народної освіти. У своїй праці «Две системы просвещения: Идеалистическая и материалистическая школа» (1922 р.) учений схиляє свій вибір до професійно-трудової школи, яка працює за ідеєю створення людьми матеріального виробництва й організації культурного життя в суспільстві [942, с. 115].

Педагог висував завдання змінити й перебудувати організаційні форми виховання та навчання за новими вимогами й умовами, у яких опинилося суспільство країни. Наголошував на тому, що систему освіти треба спрямувати в майбутність, беручи до уваги перспективи швидкого розвитку вітчизняної економіки. Особливу роль надавав культурно-освітнім установам, які повинні були «не тільки відбивати відстале життя, а й йти попереду, прокладаючи шляхи до ліпших господарських і соціально-культурних форм» [943, с. 3].

Перед Наркомосом УСРР стояла понівечена в громадянській війні мільйона армія безпритульної дітвори. Тому Я. Ряппо природно став прихильником соціального колективного виховання дітей, віддаючи свою перевагу професійній трудовій школі – «робфаку». Праці педагога «Профессиональная школа вместо общеобразовательной словесной школы»

(1924 р.) [946], «Перспективи робфаків на Україні» (1925 р.) [945] є тому доказом.

Г.Гринько в публікації «Наш путь на Запад» (1923 р.) говорив про необхідність установлення культурних зв'язків із Заходом за новим планом і по можливості через нових представників освіти [284, с. 2]. Педагог наголошував на перспективі співпраці із західноєвропейським педагогічним світом і наводить як приклад педагогічний досвід країн Середньої Європи: Німеччини, Чехословаччини, Австрії [284, с. 4].

Перш за все Г.Гринько підкреслював схожі умови, у яких опинилися вітчизняна й західна просвітницька діяльність. І, незважаючи на те, що капіталістична Європа переживає кризу педагогічної думки, педагог указував на багатий науково-педагогічний досвід, наповнений науковими розробками в педагогіці, психології, психотехніці [Там само, с. 15]. Тим саме Г.Гринько говорив про відхід від старої педагогічної теорії й практики шляхом установлення взаємної просвітницької діяльності між вітчизняними педагогами й установами педагогічної думки тогочасної Європи [Там само, с. 17]. А в перспективі – «встановити активний зв'язок з Америкою, при якій наші інтереси і запити можуть отримати набагато більш серйозне задоволення» [Там само, с. 18].

Г.Гринько наголошував на тому, що всі системи соціального виховання, які залишилися в традиціях буржуазної школи, треба перетворити й наново спроектувати за трудовим принципом зарубіжної педагогіки, де виробнича праця за мету ставила не задоволення утилітарних потреб, а була спрямована на розвиток творчих активних сил дитини, виявлення її нахилів та формування професійної освіти. Тому для організації колективної продуктивної праці Г.Гринько ставив необхідним поєднання системи професійної освіти по всій країні.

Такі погляди Г.Гринька на трудове виховання споріднювали його із зарубіжними колегами, представниками прагматичної педагогіки: Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера, В. Кіппатрика, Є. Коллінгса, В. Лая, які ставили виховання за допомогою праці як засіб розвитку творчої особистості. Під час формування нової практики соціального виховання Г.Гринько концентрував увагу держави й державних ресурсів у бік кволих і незахищених дитячих кадрів (безпритульні, бездоглядні діти, неповнолітні правопорушники). У цьому педагог убачав нове освітлення трудового виховання, яке має бути розгорнуте в системі дитячих будинків та закладів соціального виховання.

Отже, маючи схожість з ідеями Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера та Г. Паркхерст, Г.Гринько висував за необхідне побудову професійно-трудової, колективної, ремісничої школи або установ за типом «фабзавучу» для дітей віком від 15 років. Ці ідеї педагога відображено в працях «Ідея трудового виховання в світлі соціалістичного світогляду» (1919 р.) [283] та «Социальное воспитание детей» (1922 р.) [285].

Учені С. Ананьїн [26], П. Блонський [135, 139], В. Гандмахер [249], Б. Єсипов [367], Є. Кагаров [454], О. Зеленко [416], В. Помагайба [868] та інші діячі освіти того часу активно займалися аналізом напрацювань прагматичної педагогіки й висловлювали свої пропозиції щодо впровадження цих ідей у вітчизняну практику навчання й виховання.

С. Ананьїн у праці «Трудове виховання: його минуле і сучасне» (1924 р.) [26] провів ґрунтовний аналіз зарубіжної системи освіти й виховання, яка в той час актуалізувалася в соціальному вихованні дітей. У працях дослідника детально обґрунтовано й досліджено теоретичні напрацювання представників прагматичної педагогіки: Дж. Дьюї, Ф. Зейделя, Г. Кершенштейнера, В. Лая та ін.

С. Ананьїн зосередив увагу на ідеях зарубіжної трудової педагогіки, метою якої є виховання для трудового життя, виховання працюю. Аналізуючи педагогічно-освітню систему таких країн, як Північна Америка, Англія, Німеччина, учений говорив про необхідність урахувати ідею та практику трудового виховання через вплив економічних чинників та суспільних умов, у яких опинилися ці держави, називаючи мету виховання – утворення певної особистості, що відповідала ідеалам усебічно освіченої, гармонійно розвиненої людини. С. Ананьїн наголошував на тому, що деякі представники трудової педагогіки (Дж. Дьюї, В. Джеймс, В. Кілпатрик, Г. Паркхерст, В. Лай та ін.) почали говорити про потребу виховати творчу особистість, здатну до праці.

Учений доцільно тлумачив погляди Дж. Дьюї про трудове виховання й наголошував на тому, що ідеї Дж. Дьюї цілком відповідають вимогам сучасної промислової доби. З усіх систем трудового виховання педагогів зарубіжних країн саме ці ідеї найпослідовніші та найдоцільніші. Крім того, трудове виховання Дж. Дьюї покликано згладжувати класові суперечності, демократизувати суспільство, що було в пріоритеті в боротьбі із залишками буржуазної педагогіки в той час [26, с. 89].

С. Ананьїн зазначив цінність трудового виховання як засіб, спроможний до соціального, колективного виховання, спрямований на розвиток соціальних інстинктів, набуття звичок соціального життя, спільної праці. Педагог наголосив на тому, що трудове виховання повинно створити з дітей майбутніх солідарних у своїх інтересах робітників, які вміють не просто працювати, а й розуміти процес праці. Пріоритет зарубіжної педагогіки, педагогіки представників прагматизму, за поглядами С. Ананьїна, полягав у поширенні шкільної освіти, поєднанні фізичної праці з розумовою, через що трудове виховання стало моделлю та прототипом вітчизняної системи освіти [26, с. 106 – 107].

В. Помагайба в праці «Дальтонівський план на практиці» (1924 р.) зацентрував на актуальності застосування ідей трудового виховання «архібуржуазних» педагогів Заходу й Америки. Педагог зазначив поширення нового винаходу в педагогічному підході трудового виховання громадянки Нью-Йорка Гелен Паркхерст в УСРР й описав спробу застосування

дальтонівського плану на практиці вітчизняної школи. Прикладом тому є досвід використання дальтон-плану в школі дитячого містечка ім. Леніна (м. Київ) [868].

У праці «Что нам взять от Долтонского плана» (1924 р.) [139] П. Блонський говорив про доцільність колективної праці (вчителів, викладачів, педагогів), побудовану за принципом дальтон-плану. Його основним пріоритетним напрямом П. Блонський називав організацію колективних зборів педагогів з метою обговорювання змісту, методів і форм їхньої роботи на найближчий час, а також дотримання певного проєкту в освітній роботі.

«Школа еволюціонує до колективних форм викладання. Тому вчителі й педагоги повинні детально організовувати практику своєї педагогічної діяльності, до якої долучаються одразу всі педагоги, оскільки вони мають одну спільну мету. Приводом для цього можуть служити спільні теми, загальні питання при освітньо-педагогічній роботі з дітьми. При планомірній організації «спільної» навчально-виховної діяльності поступово на конкретному матеріалі виробляється єдина органічно пов'язана програма», – зазначав П. Блонський [139, с. 15 – 16].

Наступним прийомом дальтон-плану вчений називав систему лабораторних занять. Проте, на противагу Г. Паркхерст, П. Блонський говорив про марність формування кожного спеціально облаштованого кабінету під конкретний предмет. Педагог стверджував, що для однієї групи учнів достатньо всього одного кабінету або класної кімнати для навчання [Там само, с. 18]. Це було актуально й практично на той час у системі народної освіти України, бо освітньо-виховні установи відчували нестачу в обладнанні й спеціально пристосованих шкільних кімнатах до навчання.

Крім того, у праці «К методике преподавания педагогики» (1915 р.) [133; 134] П. Блонський надав рекомендації щодо вибору методичної літератури, за якою доцільно проводити навчання, і запропонував працю Дж. Дьюї «Психология и педагогика мышления» (1910 р.) [358; 1236], яка репрезентує ідею розумового виховання дітей, формування навичок розуміння й засвоєння навчального матеріалу.

Н. Морозова в статті «Опытные дет-учреждения соцвоса» (1925 р.) [708] засвідчила практику використання дальтон-плану та комплексної системи виховання дітей в експериментальних виховних установах України. Це експериментальні заклади Києва та Одеси. Дослідниця розглядала дитячі установи за трьома типами – дитячі садки, школи, дитячі будинки. Вона розробила цікаву лабораторну методику організації соціального виховання дітей у майстернях дитячих будинків на основі побудови колективної (дальтон-план, лабораторно-бригадний засіб) та індивідуальної роботи (метод проєктів).

Центральною метою експерименту впровадження нових педагогічних прийомів у дитячі установи Н. Морозова уважала вивчення умов, що сприяють розвитку громадськості в дітей, на основі створення сприятливих

до зближення умов дітей між собою, з навколишнім соціальним середовищем, у створенні навичок до колективної праці тощо. Серед методів опрацювання названо: лабораторно-екскурсійний, активно-трудовий, дослідно-експериментальний, ілюстративно-графічний. Дослідниця зауважувала на прояві зацікавленості вихованців, наданні переваги лабораторній та самостійній роботі, ніж традиційній класно-урочній системі навчання та виховання.

В основу виховних планів дитячих установ Києва та Одеси покладено активність вихованців, самостійну реалізацію колективного виховання, при якій відбувалося групування за змішаною віковою категорією дітей, зміцнення прагнення дитини до праці, самообслуговування, картковий облік поведінки вихованців і деякі інші особливості прагматичної педагогіки [708].

Педагог-дослідник того часу Є. Кагаров надав детальну характеристику змісту дальтон-плану й в остаточному висновку визначив його як різноманітне педагогічне явище. Дальтон-план, за розумінням ученого, запровадив традиційну класно-урочну систему навчання, використовуючи точно розроблені методи навчання й виховання. Разом з тим він може залучати учнів в організаційно-методичне обговорення завдань, дає можливість узгоджувати заняття з різних предметів, використовувати в якості прийому навчання колективні завдання й тим саме уникнути «індивідуальності» в навчанні [454, с. 59].

З позитивних рис дальтон-плану Є. Кагаров називав такі, як: 1) самодіяльність учнів; 2) особлива лабораторна обстановка, що сприяє роботі з конкретного предмета, 3) самоконтроль учнів, 4) індивідуалізація програм (відповідно до схильностей і рівню розвитку дитини), 5) співпраця вчителя і учнів, 6) розвиток колективізму, 7) ясність і цілісність контурів роботи в очах учнів [Там само, с. 64 – 65].

У роботі «Метод проектов в трудовой школе» (1926 р.) [454] вчений говорить про новий розвиток педагогічної думки в Сполучених Штатах Америки. Крім «дальтон-плану», який отримав поширення в Америці, Англії та поступово впроваджувався в досвід вітчизняної педагогіки, Є. Кагаров описує «віннетка-план», що з'явився у м. Віннетка (штат Іллінойс) та є, на думку вченого, конкурентом дальтон-плану. Метою шкільної роботи за «віннетка-планом» учений називає: 1) забезпечення кожної дитини повноцінним фізичним і розумовим розвитком через повідомлення необхідної суми знань; 2) створення обстановки, сприятливої для творчої роботи; 3) підготовка майбутнього члена соціальної організації.

Поряд з цим Є. Кагаров зазначив, що в Американській школі практикуються так звані «плетон-план», «метод Декролі» і багато інших педагогічних прийомів. Серед усіх цих досягнень Є. Кагаров віддавав увагу «методу проєктів» [454, с. 3], який продовжує теоретико-педагогічні ідеї прагматистів В. Джеймса, Дж. Дьюї, В. Кіппатрика та Є. Коллінгса в нашому дослідженні.

Головне значення проєктного методу, на думку Є. Кагарова, полягає в тому, що цим методом цілком під силу здійснити два основних завдання шкільної роботи: вселити дітям любов до знання і дати їм можливість задовольнити цю допитливість [Там само, с. 5].

Відмінною рисою проєктного методу вчений називав таке:

1. Основний принцип проєктного методу свідчить, що вихідним пунктом навчання повинні служити дитячі інтереси сьогодення.

2. Шкільні проєкти становлять ніби копії різних сторін господарського життя країни та зумовлюють лише службове підпорядкування таких шкільних предметів, як письмо, математика, читання.

3. Велике педагогічне значення методу проєктів має принцип «самодіяльності».

4. Проєкт є злиття теорії і практики, він містить не тільки постановку певної розумової задачі, але й практичне її виконання [454, с. 15 – 17].

Весь процес роботи за методом проєктів укладається поетапно: 1) складання плану робіт за цим проєктом; 2) виконання цього плану; 3) підведення підсумків виконаної роботи і в деяких випадках складання звіту [Там само, с. 20].

Проєктний метод Є. Кагаров схаактеризував як метод, котрий найкраще відповідає вимозі практичного здійснення плану освітньо-виховної роботи. Серед переваг методу проєктів учений виділяє: 1) зв'язок теорії і практики; 2) колективну роботу; 3) використання життєвих явищ в основі кожного проєкту. Порівняно з дальтон-планом, принципи останнього не містять нічого, що суперечить цим положенням. Тому вчений стверджував, що перед вітчизняною школою стоїть завдання узгодження дальтон-плану з проєктним методом. Отже, школи, навчальні та виховні заклади, що працюють за дальтон-планом, вимагають його вдосконалення й модернізації, перш ніж упровадити у вітчизняну систему освіти [Там само, с. 64].

Є. Кагаров остаточно доходить думки, що запропонований представниками прагматичної педагогіки (Дж. Дьюї, В. Кіпатриком та ін.) метод проєктів характеризується зв'язком з навколишнім життям; комплексним опрацюванням навчально-виховних проєктів; обов'язковим застосуванням надбаних знань на практиці; опрацюванням проєктів, винесених виключно самими дітьми за їх власним планом. Це, своєю чергою, викликало: розвиток ініціативи в дітей; вміння розраховувати свої сили, визначати час, потрібний для роботи, звички спостерігати і перевіряти себе під час роботи; розвиток енергії та наполегливості в досягненні мети [454, с. 65].

Унікаючи крайньої індивідуалізації дальтон-плану, спрямовуючи навички до колективної творчості й розвиваючи дитячу ініціативу, Є. Кагаров характеризує проєктний метод як педагогічний прийом, спроможний виховати діяльних, енергійних, підприємливих громадян, здатних до пожертвування особистими інтересами заради суспільного блага.

А отже, необхідних працівників при будівництві нового суспільства, яке формувалось в країні на той час [454, с. 72].

О. Зеленко у вступній статті (1926 р.) [512, с. 3 – 19] надав ґрунтовну характеристику ідеям американського вченого Є. Коллінгса, описуючи його як протестуючого педагога свого часу проти ідей і традицій старої буржуазної школи. У перекладі «Опыт работы Американской школы по методу проектов» (1926 р.) [512] вітчизняний педагог віддав заслугу Є. Коллінгсу в упровадженні в школу використання досвіду навколишнього побуту за комплексним або проєктним методом навчання.

Крім того, О. Зеленко наголосив на тому, що Американська новаторська школа має у своєму арсеналі різноманітність тем для проєктів, пов'язаних із специфікою трудового навчання дітей. Вітчизняний педагог приділив увагу низці варіантів зарубіжних проєктів у системі освіти та виховання, спрямовані на різнопланову організацію дитячої колективної праці: 1) за виробництвом саморобних фотографічних апаратів, радіообладнання, ласощів і дитячих іграшок; 2) на основі приватних торгових компаній, організації продажу фруктів, друкарських машинок, ювелірних виробів; 3) організації надання суспільних потреб – чищення чобіт, прання білизни, доставки білизни, організації реклами та ін. Отже, О. Зеленко говорив про формування світогляду, зворотного буржуазному типу – соціально-колективного, яке охоплено груповим життям дітей та їхніми громадськими відносинами. Деяка частина з проєктів, розроблених і набутих американським педагогічним досвідом, активно застосовувалася в системі вітчизняного трудового виховання і навчання. На думку вітчизняного педагога, використання методу проєктів, розробленого Є. Коллінгсом, дозволив дітям брати активну участь у зміні і створенні нового побуту, спрямовувати увагу дітей до обстеження близького, зрозумілого їм середовища, навчаючись і направляючи потік енергії на покращення побутового життя всього суспільства.

О. Зеленко виокремив такі підходи в педагогічній методиці Є. Коллінгса:

1. Облік продуктивності дітей, покращення побуту.
2. Значення відомостей і навичок, пов'язаних з покращенням трудового навчання (на прикладі сільського господарства).
3. Розвиток трудових умінь і навичок.
4. Скромність при засвоєнні теоретичних знань, залишаючи досягнення головним теоретичним знанням під час практичної трудової діяльності [512, с. 3 – 19].

Проводячи аналіз набутого педагогічного досвіду виховання за методом проєктів, який описав Є. Коллінгс, вітчизняний педагог звернув увагу на доцільність обладнання школи бібліотекою, зручними столами і стільцями, введення карткової системи запису дітьми своєї роботи. Дослідник зазначив використання великого запасу інструменту, що дозволяє проводити навчання зі столярної, металообробної, картонажної, шевської

справ, що могло бути корисним у сільському побуті та під час виробничого навчання, зауважив О. Зеленко [Там само, с. 16 – 17].

Крім того, О. Зеленко відводив значну увагу важливості використання літератури й довідкового матеріалу при навчанні. «Нам потрібні нові шкільні довідкові енциклопедичні словники, комплект довідкових брошур по сільському господарству в кожній школі, підібраний по районах відповідно до кліматичних, географічних і виробничих умов, потрібні комплекти книг для читання ... довідкового орієнтовного характеру, а головне – книги технічного змісту», – писав педагог-дослідник [512, с. 15]. Отже, О. Зеленко говорив про логічність застосування навчальної літератури, рекомендованої Є. Коллінгсом при використанні американської методики навчання і виховання.

У подальшому в статті «Об учебниках, приспособленных к работе по методу проектов» (1931 р.) [416] О. Зеленко підкреслив важливість підбору літератури по регіонах країни, динаміку розвитку технічного прогресу й відповідність змісту підручників своєму часу. Педагог наголосив на необхідності видання вітчизняних підручників так, щоб 2/3 його частини було заповнено доцільним до предмета змістом, а решту (1/3) займали пусті сторінки з питаннями, нерозкритими темами, які повинні бути заповнені самими учнями й учителями. Як приклад О. Зеленко називав школи Англії, Німеччини, Франції, у яких існували свої друкарні, завдяки чому старші класи мали можливість заповнювати прогалини в цих підручниках. Таким чином створювалася система типографічного шкільного верстата, стінгазета, а головне – створювався новий шкільний підручник, який писав шкільний колектив для різних вікових груп [416, с. 40 – 41].

О. Зеленко розподілив навчальну літературу за типами. Перший тип – буквар або книга для читання, яка повинна бути насичена «прикметниками» й «дієсловами», що ведуть до трудового життя, пов'язані з розвитком трудового колективу дитини. У цьому першому читанні повинна бути правильна мова пояснення, багато малюнків, указівок, які дитина могла б зрозуміти.

Надалі повинен бути комплексний підручник, наголошував О. Зеленко, що охоплює комплекс трудового навчання. І як приклад педагог навів комплекс сільськогосподарського трудового життя – колгосп.

До третього типу О. Зеленко відніс підручники-довідники енциклопедичного характеру. Учений наголошував на тому, що цей тип підручника повинен мати багато матеріалу для самостійної роботи учнів, пусті сторінки для колективних записів, бути спрямований не тільки на навчання, але й на підвищення якості цього навчання. Тому всякий підручник треба реформувати і схилити до варіанта системного підручника, навчального посібника, книги та іншої навчальної літератури, що охоплює кілька тем, і тим саме поступово розвиває інтереси дітей та підлітків [416, с. 40 – 45].

Завершуючи аналіз розвитку вітчизняної теоретичної думки в контексті розвитку прагматичної педагогіки, зазначимо, що освітні ідеї переважно американських педагогів – В. Джеймса, Дж. Дьюї, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, Г. Паркхерст та ін. – здійснили вагомий вплив на формування педагогічної концепції у 20-ті рр. XX ст. Серед багатьох ідей і методик, розроблених ученими прагматичного напрямку (віннетка-план, йен-план, система навчання за Р. Бертраном (школа Бикон-Хілл), метод центру інтересів, технологія вільної праці та ін.), вітчизняні педагоги віддавали перевагу методу проєктів, який характеризувався активним колективним навчанням дітей, спрямованого на їхнє трудове виховання.

У системі освіти УСРР метод проєктів та окремі його елементи використовували в різних формах організації навчально-виховної діяльності: трудова школа, дослідницький метод, комплексний підхід. Метод проєктів у вітчизняній системі соцвиху був задуманий і спроектований з метою розвитку трудових навичок дітей і розглядався як один з особистісно зорієнтованих технологій навчання, що сприяв розвитку самостійності учнів, їхній активності, побудові суб'єкт-суб'єктних взаємин між учителем і учнями, організації виробничого навчання тощо.

3.2. Система спеціальних закладів освіти для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст.

Виховання неповнолітніх правопорушників тісно пов'язане з утворенням та організацією спеціальних закладів виховного та освітнього напрямку. Вітчизняна пенітенціарна політика країни в перші роки свого існування набула актуальності через причини поширення дитячої злочинності, збільшення кількості сиріт та безпритульних унаслідок Першої світової та громадянської війн. Крім того, орієнтуючись на педагогічні ідеї зарубіжних педагогів – Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, В. Лая, Г. Паркхерст та ін. та їхні прагматичні погляди з організації освіти, нова влада відкинула всі старі «тюремні» порядки в системі організації освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників. Починаючи з 1917 р., з'явилася нова концепція покарання й виправлення тих соціальних елементів, які всупереч новому політичному курсу країни займалися пережитками минулого.

Питання відтворення спеціалізованих соціально-педагогічних закладів виховання (інтернатних установ, дитячих колоній, притулків тощо) періоду другого та третього десятиліття XX ст. досліджували провідні сучасні вітчизняні науковці: О. Безпалько, І. Зверева, Л. Коваль, С. Коношенко, Л. Коробова, В. Курило, Н. Краснова, О. Міхеєва, С. Омельченко, О. Салата, Т. Харук, С. Харченко, С. Хлебик, Л. Цибулько, Т. Швець, Л. Штефан та ін.

Система закладів для неповнолітніх правопорушників, важковиховуваних та інших дітей категорії «групи ризику» почала

формуватися в Україні одразу з проголошенням державної незалежності УНР у листопаді 1917 р. Одразу було взято новий курс, зорієнтований на проведення гуманної політики правового й соціального захисту дитинства. Про це свідчить виданий Декрет від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», що скасовував суди й тюремне ув'язнення для підлітків. Усі неповнолітні, що містилися у в'язницях і арештних будинках, були звільнені. Розпочалася реорганізація практично всіх дитячих виховних установ.

За вчинення протизаконних дій кримінальна відповідальність наступала з 17 років. А згодом декретом від 4 березня 1920 р. цей вік було збільшено до 18 років. Справи правопорушників, котрі не досягли вказаного віку, тепер направлялися в особливі державні органи – Комісії у справах неповнолітніх, котрі й призначали покарання за скоєний злочин. Законодавством було виділено п'ять видів правопорушень, кожне з яких мало окремі форми, а саме: правопорушення проти держави (контрреволюційна діяльність, бандитизм, покриття бандитизму), проти порядку управління (посадовий злочин, хабарництво, невиконання вказівок влади), проти недоторканості особи (вбивство, поранення, побої, злочини проти честі), проти майнового права (крадіжка, грабіж, підробка, шахрайство, пошкодження майна), безпритульність (відсутність документів, жебрацтво, бродяжництво, проституція). За скоєння того чи того правопорушення Комісія у справах неповнолітніх призначала такі засоби впливу: застереження, умовляння, передача на поруки родичів, відправка в спеціалізовані притулки і навіть передача справи в суд у випадку систематичних крадіжок, утеч з дитячих будинків, при явній небезпеці для інших залишення безпритульного на свободі [229, с. 154; 937, с. 8; 988].

З дозволу Українського народного комісаріату освіти прийнято рішення про створення мережі дитячих закладів у системі соціального виховання, що складалася з усіх типів дитячих закладів, а саме: приймальники, колектори-розподільники для нормальних дітей і неповнолітніх правопорушників, відкриті дитячі будинки, сільськогосподарські колонії для безпритульних і неповнолітніх правопорушників і дитбудинки для неповнолітніх правопорушників; міські і сільські трудові школи, дитячі будинки-інтернати, денні дитячі будинки, дитячі містечка і дитячі сади; основні і допоміжні дитячі будинки для розумово відсталих, сліпих і глухонімих дітей; установи організації дитячого руху: дитячі клуби, бібліотеки, літні дитячі колонії, майданчики, табори, дитячі театри [536, с. 188; 934, с. 41].

Улітку 1920 р. відповідно до декрету Ради Народних Комісарів УСРР створено «Раду захисту дітей», яка спричинила появу дитячих установ, таких як дитячі садочки для дітей дошкільного та шкільного віку, дитячі будинки, різноманітні клуби та інші установи переважно денного перебування дітей та підлітків. Основна мета таких установ полягала в утриманні дітей протягом дня, поки їхні батьки працювали.

10 червня 1921 р. Наркомпросом була оприлюднена Постанова «Про організацію відкритих дитячих будинків», до яких приймали знедолених дітей віком до 16 років (бездоглядні, безпритульні, сироти, діти, які залишилися без опіки батьків). Відкриті дитячі будинки були направлені на забезпечення дітей можливістю короткочасного притулку на нічний час, давали можливість відпочити, поїсти, забезпечували одягом та ін. Такі будинки були особливо важливими для безпритульних та окремої категорії дітей – неповнолітні злочинці, які жили по вулицях міст, не маючи постійного притулку [700, с. 121 – 122].

Відкриті дитячі будинки створювалися в усіх губернських містах та великих промислових центрах. Вони були розташовані близько до вокзалів, базарів та розраховані не менш як на 50 дітей і функціонували в будь-який час дня і ночі. До них мали вільний вхід усі неповнолітні від 10 до 15 років. Відкритий дитячий будинок слугував перехідним етапом між вулицею та домівкою [1140, с. 389], наприклад, у Донецькій губернії наприкінці 1923 року налічувалося вже 8 таких закладів, а саме: в Бахмутському повіті – 13-й допоміжний дитячий будинок, у Таганрозькому – колонія та напівреформаторіум, у Маріупольському – колектор, у Луганському – основний дитячий будинок, у Шахтах – колектор, у Юзівському повіті – колектор, у Старобільському – будинок-приймальник [229, с. 156].

Створювалися нові типи закладів освіти, пристосовані для утримання морально дефектних та важковиховуваних дітей. Для засуджених неповнолітніх були визнані трудові будинки та трудові колонії:

1) передбачалося, що трудовий будинок для неповнолітніх, позбавлених волі, – це виховно-виправний (медико-педагогічний) заклад, який організовувався переважно в місті, де вихованці навчалися кваліфікованих видів ремісничої праці;

2) трудова колонія для неповнолітніх, позбавлених волі, – це виховно-виправний (медико-педагогічний) заклад, влаштований поза містом. Вихованці користувалися відносною свободою пересування в межах території колонії і навчалися переважно сільськогосподарської праці.

«Основні дитячі будинки для морально-дефективних дітей» (віком до 15 років) та «Трудові колонії для неповнолітніх правопорушників» (для хлопчиків віком від 15 до 18 років) перебували в Наркомові республіки (у Главсоцвиху) у веденні «головного інспектора установ дефективного дитинства», яке розподілялось на лівобережну Україну (Харків) та правобережну Україну (Київ). Керівництво очолювали два помічники головного інспектора – «обласні інспектори». Відповідно до «Системи соціального виховання дітей УСРР» від 25 червня 1921 р. передбачались установи для фізично-, розумово- і морально-дефективних дітей. Дітей приймали, незважаючи на їхню стать, приналежність до того чи того соціального становища, національного походження тощо.

Показовим аспектом розвитку пенітенціарних установ системи соціального виховання на початку 20-х рр. є характерне збільшення кількості

дітей на одну установу як показник можливості самих установ приймати більшу кількість дітей. За статистичними даними, станом на 1 грудня 1922 р. у середньому на одну установу припадало 47 дітей. Трьома роками пізніше – 1 грудня 1925 р. – цей показник збільшився до 116 дітей. Крім того, зросла сама кількість дитячих будинків. Так, у 1923 р. 47 будинків, що функціонували на той час в Україні, охоплювали 3819 дітей, то вже в 1925 р. кількість установ збільшилось до 82, а дітей, які знайшли притулок, – 10162 [1104].

Серйозною перешкодою на шляху організації закладів суспільного виховання в той час були господарські труднощі. А для перетворення загальноосвітніх шкіл у дитячі будинки, яке здійснював Наркомос, потрібні були великі кошти.

31 жовтня 1924 р. прийнято «Основні засади кримінального законодавства», які передбачали медико-педагогічні заходи виховання неповнолітнього правопорушника: передачу неповнолітнього на піклування батькам, родичам або спеціалізованим установам і відповідним закладам. 20 серпня 1925 р. затверджують «Положення про приймальники-розподільники» і «Положення про дитячі приймальні пункти й колектори», а 27 жовтня 1925 р. був ухвалений перший в Українській СРР Виправно-трудоий кодекс, за яким передбачались такі види місць позбавлення волі: 1) будинки ув'язнення; 2) виправно-трудоі будинки; 3) трудові колонії; 4) ізолятори спеціального призначення; 5) перехідні виправно-трудоі будинки.

Схематично зобразимо (див. рис. 3.1) систему спеціалізованих установ, які здійснювали навчання, виховання й перевиховання неповнолітніх правопорушників в Україні протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. [1090, с. 41, с. 42].

Виправно-трудоим кодексом (1925 р.) установлювався порядок роботи із затриманими неповнолітніми, які за рішенням комісій направлялися до *первинних* (попереджувальних, досудових) закладів тимчасового перебування (приймальники, притулки, ізолятори, розподільники, колектори, напівреформаторії та реформаторії), *постійних виправних закладів* (основні та допоміжні дитячі будинки, трудові дитячі колонії, будинки примусових робіт (БУПРи)) та *заклади для виконання покарань у вигляді позбавлення волі, що мали виправно-виховний характер діяльності* (землеробські колонії, ремісничі притулки, виправні будинки та виправні школи). Останні утворювалися і на державному рівні, і за власної ініціативи приватних осіб [1090, с. 41].

Головна мета всіх дитячих установ полягала в соціальному й колективному вихованні різних категорій неповнолітніх за своїм соціальним статусом: безпритульні, бездоглядні, сироти, неповнолітні правопорушники, наданні їм тимчасового або постійного (на визначений строк) притулку, забезпеченні їжею, одягом, організації освіти та т. ін. Такі положення закріплювалися в Статутах усіх виховно-виправних закладів, зокрема закладів виконання покарань у вигляді позбавлення волі, що мали виправно-виховний характер діяльності.

Рис. 3.1. Мережа спеціальних закладів освіти для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст.

Отже, неповнолітні правопорушники залежно від скоєного злочину та його тяжкості могли бути направлені до виправних установ з різним ступенем режиму ізоляції. Де незалежно від застосованого режиму неповнолітні отримували загальну та професійну освіту, а також залучалися

до праці. Такий підхід до соціального виховання неповнолітніх правопорушників було використано в колонії ім. М. Горького.

У 20-х рр. ХХ ст. систему спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників Вище керівництво держави розглядало цілком традиційно – як структуру ізоляції із застосуванням педагогічних заходів для перевиховання. Основою для нової ідеології впливу на неповнолітнього проголошувалась праця. При цьому прихильники трудового виховання через причину нестачі державних коштів диктували основну ідею: місця утримування, виховання й перевиховання для неповнолітніх повинні самооплачуватися, у зв'язку з чим була розпочата реорганізація виправних установ для неповнолітніх у самостійну, незалежну й самоокупну структуру.

Більше того, потужне зростання числа колгоспів висувало необхідність у підготовці кваліфікованої робочої сили для нових форм сільськогосподарських колективів. Тому одним із видів суспільно-виробничої праці в спеціалізованих установах повинна була стати організація масових робіт для потреб народного господарства. А особливо необхідно було вирішити питання про боротьбу з правопорушеннями неповнолітніх шляхом підготовки з них майбутніх добре кваліфікованих індустріальних робітників. Невдалий багаторічний досвід колишніх трудових будинків, що були по суті не чим іншим як типовими «дитячими в'язницями», і сприятливі перспективи перших дослідів у перетворенні трудових будинків у фабзавучі особливого типу, змушували спрямовувати всі зусилля на енергійне розгортання такої мережі цих установ, яка дала б можливість повного охоплення всіх неповнолітніх правопорушників [1107, с. 14 – 15].

Революція 1917 р. дала спромогу забрати під школи чимало індустріальних підприємств, сільських господарств, поміщицьких та монастирських садиб і земель, а це сприяло зростанню профшкіл. Нижче в таблиці 3.1 маємо можливість простежити зростання кількості всіх профшкіл в Україні протягом 1920 – 1927 рр. [943, с. 17].

Таблиця 3.1

Зростання профшкіл в Україні протягом 1920 – 1927 рр.

Роки	Кількість установ за навчальний рік	Загальна кількість дітей в установах
1	2	3
1920 – 1921 рр.	200	16 000
1921 – 1922 рр.	420	35 163
1922 – 1923 рр.	600	47 204
1923 – 1924 рр.	684	49 860
1924 – 1925 рр.	641	63 065
1925 – 1926 рр.	718	78 308
1926 – 1927 рр.	814	88 416

Одна з таких установ була заснована в грудні 1927 р. недалеко від Харкова. Вона носила ім'я Ф. Е. Дзержинського, а її керівником протягом

восьми років був А. Макаренко. Як стверджував педагог [633], «трудова підготовка, виховання трудової якості людини – це підготовка і виховання не тільки майбутнього гарного або поганого громадянина, а й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту».

З означених вище причин дитячі будинки за трудовим вихованням починають поширюватися по всій території України. Постає питання розвитку дитячих майстерень при виховному закладі.

Так, дитячий будинок № 2 м. Чистяково Донецької губернії мав свою систему майстерень, де діти навчалися ремесла: для дівчат – школа крою, шиття та рукоділля; для хлопців – столярна майстерня, чоботарня, майстерня заготовки мотузок. Щодо господарських робіт (випічка хлібу, приготування їжі, прання, заготовка овочів тощо), то, допомагаючи по господарству в дитячому будинку, діти поступово опановували всі необхідні навички для самостійного життя [939, с. 66].

У справі організації майстерень гарних результатів досяг Полтавський 14-й дитячий будинок. Упродовж короткого часу існування без сторонньої допомоги будинок організував майстерні: теслярну, слюсарну та кузню, які не лише обслуговували сам дитячий будинок, а виконували серйозні замовлення для різних установ [199; 939, с. 66].

Проте на практиці виявилися, що через причину малої продуктивності такі установи для неповнолітніх не в змозі були належним чином забезпечити перебування в них дітей, зокрема, дрібне виробництво давало вихованцям лише елементарні трудові навички з погляду ремісничого навчання. Тому було зроблено перехід на виробничу працю. У спеціалізованих закладах для неповнолітніх, переважно трудових колоніях, організовувались підприємства по типу заводу, фабрики або радгоспу. Своєї актуальності набувають школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ).

Далі, перш ніж продовжити аналіз розвитку системи виправно-трудових установ для неповнолітніх, ознайомимося із подальшою реорганізацією всіх спеціалізованих установ, виправно-трудових таборів та інших місць позбавлення волі у УСРР.

Невідповідність системи ізоляції (переважно місць позбавлення волі закритого типу) до нових умов і, зокрема, що відкрилися, застосування праці засуджених на масових трудові роботах держорганів призвело у 1929 р. до корінної зміни всієї мережі виправно-трудових установ. Зміна ця сталася за двома напрямками. Для засуджених до позбавлення волі на строк три роки і більше була організована система виправно-трудових таборів. Засуджені на термін до трьох років залишалися в загальних місцях позбавлення волі. Але система загальних місць позбавлення волі була рішуче реорганізована. Ізолятори особливого призначення як установи вже не виправдовували себе. Виправні будинки як тип місць позбавлення волі обмежували можливість застосування праці позбавлених волі на великих об'єктах роботи, тому були також ліквідовані. Основним типом місця позбавлення волі були зроблені сільськогосподарські і промислові виправно-трудова колонії, які пішли

значно вперед по шляху від в'язниць до виховних закладів, тому давали широкі можливості застосування праці позбавлених волі [1107, с. 13].

Подальшу динаміку зміни мережі місць позбавлення волі наведемо в таблиці 3.2 [1107, с. 14].

Таблиця 3.2

**Динаміка змін спеціалізованих установ позбавлення волі
за 1930 – 1932 рр.**

Тип місць позбавлення волі (у %)	1930 рік		1931 рік		1932 рік	
	I/I	I/VII	I/I	I/VII	I/I	I/VII
1	2	3	4	5	6	7
Колонії	18,1	26,6	27,9	25,4	33,4	35,8
Будинки позбавлення волі	66,9	70,4	69,2	71,8	61,7	58,4
Виправні будинки	11,4	-	-	-	-	-
Лікарні	1,4	0,9	0,8	0,9	0,8	0,7
Трудові будинки для неповнолітніх	1,9	2,1	2,1	1,9	1,6	20,7
Школи ФЗУ	-	-	-	-	2,4	4,1

Положення про школи фабрично-заводського учнівства було розроблене ще в лютому 1921 р. Проте «фабзавуч» організовувався не в законодавчому порядку, а в адміністративному й визнавався вітчизняними педагогами (С. Ананьїн, О. Залужний, А. Макаренко, І. Соколянський та ін.) як найвище досягнення вітчизняної творчості в соціальному вихованні.

У березні 1931 р. була закінчена робота щодо перебудови всіх трудових будинків у школи ФЗУ. Одночасно з цим ішов процес організації нових шкіл ФЗУ Нарком'юста. До таких шкіл приймалися неповнолітні правопорушники у віці від 15 до 18 років на підставі: а) вироків судів; б) постанов комісій у справах неповнолітніх; в) постанов інших уповноважених на те органів. Передбачалося три види шкіл ФЗУ НКЮ: закриті, напіввідкриті, відкриті [48, с. 16].

Школи ФЗУ закритого типу призначалися для утримання: а) особливо соціально запущених неповнолітніх правопорушників з неодноразовою судимістю, приводами й тривалим «вуличним стажем»; б) неповнолітніх правопорушників, які містилися в школах інших типів, але за постановами педагогічної ради та ради командирів, затвердженими начальником школи, були визнані негативно діючими на інших вихованців і такими, що підлягають переведенню в школу ФЗУ закритого типу [Там само].

Школи ФЗУ напіввідкритого типу призначалися для неповнолітніх з меншим ступенем соціальної занедбаності та з меншим «вуличним стажем», а також для підлітків, переведених зі шкіл інших типів [Там само].

У школи відкритого типу прямували неповнолітні правопорушники з незначною соціальною занедбаністю, без «вуличного стажу» або незначним «вуличним стажем», а також за постановами педагогічних рад переведені з інших шкіл [Там само].

Робота шкіл ФЗУ будувалася в органічному зв'язку з усім суспільно-політичним життям країни. Безпосередній зв'язок з промисловими підприємствами, з колективами робітників дозволяло краще здійснювати трудове виховання. Шефство робочих колективів, участь у роботі шкіл і по лінії культурного шефства, і шляхом виділення кращих молодих робітників на постійну роботу в школи та інші форми участі громадськості в діяльності шкіл ФЗУ допомагало успішно вирішувати їх завдання.

Фабрики й заводи укладали зі школами ФЗУ спеціальні договори про підготовку висококваліфікованих робітників необхідних спеціальностей. Уже в 1931 р. з них було випущено 500 молодих робітників. Курс навчання в школах ФЗУ встановлювався терміном у 2 – 2,5 роки. Окрім занять у школі, підлітки кожного дня працювали на виробництві від 4 до 6 годин, з урахуванням їхнього віку та стану здоров'я. У школах ФЗУ із сільськогосподарським профілем підлітки набували професій механіків, тваринників, садівників та інших спеціалістів, необхідних селу. З часом школи ФЗУ стали досить поширеним явищем, швидко відкривались у кожній області та районі [953, с. 163].

У зв'язку з тим, що терміни судових вироків щодо позбавлених волі неповнолітніх не завжди відповідали термінам їхнього навчання в школах ФЗУ, було вирішено зобов'язувати кожного колишнього вихованця завершити виробниче навчання незалежно від установленого рішенням суду строку позбавлення волі [48, с. 17].

Прийнявши закон від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх», який установлював кримінальну відповідальність неповнолітніх за певну категорію злочинів з 12-річного віку, судова практика пішла по лінії більш широкого застосування до них кримінального покарання, особливо позбавлення волі. Виникла необхідність у розширенні мережі спеціальних установ для неповнолітніх засуджених з позбавленням волі. Наявні на цей час школи ФЗУ НКЮ не в змозі були охопити й забезпечити вміст усіх засуджених неповнолітніх [Там само].

За своїм характером школи ФЗУ вимагали високої технічної оснащеності (майстерні, кабінети й лабораторії) та висококваліфікованих кадрових фахівців. Їх нестача негативно позначилася на діяльності наявних шкіл і не давала можливості розширити їхній обсяг або відкрити нові школи. До того ж школи ФЗУ могли бути відкриті тільки у великих промислових центрах. Тому, коли виникла необхідність розширення мережі установ для неповнолітніх правопорушників, постало питання про новий тип установи,

утворення якої було можливе в усіх областях і яка б поєднувала в собі можливості вміщати велику кількість правопорушників та успішно займатися їхнім виправленням та перевихованням [48, с. 18].

Постанова від 31 травня 1935 року «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» в розділі «Про поліпшення стану дитячих будинків та трудових колоній» установила типи дитячих установ усіх відомств і намітила низку серйозних заходів для створення сприятливих умов для роботи в цих закладах. Відтепер усі установи для неповнолітніх стали поділятися на ізолятори, трудові колонії та приймачі-розподільники [Там само].

Ізолятори призначалися для утримання підслідних неповнолітніх правопорушників, щодо яких було обрано запобіжний захід – узяття під варту. Однак на практиці ці установи самостійного розвитку не отримали, і неповнолітніх стали розміщувати в особливих відділеннях загальних ізоляторів (у тюрмі) [Там само].

Дитячі приймачі-розподільники (ДПР) займалися прийомом і розподілом по дитячих установах усіх безпритульних і бездоглядних дітей. Розподіл здійснювався таким чином: а) усі безпритульні до 14-річного віку підлягали направлення в дитячі будинки Народного Комісаріату освіти (НКО); б) безпритульні із заразними захворюваннями, що вимагали тривалого лікування, прямували до відповідних лікувальних установ і спеціальні дитячі будинки Народного Комісаріату охорони здоров'я (НКЗ); в) усі безпритульні від 14 до 16 років підлягали направлення в трудові колонії; г) усі безпритульні-інваліди – в спеціальні дитячі будинки Народного Комісаріату соціального забезпечення [Там само, с. 18 – 19].

Розвиток трудових колоній для неповнолітніх являв собою становлення системи уніфікованих виправних установ, що були покликані замінити майже всі попередні установи для неповнолітніх правопорушників і безпритульних. Діяльність трудових колоній з самого початку їх виникнення регулювалася положеннями, прийнятими НКВС. Причому, у подальшому такі положення приймалися п'ять разів (до 1956 р.) [Там само, с. 19].

У перші роки своєї діяльності трудові колонії для неповнолітніх більш-менш послідовно проводили в життя принципи й методи роботи, вироблені попередніми виправними установами, зокрема трудовими колоніями і школами ФЗУ НКЮ. У цей період до них приймалися й виховувалися неповнолітні злочинці віком від 14 до 16 років [Там само].

У практиці виправних установ для неповнолітніх не виникало особливих сумнівів у роздільному розміщенні правопорушників залежно від статі. Проте існували так звані змішані колонії для спільного утримання хлопчиків і дівчаток. Гарним прикладом є колонія ім. Ф. Е. Дзержинського, у якій утримувались діти обох статей. З часом, у 1937 р., було встановлено правило, згідно з яким засуджені дівчата розміщувалися в окремих колоніях, спеціально призначених для цієї категорії правопорушників [Там само, с. 37].

Роблячи підсумок, зауважимо, що питання створення спеціалізованих установ для відбування покарання й перебування в них неповнолітніх правопорушників мало велике значення в здійсненні практики перевиховання малолітніх злочинців, раціональній організації відбування покарання й диференціації виправно-виховного впливу. Тому для вітчизняної системи соціального виховання розвиток пенітенціарних установ був важливим складником в організації виправлення противоправної поведінки дітей та підлітків.

3.3. Структура та зміст прагматичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.)

Історія соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками етапу дослідження 20 – 30-х рр. вимагає належної до себе уваги. Творчий підхід вітчизняних педагогів до вирішення проблеми «дитяча злочинність» засвідчує багато позитивного в справі виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників. Боротьбу з дитячою злочинністю одразу було визначено як завдання першорядної важливості нашої країни. В основі правопорушень неповнолітніх стояли такі соціальні чинники, як: матеріальна незабезпеченість, погані житлові умови, у яких перебувала дитина, недоліки сімейного виховання, безпритульність та бездоглядність. Перші роки становлення державної незалежності були зумовлені важким соціально-економічним становищем – голод, знедоленість та іншими суспільно-економічними чинниками, що викликали зростання злочинності та безпритульності серед неповнолітніх. Велика кількість безпритульних дітей і дітей правопорушників, що дісталися новій державі в якості нащадка від Російської імперії, ставила перед суспільством тогочасної доби завдання впровадження в практику виховання неповнолітніх правопорушників принципово нових методів та форм педагогічної роботи.

Уперше було проголошено лозунг державного захисту інтересів дітей. З'являється новий підхід до вирішення проблеми охорони дитинства, боротьби з бездоглядністю та правопорушеннями підлітків. Боротьба з противоправною поведінкою неповнолітніх стала розглядатися як частина єдиної справи охорони дитинства.

Тому саме ідея соціального виховання стає провідною у вирішенні питання про виховання неповнолітніх правопорушників. Вітчизняні педагоги й діячі освіти 20 – 30-х рр. наголошували на необхідності створення загальної системи виховання для важковиховуваної молоді. Спираючись на відсутність у батьків або осіб, що їх замінювали, педагогічних знань, було проголошено про відмову від сімейного виховання означеної категорії неповнолітніх і формування нової системи освіти за такими відділами:

- науково-педагогічний відділ;
- відділ дошкільного виховання;

- школи-колонії;
- робітничі клуби;
- дитячі трудові колонії;
- канцелярський відділ;
- фінансовий відділ;
- архітектурно-будівельний відділ;
- відділ харчування.

Очолював усе вище перераховане науково-педагогічний відділ соціального виховання, до завдань якого входила розробка нових планів щодо організації виховної роботи в спеціалізованих закладах для неповнолітніх.

До речі буде сказати, що в липні 1918 р. Центральним каральним відділом (ЦКВ) було опубліковано «Тимчасову інструкцію», яка наказувала створити складну систему місць позбавлення волі. Ця система повинна була реалізувати два основних принципи нової тюремної політики:

- самоокупність (доходи від праці ув'язнених повинні покривати витрати уряду на утримання місць позбавлення волі);
- повне перевиховання ув'язнених [973, с. 11].

Те саме стосувалось і неповнолітніх в'язнів. Тому «прагматичний метод» виправлення противоправної поведінки, який пропагував активне виховання шляхом організації трудового виховання, крім своєї педагогічної ефективності, був ще актуальним у якості економічно-рентабельного засобу. Більше того, відмітимо той факт, що попередній царський уряд субсидіював тюремну систему, не намагаючись її зробити самоокупною й не розраховуючи на виправлення всіх в'язнів [Там само]. У післяреволюційний час умови, що склалися в нашій країні, та запропоновані американськими науковцями «дальтон-план», «лабораторний метод» та «метод проєктів» у якості складників прагматичної педагогіки підходили для організації виховно-виправного процесу неповнолітніх правопорушників в Україні, які знаходилися на утриманні в пенітенціарних закладах країни.

У 1920 р. було проголошено принципи єдиної трудової школи. Тим само були виявлені шкільні організаційні форми, позначилися завдання виховання й навчання. З огляду на конкретні потреби тогочасного українського суспільства й передбачаючи довгу боротьбу на господарському фронті, рішуче було прийнято відмову від реорганізації старших класів колишніх загальноосвітніх середніх навчальних закладів. Ліквідуючи цю ланку освіти, Народний комісаріат освіти УСРР переніс центр ваги шкільної реформи на професійне навчання, зумовлене певними галузями праці, прагнучи створити тим саме єдину монолітну систему освіти [940, с. 218 – 219]. Виходячи з потреби різних ступенів кваліфікації, система професійної освіти УСРР складалася з організаційних форм (типів шкіл). У цій системі профосвіти була своя низка навчальних закладів, спрямованих на трудове навчання і виховання дітей: профшколи, технікуми, колонії та ін.

Отже, у системі соціального виховання певне місце займали: розподіл дітей та їх охоплення дитячими установами (дитячі будинки, трудові майстерні та сільськогосподарські колонії), попередження дитячої злочинності шляхом боротьби з безробіттям, улаштування підлітків на підприємства, школи заводського учнівства, радгоспи й колгоспи та ін.

Дитячі будинки та інші заклади інтернатного типу, що виникли на початку 20-х рр. минулого століття, відіграли вирішальну роль у боротьбі із дитячою безпритульністю та бездоглядністю в нашій країні. Дитячий будинок, будучи державним виховним закладом, організовував виховання дітей-сиріт, дітей одиноких матерів, дітей, для виховання яких були відсутні необхідні умови в сім'ї. У всій своїй масі це були знедолені діти, які не зазнали родинного затишку, батьківської ласки і як наслідок – не отримали належного виховання. Контингент вихованців дитячих будинків у переважній більшості складався з педагогічно запущених дітей, зокрема й неповнолітніх правопорушників.

Перед установами системи освіти на початку 20-х рр. було поставлено мету в реалізації нових педагогічних експериментів у галузі практичного виховання й навчання дітей, що штовхало вітчизняних педагогів до пошуку рішень з досягнення цілей виховання, сформованих після 1917 р. До таких цілей можна віднести: 1) сприяння повному й гармонійному розвитку розумової та фізичної природи дитини; 2) розвиток в учнів громадських навичок і пристосованості до самостійного трудового життя; 3) повідомлення дітям про відомий комплекс знань і привчання їх до самостійного користування методами наукової й трудової роботи; 4) організацію колективного виховання неповнолітніх.

Пошук вирішення означених вище завдань соціального виховання, виявило зацікавленість вітчизняних педагогів у прогресивних педагогічних методах прагматичної педагогіки, ідею якої було розглянуто в підрозділі 3.1.

Зміст та структура прагматичної моделі соціального виховання, які репрезентовано на рис. 3.2, виражаються в прояві активності, самостійності, колективізації й згуртованості дітей, їхньому моральному, розумовому й трудовому вихованні, залученні до громадської роботи, спрямованої на громадський суспільний інтерес, та інших прийомів виправлення протиправної поведінки неповнолітніх. Означене було актуальним для впровадження в навчально-виховні плани виправних установ для неповнолітніх правопорушників у той час.

Тому, на нашу думку, доцільно буде зробити аналіз реалізації практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників у виправних установах нашої країни за прагматичною моделлю перевиховання на етапі дослідження – 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

ФІЛОСОФСЬКИЙ СКЛАДНИК ПРАГМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Ідея	- практичний життєвий успіх як важлива цінність діяльності соціально-активної людини.		
Концептуальні положення	- розвиток суспільства через освіту, навчання й виховання молодого покоління; - практичний підхід до розв’язання проблем особистості; - вирішення проблем конкретної людини з урахуванням її інтересів та потреб; - людина – практично-діяльнісна істота; - людина реалізується в дії; - мислення людини є інструментом дії; - цінність людини проявляється в практичній діяльності.		
ЦІЛЬОВИЙ СКЛАДНИК ПРАГМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Мета	- виховання соціально здорової, всебічно розвиненої особистості, формування у дітей-правопорушників суспільно-корисних, професійно-трудова, життєво-практичних навичок, орієнтованих на підготовку до активної участі у будівництві індустріально-розвиненої країни.		
Завдання	- зміцнення зв’язку спеціалізованих закладів для неповнолітніх правопорушників із життям і виробництвом; - повний і гармонійний розвиток моральної, розумової та фізичної природи дитини-правопорушника; - забезпечення трудового та колективного виховання неповнолітніх правопорушників; - організація освіти неповнолітніх правопорушників, що спрямована на професійно-виробничу діяльність; - створення умов для самоосвіти та самовиховання неповнолітніх правопорушників.		
Принципи прагматичної педагогіки	- опора на позитивні риси особистості дитини-правопорушника; - принцип практичного підходу до соціального виховання дитини-правопорушника; - принцип активної діяльності дитини правопорушника; - співробітництво вчителя і дитини правопорушника.		
Представники зарубіжної прагматичної педагогіки	В. Джеймс, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнер, В. Кілпатрик, Є. Коллінгс, В. Лай, Г. Паркхерст, Ч. Пірс та ін.		
Представники вітчизняної прагматичної педагогіки	С. Ананьїн, П. Блонський, Б. Всесвятський, Б. Єсіпов, О. Зеленко, Є. Кагаров, М. Крупенін, А. Пінкевич, М. Пістрак, В. Шульгін та ін.		
Вітчизняні освітня-практики	Г. Гринько, О. Залужний, С. Лозинський, А. Макаренко, Я. Ряппо, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.		
МЕТОДИЧНИЙ СКЛАДНИК ПРАГМАТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Напрями соціального виховання	Методи соціального виховання	Засоби соціального виховання	Форми соціального виховання
- колективне; - розумове; - трудове; - патріотичне; - військове; - фізичне; - громадянське; - моральне; - художньо-естетичне.	- роз’яснення, бесіди, лекції, дискусії; - доручення, заохочення, покарання, громадська думка; - самоврядування, гра, змагання; - система перспективних цілей, метод паралельної педагогічної дії, метод вибуху; - проєктний метод навчання та виховання; - дальтонівський лабораторний план; - контроль успішності в навчанні та вихованні неповнолітнього правопорушника (графічний метод контролю).	- праця; - спорт; - мистецтво; - навчальна, просвітницька, художня література; - художні та документальні кінофільми, радіо; - відвідування театрів, музеїв, виставок.	- індивідуальна; - групова; - масова.

Рис. 3.2. Прагматична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 1938 рр.)

У 1921 р. прийнято «Положення про трудові будинки для неповнолітніх», яке визначало метою соціального виховання організацію перевиховання морально знівечених дітей, створення для них шкільної та професійної освіти, прищеплення їм моральних підвалин, формування духовних інтересів, розширення розумового горизонту неповнолітніх.

Навчально-виховні установи Соцвиху були визнані реалізувати поглиблене суспільне виховання дітей з послідовним розвитком у них колективістичних інстинктів, звичок і свідомості. Разом з цим установи Соцвиху повинні були дати дітям від 8 до 15 років уміння читати, писати й рахувати, а також знання й уміння свідомо орієнтуватися в трудовій діяльності людей, явищах природи і суспільного життя. Уся виховна система мала за мету носити яскраво виражений класовий характер, не замаскований ніякими загальними фразами й положеннями. Для здійснення завдань соціального виховання необхідний був єдиний навчально-виховний план. Причому, освітня робота повинна була проникати в усю роботу дитячих установ і бути частиною єдиного виховного процесу. Навчально-виховний план повинен був базуватися з розрахунку особливостей дитячого колективу (бездоглядні, неповнолітні правопорушники, діти-інваліди та ін.) [940, с. 222].

Організацію виправлення й перевиховання засуджених у колоніях для неповнолітніх здійснювали за допомогою низки заходів, засобів, методів і форм навчально-виховної роботи. Особливу увагу приділяли продуктивній праці вихованців як необхідної форми їхньої діяльності. Разом з навчанням, громадською роботою, розвитком фізичної культури це дозволяло успішно вирішувати завдання соціального виховання дітей. Маючи налагоджену систему виробничої праці, упорядковану педагогами колоній, вихованці розвивалися в розумовому, моральному, фізичному напрямі, набували кваліфікації певного ремесла, формували в собі образ соціально-здорової людини та громадянина країни.

Важливим складником соціально-педагогічної роботи було систематичне шкільне навчання. Основною формою навчальної роботи з усіх предметів – урок. Навчання проходило за програмою трудової школи, але наприкінці 20-х рр. діти у виправних установах (колоніях ім. Дзержинського та ім. Короленка, Одеської школи-колонії та ін.) стали займатися за програмою «кустпромшколи» – з професійним ухилом (робфак). Тому у виправних закладах кінця 20 – 30-х рр. шкільне навчання тісно пов'язане з трудовим вихованням. Отже, було зроблено висновок, що виправним установам (трудовим та землеробським колоніям, ремісничим притулком та ін.) необхідна організація такої освітньо-виховної роботи, при якій вихованці отримували професійно-трудова (виробничу) освіту. Було вирішено звести до мінімуму спеціальні предмети й усю увагу звернути на систематичні заняття в обсязі середньої школи.

У таблиці 3.3 наведено приклад навчального плану, за яким здійснювалось виробниче навчання у виправних установах [208, с. 238].

Таблиця 3.3

Розподіл навчального плану з предметів виробничої школи (робфак)*

Предмети	Загальна кількість навчальних годин	Розподіл предметів по триместрах	Домашня робота	
			загальне число годин	середнє в декаду
1	2	3	4	5
Математика	1100	1 – 12	100	6
Фізика	550	4 – 12	120	4
Хімія	240	5 – 10	30	3
Біологія	230	6 – 10	20	2
Графіка	200	1 – 6, 8, 10 – 12	60	2
Спеціальні предмети	90	11 – 12	60	3
Російська мова та література	610	1 – 12	90	3
Іноземна мова	220	7 – 12	60	2
Радянське будівництво	40	1 – 2	-	-
Історія класової боротьби	340	3 – 9	-	-
Історія ВКП(б) і Комінтерну	100	11 – 12	40	2
Політична економія	130	7 – 10	20	2
Теорія радянського господарства	70	11 – 12	40	2
Економгеографія	120	3 – 5	-	-
Фізична географія	110	1 – 2	-	-
Військові науки	60	10 – 12	-	-
Фізкультура	-	-	-	-
Політехнічні виробничі екскурсії	100	10 – 12	-	-
Усього	4320	-	640	

* Дані, що наведені в таблиці, узяті з першоджерела [1072].

Загальна кількість навчальних годин – 4320 – була розрахована на чотири роки навчання. Робота на дому, самостійна, у лабораторіях, кабінетах, бібліотеці – 640. Навчальний рік розподілявся таким чином: на перших курсах по 30 навчальних декад при 32 академічних годинах у декаду, на IV курсі – 30 навчальних декад при 48 академічних годинах у декаду. Середнє денне навчальне навантаження становило: на I – III курсах – 4 академічні години по 45 хвилин, на IV курсі – 6 академічних годин і 3 години роботи на дому, у кабінетах і т.п. [208, с. 238, с. 239].

У виправних установах України етапу дослідження 20 – 30-х рр. залежно від можливостей колоній та напрямку їх навчання вносились лише незначні зміни відповідно до наведеного навчального плану.

Як бачимо з наведеної таблиці (див. табл. 3.3), робфак був загальноосвітньою школою, хоча й спеціалізованою. Галузева спеціальність, яку вони давали, визначалася вивченням спеціальних предметів, на які в навчальному плані було відведено незначне число годин – лише 2% навчального часу, у той час коли єдина трудова школа з професійним ухилом на спеціальні предмети відводила 37,9% навчального часу [Там само, с. 239].

З числа спеціальних предметів були обрані такі, які сприяли політехнічному розвитку вихованців: технологія матеріалів, електротехніка, верстати, організація виробництва, ливарна справа. Була розширена програма з креслення. Широко практикувалися лабораторні роботи. Заняття з математики, фізики, природознавства, хімії, креслення проходили в кабінетах та навчальних лабораторіях [207, с. 35, с. 36].

Навчання проводилось за проєктним методом, наприклад, для математики це могло бути будь-яке статистичне обстеження, як-от: визначити ступінь добробуту мешканців у зв'язку з соціально-економічними умовами життя цієї місцевості, кількістю земель її розподілу та ін. Актуальними для проєктів були сільськогосподарські розрахунки: розведення курей, нових сортів овочів, рубання дров тощо. На уроках розроблявся детальний план і схема обліку коштів на витрати, розрахунку матеріалів.

Активно використовувалися проєкти, пов'язані із сільським виробництвом. Проєкт «Боротьба зі шкідниками полів» ставив за необхідне збір статистичних відомостей, графічного відображення збитків (за допомогою діаграми), використання довідників, які давали ознайомлення з життям комах та ін., що одночасно зачіпало вивчення креслення, зоології, біології, агрономії і, зокрема, математики. Велися розрахунки збитку, шукалися шляхи вирішення проблеми.

Навчання рідної мови також було організовано за методом проєктів. Для цього необхідно було ведення окремих зошитів зі складеним планом завдань, наприклад, один учень робить виписки про догляд за худобою, інший збирає відомості про закони по сільськогосподарському податку, третій цікавиться заразними хворобами тварин. Учитель контролює ведення цих виписок, як оформляти заголовки та ін. Усі проєкти обговорювалися та розроблялися в класі, після чого кожен учень працював самостійно.

Проходження граматики й виправлення орфографії учнів було підсобним заняттям при виконанні цього проєкту. Основний пріоритет надавався спеціальним вправам, наприклад, написання ділових листів – кожен учень повинен був скласти лист до будь-якої установи для отримання потрібної йому довідки. У цьому випадку діти отримували загальні відомості, як слід писати ділові листи, а також одержували звичку відразу

орієнтуватися в тому, де й у кого можна отримати цю довідку [454, с. 78, с. 79].

При роботі за проектним методом, як бачимо, саме самостійній роботі віддавалася перевага. Для контролю успішності учнів у навчанні, за аналогією дальтон-плану, запропонованого Г. Паркхерст (індивідуальні картки обліку успішності учнів), були введені спеціальні зошити (щоденники) із зазначенням опрацьованих проєктів (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Приклад індивідуального щоденника обліку успішності самостійної роботи учня

Застосування на практиці				Якими джерелами користувався	Які виконав досліді і спостереження	Праця в майстернях	Відмітка вчителя
Проект №	Початок роботи	Кінець роботи	Що саме було зроблено				
1	2	3	4	5	6	7	8
1. ...							
2. ...							

З часом серед виправних установ соціального виховання для неповнолітніх розгорнула свою діяльність фабрично-заводська школа, або школа фабрично-заводського учнівства.

Серед завдань такої школи можна конкретизувати виховання трудової і суспільно-політичної активності учнів шкіл ФЗУ:

- виховувати ініціативного робітника, який прагне зробити свій внесок у розвиток виробництва;
- підготувати робітника, який розуміє тенденції розвитку технічного прогресу, уміє працювати продуктивно, економно, організовано;
- озброїти майбутнього робітника знанням з основ економіки, умінням і навичками громадської роботи;
- використовувати робочий колектив для колективного виховання, класової свідомості [758, с. 96 – 97].

Програма 1927 р. чітко визначала бойову наступальну роль суспільствознавства, підкреслюючи, що це є «знаряддя суспільно-політичного виховання і має розглядатися як частина загальноприйнятого напрямку політосвітньої роботи» [Там само, с. 102]. Тому, починаючи з 1927 р., у колоніях розгортають свою діяльність навчально-виробничі майстерні за різними напрямками (слюсарно-механічний, деревооброблювальний, швейний, шевська справа та ін.). Завдання майстерень полягало в тому, щоб долучити дітей до трудового життя.

Беручи участь у суспільно-виробничій праці, вихованці колоній освоювали певну низку робочих спеціальностей, що давало їм відчуття впевненості в їхньому майбутньому житті після виходу з колонії. У

таблицях 3.5 – 3.7 наведено приклади терміну підготовки «слюсаря», «токаря», «фрезерувальника» відповідно [1061, с. 126].

Таблиця 3.5

Підготовка слюсаря

№ етапу	Робота	Термін підготовки
1	2	3
1	Виконує роботу як підручний слюсар на заготівельних роботах, з випробуванням на 1-й і 2-й розряди	12 місяців
2	Робота на простих, легких пристроях, з випробуванням на 3-й розряд	24 місяці
3	Робота на складних пристроях (лекалах, штампах), з випробуванням на 4-й і 5-й розряди	12 місяців
Разом		4 роки

Таблиця 3.6

Підготовка токаря

№ етапу	Станок	Робота	Термін підготовки
1	2	3	4
1	Простого управління	Зенківка, рейбовка, центрування	3 місяці
2	«Самарський»	Обдирання валиків, проточка щіткотримачів та ін.	6 місяців
3	«Червоний пролетар»	Різноманітні види токарних робіт, що вимагають чистоти і точності виконання	9 місяців
4	Ерлікон	Роботи вищого класу точності	12 місяців
Разом			2 ½ року

Таблиця 3.7

Підготовка фрезерувальника

№ етапу	Верстат	Термін підготовки
1	2	3
1	«Хурт» и «Коп»	6 місяців
2	«Людвіг Леве»	6 місяців
3	«Цінцянноті»	6 місяців
4	«Рейнекер»	6 місяців
5	«Вандерер» вертикальний і горизонтальний	6 місяців
6	«Вандерер» універсальний	12 місяців
7	помічник інструктора	6 місяців
Разом		4 роки

Як бачимо, вихованець колонії мав можливість досягти певної кваліфікації та спеціальності. Більше того, неповнолітні отримували навички, які дозволяли їм легко переходити від одного виду діяльності до іншого.

Особливу увагу слід віддати обладнанню майстерень за проєктним методом. Так, столярна та слюсарна майстерні повинні були бути забезпечені таким чином: робочий стіл, верстати, поперечна і поздовжня ручні пилки, кілька молотків і ножів різних розмірів, рубанки 14- і 8-дюймові, шерхебель, сокира, стамеска, набір доліт, набір свердел, коловорот, шило, кліщі, викрутки різних розмірів, складні аршини, рашпілі, сталевий кутник, 16-дюймовий прямокутник, рівень, ножиці, ковальська та ковальня, переносний горн, ковальські свердла, лещата, слюсарні пилки, зубила, паяльник і паяльна лампа [454, с. 76].

Для обладнання шевського необхідні були: 1 прилад для шкіряних робіт і набір інструментів для шиття та ремонту взуття. Для швейного: швейна машинка, ножиці, голки, наперстки, сантиметр, в'язальні гачки, спиці [Там само].

Означений вище зразок обладнання при роботі за методом проєктів є приблизним. Докладніший набір інструментів залежав від типу виправної установи (ремісничка, виробничка, хліборобська).

Організація виробничого навчання мала велике педагогічне значення: ця система була постійно діючим стимулом до безперервного підвищення виробничо-технічної кваліфікації. На кожному ступені навчання перед вихованцем відкривалася найближча перспектива його зростання, нові можливості застосування своїх творчих сил на виробництві. Така система виробничого навчання за проєктним методом була практичним вираженням педагогічних ідей зарубіжних педагогів В. Джеймса, Дж. Дьюї, Г. Паркхерст, В. Кіппатрика, які проаналізовані й практично здійснені вітчизняними педагогами 20 – 30-х рр. – П. Блонським, А. Макаренком, Я. Ряппою, Я. Чепігою та ін.

Праця в той час була пов'язана з усією культурою країни. Трудове навчання у виховані неповнолітніх правопорушників було єдиним джерелом в освіті важковиховуваного суб'єкта. Тому професійне навчання і праця були обов'язковим для всіх вихованців. У виправних установах неповнолітні набували професії токаря, слюсаря, фрезерувальника. Для їхнього навчання використовувалися програми ремісничих училищ, шкіл механізації сільського господарства та ін.

Як уже зазначали раніше, діти працювали в спеціально пристосованих для виробничої праці аудиторіях (майстерні, лабораторії). Діти поставали в якості експериментатора. У кожній майстерні був присутній учитель, викладач, вихователь – фахівець з того чи того предмета. Але він був лише інструктором. Головну роль у навчанні було відведено дітям-експериментаторам, які вивчали та оволодівали знаннями, навичками, уміннями. До допомоги інструктора учень звертався лише тоді, коли самостійний шлях ставав не під силу.

Щодня після практичних і лабораторних занять улаштовувався колективний урок для кожного класу, на якому підбивалися підсумки про виконану роботу за день, тиждень, місяць. А для того, щоб учень міг самостійно орієнтуватися в опрацьованому матеріалі, був уведений графічний метод контролю роботи – картки.

При виробничому навчанні для обліку виконаної роботи використовували три форми карток. Перша форма – лабораторна картка (картка відвідування навчальних кімнат (див. табл. 3.8)), на якій вихованець під керівництвом інструктора у відповідному кабінеті відзначав свої досягнення за тиждень. Друга форма – індивідуальна картка (див. табл. 3.9), по якій учень самостійно вів облік обсягу виконаної роботи. Третя форма картки – облікова картка всього класу (колективна картка (див. табл. 3.10)), що давала можливість урахувати загальну кількість одиниць роботи, виконаних кожним учнем цього класу за кожний тиждень [680, с. 21 – 25; 868, с. 52 – 53].

Таблиця 3.8

**Картка відвідування навчальних кімнат
(лабораторій, майстерень, класних кімнат)**

№	Кабінет №	1		2		3		4	
	Місяць: _____	Самостійна праця	Лекція	Самостійна праця	Лекція	Самостійна праця	Лекція	Самостійна праця	Лекція
	Ім'я та прізвище:								
1.	...								
2.	...								

Таблиця 3.9

Картка індивідуальна

Ім'я:		Колектив		№ підряду	Початок роботи:		Число тижн.	Число днів
		Група	Вік		Кінець роботи:			
Предмети	Прир.	Фіз.	Мат.	Крас- знав.	Сусп.	Укр. мова	Рос. мова	Нім. мова
№ тижня (1-й, 2-й, 3-й, 4-й)								

Картка колективна

Пред-мет:	Група	Підряд: 1										Інструктор: _____									
№	Ім'я	1-й тиждень					2-й тиждень					3-й тиждень					4-й тиждень				
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1.	...																				
2.	...																				
3.	...																				

Крім організації загальної освіти, виробничого навчання та трудової справи у виправних колоніях України в етап дослідження 20 – 30-ті рр. ХХ ст., вагоме значення мало побудова позакласної роботи з неповнолітніми правопорушниками, центральним питанням якої було врегулювання внутрішньокolleктивних відносин у колонії. Ряд вітчизняних педагогів (С. Ананьїн, Г. Гринько, А. Макаренко, Я. Ряппо та ін.) розробили методику організації дитячого колективу, за якою вихованці об'єднувалися в загони в 10 – 15 осіб. Отже, при організації позакласної роботи навчального закладу або виправної колонії зберігався принцип дальтонівського лабораторного плану – розподіл дітей на групи (класи, загони, відділення тощо).

Проблема самоврядування та її успішне рішення було характерною ознакою активного (прагматичного) виховання дітей, при якому остаточні рішення щодо організації дозвілєвої діяльності, вирішення побутових питань життя колективу та ін. здійснювали самі вихованці дитячих установ. Приклад такого самоврядування наведемо на рис. 3.3 [957, с. 189].

Загони були організовані за виробничим принципом, тобто до складу загону входили вихованці, які працювали разом на виробництві. Кожен загін мав свою спальню й певне місце в їдальні. У загоні були вихованці різного віку, і це давало можливість організовувати вплив старших за віком дітей на молодших. Над новачками зазвичай брали шефство. Шеф знайомив нового вихованця з життям у колонії, її порядками, був його близьким товаришем і ніс відповідальність за його поведінку [667, с. 6]. Було визначено, що чим складніша структура дитячого колективу (а за умови різновікового комплектування груп і розподілу вихованців однієї групи в кількох суміжних класах структура колективу дійсно ускладнювалася), тим більше рівень спілкування між його членами, більше переплетень і взаємних проникнень різних формальних і неформальних груп. Збільшувалось спілкування між вихованцями, сприяючи інтенсивному розвитку особистості.

На чолі загону стояв командир, обраний та рекомендований рішенням усього загону, а остаточно стверджували названу кандидатуру на загальних зборах дитячої установи. Зазвичай у командира був помічник. Командири загонів складали Раду командирів, а вищим органом правління були загальні збори.

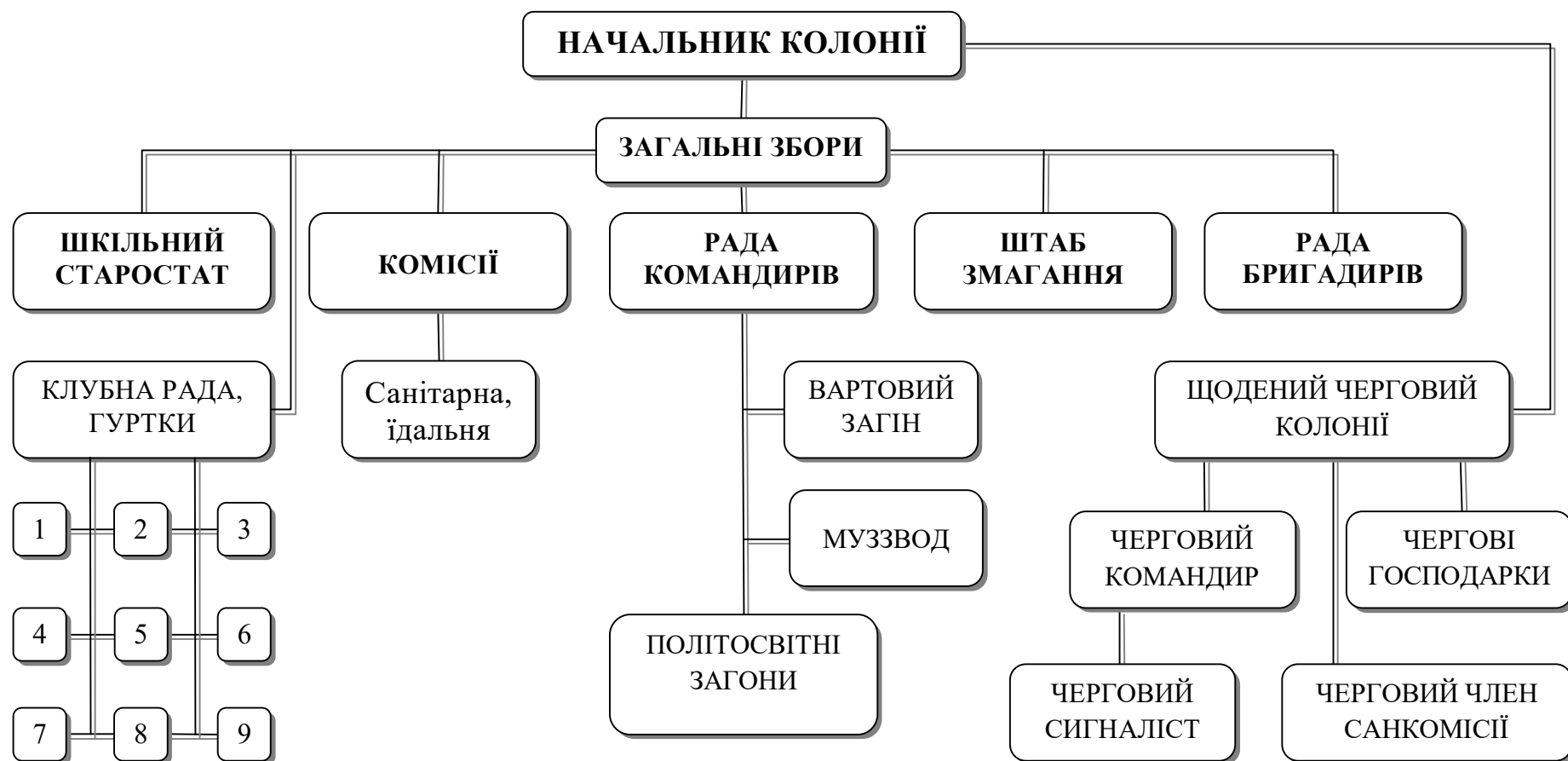

Рис. 3.3. Структура органів самоврядування дитячого колективу у виправних установах України 20 – 30-х рр. XX ст. (за прикладом самоврядування колонії ім. Ф. Е. Дзержинського)

Дітям ставилися «перспективні цілі», які з часом поступово ускладнювалися. Ідея цього була в перенавчанні від задоволення особистих потреб до виконання обов'язку перед колективом. Відповідно до цього висували низку перспектив: близькі, середні й далекі.

Близькими перспективами служили: відвідування кіно, театру, концерту, заняття у гуртку, участь у самодіяльності, спортивних змаганнях, виконання й перевиконання норми на виробництві. Середні перспективи становили участь у демонстраціях, святкуванні ювілейних дат, святкуванні закінчення й початку навчального року та ін. Далека перспектива була пов'язана з майбутнім країни, її рухом уперед та її успіхами. У прагненні до досягнення таких цілей зростав і зміцнювався колектив вихованців [667, с. 6].

Форми самоврядування визначали самі діти. Усі важливі питання, пов'язані безпосередньо з життям дитячої виправної установи, вирішувалися на зборах, які підтримувалися педагогічним колективом. Головою на загальних зборах призначали секретаря Ради командирів, який і керував зборами.

Зміст загальних зборів у колоніях був дуже різноманітним. Зазвичай обговорювали питання навчальної роботи, виробництва, роботи гуртків, розподіл занять, питання про одяг, їжу, поведінку окремих вихованців. Будь-яка дитина могла виступити на зборах і порушити питання, що цікавило її особисто [667, с. 20].

На зборах часто обговорювали дотримання дисципліни вихованців. Приділяли увагу окремим випадкам порушення режиму колонії. Доволі часто прямо й відкрито обговорювалися проступки дітей. Вихованці колонії, не приховуючи антидисциплінарних вчинків своїх товаришів, боролися з фактами аморальної поведінки в колективі. У результаті чого неповнолітні свідомо ставилися до необхідності дотримання зразкової поведінки.

Згуртований колектив вихованців цілком усвідомлював свої виховні функції щодо кожного члена колективу та з успіхом їх здійснював. Якщо в загоні що-небудь траплялося, то відповідальність за це ніс весь загін. Якщо вихованець запізнювався на навчання, до майстерні, то в рапорті зазначали, що такий-то загін спізнюється. І тоді загін висував вимоги до дитини, яка знехтувала інтересами колективу. Іноді командир загону ніс особисту відповідальність за якусь провину в загоні, а винний вихованець залишався безкарним: командир був винен у тому, що не зміг забезпечити порядок у загоні [Там само, с. 29].

Дозвіллєва діяльність у виправних установах мала елементи патріотичного, військового, фізичного виховання, організацію гуртків, художню самодіяльність, що заздальгідь мало взаємозв'язок між собою.

У виправних закладах проводилася різноманітна військово-спортивна робота, серед якої займали своє місце військові та фізкультурно-оздоровчі ігри. Популярними серед них були футбол, волейбол, крокет, гандбол і горлет, шахи та шашки. Навіть у зимову пору року вихованці активно проводили вільний від навчання та праці час на свіжому повітрі,

захоплювалися ковзанками, лижами, хокеєм. Значення фізичного виховання дітей і молоді як складника всебічного розвитку людини передбачало створення відповідних санітарно-гігієнічних умов, додержання правильного режиму життя й харчування, використання природних чинників, організацію відпочинку, заняття гімнастикою, акробатикою, плаванням. Великого значення педагоги надавали естетичному оформленню різних видів фізичного виховання і масової фізкультурно-спортивної роботи [40, с. 315].

У багатьох колоніях того часу було введено низку елементів, запозичених з військового побуту: форма одягу, сигнали, рапорти, чергування та ін. Дітей привчали правильно марширувати, проявляти повагу до прапора колонії. Це формувало моральне обличчя вихованців – у них виховувалися дисциплінованість, організованість, підтягнутість, витривалість, сміливість і багато інших позитивних якостей. Елементи воєнізації були захоплювальною грою для неповнолітніх і сприяли згуртуванню та зміцненню їхнього колективу.

Велике значення в соціальному вихованні мала свідомо дисципліна дітей. Серед методів дисциплінування поширеними були: переконання, пояснення, громадська думка, авторитет старших, приклад педагогів і батьків, добрі традиції виправних установ, чіткий режим і внутрішній розпорядок, різні форми морального заохочення й покарання [40, с. 315].

Новаторством у вихованні неповнолітніх правопорушників став перегляд кінофільмів. Ставлення до кіно самих позбавлених волі було двояким. Перші підтримували всі заходи, спрямовані на впорядкування і зміцнення змісту роботи екрана, інші – категорія глядачів, яка прагнула до легкого, розважального та авантюрно-пригодницького репертуару. Так чи так педагогічно продуманий відбір кінострічок та їх обговорення сприяли вихованню в дітей почуття національної гордості, позитивних моральних якостей. З метою ідейно-політичного виховання показували багато фільмів, присвячених найважливішим політичними подіями того часу. Найбільш поширеними кінокартинами були «Броненосець Потьомкін» (1925 р.) і «Чапаєв» (1934 р.) [667, с. 58].

Діяльність певного комплексу гуртків була підпорядкована завданню політехнічного та патріотичного розвитку неповнолітніх. Крім того, ці гуртки відкривали широкий простір для творчого розвитку вихованців, їхніх інтересів, схильностей, збагачення світогляду та життєвого досвіду.

Зазвичай гуртки в колоніях працювали систематично за чітко розробленим планом. Для досягнення плідотної роботи в технічних гуртках було організоване постачання всіх необхідних інструментів, матеріалу та обладнання. Були поширені арктичний, біологічний, гурток вишивання, драматичний, духовний, літературний, музичний, фізкультурний, хореографічний, хоровий, художній та багато ін.

Крім того, організації позашкільної роботи у виправних установах України сприяла загальноновизнана «Вікторина». У цій листівці актив колоній поміщав різні питання, завдання, ребуси, картинки та ін., що було

спрямовано на розвиток пам'яті вихованців, їхньої швидкості міркування, кмітливості [540, с. 68 – 69].

У системі виховно-трудових колоній України, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., набуває своєї популярності показ художніх талантів. Це одна з форм виховної роботи, котра зобов'язана своєю появою А. Макаренку. Займаючи посаду помічника начальника Відділу трудколоній НКВС (починаючи з 1935 р.), він поширив наявну в колонії ім. Горького, а потім і в колонії ім. Держинського художньо-просвітницьку роботу на всі установи для неповнолітніх в Україні [1, с. 56.].

З проведених серед дитячих установ творчих конкурсів маємо назвати Олімпіаду художніх показів, яка пройшла у Київському театрі опери та балету (1936 р.). У присутності керівників компартії та уряду України С. Косіора, В. Затонського та ін. відбувся грандіозний концерт, учасниками якого були вихованці трудколоній НКВС [1, с. 56]. Учасники виконували народні танці: український гопак, лезгинку, матроський танець, російську пляску. Журі конкурсу відзначило гопак як найкращий номер 1-ї трудової колонії (колонія ім. Держинського) [667, с. 62, с. 63]. Інший приклад – спільний дитячий хор 1 та 2 трудових колоній НКВС УРСР, який отримав високу оцінку журі конкурсу: «Виступ об'єднаного хору двох трудколоній НКВС 12.VI 1936 р. відзначався м'якістю загального звучання хору і вмінням учасників його тепло і виразно співати ансамблем. В цьому співі відчувалося, що в порівнянні з іншими хорами на олімпіаді український хор володіє кращими голосами і багатим природним музичним чуттям виконавців» [667, с. 63].

Участь у художній самодіяльності була процесом морального виховання особистості та її духовного вдосконалення. Художня самодіяльність неповнолітніх у виправних установах сприяла їхньому культурному зростанню, допомагала виробити творче ставлення до праці та обраної професії, що було в контексті соціального виховання 20 – 30-х рр. минулого століття.

Статеве і гігієнічне виховання в українських колоніях мало деякі недоліки у своєму розвитку й непродуманий характер. Педагоги мало приділяли уваги роз'яснювальній роботі щодо спілкування хлопчиків і дівчаток. Не було контролю й обмеження в спілкуванні дітей протилежної статі в позаурочний час [540, с. 68 – 69].

Поряд із загальними принципами, на базі яких будувалася виховна робота з дитячими колективами зразково-показових установ по всій Україні на етапі дослідження 20 – 30-х рр., кожне з них мало свої окремі особливості, наприклад, основою життя дитячого колективу в А. Макаренка в колонії ім. Держинського була продуктивна праця (промислове виробництво). Виробнича діяльність цієї колонії нагадувала невеличкий завод з усіма його складниками: виробничий план, різноманітні відділи виробництва. Було навіть своє конструкторське бюро.

Особливістю виховної системи колонії ім. Ф. Дзержинського був її напіввійськовий тип самоврядування дитячого колективу. Єдність вимог – невід’ємна умова забезпечення режиму в колонії. Більше того, встановлених вимог дисципліни повинні були однаково дотримуватися педагогічний та адміністративний персонал колонії. Така побудова й організація колективної роботи з неповнолітніми дозволили А. Макаренку вирішувати складні управлінські завдання. Постановка внутрішніх зв’язків між такими компонентами соціально-освітньої діяльності, як навчання, виробництво, побут, самообслуговування, суспільне життя та багато іншого, реально забезпечувало ефективне самоврядування в колонії.

Колонія ім. Ф. Дзержинського була навчально-виховним закладом особливого типу. Певна ізоляція від соціального середовища, відсутність сімейного впливу та вільного спілкування, спільний побут, цілодобове перебування в колі одних і тих же людей – усе це робило колектив цієї установи головним і єдиним для вихованців, а його цінності, потреби, закони, традиції – домінантними [465, с. 68 – 70]. Разом з тим А. Макаренко завжди прагнув використовувати елементи гри, елементи зовнішньої і внутрішньої естетики: культури слова, належне ставлення один до одного, до інших людей, трудових обов’язків, результатів праці та ін.

Створення оптимістичної атмосфери в дитячому колективі Одеської школи-колонії дозволяло подолати тяжке матеріальне становище цієї установи, важкі характери дітей, їхній негативний соціальний досвід минулого. Педагоги активно використовували гру як засіб педагогічного впливу на неповнолітніх. Дуже характерною для Одеської колонії була втілена в життя ідея її керівників С. Рівеса та М. Шульмана – ідея організації дитячої радості. Ці педагоги всю свою ініціативу і творчість віддали тому, щоб зробити духовно розвинутим, яскраво-барвистим життя колективу. Педагоги знайшли прийоми, що допомагали зробити важку працю привабливою для дітей, проводили святкові заходи, ставили фантастичні казки-феєрії, учасниками яких були всі діти, прагнули вносити дух творчості і змагання в багатогранне життя колективу, підхоплювали і заохочували всяку корисну ініціативу дітей, спрямовану на вдосконалення їхнього життя [727, с. 42 – 43].

В Одеській школі-колонії, як і в колонії ім. Дзержинського, усі питання організації життя, побуту й діяльності вирішували діти. Дорослі, які вважали себе членами колективу, рівними в правах з дітьми, висловлювали лише свою думку щодо тих чи тих проблем у житті колективу, які потребують вирішення. Тут організаційна структура дитячого колективу зазвичай задавалась дорослими, складалася значною мірою стихійно. Спочатку із загальної маси викристалізувалися «гуртки» – групи дітей, які брали на себе ті чи ті функції в колективі (до прикладу, гурток чорноробів узяв на себе прибирання приміщень і території). Потім діти дійшли думки (не без допомоги педагогів), що низку функцій у колективі повинні виконувати всі

діти. У результаті утворилися так звані патрулі, які організовували побут колоній та у своїй сукупності утворювали «легіон» [727, с. 43].

Дитяча колонія імені В. Короленка (Полтавського округу) мала досить розвинену систему самоврядування вихованців. До її структури входили організаційний комітет (чисельністю 7 осіб) як глава дитячого самоврядування і підструктури оргкомітету: господарська комісія (7 осіб), комісія за білизною (5 осіб), санітарна комісія (5 осіб), бібліотечна комісія (7 осіб), редакційна комісія (5 осіб). Крім того, до дитячого самоврядування входили керівні органи гуртків (3 представники з кожного), класний комітет (3 особи) і правління клубу (7 осіб). Кожен представлений загін самоврядування і, зокрема, оргкомітет, обирали загальними зборами терміном на один триместр.

З метою покращення організації робіт весь колектив був розбитий на робочі загони. Усього загонів було вісім (три загони дівчаток і п'ять загонів хлопчиків). Кожен загін мав свого старосту, призначеного оргкомітетом на тиждень. В обов'язки старости входило отримання й здача інструменту, організація роботи всередині загону, ведення обліку роботи, який заповнювався в кінці робочого у звітний бланк і передавався звіту загальним зборам.

Якщо підрахувати кількість дітей, зайнятих в органах самоврядування колонії з певними обов'язками, то 50% від усіх дітей колонії і практично кожен з вихованців (80 – 90% від усього числа дітей) було задіяно на певній посаді в органах самоврядування протягом року [302; 303].

Наведена форма дитячого самоврядування була відмінною рисою виправної колонії ім. В. Короленка. В іншому – організація навчання, виробничої праці, дозвілля й багато іншого мало чим відрізнялися від описаної вище моделі виховання.

Досвід всіх цих установ багато в чому випереджав масову практику виховання, давав можливість перевірити на ділі багато з цікавих ідей колективного виховання, переконатися в істинності одних, відкинути інші, розширити коло педагогічних методів виправлення протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників. Виокремити ті педагогічні методи, які слід було поширити на масову школу [727, с. 44].

Завершуючи аналіз освітньо-виховної роботи із неповнолітніми правопорушниками на етапі дослідження 20 – 30-х рр. ХХ ст., зазначимо, що вітчизняні педагоги витлумачили американські методи освіти як найбільш продуктивні засоби організації освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників, що відповідало вимогам народної освіти України в той час. Прагматична педагогіка та її складник – метод проєктів, розроблений за напрямом трудової та колективної педагогіки, відповідали вимогам єдиної трудової школи, формували певний обсяг знань для учнів, забезпечували здійснення процесу виробничого навчання.

Спираючись на постулат Дж. Дьюї про те, що істинними знаннями є лише ті, що дають змогу пристосовувати власні цілі й завдання до реальних

умов життя, творці освітньої системи України 20 – 30-х рр. стверджували, що лише професійно-технічна та спеціальна вища школи можуть претендувати на справжні знання. Освітня система України після 1917 р. була спрямована на відмову «атавізмів буржуазної філософії та буржуазної словесної школи», зосередилась на організації технічної творчості, здобутті дітьми основ математичних, природничих, соціально-економічних та інших знань, корисних для загального трудового життя. У зв'язку з цим усі без винятку проблеми освіти й виховання вирішувалися в процесі виробництва та трудової педагогіки. У такий спосіб передбачалося досягнення шкільного зв'язку школи з життям. Вихованці такої школи мусили не лише готуватися, але й брати безпосередню участь у промисловому та сільськогосподарському виробництві, набувати необхідних професійних якостей, умінь і навичок з певної трудової професії [449, с. 441].

Спеціалізованим дитячим установам припадало, по-перше, здійснити загальний розвиток дитини, що було покладено соцвихом, остаточно сформувати її світогляд; по-друге, дати своєму вихованцеві всі знання й уміння, необхідні кваліфікованому робітнику. В ідеалі установа мала випустити людину, озброєну для боротьби за існування, з ясним розумінням роду й об'єкта її діяльності, місця та значення в загальній творчій праці людства та в обраній нею спеціальній галузі промисловості [449, с. 441].

Отже, пріоритет було віддано спільному трудовому вихованню. Тому вся вітчизняна система соціального виховання була спрямована на колективну роботу, при якій педагоги приділяли особливу увагу формуванню дитячого колективу в будинках-притулках, дитячих колоніях та виправно-виховних закладах для неповнолітніх правопорушників.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. у досвіді дитячих пенітенціарних закладів поступово склалася система виховання суспільно-трудової активності, яка включала діяльність неповнолітніх та органів дитячого самоврядування, їхню різнобічну суспільно корисну діяльність, участь у раціоналізаторській роботі, удосконаленні навчального й виробничого процесу. Це дозволило школі ФЗУ на той час виховати плеяду робочих нового типу – кваліфікованих фахівців, хороших працівників, активних громадських діячів.

Сутність концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників за прагматичною моделлю полягає в тому, що всі скоєні дітьми проступки опрацьовувалися ними ж у вигляді власних самостійних досліджень. Важковиховувані діти виробляли своє вивчення довілля, намічали собі певні життєві питання, аналізували свої помилки, ставили цілі до їх виправлення, складали план і шлях для їх вирішення. А це, своєю чергою, відповідало головній меті вітчизняної педагогіки досліджуваного етапу (1917 – 1938 рр.) – перевиховання у всебічно розвинену особистість – подальшого будівника суспільства.

Висновки до третього розділу

Прагматичні погляди американських та європейських педагогів високо оцінювала вітчизняна педагогічна громадськість у 20-х рр. ХХ ст. Коли в країні йшов процес створення принципово нової системи освіти й пошук нових методів її організації, багато хто з вітчизняних науковців (С. Ананьїн, Г. Гринько, Я. Ряппо, Я. Чепіга та ін.) з опорою на вже сформовану ідеологію заявили, що світоглядні позиції і соціальні ідеали західних прагматистів В. Джеймса, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера, В. Кілпатрика, Є. Коллінгса, В. Лая, Г. Паркхерст притаманні умовам, у яких опинилось українське суспільство в той час. Тому було відзначено високі заслуги зарубіжних колег у розвитку системи освіти й виховання за принципами прагматичної педагогіки.

В основі педагогічної концепції зарубіжних педагогів, лежав принцип практичного діяння людини, завдяки чому вирішувалися її проблеми побутового, морального та суспільного характеру. Педагогіка прагматизму, яка була побудована на такому принципі, спрямована на орієнтування дитини до трудового колективного виховання й навчання, була спроможна виховати повагу до суспільних інтересів колективу, праці, заради загальної мети всього суспільства.

Серед багатьох ідей і методик, розроблених за прагматичним напрямом – віннетка-план, йен-план, системи навчання за розробкою Р. Бертран (школа Бикон-Хілл), метод центру інтересів, технологія вільної праці та ін., на першому експериментально-прагматичному етапі дослідження вітчизняні педагоги 20 – 30-х рр. минулого століття надавали пріоритет методу проєктів, який характеризувався активним колективним навчанням дітей, спрямований на їхнє трудове виховання. У системі освіти УСРР метод проєктів та окремі його елементи використовували в різних формах організації навчально-виховної діяльності: шкільне навчання, трудова школа, організація самоврядування та дозвілля дітей. Метод проєктів у вітчизняній системі соцвиху був задуманий і спроектований з метою розвитку трудових навичок дітей і розглядався як один з особистісно зорієнтованих технологій навчання, що сприяв розвитку самостійності учнів, їхньої активності, побудови суб'єкт-суб'єктних взаємин між учителем і учнем/учнями, організації виробничого навчання тощо.

Отже, пріоритет було віддано спільному трудовому вихованню. Тому вся вітчизняна система соціального виховання на етапі дослідження 1917 – 1938 рр. була спрямована на колективну роботу, при якій педагоги приділяли особливу увагу формуванню дитячого колективу в будинках-притулках, дитячих колоніях та виправно-виховних закладах для неповнолітніх правопорушників.

У зв'язку з чим у цей час набуває своєї актуальності утворення та організація спеціальних закладів виховного та освітнього напрямку для

неповнолітніх правопорушників. Отже, було взято новий курс, зорієнтований на проведення гуманної політики правового і соціального захисту дитинства. Через цю систему спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників Вище керівництво держави розглядало як структуру ізоляції із застосуванням педагогічних заходів для перевиховання. Протягом 20-х рр. ХХ ст. з'являються заклади для виховання та утримання неповнолітніх правопорушників: ізолятори, розподільники, колектори, реформаторіуми, дитячі виправні будинки, притулки. А з початку 30-х рр. утворюються установи з трудовим вихованням: трудові й землеробські колонії, ремісничі притулки, виправні школи фабрично-заводського учнівства.

Спеціалізованим дитячим установам припадало, по-перше, здійснити загальний розвиток дитини, що було покладено соцвихом, остаточно сформувати її світогляд; по-друге, дати своєму вихованцеві всі знання й уміння, необхідні кваліфікованому робітнику. В ідеалі установа мала випустити людину, озброєну для боротьби за існування, з ясным розумінням роду й об'єкта її діяльності, місця і значення в загальній творчій праці людства та в обраній нею спеціальній галузі промисловості.

Організація виправлення й перевиховання засуджених у колоніях для неповнолітніх здійснювалася за допомогою низки заходів, засобів, методів і форм навчально-виховної роботи, до якої входило: шкільне та виробниче навчання; дозвілєва діяльність з елементами патріотичного, військового, фізичного виховання, організація гуртків, художньої самодіяльності, що заздалегідь мало взаємозв'язок між собою, а також організація самоврядування дитячого колективу виправної установи.

Завершуючи аналіз освітньо-виховної роботи із неповнолітніми правопорушниками етапу дослідження 20 – 30-х рр. ХХ ст., зазначимо, що вітчизняні педагоги цього етапу тлумачили американські методи освіти як найбільш продуктивні засоби організації освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників, що відповідало вимогам народної освіти України в той час. Вітчизняні педагоги етапу дослідження 20 – 30-х рр. ХХ ст. запозичили з досвіду прагматичної педагогіки такі концептуальні положення, як: зміцнення зв'язку спеціалізованих закладів для морально знівечених дітей із життям і виробництвом; розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів; формування умінь, навичок та здібностей планувати свою «навчальну» працю; система контролю і самоконтролю як засіб самовиховання; навчання, засноване на застосуванні дослідницького методу тощо.

Сутність концепції соціального виховання неповнолітніх правопорушників за прагматичною моделлю полягає в тому, що всі скоєні дітьми проступки опрацьовувалися ними ж у вигляді власних самостійних досліджень. Важковиховувані діти виробляли своє вивчення довкілля, намічали собі певні життєві питання, аналізували свої помилки, ставили цілі до їх виправлення, складали план і шлях для їх вирішення.

Прагматична педагогіка та її складник – метод проєктів, розроблений за напрямом трудової та колективної педагогіки, відповідали вимогам єдиної трудової школи, формували певний обсяг знань для учнів, забезпечували здійснення процесу виробничого навчання.

Основні результати дослідження за третім розділом монографії відображено в таких публікаціях автора: [819; 828; 832; 835; 847; 850].

РОЗДІЛ 4

СОЦІОЦЕНТРИЧНА МОДЕЛЬ ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ (1939 – 1990 рр.)

4.1. Становлення й розвиток концепції соціоцентризму у вітчизняній науці (1939 – 1990 рр.)

Без філософського обґрунтування в досліджуваній хронологічній етап (1939 – 1990 рр.) неможливо дати пояснення розвитку системи освіти, визначити становлення вітчизняної теорії та практики соціального виховання, розробити її педагогічну модель. Тому формування й розвиток нової моделі виховання необхідно розглядати в нерозривному зв'язку із соціально-економічними та політичними змінами в країні в цей період. Варто відстежити зміну суспільно-політичної думки, яка безпосередньо вплинула на розвиток української педагогіки протягом 1939 – 1990 рр.

Філософія та соціологія в цей час мали певні особливості свого розвитку, які головним чином були пов'язані зі світовою соціально-політичною ситуацією та Другою світовою війною. Усе це спонукало громадськість об'єднатися в один суспільно-соціальний механізм заради боротьби із спільним ворогом – фашистсько-німецькими загарбниками. Завдяки цьому зміцнення загальної дисципліни в суспільстві надавало можливість гармонійному розвитку колективу (робітничого, професійного, суспільного, дитячого та ін.). Кінцева мета такої роботи полягала в досягненні високої самовіддачі кожного члена соціалістичної держави – «усе на благо суспільства», що мало глибоку внутрішню переконаність у необхідності колективного інтересу. Дисципліна, яка формувалася в такому суспільстві, генерувала високий рівень політичної й моральної свідомості, культури, ідейної переконаності, відповідності ідеалам громадськості, ідеалам гуманізму, соціальному оптимізму, активної життєвої позиції. Тому задля організації виховання соціальних цінностей серед молоді вимагався комплексний підхід у системі соціально-педагогічної роботи, узгодженість усіх її ланок, причетних до виховання.

Філософська концепція, яка була покладена в основу вітчизняної соціально-педагогічної роботи всієї системи освіти країни, починаючи з Другої світової війни, мала певні особливості, спрямовані на загальну ідеологію формування єдиної соціальної цілісності держави. У 1939 – 1990 рр. у вітчизняній філософії безумовне панування мала парадигма соціоцентризму. Це так званий соціетарний підхід, коли вагоме місце має позиція соціального виміру людини, розглядається ідея втілення лише суспільних інтересів і нехтується індивідуальними інтересами. У наявних на той час соціальних, ідейно-політичних ученнях соціоцентризм поставав як монопарадигма, яка не допускала щодо себе інших ідейних альтернатив.

Соціально-філософське розуміння феномену соціоцентризму характеризується двома термінами: соціологізм і етноцентризм.

Соціологізм (від лат. *societas* – суспільство та гр. *logos* – слово, учення; англ. – *sociologism*; нім. – *soziologismus*; фр. – *sociologisme*; чеськ. – *sociologismus*) становить: по-перше, концепцію, яка стверджує першорядне і виняткове знання соціальної реальності та соціологічних методів у поясненні буття людини та її середовища; по-друге, трактування суспільства як надіндивідуальних реальностей, які існують незалежно від складників її індивідів, твердження автономії соціальної реальності щодо інших видів реальності (біологічної, психологічної, соціальної та ін.) [1003, с. 331].

Етноцентризм (від гр. *ethnos* – плем'я, народ і лат. *centrum* – центр кола; англ. – *ethnocentrism*; нім. – *ethnozentrumismus*; фр. – *ethnocentrisme*; чеськ. – *etnocentrismus*) розглядається як властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати всі явища навколишнього світу крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи (або в більш великих масштабах – народу, країни, держави), яка постає в якості якогось загального еталона [Там само, с. 429].

Соціоцентризм установлює пріоритет соціуму, культури, через що вітчизняна філософія була безпосередньо інтегрована в практику «спільної справи» – загального соціального, технічного, економічного, політичного та іншого розвитку суспільства в той час. Таке розуміння було інтегроване в сприйняття людьми того часу як один з найважливіших елементів ідеологічної моделі суспільства. Тому кожна особистість була поглинена ідеєю загальної справи всього народу, була активним учасником розвитку суспільства, через що теоретичні роздуми про місце й роль природно-біологічного чинника в сутності людини зводилися до того, що сутність людини – соціальна.

Концепція соціоцентризму у вітчизняній філософській та соціологічній науці обґрунтована в студіях таких філософів, соціологів, педагогів 1939 – 1990 рр., як Б. Багіров [55], Д. Донцов [339], В. Іванов [429], Н. Кленова [494], І. Кон [527], О. Меренков [679] та ін.

У наукових працях 1939 – 1990 рр., які були присвячені соціологічному дослідженню формування соціуму, центральною була теорія побудови колективу, його структури, підгруп.

Дослідники В. Морозов та С. Ігнатенко розвивали ідею нової форми соціальної єдності людей, яка концентрувалася в соціальному колективі. Учені стверджували, що за допомогою колективу особистість утягується в наявні соціальні відносини. Крім того, наголошували на тому, що саме в колективі відбувається найбільш повний розвиток особистості, оскільки тільки в колективі індивід отримує можливість для всебічного розвитку своїх задатків [707, с. 160]. У вітчизняній соціологічній літературі існувало багато визначень ідеології колективу, яка сформувалася протягом 1939 – 1990 рр. В. Морозов та С. Ігнатенко відзначали такі ознаки, що характеризували колектив: 1) спільність дії; 2) спільність інтересів та цілей; 3) ідейна

спільність; 4) організація, управління [707, с. 161]. Спільність інтересів була однією з основних ознак побудови соціального колективу та всієї теорії соціоцентризму взагалі. Колективний інтерес слугував чинником, що поєднував індивідів у певну соціальну групу.

Схожі погляди були й у науковця-філософа В. Іванова [429]. Дослідник був прихильником побудови трудового колективу й називав його основним осередком суспільства, який формував моральні якості людей, відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного індивіда. Трудовий колектив В. Іванов називав найважливішою ланкою тієї системи взаємозалежних колективів, яка становить суспільство. Усі інші колективи – навчальні та самодіяльні, сімейні, громадські організації – найтіснішим чином пов'язані з певним трудовим колективом, це науково-дослідні, навчальні, громадські колективи тощо [Там само, с. 4]. В. Іванов розглядав колектив як цілісний соціальний організм, що розвивається в діяльності, і представляв як сукупність індивідів, взаємопов'язаних між собою в цілісну, діючу систему [Там само, с. 10 – 11].

До числа об'єктивних умов, необхідних для формування колективу, дослідник зараховував: всезагальний, соціальний спосіб виробництва, що включав суспільну форму власності та засоби виробництва і колективістський характер виробничих відносин; певну потребу суспільства, оскільки колектив є засіб і спосіб задоволення цієї потреби тією мірою, у якій він у своїй діяльності реалізував поставлені перед ним цілі; елементи, складники «будівельного матеріалу», які першим чином визначали люди, їх певну сукупність, що акумулювала необхідні якості (вік, освіта, професія, стан здоров'я та ін.). Останньою умовою формування колективу як неодмінного складника соціоцентричної моделі суспільства була соціальна орієнтація [429, с. 17].

Дослідниця Л. Бровіна соціальну орієнтацію розуміла як процес усвідомлення соціальним суб'єктом свого місця й ролі в соціальній спільності та в суспільстві загалом, визначення свого ставлення до цієї спільності, напрями своєї діяльності. Специфіка процесу соціальної орієнтації полягала у входженні соціального суб'єкта в певну соціальну спільність, а також визначенні свого місця в ній і стійкості напрямів діяльності соціального суб'єкта. Громадські потреби вчена визначала основою у формуванні соціальної орієнтації особистості соціоцентричного типу суспільства. Згідно з урахуванням потреб та інтересів суспільства, у людини з'являлися мотиви щодо вимог суспільства. Роль мотивів у соціоцентричній орієнтації зумовлена тим, що мотив був головним моментом формування самостійності активності особистості. Мотиви визначали напрям соціальної орієнтації [180, с. 9 – 10].

Тому велике значення в становленні соціальної орієнтації мало соціальне середовище. Центральна ідея соціоцентризму розкриває сутність і моменти соціального середовища, яке оточувало людину, матеріальні, соціально-політичні та культурні умови, у яких вона перебувала. Природа

соціального середовища розкривалася тільки через діяльну сутність людини, яка виявлялася в реальних зв'язках у відносинах об'єктивної дійсності [180, с. 10].

Отже, суспільство відігравало провідну роль у становленні особистості. Особистість, як стверджував О. Красін, ставала соціально зрілою по мірі включення її в діяльність (навчальну, трудову, культурну, загальносуспільну). За допомогою діяльності відбувалось переведення суспільства в елементи внутрішньої сторони системи (в особистість), тобто процес організації цих вимог здійснювався у формі норм, ролей, цінностей, потреб [555, с. 110].

Розвиток соціального, соціоцентричного ладу породжував у кожній людині прагнення до універсальності, до повноти життя, багатостороннього та цілісного розвитку її розуму й почуттів, до появи нових людських якостей. Соціальність особистості О. Красін розглядав як певний спосіб орієнтації й організації життєдіяльності людини, виражений у соціальних здібностях, соціальній культурі й відповідальності перед усією громадськістю [Там само, с. 117].

Проблемі формування нової людини за соціоцентричним типом суспільства приділяла свою увагу дослідниця Н. Кленова. Учена підкреслювала актуальність «соціального типу особистості», що полягав насамперед у тому, що це поняття дозволяло досліджувати особистість крізь призму соціальної спільності [494, с. 17]. Абстракція, яка була в основі побудови соціоцентризму, пов'язувалася з рівнем характеристик, що чітко впливали на сферу соціальної дійсності того часу [Там само, с. 19]. Зміст поняття «соціальний тип особистості» Н. Кленова розкривала за допомогою пояснення категорії «суспільні відносини», що характеризувалися принципом відомості від індивідуального до соціального, де соціальне дослідниця розглядала як конкретну систему ідейно-суспільних відносин (соціоцентризм). Наведені визначення вихідного категоріального апарату у своєму фактичному утриманні мали принцип єдності особистості й суспільних відносин, виключно в опосередкованій формі [Там само, с. 21]. Н. Кленова визначила соціальний тип особистості як стійкий спосіб соціального буття певної соціальної спільності людей, об'єднаних в особливу типологічну групу домінантним видом привласнених громадських відносин [Там само, с. 24].

Науковець О. Меренков здійснив дослідження діалектики морального розвитку особистості, з'ясовуючи основні чинники детермінації цього процесу. Найважливішими детермінантами будь-якої людської діяльності вчений, як і його попередники (Л. Бровіна, В. Іванов, С. Ігнатенко, В. Морозов та ін.), уважав потреби та інтереси. Моральну діяльність як специфічне явище він розглянув через прояв загальних інтересів, що й зумовлювало, на його думку, моральну поведінку індивіда [679, с. 55].

Моральність особливо виокремлювалась в соціоцентричному устрої. Вона була формою забезпечення спільної життєдіяльності людей. Об'єкт

моральної потреби усвідомлено вимагав однакової поведінки від усіх членів суспільства. Суспільство, клас, соціальна група, колектив, індивід тоді ставали об'єктом моральної потреби, коли мали систему поведінки, що забезпечувала рівне включення особистості в спільну з ними соціальну діяльність (трудову, суспільно-політичну, пізнавальну, естетичну та ін.) [Там само, с. 59].

Панування суспільної власності, громадських відносин створили нові умови для всієї системи освіти держави. Це знайшло відображення в таких положеннях:

- створення об'єктивної основи становлення нового типу особистості;
- побудова якісно нового характеру всієї життєдіяльності особистості, її спрямованості в інтересах усього суспільства, усіх його членів;
- свідомий, цілеспрямований вплив на людину всієї системи економічних, політичних, ідеологічних чинників;
- докорінна зміна змісту всієї структури виховання, спрямована на формування морального обліку [555, с. 15].

Побудова моделі гармонійно злагодженого суспільства становила певні труднощі, які були пов'язані зі складністю виховання кожного окремого індивіда цього суспільства. Тут суспільство відігравало провідну роль у вихованні. Соціоцентризм розглядався як один з підходів виховання людини, коли сенс мав виключно її соціальний вимір. Формування умов соціоцентричного суспільства розглядалося в розрізі його матеріальних, духовних, моральних та ідейно-політичних цінностей. Через що впродовж 1939 – 1990 рр. у систему вітчизняної освіти активно проникає теорія управління суспільством, людьми, соціумом. Здійснюється поширення засобів масової інформації в якості пропаганди в навчанні й вихованні молодого покоління; включення громадськості у виховний процес; зростає цінність виховних функцій виробничих колективів, їх догляд, наставництво за дітьми; посилюється вплив дитячих позашкільних організацій; організація роботи з дітьми за місцем проживання та ін.

З метою формування в громадян загальноідейних цінностей, зорієнтованих на весь соціум, в основі навчання й виховання була покладена ідея формування первинного колективу, який був структурною одиницею більш масштабного колективу. Підготовка дітей до самостійного життя здійснювалася в межах первинного колективу, розвиваючи при цьому пізнавальні здібності й прагнення дітей до колективної праці, озброюючись необхідними знаннями та навичками, неповнолітні виховувалися в дусі моралі [583, с. 259 – 260].

Здійснюючи ці завдання, дитина входила до складу первинного колективу через систему адекватних до соціальних позицій і ролей. Якщо ці позиції, ролі відповідали індивідуальним особливостям дитини, то в процесі

їх реалізації дитина активно засвоювала необхідний соціальний досвід. В іншому випадку процес виховання виявлявся ускладненим [Там само, с. 261].

Процес управління колективом або вихованням через колектив складався з етапів осмислення цілей виховання, що формувалися суспільством, і переведення їх у конкретні завдання управління цим колективом: розробки програми перетворення колективу, основних напрямів його життєдіяльності, основних шляхів впливу колективу на особистість; реалізації програми за допомогою системи педагогічних методів впливу; підведення підсумків отриманих результатів [Там само, с. 264 – 265].

Управління процесом виховання через колектив з урахуванням його функцій і стадії розвитку мав можливість бути реалізованим через: а) зміну структури колективу; б) організацію діяльності дітей; в) регулювання їх спілкування між собою; г) коригування взаємин, що склалися між дітьми. Організаційна структура дитячого колективу реалізувалась таким чином: педагоги визначали в рамках загального колективу сітку, намічали систему ділових зв'язків первинних колективів, визначали ті органи дитячого колективу, які мали намір керувати ним, визначали набір тих соціальних ролей і позицій, які потім діти реалізували в рамках колективу, який їх об'єднував [Там само, с. 266 – 267]. Організовуючи дітей у колективі в рамках тієї чи тієї заданої організаційної структури, педагоги включали їх у найрізноманітнішу за своїм змістом і формами спільну діяльність, у процесі якої діти засвоювали навколишній світ і вступали в спілкування один з одним [Там само, с. 267].

Крім означеної вище моделі побудови дитячого колективу, у системі ідейно-виховної роботи вітчизняної педагогіки етапу дослідження 1939 – 1990 рр. сформувався потужний арсенал соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх, що містив методи трудового, морального, фізичного виховання, роботу органів самоврядування, систему позакласних і позашкільних занять, спільну виховну діяльність школи, сім'ї, трудових колективів тощо [16, с. 17].

З новими соціально-політичними й економічними умовами та вимогами до громадськості, через низку суспільно-політичних чинників вітчизняна педагогіка поставила нові завдання в навчально-виховній системі держави:

- першим завданням було дати молодому поколінню, у яких би школах воно не навчалось, розумове виховання й освіту;
- другим завданням – політехнічне навчання, основна ідея якого будувалася на підготовці молодого покоління до виробничої праці;
- третім завданням – фізичне виховання. Для активної участі в колективній праці всієї держави, для її захисту були потрібні фізично здорові люди;
- четвертим завданням було моральне виховання. Мораллю в цей час уважали сукупність норм, правил, породжуваних суспільним життям. Ці норми лежали в основі формування поведінки кожної людини, вони

регулювали взаємини між людьми, визначали ставлення людини до праці, до громадського майна та ін. [985, с. 33 – 34].

У питанні вирішення дитячої злочинності протягом 1939 – 1990 рр. особливу роль та значення отримало моральне виховання, через що формування правомірної свідомості серед неповнолітніх правопорушників у цей час істотно відрізняється від прагматичної концепції соціального виховання, яка існувала на попередньому етапі розвитку вітчизняної соціально-педагогічної роботи. Спираючись на ідеї трудової педагогіки, формування колективізму та патріотизму, філософська концепція соціального виховання 1939 – 1990 рр. ставила перед собою завдання сформувати моральну свідомість серед громадян та молоді того часу, засновану на політичній освіті, правовому та моральному вихованні молоді.

З таким підходом до соціоцентричного орієнтування формування моральної свідомості давало установку на колективний інтерес, спонукання порівнювати свої особисті бажання й прагнення з матеріальним і духовним благом певної соціальної групи. Моральна установка не мала нічого спільного з егоїзмом, а, навпаки, передбачала певний ступінь самопожертви [537, с. 23].

Формування моральної свідомості неодмінно включало моральні принципи виховання – чесності й добropорядності, систему певної міри ідейно-політичних і правових поглядів об'єкта виховання. Це категорія високих моральних якостей і обов'язків людини перед суспільством, а також реальна її поведінка в суспільстві, що й було покладено в основу системи соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні в 1939 – 1990 рр.

Моральність становила складне соціальне явище, єдність поглядів та поведінки. Вона закладала у свідомості дитини комплекс моральних почуттів, створювала міцне моральне кредо, суть якого полягала в тому, що людина повинна узгоджувати свої почуття й потреби з інтересами суспільства та колективу [267, с. 6].

Моральні якості особистості класифікували на основі таких моральних принципів, що мали яскраво виражений моральний зміст:

- колективізм – почуття солідарності, товариства, порядності, інтернаціоналізму та ін.;
- гуманізм – людяність, чуйність, благородство, шановне ставлення до всіх і до всього;
- громадська і трудова активність – патріотизм, принциповість, товарицькість, усвідомлення вимог цивільного та громадського обов'язку та ін. [267, с. 6].

Виходячи з поняття і змісту моральності, моральне виховання визначалося як цілеспрямований процес формування моральних принципів, ідейної переконаності і правосвідомості [267, с. 8].

Конкретними формами морального виховання було:

- формування внутрішньої й зовнішньої культури людини, за допомогою чого проходила корекція поведінки;
- формування звички дотримання правил соціального спілкування, нормальних потреб, поєднання особистих і суспільних інтересів;
- формування правосвідомості – усвідомленого ставлення до встановлених правил поведінки, правових заборон, стійке внутрішнє правове переконання та правова культура;
- формування високих ідеалів патріотизму, інтернаціоналізму й самовідданої любові до нашої Батьківщини, її престижу та інтересів [Там само].

Дуже важливим у перевихованні неповнолітніх правопорушників було формування таких рис особистості, як непримиренність до фактів аморальної поведінки, недисциплінованості й безвідповідальності, вироблення здатності успішно боротися з чужими ідеологічними впливами. Але головне в моральному вихованні було перетворення моральних уявлень в усвідомленні правил поведінки, щоб моральні й правові норми стали внутрішньою потребою кожної людини. У виховному процесі важливим був розвиток внутрішніх сил, завдяки яким неповнолітній правопорушник не міг би робити нічого поганого не тільки в присутності людей, а й тоді, коли він залишався наодинці з собою, щоб підліток утримувався від поганих вчинків не зі страху бути покараними, а з потреби доброчесного поведіння, усвідомленні правил поведінки [267, с. 10 – 11].

Отже, соціоцентрична концепція побудови соціуму та організація за таким напрямом освітньо-виховного процесу в історії розвитку вітчизняної педагогіки протягом 1939 – 1990 рр. була пов'язана з формуванням моральної особистості, пріоритетом якої стало моральне виховання. Головною ідеєю проголошено відстоювання моральної свідомості всього суспільства, спрямованого на формування загальної ідеології. У системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників, поряд із загальною системою навчально-виховного процесу (шкільне та професійно-технічне навчання, організація дозвілля та ін.), моральне виховання було пов'язане з вихованням високих моральних якостей, займало центральне місце серед громадських організацій, спеціальних виправних установ та побуту тогочасного суспільства.

4.2. Система державних і громадських організацій соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)

Часи Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) завдали значної шкоди всій освітній системі України (УРСР). Усі надбання 20 – 30-х рр. вітчизняної соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками були перекреслені. Крім розгортання військових дій на території нашої країни, це стало результатом комплексу таких взаємозалежних причин, як: масштабна

мобілізація; евакуація населення, з початком Другої світової війни переважно більша частина населення УРСР, зокрема й виправні заклади для неповнолітніх правопорушників та самі вихованці, були евакуйовані на схід та центральну територію СРСР; високий рівень смертності під час військових дій і окупації тощо. Крім того, відступаючи, нацисти залишили практично повністю зруйнованою всю соціальну, комунальну, освітню інфраструктуру. Так, лише при відступі із м. Сталіно (м. Сталіно нині Донецьк) гітлерівці повністю знищили 3 761 будинок житловою площею 1 207 470 кв. км, 113 шкіл, 62 дитячих садки, 390 магазинів. Значною мірою було втрачено довоєнний педагогічний корпус. Зруйновано систему піклування про знедолених дітей, сиріт та безпритульних. За таких умов післявоєнних злиднів та розрухи стрімко збільшилась кількість злочинів та протиправних дій, більшу частину серед яких займала дитяча злочинність. У 1948 р. правопорушення неповнолітніх становили 20% від загальної кількості вчинених злочинів [335, с. 43].

Із визволенням території сучасної України від органів влади вимагалось реорганізація всієї системи освіти (див. додаток К), відбудовування дитячих установ, налагодження шкільного навчання, виховання, соціального виховання. Особливий підхід до вирішення потребувала проблема дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності. Соціально-суспільні проблеми військового та першого післявоєнного часу висунули на перший план проблему соціального захисту неповнолітніх, до завдань якого входило:

- реорганізація мережі різних виховних установ (шкіл, дитбудинків, інтернатів та ін.);
- утворення громадських комісій, пов'язаних із влаштуванням дітей, які залишилися без батьків, та організацією їхньої соціально-педагогічної роботи;
- передбачення заходів з розвитку патронування та профілактики;
- залучення громадськості до виховання дітей та молоді [737].

До складу дитячої пенітенціарної системи України (УРСР), яка розпочала свою реорганізацію (після 1943 р.), входили: 1) спеціальні дитячі соціально-педагогічні установи спрямовані на поновлення фізичного та психологічного здоров'я дітей (лікувальні) – лікувальні та санаторні дитбудинки, які були підпорядковані Міністерству (Наркомат) охорони здоров'я дитини; 2) дитячі будинки, інтернати, школи та ін., підпорядковані Міністерству (Наркомат) освіти України (УРСР). Основна спрямованість цих дитячих установ була направлена на організацію навчання та виховання дітей і знедолених дітей (сироти, бездоглядні, безпритульні); 3) спеціальні дитячі установи, які займались соціально-педагогічною та іншою організаційно-виправною роботою з неповнолітніми правопорушниками – дитячі кімнати міліції, дитячі приймальники-розподільники, трудові та трудово-виправні колонії.

Останні (починаючи з 1943 р.) були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ України (УРСР), мали особливий дисциплінарний режим утримання та свій більш строгий апарат соціально-педагогічної роботи, що було притаманно для закладів тимчасового або тривалого утримання неповнолітніх: попередження повторного скоєння правопорушень, виправно-виховний вплив, система освіти професійного напрямку, доручення громадського впливу, патрунування та ін.

Наявність системи виправно-трудових установ для неповнолітніх мала за мету захистити малолітніх злочинців від шкідливого впливу найбільш небезпечних категорій ув'язнених, тому неповнолітні правопорушники містилися окремо від дорослих злочинців. Крім того, було забезпечено застосування до неповнолітніх правопорушників особливі, специфічні методи перевиховання, зумовлені віковими особливостями цієї категорії правопорушників [456, с. 16].

У всіх великих населених пунктах, на залізницях організовувалися дитячі приймальники, до яких направляли дітей віком до 15 років включно, а тих, кому не виповнилося 14 років, направляли через органи освіти до дитячих закладів чи віддавали в патронажні сім'ї. Діти старшого віку направлялися приймальниками-розподільниками НКВС на роботу у сфері будівництва чи сільського господарства [1219, с. 118 – 119].

Колонії для неповнолітніх приймали лише дітей, засуджених до позбавлення волі. Відділ колоній і самі колонії були підпорядковані єдиному управлінню і включені в загальну систему місць ув'язнення (МВС УРСР). Відповідно став більш суворим режим утримання засуджених. Передбачалася огорожа колоній парканами, що забезпечувало повну ізоляцію від навколишнього населення та цілодобова воєнізована охорона. Вихід неповнолітніх за межі території колонії, відрядження в різні установи та організації, пересування засуджених без супроводу категорично заборонялося. Було встановлено більш жорсткі правила внутрішнього розпорядку, побачень та ін. У період з 1939 до 1943 рр. безпритульні діти в ці колонії не надходили, а прямували до установ системи НКП і НКЗ [48, с. 20 – 21].

З огляду на скрутне становище неповнолітніх у цей період були вжиті заходи щодо скорочення застосування до підлітків кримінального покарання й заміни його заходами виховного характеру. Це знайшло відображення в Постанові РНК «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» від 15 червня 1943 р. У Постанові говорилося про те, що підлітки, які вчинили малозначні злочини, з огляду на умови воєнного часу, могли звільнятися від кримінальної відповідальності з направленням їх до спеціалізованих дитячих виховних установ (згодом вони стали спеціальними школами органів освіти і спеціальними професійно-технічними училищами) [737].

Одразу ж (15 червня 1943 р.) створюється спеціальний відділ – Відділ по боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю

(ВБДББЗ), у відання якого перейшли колонії для неповнолітніх. Тим самим виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників зосереджується в одному місці. Дитячі виправні колонії були виведені із системи загальних місць ув'язнення. Це дозволяло більш правильно організувати їхню діяльність, урахувати педагогічні вимоги й особливості виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників, регулярно узагальнювати й поширювати позитивний досвід кращих установ [48, с. 21 – 22].

У подальшому дитячі колонії вводилися з метою посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю. Призначалися для утримання в них безпритульних і бездоглядних дітей, а також дітей і підлітків, неодноразово помічених у дрібному хуліганстві та інших незначних злочинах. У таблиці 4.1 наведено перелік виправних установ для неповнолітніх правопорушників, які функціонували протягом 1939 – 1990 рр. на території України. Ці виправні заклади відіграли позитивну роль у справі боротьби з безпритульністю та злочинністю неповнолітніх у період війни, перший повоєнний час та впродовж більшої частини другої половини ХХ ст. (до 1991 року). Вони дали можливість більш диференційовано організувати виправлення різних категорій неповнолітніх правопорушників. Більше того, поява виховних колоній благотворно вплинула на судову практику в справах неповнолітніх, бо в разі скоєння неповнолітніми менш небезпечних злочинів суди отримували можливість не дотримуватися такої суворої міри кримінального покарання, як позбавлення волі [48, с. 21].

Таблиця 4.1

Перелік виправних установ для неповнолітніх правопорушників, які функціонували протягом 1939 – 1990 рр. на території України

№	Місце знаходження	Заснована/роки існування/історія функціонування
1	2	3
1	м. Стрижавка, Вінницька обл.	Заснована в 1956 р. як дитяча трудова колонія, у 1959 р. перепрофільована в колонію для дорослих
2	м. Вінниця, Вінницька обл.	Заснована в 1952 р. як дитяча трудова колонія (на базі наявного табору). У 1963 р. перепрофільована в колонію для рецидивістів
3	м. Ковель, Волинська обл.	Заснована у 1966 р. як колонія для неповнолітніх
4	м. Аполонівка, Дніпропетровська обл.	Колонія для неповнолітніх злочинців. Дата створення не встановлена. У 1961 р. перепрофільована в колонію загального режиму; у 1972 р. – колонію суворого режиму

1	2	3
5	м. Торецьк, Донецька обл.	Заснована в 1958 р. як трудова колонія для неповнолітніх. У 1960 р. перепрофільована в колонію посиленого режиму; у подальшому існувала як виправний заклад для дорослих
6	м. Маріуполь, Донецька обл.	У 1964 р. на базі місцевої колонії (№ 89) організована дитяча колонія загального режиму
7	м. Ужгород, Закарпатська обл.	Заснована в 1923 р. як чехословацька в'язниця. У 1968 р. перепрофільована в дитячу колонію посиленого режиму (один з корпусів в'язниці). У 1975 р. розформована
8	м. Вільнянськ, Запорізька обл.	Заснована в 1928 р. як дитяча колонія. Після голодомору 1933 р. перепрофільована в сільськогосподарську установу, а у 1975 р. у виправно-трудова колонію
9	м. Мелітополь, Запорізька обл.	Заснована в 1967 р. як дитяча колонія для дівчат
10	м. Біла Церква, Київська обл.	Заснована в 1945 р. У 1956 – 1960 рр. функціонувала як дитяча колонія
11	м. Гостомель, Київська обл.	Заснована в 1945 р. як дитяча колонія для безпритульних. У 1960 р. перепрофільована в колонію для дорослих суворого режиму
12	м. Дрогобич, Львівська обл.	Заснована в 1911 р. як в'язниця для дорослих (Австрійська в'язниця). Як дитяча колонія функціонувала в 1954 – 1958 рр. У подальшому перепрофільована в колонію для дорослих
13	м. Львів, Львівська обл.	Заснована в 1946 р. як дитяча колонія. У 1958 р. перепрофільоване в майстерні; у 1961 р. в колонію суворого режиму
14	м. Самбір, Львівська обл.	Заснована в 1905 р. як австрійська тюрма, починаючи з 1956 р. функціонує як дитяча колонія
15	м. Одеса, Одеська обл.	Заснована в 1944 р. на базі майстерень Одеської в'язниці. Деякий час одночасно функціонувала дитячою колонією і колонією суворого режиму
16	м. Кременчук, Полтавська обл.	Заснована в 1947 р. як пересильна в'язниця. Перепрофільована в дитячу колонію в 1952 р.
17	м. Дубно, Рівненська обл.	Заснована в 1936 р. (Польська в'язниця). У 1954 р. перепрофільована в дитячу колонію (у 1959 – 1960 рр. тимчасово розміщувалася в'язниця для дорослих)

1	2	3
18	м. Копичинці, Тернопільська обл.	Заснована в 1956 р. як дитяча колонія. У 1982 р. перепрофільована в колонію для дорослих загального режиму
19	м. Бережани, Тернопільська обл.	Заснована в 1947 р. як дитяча колонія для безпритульних. У 1956 р. перепрофільована в спеціальне профтехучилище; у 1983 р. – у колонію
20	м. Харків, Харківська обл.	Заснована в 1946 р. Як дитяча колонія функціонувала з 1949 р. по 1960 р. У подальшому перепрофільована в колонію для дорослих загального режиму
21	м. Харків, Харківська обл.	Заснована в 1927 р. як філія Харківської в'язниці. Дитячою колонією функціонувала з 1948 р по 1957 р. У подальшому перепрофільована в жіночу колонію
22	м. Подвірки, Харківська обл.	Заснована в 1923 р. як дитяча колонія. У 1926 р. об'єдналася із колонією ім. Горького
23	м. Ізяслав, Хмельницька обл.	Заснована в 1950 р. як дитяча колонія. У 1960 р. перепрофільована в колонію для дорослих особливого режиму
24	м. Умань, Черкаська обл.	Заснована в 1965 р. як дитяча колонія. У 1974 р. перепрофільована в лікувально-трудовий профілакторій (ЛТП)

Істотний недолік цих установ полягав у тому, що дитячі колонії призначалися тільки для неповнолітніх до 16-річного віку, які містилися в них до повноліття. Неповнолітні ж у віці від 16 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, підлягали направленню в загальні місця ув'язнення. Ця практика існувала до 1948 року (з перервою з 1940 по 1942 рр., коли в ці колонії направлялися всі неповнолітні у віці до 18 років, засуджені до позбавлення волі) [48, с. 20]. З 1948 р. остаточно визначилося, що в колонії для неповнолітніх повинні направлятися всі засуджені до 18-річного віку [Там смао, с. 22].

У подальшому було сформовано два види колоній для неповнолітніх: виховні й трудові колонії.

Виховні колонії були установами закритого типу й призначалися для утримання бездоглядних дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання та суворого педагогічного режиму терміном до трьох років. У виховні колонії приймалися діти віком від 11 до 17 років, які вчинили малозначні злочини, щодо яких було визначення суду про припинення кримінальної справи і направлення в колонію, а також окремі вихованці дитячих будинків, що не піддаються вихованню й потребують особливого педагогічного режиму [456, с. 69]. Виховні колонії ділилися на три види:

колонії для хлопчиків у віці від 11 до 14 років, колонії для хлопчиків у віці від 15 до 17 років і колонії для дівчаток. Термін перебування в колоніях зазвичай не перевищував трьох років [456, с. 70].

Трудові колонії для неповнолітніх були місцями ув'язнення для утримання та виховання неповнолітніх у віці до 18 років, засуджені до позбавлення волі, вирoki щодо яких набрали законної сили. Ці трудові колонії поділялися на чотири види: колонії для неповнолітніх засуджених за менш небезпечні злочини; колонії для неповнолітніх, засуджених за серйозні злочини; колонії для неповнолітніх, які погано себе поведуть у звичайних колоніях і які потребують більш суворого режиму; колонії для засуджених дівчаток. У трудових колоніях засуджені неповнолітні утримувалися до 18 років, після чого вони переводилися до виправно-трудових колоній для дорослих [456, с. 69 – 70].

У 1950 р. відділ ВБДББЗ був перейменований у відділ дитячих колоній (ВДК), а в 1965 р. – відділ трудових колоній для неповнолітніх – ВТКН.

У 1956 р. Міністерством внутрішніх справ були розроблені і прийняті спеціальні положення, що регулювали діяльність трудових виховних колоній для неповнолітніх. Спрямовані на рішуче покращення роботи колоній і засновані на критичному аналізі попередньої практики діяльності цих установ, ці принципові положення затверджували таке:

- зміцнення матеріально-технічної бази, що давало можливість підвищити рівень професійної підготовки й трудового виховання неповнолітніх правопорушників;
- політехнізацію шкільного навчання вихованців колоній, реорганізації шкіл відповідно до Закону про зміцнення зв'язку школи з життям;
- покращення організації й виховання здорового колективу вихованців, підвищення ролі їхніх самодіяльних організацій;
- підвищення ролі вихователя, учителя й майстра виробничого навчання в організації та вихованні колективу вихованців і проведенні індивідуальної виховної роботи з ними;
- прояв турботи про осіб, звільнених з колоній, вивчення їхнього способу життя і підтримка зв'язку з ними з метою запобігання вчиненню нових злочинів [48, с. 22 – 23].

Ці положення вимагали залучення громадськості до участі у виправленні противоправної поведінки неповнолітніх, примушували до розвитку всієї системи освіти країни. Труднощі, які були викликані післявоєнними умовами у відновлюваний період, спонукали на виконання педагогічної роботи, пов'язаної із запобіганням безпритульності, бездоглядності, влаштуванням дітей, а також проведенням заходів щодо боротьби з дитячою злочинністю, що покладалося на громадськість того часу. Отже, у 1956 р. на допомогу адміністрації виправно-трудових установ у справі виправлення та перевиховання неповнолітніх було вирішено поновити

практику соціально-педагогічної роботи спостережних комісій, діяльність яких поступово згасла в 30-х рр.

При вивченні історії розвитку розподільних і спостережних комісій простежується, як поступово в цих комісіях збільшувалася участь громадськості, її причетність до справи виправлення та запобігання протиправної поведінки серед дітей та молоді. В Україні Положення про спостережні комісії було затверджено Радою Міністрів УРСР 20 березня 1958 року. Згодом це положення було вдосконалене й затверджене Радою Міністрів УРСР 14 червня 1961 р. [1088, с. 34].

Аналіз Положення про комісії у справах неповнолітніх і вивчення практичної діяльності цих органів громадськості показує нам про таку ж вирішальну роль у справі соціального виховання й перевиховання неповнолітніх правопорушників, як і виправно-трудові установи. Більше того, статті 8, 10, 12 Положення Комісій про неповнолітніх УРСР говорять нам про співпрацю Комісій та спеціалізованих установ [66, с. 23 – 45].

Головна ідея комісій у справах неповнолітніх полягала в залученні громадськості до організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими, стеження за діяльністю виправно-трудових установ, розміщення й утримання засуджених за видами режиму, перевиховання засуджених на основі залучення їх до суспільно корисної праці, правильної організації праці засуджених, їхнього побуту, культурного обслуговування, виробничо-технічного та загальноосвітнього навчання і сприяння адміністрації виправно-трудових установ у проведенні цієї роботи та ін. [1088, с. 34 – 35].

Спостережні комісії створювались при виконавчих комітетах місцевих Рад, на території яких були ВТУ, а не при місцях позбавлення волі, як було раніше до 1935 р. [1088, с. 34]. Раціональна організація роботи спостережних комісій була найголовнішою умовою виконання комісією покладених на неї функцій. Комісії у справах неповнолітніх діяли в складі голови (заступник голови або секретар виконкому, заступник Голови Ради Міністрів УРСР), заступника голови, відповідального секретаря та не менше 6 членів комісії (Стаття 5, Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР). Число членів комісії встановлювалося залежно від обсягу роботи органом, що створював комісію. До складу комісії входили депутати Рад, представники профспілкових та інших громадських організацій, працівники народної освіти, професійно-технічної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, органів внутрішніх справ, культурно-освітніх та інших установ. Для організації контролю за виконанням своєї роботи в обласних, міських і районних комісіях у справах неповнолітніх вводилася посада відповідального секретаря, а при необхідності – інспектора по роботі з дітьми [66, с. 16].

На практиці зустрічалися різні форми розподілу обов'язків між членами спостережних комісій. Згідно зі ст. 12 Положення Комісій про неповнолітніх УРСР були створені такі секції: організації праці і професійно-

технічного навчання; виховної роботи і загальнообов'язкового навчання; санітарно-побутова; обліку і громадського нагляду за поведінкою в побуті і на виробництві осіб, які неодноразово судилися; надання допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні особам, звільненим з місць позбавлення волі, від заслання і вислання [1088, с. 45].

Серед завдань комісій статтею 1 Положення виділено: організацію роботи щодо запобігання бездоглядності, правопорушень неповнолітніх, влаштування дітей і підлітків та охорони їхніх прав, координацію зусиль державних органів і громадських організацій у цих питаннях, розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і здійснення контролю за умовами утримання та проведенням виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ Української РСР і спеціальних виховних установах [66, с. 7].

Визначено три головні напрями в діяльності Комісій у справах неповнолітніх: 1) організація профілактичної роботи та координація зусиль державних органів і громадських організацій, улаштування неповнолітніх і охорона їхніх прав; 2) розгляд справ про правопорушення неповнолітніх; 3) здійснення контролю за діяльністю спеціальних навчально-виховних та лікувально-виховних установ, виховних трудових колоній [375, с. 91].

Питаннями перевиховання «важких» дітей, організацією їхнього навчання й дозвілля, попередження бездоглядності та правопорушень займалися в масштабах району або міста. До цього процесу залучали широке коло державних установ, громадських організацій, а також самодіяльних об'єднань громадян.

Упродовж історії розвитку та вдосконалення соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками Положення про спостережні комісії доповнювалися, а самі Комісії «розширювалися». З метою забезпечення належних умов для виховання дітей і підлітків, що вимагали спеціального педагогічного режиму (неповнолітні правопорушники), згідно з Указом від 15 лютого 1977 р. «Про основні обов'язки і права інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх і спеціальних навчально-виховних установ по запобіганню бездоглядності і правопорушень неповнолітніх», попередження протиправної поведінки дітей та підлітків стало функційним завданням інспекцій у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх, професійно-технічних училищ, спеціальних загальноосвітніх шкіл та інших спеціалізованих закладів для дітей, які потребували особливих умов виховання [472, с. 13 – 14].

Питання організації профілактики попередження правопорушень серед неповнолітніх на етапі дослідження 1939 – 1990 рр. уважалося процесом державно-громадським, основна спрямованість якого полягала в усуненні з життя дитини причин і умов, що сприяють відхиленню в поведінці і вчиненню злочинів та інших правопорушень. Концентрацію діяльності цілих суспільних інститутів і окремих людей профілактика правопорушень

пов'язувала з навколишнім життям, відображаючи його вимоги того часу [206, с. 17]. Вона вважалась необхідною та важливою в усій системі освіти країни. Мала переважно педагогічний характер впливу на дітей та підлітків і включала заходи щодо виявлення та усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного й суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з тими підлітками, які мали відхилення в поведінці від моральних і правових норм [1055, с. 4].

Переважним напрямом профілактики правопорушень була індивідуальна форма роботи з неповнолітнім. Для її здійснення в першу чергу приділяли увагу дослідженню особистості правопорушника, як-от:: взаємини дитини з однолітками, педагогами, батьками; ставлення до праці, участь у суспільному житті; захоплення підлітка. Важливим завданням було прищеплення трудових навичок як одного з аспектів ресоціалізації, що покладалось на трудові колективи, оскільки увага колективу до набуття підлітком професії, підвищення професійного й загальноосвітнього рівня створювало сприятливі умови для того, щоб у неповнолітнього з'явився інтерес до трудових та суспільних справ колективу [1026, с. 26].

Застосування профілактики правопорушень обмежувало використання інших заходів державного врегулювання дитячої злочинності – позбавлення волі або перенаправлення неповнолітнього до спеціалізованих установ. Це обмеження відбувалося за допомогою все більш широкого застосування заходів громадського впливу й застосування примусових заходів виховного характеру. Якщо певні обставини та позитивна характеристика особистості неповнолітнього дозволяли обмежитись вироком без ужиття заходів кримінального покарання, то справу неповнолітнього про порушення правопорядку направляли до комісії у справах неповнолітніх. Усі вживані цим органом заходи впливу на неповнолітнього мали педагогічний, громадський і суто виховний характер, намагаючись тим саме використовувати для виправлення і перевиховання неповнолітніх правопорушників засоби виправно-виховного впливу попереджувального характеру та не йти шляхом виправлення противоправної поведінки через позбавлення волі.

У такому разі попередження правопорушень неповнолітніх було органічно пов'язане з підвищенням рівня виховної роботи в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних навчальних закладах та лікувально-виховних установах. Саме в цих установах (поряд з сім'єю) під впливом учителів, вихователів, колективу загалом відбувалося становлення характеру дітей і підлітків, формувалося і розвивалося їхнє моральне обличчя. Процес виховання в цих закладах був нерозривно пов'язаний з навчанням. Добра загальноосвітня підготовка, висока громадська свідомість, виховання в школі народжували почуття громадянського обов'язку, поваги до суспільства, до встановленого правопорядку й разом з тим виробляли стійкий імунітет проти негативного впливу [987, с. 14].

Визначено три напрями роботи в практиці здійснення профілактичних заходів протиправної поведінки комісіями у справах неповнолітніх:

- по-перше, улаштування дітей і підлітків та охорона їхніх прав;
- по-друге, забезпечення належного навчання, виховання й організація дозвілля дітей і підлітків;
- по-третє, координація зусиль державних органів і громадських організацій щодо попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх [1106, с. 16].

Заходи щодо попередження бездоглядності, безпритульності та правопорушень неповнолітніх поділялися на загальні, які стосувалися певного питання загалом, і більш вузькі, які охоплювали певний контингент підлітків. Загальні заходи розроблялися на основі вивчення стану бездоглядності в районі, з'ясування їхніх причин, аналізу статистичних даних з пропозиціями організаціям, установам і підприємствам щодо ліквідації недоліків за цим напрямом роботи [66, с. 24].

Деякі комісії у справах неповнолітніх розробляли свої організаційні форми боротьби з бездоглядністю та протиправною поведінкою підлітків, наприклад, у Києві, Одесі та Харкові систематично проводились районні збори батьків, на яких наукові співробітники інститутів, викладачі закладів вищої освіти читали лекції з питань виховання молодого покоління, де конкретно обговорювалися сім'ї, у яких діти виховувалися неправильно [Там само, с. 25].

В Івано-Франківській області районні комісії у справах неповнолітніх практикували проведення періодичних семінарів для батьків. Зазвичай на них запрошувалися вчителі, представники громадськості, суду і прокуратури, які виступали з доповідями на правові та педагогічні теми. Основна мета таких семінарів полягала у зверненні уваги батьків на їхні обов'язки по вихованню дітей, ознайомлення з основами педагогіки і права, на конкретних прикладах показувалося, до яких негативних наслідків може призвести бездоглядність та злочинність неповнолітніх [Там само].

Діяльність комісій щодо улаштування неповнолітніх була пов'язана з контролем за умовами виховання в сім'ї та запобіганням бездоглядності. Важливість цієї роботи визначалася тим, що 80 – 85% правопорушень неповнолітніх так чи так були пов'язані з бездоглядністю [1106, с. 16]. У загальній структурі мотивів антигромадських діянь неповнолітніх звертали на себе увагу такі їхні характеристики: помста, озлоблення (8,4%); жадібність, прагнення придбати матеріальні блага (16,9%); прагнення придбати авторитет у товаришів (19,4%); наслідування (18,9%); примусили скоювати злочин (0,9%); прагнення до пригод, чогось особливого (15,4%); чітко уявити не можна (17,8%), інше (2,4%) (статистичні дані неповнолітніх віком від 14 до 17 років) [206, с. 140].

У загальному вигляді мотиви мали такі основні ознаки: а) зникали наївно-дитячі мотиви, що займали значний відсоток серед неповнолітніх; б) збільшувалась частота поширеності інваріантних (стійких, які

організують ситуацію) мотивів, обраних у результаті самостійно прийнятого рішення; в) зростала питома вага мотивів, що виражало усвідомлений конфлікт між правопорушником та іншими людьми, суспільством; г) відзначалась значна частка взаємодіючих мотивів, багато з яких відрізняло, як і раніше, легкість прийняття і реалізації рішень щодо протиправної дії [Там само].

Тому головним напрямом здійснення профілактики правопорушень серед неповнолітніх протягом досліджуваного етапу була правильна організація їхнього дозвілля. Переважну кількість неповнолітніх, які були схильні до правопорушень, відправляли в спеціалізовані табори: військові, спортивні, трудові. Неповнолітніх влаштовували в школи, школи-інтернати, дитячі будинки, професійно-технічні училища, школи для розумово відсталих або для осіб з фізичними вадами, на роботу до підприємств і в установи, у сім'ї працюючих для встановлення опіки, піклування або усиновлення [1106, с. 17].

Направлення неповнолітніх у спеціальні виховні установи було пов'язано із здійсненням виховної роботи з боку державних організацій або установ (інтернати, будинки-інтернати, виправно-трудова колонія та ін.) і організовувалося безпосередньо Комісіями у справах неповнолітніх на державному рівні. Тому без участі представників комісії у справах неповнолітніх навчальний заклад або підприємство не мали права неповнолітнього самостійно звільняти від навчання або праці. У разі необхідності комісії мали право вносити корективи до питань, пов'язаних з діяльністю спеціальних дитячих установ або закладів, щодо влаштування дитини на роботу, направлення її на навчання, а також питання про постановку виховної роботи взагалі [752, с. 11].

Отже, характерною особливістю діяльності комісій у справах неповнолітніх були їх широкі зв'язки з різними громадськими організаціями, державними органами, керівниками підприємств, організацій, установ або фахівцями певної професії. Прикладом тому була поширена практика залучення колективів працюючих і громадських організацій до виховання неповнолітніх правопорушників. У ст. 125 ВТК УРСР з цього приводу вказувалося, що з метою сприяння адміністрації ВТУ у виправленні й перевихованні засуджених ВТУ здійснюється шефство колективів промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, культурно-виховних і навчальних закладів, а також інших державних і громадських організацій. Колективи трудящих і громадські організації очолювали шефство над ВТУ, надавали допомогу в трудовому вихованні засуджених, проведенні політико-виховної роботи, допомагали в організації професійно-технічного і загальноосвітнього навчання, а також супроводжували у трудовому і побутовому влаштуванні осіб, які звільнялися з місць позбавлення волі [1088, с. 123].

Зміст, форми і методи шефської роботи були досить різноманітними: надання допомоги ВТУ у створенні та розширенні виробничої бази,

удосконаленні виробництва, технологічних процесів, підвищенні продуктивності праці, розвиток раціоналізації та винахідництва, надання допомоги в організації професійно-технічного навчання, обладнанні кабінетів, шкіл, училищ наочним приладдям, матеріалами, літературою. Представники шефських організацій відвідували збори, засідання рад колективів засуджених, надавали допомогу їм у роботі, виступали з лекціями виховного профілю, організовували зустрічі з робітниками-новаторами, героями та ветеранами праці [Там само, с. 123 – 124].

Наведемо деякі з чисельних прикладів позитивної роботи шефів у ВТУ УРСР.

Так, одна із спостережних комісій Миколаївської області разом з представниками організацій, що шефствували над ВТУ, проводили зустрічі засуджених з колишніми в'язнями фашистських концентраційних таборів, які мали великий позитивний вплив на засуджених [1088, с. 124].

Спостережна комісія Черкаської області в 1976 р. організувала 31 зустріч засуджених з представниками шефських підприємств. Зокрема перед засудженими виступили Герой Радянського Союзу, полковник у відставці Ф. Зінченко, кавалер ордена Слави всіх ступенів, Герой Праці, бригадир розмітників Смілянського машинобудівного заводу М. Величко та ін. [Там само].

Заслугує на увагу шевська робота в Донецькій області. Там у складанні планів педагогічної роботи брали участь представники ВТУ та їхні шефи, плани погоджувалися зі спостережними комісіями й затверджувалися у ВТУ та шефських організаціях. В основу роботи було покладено принцип – «цех – загін», «підприємство – загін», наприклад, Горлівське виробниче об'єднання «Стирол» рішенням партійного комітету та завкому профспілки закріпило за кожним загonom цех комбінату. Начальники загонів разом з керівництвом цехів організовували і здійснювали виховну роботу серед засуджених. Представники цехів регулярно відвідували збори засуджених при підведенні підсумків роботи ВТУ за місяць, квартал. Вони виступали з лекціями й доповідями, проводили індивідуальні бесіди. Широко практикували наставництво: 46 кращих робітників комбінату, передовики виробництва були закріплені за засудженими, які слабо піддавалися перевихованню [Там само, с. 124 – 125].

Трудовий колектив Ворошиловградського (місто Ворошиловград – нині Луганськ) тепловозобудівного заводу також мав шефство над ВТУ. На заводі успішно працювали особи, які відбули покарання в підшефній ВТУ. За кожним неповнолітнім були закріплені досвідчені працівники для організації виховної роботи [Там само, с. 125].

Спостережні комісії Вінницької області в якості однієї із форм впливу на неповнолітніх засуджених практикували заслуховування неповнолітніх правопорушників на засіданнях комісій, у яких брали участь представники організацій шефів ВТУ [Там само, с. 125].

Серед форм шефської роботи значне місце відводилося індивідуальній роботі із засудженими. За засудженим, який важко піддавався вихованню, закріплювався шеф або шефи, які проводили постійну виховну роботу з ним. При доборі шефів важливо було враховувати їхню підготовленість, можливості в здійсненні виховного впливу. Позитивні наслідки давали підставу для закріплення шефів, які могли задовольнити прагнення та інтереси засуджених, наприклад, до засудженого, який цікавився певним видом спорту, доцільно було прикріпити спортсмена, що допомагав би йому в досягненні спортивних результатів. До засудженого, який прагнув оволодіти певною робочою професією, доцільно було прикріпити робітника – новатора виробництва тощо [Там само, с. 125 – 126].

Основна мета роботи шефів зі своїми підопічними полягала в установленні міцних довірчих взаємин з ними, а також у наданні допомоги батькам у належному виконанні єдиних зі школою й виробничими колективами вимог щодо дотримання режиму життєдіяльності, запропонованого неповнолітнім, установлення правильних стосунків у сім'ї й покращення контактів між сім'єю та школою [683, с. 2].

Особливу увагу приділяли протиалкогольній пропаганді. У цьому питанні шефу необхідно було роз'яснювати за допомогою прикладів із суспільної практики й особистого життєвого досвіду, що вживання алкоголю може викликати лише уявний успіх серед його легковажних однолітків і водночас стає серйозною перешкодою на шляху фізичного, інтелектуального й морального виховання підлітка, формування цинізму й жорстокості у вчинках. Шефу слід було прищеплювати неповнолітнім думку, що алкоголь – небезпечний ворог для пошуку справжнього місця в житті. Тому шефи повинні були докладати всіх зусиль до формування в підлітків правильного світогляду, високого культурного рівня, прагнення шукати шляхи самоствердження, ширше задовольняти духовні, а не матеріальні запити [Там само, с. 4].

Виховна робота з «важкими» підлітками передбачала прояв чуйності, повагу, такт, глибоке знання й розуміння його життя. У виховному процесі шефи прагнули уникати настирливості, не допускати надмірності повчань. При цьому розумілося, що досвідчений вихователь неодмінно повинен поєднувати тактовність зі строгістю, уважністю, вимогливістю [Там само, с. 5].

У додатку Л оформлена «Пам'ятка для шефів про порядок обліку роботи з підшефним підлітком» (на прикладі штабу об'єднання «Дзержинець» (м. Київ)), якої повинен був дотримуватись кожний «шеф» під час своєї справи.

Крім означеної шефської роботи, підприємства й заводи надавали матеріальну допомогу. Вони забезпечували пенітенціарні установи необхідним обладнанням, інструментом для майстерень, допомагали оснащувати класи технічними засобами навчання. Представники виробничих колективів брали участь у зльотах передовиків виробництва, нарадах

раціоналізаторів, у своїх виступах ділилися досвідом роботи, розповідали про життя й діяльність трудових колективів підприємств, радгоспів і колгоспів. Такі зустрічі допомагали виховувати позитивне ставлення до праці, повагу до людей праці, викликали бажання проявляти в праці активність та ініціативу [673, с. 142 – 143].

Була поширена практика закріплення окремих цехів і бригад виробничих підприємств за загонами виховних спецустанов. Заводи сприяли працевлаштуванню вихованців колоній по завершенні терміну їх відбування, налагодженню зв'язку з вищими й середніми освітніми закладами для подальшого навчання неповнолітніх.

Крім того, приділяли увагу вдосконаленню професійних якостей педагогічних колективів шкіл, інтернатів, будинків позаурочної діяльності та ін. На базі педінститутів і університетів були організовані курси підвищення кваліфікації вихователів, учителів і майстрів. Регулярно проводилися конференції та семінари з окремих питань перевиховання неповнолітніх правопорушників, лекції для педагогів і вихованців. Педагогічні інститути організовували педагогічну практику студентів у загальноосвітніх школах та спецучилищах, де вони проводили з учнями різноманітну виховну роботу [673, с. 143].

Загалом правильно організований зв'язок з громадськістю допомагав соціальному оздоровленню дітей, які перебували в конфлікті із законом. Громадськість спрямовувала свої зусилля на покращення політико-виховної роботи з неповнолітніми в школах, інтернатах, дитячих будинках, створювала необхідну базу для підвищення рівня трудового виховання та загальноосвітньої підготовки. Зв'язок з громадськістю дозволяв зберігати та розвивати наявні в дітей та підлітків позитивні взаємини і знання про суспільство, мораль, правомірну поведінку.

Свою роль відіграли Комісії у справах неповнолітніх, які чимало зробили для правильної організації соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками, належним чином забезпечували взаємозв'язки між освітніми закладами та органами громадських організацій. Сприяли здійсненню соціалізації та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників в освітніх закладах, допомагали здійсненню профілактичних заходів попередження протиправної поведінки неповнолітніх. Тим саме активно брали участь у перевихованні неповнолітніх осуджених; допомагали особам, які повернулися з місць позбавлення волі в трудовому й побутовому влаштуванні, контролювали їхню поведінку, запобігаючи цим подальше поширення рецидиву злочинів з їхнього боку; стежили за правомірністю здійснення процесу виправлення неповнолітнього правопорушника, дотриманні його прав, здійсненні законності соціально-виховної роботи в спеціалізованих установах для неповнолітніх.

4.3. Структура та зміст соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)

В умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни у воєнні та повоєнні часи особливого значення набувало виховання в молоді таких якостей особистості, як дисциплінованість, відповідальність, працьовитість, правосвідомість, патріотизм. Тому за вимогами суспільства того часу головними концептуальними положеннями соціоцентричної моделі соціального виховання (див. рис. 4.1) варто назвати: колективне виховання; прищеплення любові до праці; формування особистості за моральними принципами виховання; правове та політичне виховання. Процес перевиховання неповнолітніх засуджених у трудових колоніях відбувався через такі складники системи народної освіти: *шкільне навчання, професійно-технічна освіта, організація праці, фізичне виховання, політико-виховна та культурно-масова робота*. Цей процес характеризувався великою інтенсивністю, що забезпечувало активний педагогічний вплив на вихованців у відносно стислі терміни [439, с. 243].

Аналіз діяльності трудових колективів показує, що під безпосереднім керівництвом громадських організацій трудові колективи виконували велику й багатопланову програму щодо вдосконалення ідейно-виховної роботи. Характерною рисою науково керованого процесу ідеологічної діяльності було прагнення до максимального охоплення дітей у всіх сферах життєдіяльності, уміле поєднання ідейно-політичного, трудового й морального виховання, прагнення будувати виховну роботу на міцному соціально-економічному фундаменті, тісно пов'язувати всі виховні заходи з реальностями тогочасного життя [1001, с. 76 – 77].

Вітчизняна система соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників, сформована протягом 1939 – 1990 рр., удосконалювалася за мірою накопичення досвіду виправних колоній, інтернатних закладів та спеціалізованих установ. Досвід роботи педагогічних колективів цих закладів показує нам певну етапність здійснення процесу перевиховання неповнолітніх засуджених.

Так, на першому етапі перевиховання вивчався й проводився аналіз позитивних і негативних властивостей дитячого колективу та кожного його члена, визначалися шляхи нейтралізації негативних і посилення позитивних сторін особистості, провідні напрями, конкретні завдання і зміст роботи з вихованцями, ураховувалися при цьому специфічні умови утримання неповнолітніх у спеціальній установі [673, с. 11].

ФІЛОСОФСЬКИЙ СКЛАДНИК СОЦІОЦЕНТРИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Ідея	- підпорядкування й узгодженість інтересів особистості з інтересами суспільства та колективу.		
Концептуальні положення	- соціальна сутність людини; - провідна роль суспільства у становленні особистості; - цілеспрямований вплив системи суспільно-соціальних чинників на особистість; - пріоритет «спільної справи» задля загально-соціального, технічного, економічного, політичного розвитку суспільства; - формування загального морального обліку суспільства.		
ЦІЛЬОВИЙ СКЛАДНИК СОЦІОЦЕНТРИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Мета	- виховання моральної особистості, формування в неповнолітніх правопорушників прагнення до соціальної єдності людей, спрямованості до загальних інтересів та цінностей суспільства, непримиренність до фактів аморальної поведінки, спонукання до діяльності заради суспільного блага.		
Завдання	- формування у неповнолітніх правопорушників моральної свідомості, спрямованої на колективний інтерес; - забезпечення морального, розумового, колективного, трудового, фізичного, правового виховання неповнолітніх правопорушників; - розвиток у дітей-правопорушників пізнавальних інтересів, прагнення до колективної праці, отримання професійно-трудова знань та умінь; - організація професійно-політехнічного навчання неповнолітніх засуджених у спеціалізованих виправних установах.		
Принципи соціоцентричної педагогіки	- концентрація особистості дитини-правопорушника на інтересах суспільства; - опора на почуття солідарності, товариства, порядності, інтернаціоналізму; - людяність, чуйність, чесність, товариськість, добропорядність («моральне кредо»); - громадянська та трудова активність неповнолітніх правопорушників; - розвиток патріотизму, усвідомлення вимог цивільного та громадського обов'язку.		
Представники ідеї соціоцентризму	Б. Багіров, Д. Донцов, В. Іванов, С. Ігнатенко, Н. Кленова, І. Кон, О. Красін, О. Меренков та ін.		
Педагоги-практики	Л. Голубева, Ф. Дяченко, Г. Міньковський, В. Сухомлинський, А. Тузов та ін.		
МЕТОДИЧНИЙ СКЛАДНИК СОЦІОЦЕНТРИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Етапи реалізації соціального виховання	Зміст етапів		
I етап	- проведення соціально-педагогічної діагностики неповнолітніх правопорушників; - складання плану / програми виховної роботи; - створення дитячого колективу у виправних закладах.		
II етап	- реалізація програм соціального виховання неповнолітніх правопорушників в умовах виправного закладу.		
III етап	- корекція програм соціального виховання неповнолітніх правопорушників.		
IV етап	- контроль формування моральних, правових, громадянських якостей у неповнолітніх.		
V етап	- соціальна допомога вихованцям після звільнення з виправних закладів.		
Напрями соціального виховання	Методи соціального виховання	Засоби соціального виховання	Форми соціального виховання
- колективне; - розумове; - трудове; - фізичне; - правове; - патріотичне; - громадянське; - моральне; - художньо-естетичне.	- роз'яснення, бесіди, лекції, дискусії, консультації, агітація; - спостереження, анкетування, діагностика, експеримент; - рішення морально-правових задач, гра, змагання, доручення, заохочення, покарання, громадська думка.	- праця; - професійна підготовка до робочих професій; - спорт; - навчальна, просвітницька, юридична література; - агітаційно-політичні кінофільми, радіо; - конференції, тематичні літературні вечори, диспути; - огляди художньої творчості вихованців колоній, відвідування театрів, музеїв, виставок; - екскурсії до заводів, фабрик, комбінатів.	- індивідуальна; - групова; - масова.
РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ			
Проведення шефської роботи державними і громадськими організаціями	- проведення політико-виховної роботи; - організація трудового виховання, професійного та загальноосвітнього навчання; - забезпечення виправних установ для неповнолітніх необхідним технічним обладнанням; - укладення виробничих договорів, співробітництво із виробничими підприємствами; - закріплення окремих цехів і бригад виробничих підприємств за загонами виправних установ для неповнолітніх правопорушників; - пропаганда здорового способу життя.		
Проведення патронатної роботи ВТУ	- підготовка до звільнення та здійснення облікової роботи звільнених неповнолітніх; - видача документів (паспорту, довідки про звільнення, атестату про освіту та ін.); - забезпечення звільнених неповнолітніх вихованців предметами першої необхідності; - працевлаштування / допомога в продовженні освіти.		

Рис. 4.1. Соціоцентрична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1939 – 1990 рр.)

Зміст виховної роботи з неповнолітніми визначався на підставі їх вивчення і складання первинної характеристики. Необхідні дані про вихованця отримували під час перебування його в карантинній кімнаті та в перші дні життя в колективі. На підставі отриманих відомостей складався план виховної роботи на найближчий період. Подальше вивчення вихованців дозволяло корегувати план роботи з колективом та індивідуальну роботу з його членами. На цьому етапі починався розподіл доручень, визначалася методика індивідуальної роботи з кожним вихованцем [Там само].

На другому етапі перевиховання починалася реалізація наміченої програми виховної роботи. Під час її здійснення перебудовувалися помилкові погляди й переконання вихованців. При цьому педагоги спиралися на позитивні властивості кожного вихованця й колективу загалом [Там само, с. 11 – 12]. Виховна робота будувалася за принципами мотивації неповнолітніх до їх виправлення, спрямовувалася на подолання психологічного бар'єра, пов'язаного з недовірою неповнолітніх до персоналу спеціальної установи. Здійснювалася мотиваційна робота, спрямована на спонукання до роздумів вихованців про свою минулу поведінку, про необхідність змінити її та виправитися.

На третьому етапі перевиховання тривало здійснення програми перевихованої роботи. Але реалізація її вже проходила в умовах, коли вона була прийнята колективом та його членами, добровільним і сумлінним виконанням її вимог, дотриманні вихованцями своїх обов'язків, проявляючи при цьому самостійність і активність. Вихованці глибоко усвідомлювали мотиви виправлення – не тільки заради якнайшвидшого випуску, але й щоб більш ніколи не стати на шлях правопорушень. На цьому етапі вони починали розуміти, що для цього необхідно позбутися від поганих звичок, негативних рис характеру, помилкових поглядів і переконань, виробити в себе відсутні позитивні якості [Там само, с. 12].

На четвертому етапі перевиховання здійснювалася перевірка стійкості політичних, правових, моральних та інших якостей особистості, сформованих у спеціалізованій установі. З підготовленими до випуску вихованцями проводили спеціальну роботу з психологічної, моральної та практичної підготовки їх до майбутнього життя. Важливе значення при цьому мало місце сама процедура випуску, що сприяла формуванню почуття відповідальності у вихованців за свою поведінку в майбутньому [Там само, с. 13].

На п'ятому етапі перевиховання (уже після випуску зі спеціалізованої установи) створювалися конкретні умови щодо включення вихованця в навчання й працю, відбувалася нормалізація його відносин з батьками, педагогами, шкільним і трудовим колективами. При цьому надавалася матеріальна допомога, організовувалось педагогічне наставництво, контроль за поведінкою в школі, на роботі, побуті [673, с. 13].

Означені етапи соціально-виховної роботи мали певний взаємозв'язок і послідовність здійснення. Від педагогічного колективу вимагалось

безпосереднє дотримання встановлених правил проведення комплексу соціально-педагогічної роботи, її коригування, підбору методики і безпосередньо – здійснення самого процесу перевиховання на практиці.

Як і на попередньому етапі дослідження (1917 – 1938 рр.), у спеціалізованих установах для неповнолітніх засуджених у 1939 – 1990 рр. першочерговою необхідністю стала побудова дитячого колективу. Але його структура зазнала певних змін і містила такі елементи: первинна ланка колективу – відділення (бригада) у складі 25 – 30 вихованців; вторинний колектив – загін у складі 3 – 4 відділення; загальний колектив вихованців колонії, що містить усі відділення й загони. Ідея соціоцентризму у вихованні неповнолітніх правопорушників акцентувалася саме на побудові малої структури суспільства – колективу та колективів колонії, які створювали умови для організації соціального перевиховання шляхом виховання неповнолітнього правопорушника суспільством і в суспільстві. Тому нерозривний зв'язок виховання й навчання, який вимагав побудову мікросоціуму, був однією з основних закономірностей соціально-педагогічного впливу на неповнолітнього правопорушника.

Первинні колективи створювалися за виробничим принципом. Обирався бригадир, який відповідав і відстоював інтереси бригади. Установлювалась вихідна система зв'язків і відносин між неповнолітніми, при цьому визначалася психологічна позиція особистості кожного засудженого, а найголовніше – формувався перший досвід колективних взаємодій. Іноді структура колективу вихованців мала укрупнені відділення – поєднання відділень і одночасне закріплення за ними двох-трьох вихователів, які працювали позмінно одразу з усіма вихованцями такого відділення.

Структура побудови первинного колективу вигідно відрізнялась за організацією побутового життя, праці та навчання відділення завдяки принципу «відділення – цех – клас». Певне відділення було закріплене за вихователем, формувалось з групи вихованців, які навчались в одному класі, а також працювали і навчались певної професії в складі однієї групи, в одному цеху, в одного майстра. Така організація первинного колективу давала можливість об'єднання зусиль вихователя, учителя й майстра (цього «трикутника», як називали їх у колоніях). Їхня увага концентрувалась на певній, постійно закріпленій за ними групі й на кожному її члені, що давало кращі педагогічні результати. Однак з огляду на надмірну неоднорідність вихованців побудова первинного колективу за таким принципом не завжди й не скрізь була можливою. Тому доводилося вибирати між шкільним і виробничим принципом, віддавати перевагу одному з них залежно від конкретних умов колонії [439, с. 245].

Також залежно від місця навчання, професійної спрямованості колонії або місця роботи вихованців була практика поділу на ланки, якщо відділення займалося навчанням або працею не єдиною групою.

У більш широких масштабах формувався загін – вторинний колектив, який мав досконаліші форми самодіяльних організацій зі своєю складною

системою зв'язків і відносин. Загони створювалися також за виробничим принципом, але їх характерною відмінністю від бригад була наявність органів самоврядування: рада колективу з секціями та редакційна колегія.

Організаційне оформлення колективу вихованців виражалося в його представницьких органах, які координували всю самодіяльність вихованців і допомагали вихователям правильно керувати колективом, організовувати всі навчальні та виховні заходи, підтримувати порядок і дисципліну в колонії. Органи колективу – це своєрідна школа, у якій вихованці набували навичок організаторської та громадської роботи, переймалися свідомістю серйозності й державної ваги з організації перевихованої роботи колонії, а також почуттям відповідальності не тільки за свої дії, але й за вчинки своїх товаришів [Там само, с. 246].

Згодом досвід роботи показав, що наявний раніше інститут командирів, як це було на попередньому етапі (1917 – 1938 рр.) нашого дослідження, не в усіх організаційно-педагогічних випадках виправдовував себе. Не завжди сприяв розвитку колективності й здорового духу в роботі з вихованцями. Тому було взято курс на заміну командирів відділень радою вихованців відділення, який обирався на загальних зборах відділення з числа кращих вихованців в кількості 7 – 9 осіб [Там само, с. 246 – 247].

Колектив у колоніях організовувався й функціонував за такими принципами: у відділеннях – рада вихованців відділення і збори відділення; у загонах – рада вихованців загону та загальні збори вихованців загону; загальний соціально-організаційний орган колонії – рада вихованців колонії і загальні збори всіх вихованців колонії [Там само, с. 246].

З означеного маємо доповнити: система діючих колективів і самодіяльних організацій була б незавершеною, якщо б не було єдиного колективу колонії та обраних самодіяльних організацій цього колективу. Самодіяльні організації колонії існували як вищі щодо всіх інших самодіяльних організацій і колективів. Вони працювали під безпосереднім керівництвом начальника й політичного апарату колонії, а секції ради колективу отримували допомогу від начальників частин. Ці організації були наділені великими повноваженнями й мали більш широкий вплив на життя ув'язнених.

Така система колективів у виправно-трудовій установі (бригада, загін, колонія) і велика кількість уповноважених осіб (бригадири, культторг, члени рад колективу, особи, які працюють у секціях, та ін.) множили й робили багатшими та різноманітнішими зв'язки в загальному колективі колонії. Розвиваючи їх, установлювався взаємний контроль та взаємна відповідальність, формувалася позитивна активність засуджених.

Тому важливе теоретичне і практичне значення для процесу перевиховання мало питання про можливість зміни морально-психологічних властивостей особистості. Вітчизняна педагогіка виправлення та перевиховання противоправної поведінки неповнолітніх в означену добу спиралася на загальнолюдські природні задатки психологічного розвитку

особистості, які реалізуються й розвиваються тільки в соціальному середовищі. Ефективність процесу виправлення й перевиховання більшою мірою залежала від урахування індивідуальних особливостей вихованця, його темпераменту, рис характеру, інтересів, потреб. Досвід переконував, що ті вихованці, які легко піддавалися перевихованню, нерідко й легко поверталися до старих форм поведінки, особливо якщо вони потрапляли в колишнє несприятливе оточення. І навпаки, труднощі в перебудові поведінки особистості часто давали більший ефект міцності. Проте мали своє місце і такі випадки, коли в одних вихованців характер легко піддавався перевихованню й новоутворення зберігалось доволі довго, а в інших перебудова особистості проходила тяжко, і напрацьоване швидко зникало [673, с. 8 – 10].

Отже, одним з необхідних і важливим напрямом у процесі перевиховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній практиці етапу дослідження 1939 – 1990 рр. був процес соціально-педагогічного вивчення особистості засудженого неповнолітнього. Одночасно функціонуючи як метод педагогічного впливу, отримані результати в ході досліджень цілеспрямовано використовувалися у виховній роботі. Процес вивчення особистості відбувався за трьома етапами: а) попереднє вивчення особистості з метою підготовки індивідуального плану перевиховання; б) повсякденне вивчення особистості в процесі навчально-виховної роботи; в) спеціальне вивчення особистості вихованця з метою виявлення його готовності до випуску [Там само, с. 39].

Першочерговим завданням для вивчення особистості дитини стало отримання відомостей про її життя й поведінку до моменту направлення в спеціалізований заклад: автобіографічні дані, склад сім'ї, матеріально-побутові та житлові умови, взаємини між членами сім'ї, ставлення батьків до факту правопорушення, вчиненого неповнолітнім, його ставлення до батьків; ставлення до навчання в школі (для тих, хто навчався), до праці на виробництві (для тих, хто працював), до праці з самообслуговування; ставлення до колективу, товаришів і громадської роботи; інтереси й потреби особистості вихованця [Там само, с. 39].

Вивчення особистості неповнолітнього злочинця було спрямовано на виявлення відомостей, які характеризували його в період перебування в спеціалізованому закладі:

- спрямованість поглядів, переконань і ідеалів, їхня відповідність прийнятим у суспільстві нормам;
- розуміння мети й місця в житті, ступінь прояву зусиль для їх досягнення;
- особливості характеру (позитивні й негативні риси), інтереси, потреби, захоплення, характер їх змін за час перебування в спеціалізованому закладі, що робиться вихованцем для усунення негативних властивостей;
- емоційно-вольова сфера: домінантні психічні стани, причини їх змін, уміння контролювати свої почуття, особливо вольові прояви

особистості вихованця (активність, твердість, витримка, безвольність, суперечливість, нестриманість та ін.);

- домінантний тип темпераменту;
- характер мислення й мовлення: уміння міркувати та аргументувати, доводити, відстоювати свої погляди й переконання, критично ставитися до фактів і вчинків людей та власних міркувань, робити відповідні висновки;

- наявність у мовленні жаргону;
- ставлення вихованця до батьків, близьких і знайомих;
- які питання в родині найбільше хвилюють вихованця, хто з батьків або знайомих найбільш авторитетний для нього, чією думкою найбільше дорожить, чи підтримує зв'язок з батьками та знайомими;

- ставлення до праці на виробництві, до отримання професії: наявність трудових умінь і навичок, ставлення до заробітку, ступінь прояву працьовитості, ініціативи й самостійності в праці, ставлення до самообслуговування, до навчальних предметів виробничого циклу, задоволеність майбутньою професією, плани трудової діяльності на майбутнє;

- ставлення до навчання в школі: відвідування занять, старанність і інтерес до предметів, що вивчаються, успішність, виконання домашніх завдань, переживання успіхів і невдач у навчанні, уміння вчитися, наполегливість у подоланні труднощів;

- ставлення до позакласної виховної роботи, участь у підготовці й проведенні виховних заходів, зацікавленість політичними подіями, читання газет, журналів та художньої літератури;

- місце вихованця в колективі: участь у громадському житті, ставлення до активу й громадської думки колективу, до негативно налаштованих вихованців;

- ставлення до встановленого режиму, вимог розпорядку дня і правил поведінки, характерні порушення режиму і дисципліни, їх причини;

- ставлення до особистої та суспільної власності, ставлення до вчителів, вихователів, майстрів та інших співробітників спеціального закладу для неповнолітніх [673, с. 40 – 41].

З методів діагностики особистості неповнолітнього правопорушника, які застосовували педагогічні колективи в спеціалізованих установах, можемо назвати: спостереження, проведення бесід, анкетування, природний експеримент, вирішення морально-правових завдань та ін., серед яких найбільшу значущість мало анкетування. Воно використовувалося для вивчення морального світу вихованців, інтересів, схильностей, ставлення до людей. Питання анкети ретельно обмірковувалися й формулювалися з таким розрахунком, щоб відповіді на них містили достовірні дані [Там само, с. 44]. Приклад таких питань представлено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Анкета-питальник

№	Питання	Можлива відповідь
1	2	3
1	Чи завжди до кінця доводиш справу, за яку берешся?	так/ні
2	Чи завжди реагуєш спокійно на різкі або невдалі зауваження на свою адресу?	так/ні
3	Чи завжди говориш і дієш під впливом миттєвого настрою?	дуже часто/досить часто/ досить рідко/майже ніколи
4	Чи завжди виконуєш свої обіцянки?	так/ні
5	Чи добре володієш собою в критичних, напружених ситуаціях?	так/ні
6	Чи робиш багато що поспіхом?	так/ні
7	Чи міг би ти назвати себе цілеспрямованою людиною?	так/ні
8	Дотримуєшся чи в словах і вчинках прислів'я «Сім разів відмір, один раз відріж»?	завжди/часто/рідко/ніколи
9	Сумніваєшся ти у своїх силах і здібностях?	так/часто/іноді/ні
10	Чи легко ти захоплюєшся новою справою та чи можеш швидко охолонути до неї?	так/ні
11	Чи вмієш стримувати себе, якщо хто-небудь із співробітників училища або активістів незаслужено дорікне тебе?	так/ні
12	Чи здається тобі, що ти все ще не знайшов себе?	згоден/не згоден
13	Чи може змінюватися твоя думка про самого себе під впливом будь-яких обставин?	напевно так/досить імовірно/ малоймовірно/майже неймовірно
14	Чи важко вивести тебе з душевної рівноваги?	так/ні
15	Обговорюючи з ким-небудь важливі життєві проблеми, помічаєш ти, що власні твої погляди не цілком визначені?	часто помічаю/майже ніколи не помічаю цього
16	Чи трапляється, що якась справа так тобі набридає, що, не закінчивши її, ти берешся за нову?	часто/іноді/ніколи

Наведена вище анкета дає можливість скласти соціально-психологічну характеристику неповнолітнього, позначити його цілеспрямованість, імпульсивність, виявити ставлення до себе й товаришів.

У кожному спеціалізованому закладі для неповнолітніх заводилася особиста справа кожного вихованця, яка містила низку психолого-педагогічних характеристик дитини. Приклад такої справи/картки/характеристики ми навели в додатку М – «Психолого-педагогічна характеристика-програма учня».

Аналізуючи особистість неповнолітнього правопорушника, педагогічний колектив виправних установ стикався з різноманітністю психологічних характеристик, різними рівнями індивідуальних потреб та інтересів, моделями поведінки неповнолітніх, їхньою орієнтацією і спрямованістю. Індивідуальний аналіз кожного неповнолітнього допомагав педагогічному колективу виправної установи виявити ті чи ті особистісні соціально-психологічні деформації в поведінці підлітків. Серед таких негативних проявів поведінки найперше відстежували: а) орієнтацію на уявні, помилкові «цінності» життя й культури; б) перекручене розуміння потреб, «замикання» окремих молодих людей у вузькому світі турбот і проблем егоїстичної властивості; в) обмеженість інтересів і прагнень, однобічність і вузькість потреб; г) наявність міщанської філософії, коли особі переважно важливі матеріальні потреби; д) задоволення своїх потреб та інтересів [206, с. 138].

До інтересів дитини педагоги досліджуваного етапу (1939 – 1990 рр.) відносили: допомогу щодо господарювання (16%), зайнятість громадською роботою (3,8%), відвідування кіно, перегляд телепередач (14,7%), зайнятість у гуртках (спортивного, технічного, художнього та інших напрямів – 9,3%), читання художньої літератури (8,2%), зайнятість малюванням, музикою, колекціонуванням (3,6%), а також безглузде переведення часу (22,0%) (статистичні дані вікової категорії від 14 до 17 років) [Там само, с. 138 – 139].

Цінну інформацію про властивості особистості вихованця отримували шляхом спеціальних оцінних завдань за п'ятибальною шкалою (метод рейтингу). Учням групи роздавали спеціальні картки, у яких проти перерахованих властивостей особистості необхідно було поставити відповідну оцінку [673, с. 47 – 48].

Приклад такої картки представлено в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Картка дослідження властивості особистості дитини

Властивості особистості	Оцінка				
1	2				
Дисциплінованість	1	2	3	4	5
Старанність	1	2	3	4	5
Самостійність	1	2	3	4	5
Сумлінність	1	2	3	4	5
Відповідальність	1	2	3	4	5

Ідея була в тому, що колектив давав оцінку одному своєму товаришеві. Виставлені бали необхідно було обвести колом. Склавши виставлені членами колективу оцінки конкретної властивості й розділивши на їх кількість, отримували середню оцінку властивості особистості досліджуваного. Аналіз отриманих таким чином відомостей дозволяв до деякої міри судити про рівень розвитку тих чи тих якостей особистості вихованця [673, с. 48].

Також для виявлення кількісного вираження рівня розвитку вихованця, характеристики його властивостей використовували такий спосіб.

Усім вихованцям групи давалося завдання скласти ряди слів, які, на їхню думку, характеризували конкретну особистість. Слова розташовувались у порядку ступеня розвитку тієї чи тієї властивості особистості. Порядковий номер кожного слова в ряду був одночасно й ранговим показником. Потім обчислювали середнє арифметичне кожної властивості, наприклад, чесність випробуваного один з вихованців оцінив рангом 3, тобто поставив на третє місце, інший – 4, третій – 5, четвертий – 1. Якщо обмежитися оцінкою тільки чотирьох вихованців, то загальний ранговий показник чесності випробуваного буде: $(3 + 4 + 5 + 1) : 4 = 3,25$ [Там само].

Багато відомостей про загальний розвиток, культуру мовлення, мислення, ідейну спрямованість та інші якості вихованців отримували шляхом знайомства з їхніми літературними творами. З цією метою учням пропонували таку тематику, яка б дозволила виявити необхідні відомості («Моє улюблене заняття», «Недоліки мого характеру», «Мої плани на майбутнє», «Моя улюблена професія» та ін.). У таких творах вихованці висловлювали ставлення до свого минулого, сьогодення та майбуття, до негативних рис свого характеру й поганих звичок. Але при цьому не можна було пропонувати вихованцям теми провокаційного характеру типу «Чи можна красти?» тощо [Там само, с. 50].

Крім того, використовували: соціологічний метод, методологію соціометрії й соціологічний метод шкалювання. Останній давав п'ятибальну оцінку якості особистості: 5 – якість проявляється дуже активно й постійно; 4 – активно й часто; 3 – важко визначити; 2 – якість проявляється слабо й рідко; 1 – дуже слабо або взагалі не проявляється [Там само, с. 51].

Зібрані педагогічним колективом відомості про вихованців спеціальної установи вписувалися в зведену таблицю (див. табл. 4.4).

Показники особистості дитини

№	Прізвище та ініціали вихованця	Якості особистості і критерії							сума балів	ранг
		трудова дисципліна	наполегливість	цілеспрямованість	відповідальність	працьовитість	ощадливість	колективізм		
1	...	4	5	5	4	5	4	3	30	2
2	...	3	4	4	3	4	3	3	24	3–4
3	...	5	5	4	4	5	4	4	31	1
4	...	3	3	3	2	3	2	3	19	5
5	...	4	4	3	3	4	3	3	24	3–4

Дані таблиці давали можливість судити про особливості кожного вихованця й колективу групи загалом. Загальний бал у рядку показував місце вихованця в колективі, а сума балів характеризувала ступінь розвитку тих чи тих властивостей у всіх вихованців групи [673, с. 52].

Крім діагностичної мети, усі перераховані вище способи вивчення неповнолітніх правопорушників у спеціальній установі несли також і функцію перевиховання всього апарату соціально-педагогічного впливу на особистість неповнолітнього. Оволодіння педагогами методикою вивчення особистості вихованця дозволяло більш кваліфіковано організовувати процес його виправлення, своєчасно реагувати на відхилення в його розвитку, вносити необхідні корективи в зміст і методику виховної роботи на всіх етапах процесу перевиховання [Там само].

Для перебудови помилкових поглядів неповнолітніх вимагалась зміна їхнього найближчого оточення, розробки комплексу виховної програми неповнолітніх засуджених, організації навчання.

До структури колоній входили загальноосвітні школи, які працювали за програмою вечірніх (змінних) шкіл робітничої молоді. У цих школах зобов'язані були вчитися всі вихованці, які не мали середньої освіти. Крім середніх шкіл, вихованці, які не мали спеціальності, навчалися в ПТУ при колонії, у якому готували робітників різних спеціальностей. Після закінчення школи і ПТУ вихованцям видавалися відповідні документи, атестати, дипломи [472, с. 60].

Шкільне навчання у виправних колоніях проходило за загальнодержавними навчальними планами, програмами і методичними вказівками міністерств освіти союзних республік. Штати шкіл колоній встановлювалися як і у звичайних середніх школах.

У виправно-трудових колоніях організовувалися початкові школи в складі I – IV класів, восьмирічні школи в складі I – VIII класів і середні в складі I – X класів. Ці школи відкривалися рішенням виконкомів Рад і підпорядковувалися відповідному райвно. Школи відкривалися при наявності не менше трьох класів. Якщо для цього не було відповідних умов, організовувалось індивідуальне навчання [439, с. 277 – 278].

Комплектування навчальних класів школи в колонії здійснювалось протягом усього навчального року. Кожен засуджений відразу ж після включення його до колективу визначався до відповідного класу школи. Тим самим неповнолітнім засудженим надавалася можливість відразу ж після прибуття в колонію продовжувати навчання. А осіб, які через якісь причини не мали загальної освіти, ставили перед фактом необхідності навчання [48, с. 70 – 71].

Після закінчення 8 класів районні відділи народної освіти видавали засудженим неповнолітнім свідоцтва встановленого зразка, після закінчення 10 класів – атестат [439, с. 278], а звільненим неповнолітнім, які не мали змоги доучитись, – відповідні довідки.

Організація освіти неповнолітніх правопорушників у виправних установах становила систему знань, навичок і вмінь, якими вихованці оволодівали в процесі навчання. Ця система знань була основою для всебічного розвитку вихованців, формування в них соціалістичного світогляду, поглядів і переконань, що відповідали загальним колективним ідеям.

Освітній процес тривав два півріччя тривалістю 36 тижнів з окремо передбаченими зимовими канікулами – 10 днів. Тривалість уроку – 45 хвилин, перерви – 10 хвилин [439, с. 278]. У восьмирічних і середніх школах колоній було введено навчальний план зі скороченою сіткою годин, розробленої щодо навчального плану вечірньої школи. 17 годин на тиждень відводилося на вивчення навчальних дисциплін у школі і 4 години – на додаткові заняття та консультації [Там само, с. 243].

Побудова навчальних занять у виправно-трудових установах передбачала часту зміну складу класу, його контингенту та слабку навчальну успішність. Багато неповнолітніх, які надходили до колоній, мали тривалу перерву й відставання в навчанні. Дуже часто їхній освітній рівень не відповідав віку. Існувала певна різноманітність у складі учнів. Тому характерною особливістю навчальної роботи в школах виправно-трудових колоній було вирівнювання знань серед вихованців. З урахуванням того, що новоприбулі мали значне відставання в успішності, проводилися додаткові індивідуальні заняття та заняття з малими групами вихованців. Розроблявся окремий навчальний план, узгоджений з усім педагогічним колективом колонії.

Уроки поділялися на: а) уроки з ознайомленням учнів з новим матеріалом; б) уроки щодо закріплення знань, навичок і вмінь; в) уроки перевірки знань, навичок і вмінь; г) комбіновані уроки, які мали різні

дидактичні цілі. Пріоритетом були комбіновані заняття, які дозволяли найбільш доцільно здійснювати провідний принцип навчальної роботи у ВТУ – вчити на уроці. Це означало те, що на кожному уроці викладач повинен був вирішувати комплекс завдань: викласти новий матеріал, закріпити повідомлені раніше знання й відпрацювати нові навички та вміння, опитати деяку частину учнів і дати оцінку їхній успішності [439, с. 274].

Загальноосвітні школи для ув'язнених неповнолітніх були покликані не тільки дати знання своїм учням в обсязі того чи того класу, але й допомогти їм оволодіти практичними навичками певної спеціальності. Тому, крім шкільного навчання, загальна середня освіта забезпечувалася обов'язковим політехнічним або професійно-технічним навчанням, яке мало свою систему і специфіку організації та проходило в професійно-технічних училищах [Там само, с. 280].

При організації професійного навчання враховували: 1) профіль виробництва й обсяг навчально-матеріальної і технічної бази, тобто фактичні можливості колонії налагодити виробниче практичне навчання за певними спеціальностями й урізноманітнити вибір робітничої професії вихованцями; 2) терміни позбавлення волі за вироком суду, відповідність їх термінами навчання; 3) освітній рівень і вік осіб, які охоплюються навчанням, відповідність цих даних навчальним вимогам з підготовки до обраних професій; 4) особисте бажання вихованця отримати ту чи ту робітничу спеціальність, його ставлення до виду та обсягу професійної підготовки [Там само, с. 243].

Приклад організації навчальної роботи з виробничого навчання представлено в додатку Н як план-урок з виробничої програми навчання професії «столяр» у виправних закладах для неповнолітніх.

Навчальні плани передбачали професійну підготовку робочих професій (слюсарів і токарів по металу, столярів-меблярів, столярів-будівельників та ін.) в обсязі кваліфікації I та II розрядів. Термін навчання визначався залежно від одержуваної спеціальності і кваліфікації, наприклад, підготовка токарів по металу II розряду була розрахована на 13 місяців і два тижні з розрахунку 37 годин на тиждень. Підготовка I розряду відбувалася за половину означеного терміну. Навчання вихованців спеціальностей у всіх колоніях проводилося за програмами підготовки фахівців II розряду. При цьому термін навчання розбивався на два періоди: перший період, у якому учень отримував кваліфікацію першого розряду, і другий період, коли він навчався на другий розряд. Такий поділ мав на меті отримання неповнолітнім хоча б першого розряду, у випадку якщо правопорушник під час перебування в колонії не встигав довітися до моменту свого звільнення [48, с. 72 – 73].

Своє значення у вихованні мали перевірка й облік успішності учнів. Це зміцнювало дисципліну, виховувало наполегливість, допомагало виробленню навичок самостійної роботи. Облік успішності здійснювався у формі індивідуальної та підсумкової перевірки, зокрема використовувались спостереження та аналіз результатів практичної діяльності (табл. 4.5).

**Способи перевірки й обліку успішності неповнолітніх правопорушників
у виправно-трудових колоніях**

Перевірка	Зміст перевірки
1	2
Поточна перевірка	Здійснювалася у формі усного опитування, письмових контрольних робіт, самостійних класних і індивідуальних завдань, перевірки зошитів, а також результатів виконання практичних і лабораторних робіт. Особливості: а) перевірка й оцінка знань, навичок і вмінь повинні бути систематичними і здійснюватися на кожному занятті; б) перевірка успішності повинна бути ґрунтовною і глибокою; в) при перевірці знань, навичок і вмінь необхідно пред'являти високу вимогливість; г) оцінка, що виставляється за результатами перевірки, повинна бути справедливою
Підсумкова перевірка	Здійснювалася після відпрацювання певних розділів програми в кінці півріччя, навчального року, на випускних іспитах
Спостереження	Використовувалось при вивченні індивідуальних особливостей вихованців колонії, визначало їхню увагу та активність у ході занять, правильність і глибину знань
Аналіз результатів практичної діяльності	Застосовувалось при практичному навчанні. Оцінка знань і вмінь відбувалася на основі робіт, виконаних вихованцями колонії в навчальних майстернях, лабораторіях, у формах письмових та графічних робіт

Найбільш вагомим чинником впливу та показовим результатом діяльності процесу перевиховання неповнолітніх була успішність із загальноосвітніх і спеціальних предметів, результати виконання виробничих норм. Вивчення виробів вихованців, зроблених у майстернях, дозволяло за їх якістю судити про такі здібності особистості, як точність і акуратність у роботі, наполегливість, старанність та ін. Для оцінки рівня здібностей неповнолітніх використовували таке: вихователь, учитель, майстер на підставі вивчення результатів діяльності вихованців складав список їхніх прізвищ у порядку, який відповідав виявленому рівню їхніх здібностей. Вихованець з найбільш високими розумовими здібностями займав перше місце в так званому ряду напруженості, інші, залежно від рівня їхніх здібностей, – друге, третє, четверте і т.д. [673, с. 46].

Приклад такого списку представлено нижче (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Оцінка рівня здібностей неповнолітніх у виправних колоніях

№	Прізвище та ініціали	Здібності			
		розумові	технічні	літературні	фізичні
1	2	3	4	5	6
1	...	1	9	5	4
2	...	17	21	7	13
3	...	3	8	6	7

За таким же принципом здійснювалось оцінювання всіх навчальних предметів спеціальної установи.

Профтехнавчання проходило без відриву від виробництва. Тому існував нерозривний зв'язок навчання з трудовою діяльністю засуджених неповнолітніх. Більше того, поєднання цих двох елементів у загальній структурі соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників набувало особливої виховної сили [439, с. 280].

Адміністрація виховно-трудових установ забезпечувала залучення засуджених до суспільно корисної праці з урахуванням їхньої працездатності та спеціальності. Засуджені залучалися до праці зазвичай на підприємствах ВТК. Виробничо-господарська діяльність виховно-трудових установ була підпорядкована основному завданню – виправленню й перевихованню засуджених неповнолітніх [472, с. 60].

Крім того, характерною особливістю організації виробничої праці у виправних закладах було те, що в кожній з цих установ були свої навчально-виробничі майстерні як основна база в трудовому вихованні неповнолітніх. Основними напрямками майстерень були деревообробка та металообробка.

Деревообробка проходила за ручним (столярні роботи) і механічним виробництвом побутових виробів: стільці, столи, вікна, двері та інший меблевий інвентар широкого споживання. Металообробка також проходила в ручному (слюсарні вироби) і механічному варіанті (на токарних, фрезерних, свердлильних верстатах) і була спрямована на випуск різних господарських виробів промислового призначення: металорізальні верстати різних марок і призначення, слюсарно-монтажні інструменти, зернонавантажувачі, насоси та ін. [48, с. 76].

Вихованці колоній широко залучалися до праці на будівельних об'єктах і в підсобному господарстві, а також на роботі з самообслуговування, якому в колоніях надавали особливого значення. Вихованці самостійно виконували майже всі роботи щодо підтримання чистоти й порядку, здійснювали поточний ремонт приміщень, інвентарю та обладнання. Крім того, активно були поширені екскурсії на промислові об'єкти району або області: заводи, фабрики. Практикувалось будівництво або реконструкція різних господарсько-побутових, навчально-виробничих об'єктів, спортивних майданчиків і споруд [Там само, с. 76 – 77].

Організація колективної праці була однією з найбільш важливих форм колективної діяльності засуджених неповнолітніх. У процесі праці ув'язнений вступав у взаємодію з колективом і ставав частиною колективу. Від його праці залежали результати інших. Колектив, виходячи із загальних інтересів виконання плану, впливав на ув'язненого, примушував його виконувати вимоги колективу. Залежність результатів праці колективу від діяльності кожного ув'язненого підвищувала особисту відповідальність перед колективом, а це, своєю чергою, породжувало сумлінне ставлення до праці, почуття товарищескості, взаємодопомоги та колективізму [439, с. 178].

При дослідженні організації соціального виховання неповнолітніх правопорушників відстежується зв'язок трудової діяльності із фізичним вихованням як одного зі складників усього освітньо-виховного процесу у виправно-трудових установах етапу дослідження 1939 – 1990 рр. Фізичний розвиток неповнолітніх дозволяв полегшити і прискорити процес праці, зекономити сили, зробити працю більш продуктивною, постійно зберігати бадьорість. Тому фізичне виховання неповнолітніх було спрямовано на підвищення результативності в трудовій сфері діяльності неповнолітніх.

Крім того, фізкультурно-спортивні заходи благотворно впливали на виправлення осуджених дітей, оскільки фізичне виховання також сприяло виробленню почуття товариства, колективізму, дисциплінованості, свідомості, умінню підпорядкувати свої інтереси інтересам колективу. Фізичне виховання слугувало істотним чинником формування морального обличчя дитини, яке цілком було направлено на: зміцнення здоров'я; прищеплення звичок і навичок особистої і громадської гігієни; профілактику захворювань у місцях позбавлення волі; залучення до продуктивної праці; виховання необхідних морально-вольових якостей; сприяння організації правильного й корисного дозвілля.

Адміністрація виправно-трудових установ та педагогічний колектив створювали всі належні умови для фізичного розвитку своїх вихованців. Так, фізичне виховання засуджених у виправно-трудових установах здійснювалося таким чином: під час ранкових фізичних зарядок; під час фізичних зарядок у робочий час (виробничі зарядки); під час організації фізкультурно-спортивних змагань.

На ранкові зарядки відводилося до 20 хвилин. При гарній погоді зарядка проводилася на свіжому повітрі, а в мороз, завірюху і дощ – у гуртожитках. На зарядках з ув'язненими використовували комплекси фізичних вправ, які систематично змінювалися. Фізичні вправи зазвичай озвучувалися по радіо.

Фізичні зарядки в робочий час (виробничі зарядки) проводилися в закритих приміщеннях. Вони мали на меті зняти втому й тим самим сприяти не тільки збереженню, але й подальшому зростанню продуктивності праці. Фізичні зарядки в робочий час проводилися безпосередньо біля робочих місць після попереднього провітрювання приміщення і при відкритих

кватирках (улітку – вікнах). Зазвичай виробнича фізична зарядка також проводилася по команді, переданої по радіо.

Ранкові фізичні зарядки і фізичні зарядки в робочий час були для всіх обов'язковими, крім тих ув'язнених, яких було звільнено лікарем. Що стосується спортивних команд і фізкультурно-спортивних змагань, то участь у них була добровільна.

Так, у виправно-трудових установах створювалися різні спортивні команди: футбольні, волейбольні, баскетбольні, городки, легкоатлетичні, шахові, шашкові та ін. Заняття в командах відповідали вимогам режиму та ізоляції засуджених, умов їх розміщення, виду виправно-трудової установи. А для забезпечення фізичного виховання створювалися спеціально пристосовані для цього спортивні майданчики (футбольні, волейбольні, баскетбольні та ін. відповідно), будувалися спортивні зали, купувалися бруси, турніки й інший необхідний спортивний інвентар. Велике виховне значення мала участь самих ув'язнених у створенні матеріальної бази для спортивних занять.

Спортивні заняття проводилися у вільний від роботи та навчання час. Організовувалися змагання між окремими ув'язненими, бригадами й загонами. Практика показувала, що найкращі результати у фізичному вихованні засуджених досягалися при проведенні змагань на особисто-командну першість – з футболу, волейболу, баскетболу, гімнастики, шахів та шашок.

В організації фізкультури та спорту адміністрація виправно-трудових установ використовувала допомогу Рад колективу колонії, загонів і їх фізкультурно-спортивних секцій. Ці секції під керівництвом адміністрації організовували фізкультурно-спортивні ігри, змагання, ранкову й виробничу зарядку. Вони брали участь в обладнанні спортивних майданчиків, спортивних залів, у виготовленні й ремонті спортивного інвентарю.

Фізична культура і спорт набули великого значення у вітчизняній педагогічній практиці 1939 – 1990 рр. Фізичне виховання стало однією з найважливіших складових частин соціального виховання й усебічного розвитку неповнолітніх правопорушників, важливим завданням якого було виховання високих морально-вольових якостей. Заняття фізкультурою і спортом, участь у різних командних змаганнях сприяли викоріненню егоїзму, індивідуалізму, вихованню колективізму, звичок і навичок колективних дій, розвивали зацікавленість в успіхах колективу, ініціативність, рішучість, організованість, точність, акуратність і старанність [439, с. 196 – 201].

Крім забезпечення навчально-виробничого процесу та фізичного виховання, педагогічний персонал трудових колоній організовував позакласне дозвілля вихованців, де особливу роль відводили проведенню політико-виховної роботи. Вона посідала важливе місце в ідеології виховання неповнолітніх правопорушників етапу дослідження 1939 – 1990 рр. та займала концептуальне положення соціоцентричної моделі соціального виховання. Характерну відмінність такої форми дозвіллевої

діяльності і становило формування правосвідомості, прищеплюючи неповнолітнім необхідні навички правової культури, почуття колективізму й товариської взаємодопомоги.

Відзначимо, що в країні в цей час термін «право» виражав суспільні інтереси, формував демократію, соціальну рівність серед усіх громадян. А реалізація норм права обґрунтовувала застосування певних соціальних норм правосвідомої поведінки як ефективного засобу виховання в застосуванні до найменш свідомих громадян – неповнолітніх.

Правове виховання засуджених неповнолітніх етапу дослідження 1939 – 1990 рр. будувалося на вивченні Конституції УРСР, ролі права в суспільстві, що здійснювалось у формі лекцій, доповідей, бесід. В означений час своє застосування знайшли спеціальні радіопередачі; популярними були перегляд художніх, агітаційно-політичних і документальних фільмів; працівники суду, прокуратури та адвокатури проводили юридичні консультації; організовували вечори правових питань і відповідей. Використовували наочну форму агітації: плакати з текстами законів або витягами з них, плакати з правилами поведінки; сатиричні листки з критикою порушників порядку, ледарів, хуліганів; спеціальні статті в стінних і друкованих газетах тощо. У виправно-трудовах установах створювалися спеціальні кімнати політико-виховної роботи, у бібліотеках цілеспрямовано поширювалась популярна на той час юридична література, навчальні посібники з основ права та ін.

Наступним складником соціоцентричного виховання в досліджуваній етап вітчизняної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників є організація морально-естетичного виховання. Його сутність і основна мета полягала у формуванні в неповнолітніх потреби і здатності правильного розуміння прекрасного в дійсності – у природі, праці, суспільних відносинах і вчинках людей, мистецтві, а також формування естетичних поглядів, смаків і почуттів неповнолітнього.

Завдання естетичного виховання неповнолітніх правопорушників полягало в такому:

- виховання естетичного почуття, уміння сприймати прекрасне в природі, праці, мистецтві, у суспільному та приватному житті, виховання нетерпимості до всього потворного й вульгарного;
- подолання збочених і формування правильних естетичних поглядів, суджень і смаків;
- розвиток специфічних, естетичних і художніх знань, розуміння прекрасного в мистецтві, праці, побуті, боротьбі з «естетикою» злочинських «законів» і «традицій»;
- розвиток творчих здібностей, умінь і навичок, необхідних у житті культурної людини;
- виховання естетичних потреб, культурних запитів, любові до мистецтва і прекрасного, що сприяли переключенню енергії засуджених на корисні справи;

- виховання піднесеного естетичного ідеалу, викорінення негативних естетичних ідеалів у засуджених [439, с. 189].

Виховання в ув'язнених здатності й потреби розуміти, цінувати прекрасне та будувати життя за законами краси проводилося відповідно до основних принципів естетичного виховання, до яких належали: 1) єдність ідейно-політичного, етичного та естетичного в розвитку особистості й суспільства; 2) максимальний розвиток індивідуальних здібностей і талантів кожної людини; 3) загальність, послідовність і систематичність; 4) єдність освітніх і виховних завдань, естетичного розвитку й художньої освіти [Там само, с. 189 – 190].

За планом естетичного виховання періодично організовувалося проведення республіканських конкурсів на кращі твори вихованців колоній із живопису, графіки, літератури. У низці колоній функціонували виставки творів місцевих художників [48, с. 82]. Проводилася демонстрація кінофільмів (4 художніх і 4 хронікально-документальні фільми на місяць) за спеціально розробленою тематикою. Широко практикувалося обговорення переглянутих кінофільмів [Там само, с. 82 – 83].

Прагнучи використовувати великі можливості художньої літератури в естетичному вихованні неповнолітніх в'язнів, вихователі виправних колоній притягали до виправного процесу ресурси бібліотек, організовували в клубах читачькі конференції, тематичні літературні вечори й диспути тощо.

З 1964 р. стали проводитися періодичні огляди художньої творчості вихованців колоній. Це підвищувало інтерес засуджених до питань естетики, пробуджувало прагнення до прояву своїх можливостей і в кінцевому підсумку сприяло їхньому виправленню та перевихованню [Там само, с. 104].

Так чи так неповнолітнім правопорушникам надавалося можливість вибору форм проведення свого дозвілля та задоволення своїх культурних запитів. Педагогічний колектив дбав про те, щоб у кожному загоні з числа неповнолітніх були ініціативні, винахідливі організатори дозвілля – витівники, музиканти, танцюристи, співаки, шанувальники живопису. Творчий актив серед вихованців виступав у якості помічника в організації ідейно-політичних заходів колонії.

У контексті соціоцентричної моделі виховання політико-виховна та культурно-масова робота формувала політичну свідомість неповнолітніх ув'язнених, піднімала культурний рівень вихованців, сприяла їхньому духовному й моральному оздоровленню. Агітаційна робота допомагала перевихованню засуджених, формуванню в них наукового світогляду, розвивала патріотизм і усвідомлення свого обов'язку перед Батьківщиною. Такий напрям роботи було спрямовано на формування розуміння засудженими помилок свого минулого, усвідомлення провини перед суспільством і державою.

Проведення політико-виховних та культурно-масових заходів були закріплювальною ланкою в усій соціально-педагогічній роботі спеціалізованих установ. Отримання освіти, формування певних навичок,

умінь і знань виявились безглуздом без привчання неповнолітніх до певних цінностей суспільства.

Проте подальшим завданням, що стояло перед виправним закладом, була підготовка вихованців до життя після випуску. Рішення вимагало подолання того бар'єра, який стояв між умовами утримання вихованців у колонії та життям за її межами. Самоізоляція підлітків у виправному закладі обмежувала їхній зв'язок з навколишнім середовищем. У багатьох вихованців уявлення про життя за межами виправного закладу або колонії залишалися на рівні їхнього життєвого досвіду, що ускладнювало адаптацію після випуску [673, с. 140].

Була поширена практика дострокового звільнення. Проте вона зазвичай не сприяла повноцінному перевихованню. Навчально-виховна діяльність спеціальної установи була зорієнтована на проведення повного циклу навчально-виробничого навчання та комплексу виховних заходів. Скасований термін перебування неповнолітнього в спеціалізованій установі урізав можливості соціально-виховної роботи.

Переважає більшість вихованців трудових колоній звільнялася після відбуття 1/3 терміну покарання. З огляду на те, що середній термін засудження неповнолітніх становив один – три роки, і лише за вчинення особливо тяжких злочинів неповнолітні засуджувалися на більш тривалі терміни, звертаємо увагу на те, що звільнення відбувалося раніше одного року перебування засудженого в трудовій колонії. Це обмежувало можливості перевиховання й негативно позначалося на стабільності та реальності судового вироку й попередженні скоєння злочинів серед неповнолітніх [48, с. 91 – 92].

Виходом був диференційований підхід до поступової підготовки неповнолітнього до випуску з колонії.

Ця робота полягала в проведенні комплексу таких заходів: 1) підготовка вихованців до звільнення; 2) звільнення й улаштування звільнених; 3) здійснення подальшого зв'язку із звільненими (перевірка способу життя і поведінки в умовах свободи та ін.) [Там само, с. 94].

Перша група заходів проводилась у період перебування вихованця в колонії. Це звичайні виховні заходи, але вони проводилися вже з оглядом на підготовку вихованця до звільнення. До них належали індивідуальні форми роботи педагогів з вихованцем колонії з метою надання необхідної допомоги в правильному виборі життєвого шляху після звільнення з колонії [Там само, с. 94 – 95].

Передбачалося з'ясування можливих місць улаштування для кожного вихованця. Шляхом листування з батьками, з установами та підприємствами або навчальними закладами, або за допомогою особистих відвідувань працівників колонії завчасно встановлювалося місце прилаштування кожного вихованця [Там само, с. 95].

Вихованці, звільнені з виправних колоній, зазвичай направлялися до батьків, родичів або осіб, які їх замінювали. У разі, коли це було

неможливим, адміністрація колонії забезпечувала їхнє влаштування до навчання або працевлаштування відповідно до отриманої спеціальності [Там само].

Вихованці віком до 16 років передавалися батькам, родичам або особам, що їх замінювали, а при направленні до місця проживання або пристрою супроводжувалися працівниками колонії. Начальник колонії був зобов'язаний за місяць до звільнення вихованця з колонії письмово повідомити про це рідних, наголосити на необхідності їхнього приїзду за вихованцем [Там само].

Свої особливості мав апарат звільнення вихованців-сиріт, а також осіб, батьків яких позбавили батьківських прав. Кожен з таких вихованців повинен був обов'язково бути влаштований колонією на роботу або ж на навчання з урахуванням рівня загальноосвітньої і професійної підготовки та особистого бажання вихованця. При звільненні цих осіб колонія видавала їм одноразову грошову допомогу, повний комплект одягу, взуття, постільні речі і предмети першої необхідності відповідно до чинних норм на той час. Вихованці-сироти, влаштовані на навчання в спеціальні середні навчальні заклади, утримувалися на повному державному забезпеченні до кінця навчання [48, с. 96].

Вихованці трудових колоній, яким виповнилося 18 років, підлягали обов'язковому пристрою на роботу або на навчання. Особи цього віку, які здобули середню освіту в колонії, приймалися до вищих навчальних закладів на загальних підставах [Там само, с. 96].

Усім звільненим незалежно від того, куди вони влаштовувалися, видавалися проїзні квитки і продукти харчування на шлях прямування, їхні особисті речі, гроші, документи, довідка про звільнення встановленого зразка, відповідне посвідчення, атестат або довідку про освіту, отриману в колонії професійну кваліфікацію [Там само].

Вихованцям трудових колоній, яких звільняли у віці 16 років і старше, органами міліції (за місцем знаходження колонії) видавалися паспорти. За клопотанням начальника колонії особи, звільнені з колонії, підлягали прописці за місцем проживання незалежно від обмежень, передбачених Положенням про паспорти [Там само, с. 96 – 97].

Педагогічний колектив колонії протягом року після звільнення вихованця вів облікову роботу щодо способу життя неповнолітнього на «свободі». Перевіряв спосіб життя колишнього злочинця спільно з комісіями у справах неповнолітніх, проводив профілактичну роботу. Систематично був налагоджений зв'язок з колективами підприємств, навчальних закладів, у яких працювали або навчалися колишні вихованці колонії. Підтримувався зв'язок (у письмовій або живій формі) з батьками.

Періодична перевірка форми способу життя колишніх вихованців мала важливе значення для закріплення результатів виправлення й запобігання рецидиву злочинів, підвищувала відповідальність адміністрації і педагогічного персоналу колонії, допомагала у виявленні недоліків

педагогічної роботи щодо виправлення й перевиховання засуджених, покращення організації їхньої підготовки до суспільно корисної діяльності й чесного життя [Там само, с. 98 – 99].

Загалом організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників упродовж 1939 – 1990 рр. відзначалась більш глибоким та індивідуально-особистісним підходом до виправлення противоправної поведінки неповнолітнього, ніж на попередньому етапі дослідження (1917 – 1938 рр.). Маючи певну сукупність засобів педагогічного впливу (агітаційна робота, етично-гігієнічне, моральне виховання тощо), передову роль соціального виховання дітей та підлітків займала морально-правова спрямованість. Проте на першому місці всієї структури соціально-педагогічного виховання неповнолітніх засуджених у трудових колоніях були: шкільне навчання, професійно-технічна освіта, організація праці, фізичне виховання, політико-виховна та культурно-масова робота. Процес цей характеризувався великою інтенсивністю, що забезпечував активний педагогічний вплив на вихованців у відносно стислі терміни. Більше того, простежуються спроби проведення патронатної роботи з неповнолітніми, які звільнилися, їх супровід та контроль у якості профілактичних заходів щодо повторного скоєння противоправних дій і повернення до злочинної форми життя.

Висновки до четвертого розділу

Другий – громадсько-соціоцентричний – етап дослідження (1939 – 1990 рр.) ознаменувався розробленням та втіленням соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. Ця модель мала за підґрунтя сформовану у філософській думці того часу (Б. Багіров, Д. Донцов, В. Іванов, Н. Кленова, І. Кон, О. Меренков та ін.) концепцію соціоцентризму. Так званий соціоцентричний підхід мислителі трактували як позицію соціального виміру людини, ідею втілення загальних суспільних інтересів та відсунення на другий план особистісних потреб, бажань, прагнень.

Соціоцентризм установлював пріоритет соціуму, культури та був безпосередньо інтегрований у практику «спільної справи» – загального соціального, технічного, економічного, політичного розвитку суспільства радянської доби. Соціоцентризм учені розглядали як один із підходів виховання людини, коли сенс мав виключно її соціальний вимір. Формування умов соціоцентричного суспільства висвітлювали в контексті матеріальних, духовних, моральних та ідейно-політичних цінностей, через що впродовж 1939 – 1990 рр. у систему вітчизняної освіти активним чином проникали теорія управління суспільством, людьми, соціумом. Здійснювався активний розвиток засобів масової інформації як пропаганди для навчання й виховання молодого покоління; включення громадськості у виховний процес; зростала цінність виховних функцій виробничих колективів, наставництва за дітьми; посилювався вплив дитячих позашкільних організацій, їхній активний розвиток; організація роботи з дітьми за місцем проживання та ін.

Після тяжких випробувань Другої світової війни постала необхідність реорганізації всієї пенітенціарної системи в Україні. Її відновлення відбувалось через відкриття мережі: 1) спеціальних (лікувальних) дитячих соціально-педагогічних установ – лікувальних та санаторних дитбудинків, які були підпорядковані Міністерству (Наркомат) охорони здоров'я дитини; 2) дитячих будинків, інтернатів, шкіл та ін., підпорядкованих Міністерству (Наркомат) освіти України (УРСР); 3) спеціальних дитячих установ, які займались соціально-педагогічною та іншою організаційно-виправною роботою з неповнолітніми правопорушниками, – дитячих кімнат міліції, дитячих приймальників-розподільників, трудових і трудово-виправних колоній.

Дитячі колонії відкривалися цілеспрямовано для посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю. В Україні в ці часи існувало два види колоній для неповнолітніх: виховні і трудові. Виховні колонії були установами закритого типу і призначалися для утримання бездоглядних дітей і підлітків, які потребували особливих умов виховання та суворого педагогічного режиму терміном до трьох років. У виховні колонії приймалися діти віком від 11 до 17 років, які вчинили

малозначні злочини, щодо яких було визначення суду про припинення кримінальної справи і направлення в колонію, а також окремі вихованці дитячих будинків, що не піддавалися вихованню й потребували особливого педагогічного режиму.

Трудові колонії для неповнолітніх були місцями ув'язнення для утримання та виховання неповнолітніх у віці до 18 років, засуджені до позбавлення волі, вирoki щодо яких набрали законної сили.

У 1956 р. Міністерством внутрішніх справ були розроблені і прийняті спеціальні положення, що регулювали діяльність трудових виховних колоній для неповнолітніх та вимагали залучення громадськості до участі у виправленні протиправної поведінки неповнолітніх.

Громадськість спрямовувала свої зусилля на покращення виховної роботи з неповнолітніми у школах, інтернатах, дитячих будинках, виправних установах, трудових та виховних колоніях. Створювалася необхідна база для підвищення рівня трудового виховання та загальноосвітньої підготовки. До процесу перевиховання дітей-злочинців долучались батьківські комітети при колоніях; окремі громадяни брали шефство над вихованцями цих спеціалізованих установ. Найпоширенішими формами соціально-виховної роботи громадськості були: проведення індивідуальних і групових бесід, участь у диспутах, обговорення з вихованцями книг і кінофільмів, читацькі конференції, допомога в організації художньої самодіяльності та спортивних заходів, юридичні консультації тощо.

Значну роль протягом цього історичного етапу відігравали Комісії у справах неповнолітніх, які чимало зробили для правильної організації соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками. Вони належним чином забезпечували взаємозв'язки між виправними закладами та органами громадських організацій; допомагали здійсненню соціалізації та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників в освітніх закладах; організовували профілактичні заходи попередження протиправної поведінки неповнолітніх; брали активну участь у перевихованні неповнолітніх осуджених; допомагали особам, які повернулися з місць позбавлення волі, у трудовому й побутовому влаштуванні.

Проте головну роль у справі виправлення протиправної поведінки неповнолітніх відігравала цілеспрямована організація соціального виховання правопорушників у виправних закладах, яка відзначалась більш глибоким та індивідуально-особистісним підходом до неповнолітніх злочинців. Педагоги та співробітники спеціалізованих установ приділяли значну увагу дослідженню особистості неповнолітнього правопорушника задля виявлення найбільш оптимальних форм і методів перевиховання малолітнього злочинця. А до загальної структури соціально-педагогічного виховання неповнолітніх засуджених у трудових колоніях входило: шкільне навчання, професійно-технічна освіта, організація праці, політико-виховна та культурно-масова робота. Цей процес характеризувався великою

інтенсивністю, забезпечуючи активний педагогічний вплив на вихованців у відносно стислі терміни.

Провідну роль у соціальному вихованні неповнолітніх правопорушників займала морально-правова спрямованість, заснована на сукупності засобів педагогічного впливу на дітей-злочинців: агітаційна робота, етичне, гігієнічне, моральне виховання. Отримання освіти, формування певних навичок, умінь і знань уважалося безглуздом без привчання неповнолітніх до певних цінностей суспільства.

Отже, соціоцентрична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні, створена й упроваджена протягом 1939 – 1990 рр., реалізовувалася через колективне, моральне, трудове й патріотичне виховання особистості. Акцент робився на моральному вихованні дитини, що означало укріплення моральної свідомості всього суспільства, спрямованого на формування загальної ідеології в країні.

Основні результати дослідження за четвертим розділом монографії відображено в таких публікаціях автора: [831; 834; 837; 841; 848; 849; 855].

РОЗДІЛ 5

ГУМАНІСТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991 – 2015 рр.)

5.1. Філософія гуманізму в освітньо-правовому вимірі України в 1991 – 2015 рр.

Кардинальні зміни в житті українського суспільства через низку соціально-економічних та політичних причин 1990 – 1991 рр. позначилися на системі освіти та висунули принципово нові завдання для її подальшого розвитку й функціонування. Змінилися цільові установки соціально-педагогічної роботи з молоддю, результатом якої стала необхідність у реструктуризації світоглядних пріоритетів вітчизняної системи соціального виховання. Загальні перспективи розвитку освіти на кінець ХХ ст. вимагали реалізації нових принципів демократизації та гуманізації, у зв'язку з чим вирішення питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників на третьому етапі дослідження (1991 – 2015 рр.) було пов'язано з гуманізацією освітньо-правового механізму щодо врегулювання дитячої злочинності.

Більшість вітчизняних дослідників 1991 – 2015 рр. (Г. Бєленька, О. Грищук, Н. Єфтені, В. Крижко, Т. Поніманська та ін.) розглядають гуманізм як систему вдосконалення людини через освіту та виховання. Саме гуманізм покликаний стверджувати високе соціальне призначення людини, її честь та гідність, цінності особистості, права на свободу, щастя, розвиток своїх здібностей. Гуманізм – це вираження людяності в усіх різноманітних проявах людської поведінки. Гуманізм є вибірковим ставленням до світу, яке ґрунтується на визнанні цінності життя й сприйняття світу в глибоких взаємозв'язках [113; 288; 289; 290; 374, с. 119 – 120; 565, с. 243, с. 244; 871].

Розуміння правового гуманізму, його специфіки ґрунтується на міжнародних стандартах та положеннях. Прийняття низки міжнародних нормативно-правових актів (зокрема в рамках ООН), котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод є головним обов'язком будь-якої демократичної держави. Зокрема, преамбула до Загальної декларації прав людини (1948 р.) закріплює положення про те, що визначення гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру. Преамбули до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.) і Пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) проголошують, що всі права людини «впливають із властивої людській особі гідності». Міжнародна система захисту прав людини знайшла свій подальший розвиток у створенні регіональних

правозахисних механізмів, які відображають особливості культури, політико-правової свідомості та регіональної ідентифікації держав [289, с. 19 – 20].

Принцип гуманізму у філософсько-правовому сучасному просторі України визначено Конституцією України (статтею 3), де найвищою цінністю є «людина, її права і свобода». У соціально-правовому просторі гуманізм визначає можливість кожного правопорушника повернутися до законослухняного життя в суспільстві [290, с. 135]. Дотримуючись поставлених вимог, що висуває світова спільнота, відносно прав і свобод людини, її загальнолюдських гарантій, педагоги визначають зміст і спрямованість діяльності держави. А покращення соціально-виховної роботи з такою категорією підлітків, як неповнолітні правопорушники, вимагає обов'язкового врахування ролі правових чинників.

Так, у правовому полі України серед досліджень поставленого питання необхідно виділити праці таких вітчизняних дослідників, як: А. Гелеш, Х. Горецька, О. Грищук, Ю. Золотарьова, А. Колодій, О. Панищев, С. Погребняк, Г. Попадинець, П. Рабінович, Е. Шишкіна, О. Ющик та ін.

О. Ющик виділяє аспекти завдання кримінального права, зумовлені проявом гуманізму. Перший аспект – захист інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я особи від злочинних посягань. Цей принцип дослідник визначає як попереджувально-охоронний, який забезпечено профілактичними заходами протиправної поведінки чи скоєння правопорушення [1214, с. 107]. Питання профілактики правопорушень неповнолітніх займає центральне місце серед всіх напрямів розвитку суспільних наук. Соціологічні дослідження проблем молоді дозволяють працівникам сфери освіти глибоко проаналізувати й осмислити процеси, що відбуваються в молодіжному середовищі, при порівняно невеликих витратах сил і засобів консультувати молодих людей з найрізноманітніших питань. За 1991 – 2015 рр. склалися стійкі форми зв'язків правової та виховно-профілактичної роботи. Значно розширилася мережа наукових установ, що займаються дослідженням проблем молоді, укріплена їхня база.

Другий аспект гуманізму – людський – характеризується ставленням до злочинця та його виправлення. О. Ющик обґрунтовано звертає увагу на подвійну природу гуманізму в кримінально-правовій науці. Один його бік проявляється щодо суспільства й полягає в захисті інтересів інших правослухняних громадян, держави та суспільства загалом. У такому розумінні гуманізму відповідають суворі заходи покарання, що застосовують до осіб, які вчинили злочин. Інший бік гуманізму звернений до злочинця й означає людське ставлення до особистості, відмову від жорстоких покарань з урахуванням пом'якшувальних обставин [Там само].

Справжній принцип гуманного ставлення зумовлений належним ставленням до потерпілого від злочину й до самого злочинця. Основою гуманного ставлення до вказаних осіб є зміст гуманних цінностей, які виражені в кримінальному законодавстві, а гуманне ставлення до злочинця визначається із характеру й ступеня суспільної небезпечності вчиненого ним

злочину, у чітких межах настання на підставі конкретних кримінально-правових відносин відповідальності [Там само].

Сам факт вчинення злочину вже говорить про порушення злочинцем принципу гуманізму. Проте саме при призначенні покарання на першому плані постає гуманізм щодо злочинця. Отже, у діяльності суду з призначення покарання принцип гуманізму пов'язаний з особою злочинця й полягає в гуманності щодо нього. Тому принцип гуманізму та його реалізація при призначенні покарання – це політика держави щодо осіб, які вчинили злочин [Там само, с. 108].

Ю. Золотарьова підкреслює основні соціальні функції права: інтеграційну, спрямовану на інтеграцію соціуму шляхом вирішення соціальних конфліктів у рамках установленної правової форми країни; функцію соціалізації, яка полягає в тому, що право, не обмежуючись роллю нормативного регулятора, активно вторгається в соціальну сферу, схиляючи соціальні групи, суспільство загалом до певних форм поведінки і до взаємодії один з одним, викликаючи в них певні зв'язки з суспільством, і тим самим забезпечує включеність індивідів і груп у єдину систему соціальної організації; і, нарешті, право є способом контролю, за допомогою якого зводяться до мінімуму розбіжності між системою очікування й вимог, які висуває суспільство до поведінки його членів, і їх фактичною поведінкою [419, с. 55]. Однак такий взаємозв'язок права й соціальної справедливості можливий за умови високої ефективності права, що визначається нормальним функціонуванням права як соціального інституту.

У контексті досліджуваного питання про теорію перевиховання неповнолітніх правопорушників на третьому хронологічному етапі (1991 – 2015 рр.) прикладом означеного вище може служити ювенальна юстиція України, система пенітенціарних установ для неповнолітніх правопорушників, державні та громадські об'єднання, які діють у рамках правового поля, мають певну структуру і свій окремий юридичний статус, визначають рівень реалізації права й міру соціальної справедливості, спираючись на гуманний підхід до виправлення неповнолітньої особи, притягнутої до кримінальної відповідальності.

Ці установи забезпечують повернення дитини до загальноприйнятих норм суспільства, здійснюючи тим саме правову соціалізацію, яку Х. Горецька визначає як процес інтеграції людини в суспільство через засвоєння нею соціальних цінностей та норм, культури суспільства [279, с. 11]. Механізм соціалізації розглядається як засоби, за допомогою яких культура, соціальні цінності та норми формують особистість, її свідомість, почуття, здібності. Соціалізація людини відбувається за допомогою виховання й освіти, а також включення людини в систему суспільних відносин через засвоєння нею соціальних норм. Особливістю правової соціалізації є те, що людина засвоює правові норми як стандарти правомірної поведінки. Правова соціалізація передбачає не лише засвоєння правил,

отримання моделей правомірної поведінки, а й розвиток внутрішньої мотивації до поведінки [Там само, с. 12].

Поряд з цим О. Гришук характеризує філософські підходи до принципу гуманізму в праві як можливість припущення законодавця допустити інтереси конкретної особи вище інтересів суспільства та справедливості. За принципом гуманізму рішення суду, посадових осіб або пересічних громадян повинні визначатися інтересами особи. Крім того, держава, дотримуючись принципу гуманізму, зобов'язує себе проявити виражену в правових вчинках волю, вона не має права вирішувати наперед питання про те, що добре і що краще для тих чи тих учасників правовідносин [289, с. 15 – 16].

О. Гришук розглядає гуманізм у праві як систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, що виявляється в основних правах та свободах людини й знаходить своє закріплення в правових принципах і нормах [Там само, с. 17].

Право за гуманістичним походженням ідеалізує людські відносини, є механізмом їх улаштування. Норми права слугують стримувальним чинником прояву протиправної поведінки й одночасно стимулюють до покращення поведінки людей та їхніх міжособистісних взаємин. Принцип гуманізму – це дієвий інструмент в організації соціально-педагогічної роботи засудженого, неповнолітнього правопорушника, дитини з делінквентною поведінкою. Багатогранність проблеми правопорушень неповнолітніх вимагає поєднання разом із виховною роботою таких наук, як економіка, філософія, соціологія, психологія, соціальна психологія, право, кримінологія. Усунення правопорушень неповнолітніх та виправлення їхньої протиправної поведінки передбачає ефективну систему заходів у якості комплексу соціально-ідеологічних і виховних методів боротьби з дитячою злочинністю.

З урахуванням означеного вище, найголовнішим завданням вітчизняної освіти на перетині ХХ та ХХІ ст. стала актуалізація гуманістичних пріоритетів у вітчизняній освітньо-виховній практиці. Освіта як соціальний інститут на будь-якому хронологічному етапі свого розвитку відіграє одну з найважливіших ролей – вона формує особистість, що передбачає для кожного можливість реалізації своїх особистих здібностей, планів, інтересів [374, с. 119]. Гуманізація освіти – це система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів в освіті, і, таким чином, формування особистісної зрілості в індивідів. Тому основною метою освіти на етапі дослідження 1991 – 2015 рр. є створення умов для особистісного розвитку й творчої самореалізації кожного громадянина України. Реалізація цієї мети полягає в рівноправних, партнерських стосунках між тими, хто навчає, і тими, хто отримує освіту [Там само, с. 120].

Незважаючи на те, що багато сучасних вітчизняних науковців (Л. Завацька, О. Караман, В. Кривуша, І. Парфанович, С. Харченко та ін.) зазначають, що питання виправлення неповнолітніх правопорушників можна вирішити комплексним підходом, з використанням набутих знань з

педагогіки, психології, ювенального права, основ філософії та соціології, головну роль у вирішенні проблеми виховання неповнолітніх правопорушників приділено соціальній педагогіці та соціальній роботі. Інтеграція набутих теоретичних знань у практику виправлення неповнолітніх правопорушників забезпечується за допомогою послідовних педагогічних, профілактичних та реабілітувальних впливів, що позитивно впливають на відновлення належної поведінки правопорушника та повторної його соціалізації.

Теоретичним підґрунтям для формування нової моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми-правопорушниками в нашій країні на початок її незалежності стали наукові праці вітчизняних педагогів, філософів, соціологів, політологів, юристів 1991 – 2015 рр., які присвячували свої дослідження різним аспектам протидії противоправної поведінки неповнолітніх. Проблематика сучасного стану та напрямів соціально-виховної роботи, розробка нової системи виховання, пошук сучасних технологій роботи з неповнолітніми злочинцями були широко репрезентовані такими науковцями, як: С. Бадьора, О. Бец, В. Васильєва, П. Вівчар, С. Горенко, Ю. Дмитрієва, Л. Завацька, О. Караман, В. Кривуша, Н. Коношенко, С. Коношенко, А. Костюков, І. Овчинникова, І. Парфанович, А. Уварова, В. Фадєєва, М. Фіцула, Н. Харченко, С. Харченко, А. Цимбалюк, Ю. Шмаленко та ін.

Сучасні вчені присвячують свої праці обґрунтуванню соціальної роботи з неповнолітніми як окремої педагогічної системи, побудованої за гуманістичними принципами, проводять дослідження напрямів, змісту та технологій педагогічної роботи з правопорушниками, займаються побудовою модерної та ефективної системи протидії й запобігання правопорушенням дітей.

Ю. Шмаленко вбачає гуманізм як основу і захисника економічних, політичних, соціальних, цивільних і культурних прав усіх без винятку людей. Гуманізм, пояснює дослідник, – це нерозривна єдність теорії і практики позитивного розвитку всіх сторін життя кожної людини й суспільства загалом. Гуманізм – це вільна, розумна й відповідальна участь людини в житті суспільства і світу. Гуманізм на перше місце висуває людину [1191, с. 393].

А. Цимбалюк з урахуванням інноваційних концепцій виховання та навчання, які поступово впроваджувалися в практику соціально-педагогічної роботи, визначає такі головні цілі виховання: формування здібностей до самоосвіти, до співробітництва та роботи в колективі, досконалих навичок спілкування в різних життєвих ситуаціях; створення нових систем цінностей; формування здатності до творчого вирішення проблем; розвиток фахової майстерності, формування ефективної самооцінки, особистої прихильності до організаційних та глобальних цінностей. Усі нові концепції з теорії навчання, організації навчально-виховного процесу, побудови навчальних планів, програм, методик навчання концентруються в ідеї гуманізації освіти.

Їх упровадження в практику навчання та виховання, пояснює дослідник, є виявом глибинної потреби сучасності. У найбільш загальному контексті під гуманізацією необхідно розуміти визнання людини як особистості, її право на свободу, на вияв своїх здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінювання суспільних відносин. Це найбільш загальне положення і визначення, яким повинен керуватися кожен [1156, с. 352].

Гуманістичному світогляду властива установка на всемірне сприяння гармонійному особистісному розвитку людей, на підвищення ступеня їхньої особистісної свободи в єдності з особистісною надійністю. Така установка передбачає, крім іншого, повагу до індивідуальності кожної людини, її вибору (Г. Балл) [62, с. 7].

Г. Беленька обґрунтовує цінність особистісного розвитку дитини завдяки лише організації педагогічного процесу. Навчання та виховання внаслідок свого соціального призначення неспроможні мати в собі елементи примусу. Це зумовлено тим, що активізація й розвиток внутрішніх сил і можливостей дитини відбуваються не на вільно обраному нею матеріалі, а на змісті виховання й навчання, визначеному вимогами суспільства [113, с. 12].

Т. Поніманська, разом з попередньо названими дослідниками, визначає принципове значення цілісності та унікальності особистості, на основі яких і будується гуманістичне виховання. Його розвиток має зв'язок з розвитком освіти в контексті культури. А його методологічною основою авторка називає гуманістичну філософію, головним питанням якої є людина, яка прагне до самоздійснення й саморозвитку [871, с. 169 – 170].

Т. Поніманська (Г. Беленька, А. Цимбалюк, Ю. Шмаленко та ін.) зараховує гуманістичну філософію освіти до філософії життя, тобто до будь-якої філософської школи, що певним чином ставить питання про смисл, мету, цінності життя. Гуманістична філософія виходить з положення про цілісність буття, що притаманна кожній людині, але потребу в якій відчуває далеко не кожен. Її завданням є допомога людині глибше зрозуміти й застосувати до себе процеси вибору між добром і злом, знайти істини, не лише близькі й зрозумілі, але й невіддільні від неї [Там само].

До головних принципів теоретичних засад вітчизняної гуманістичної педагогіки етапу дослідження 1991 – 2015 рр. належать:

- рівноправність філософських поглядів у рамках єдиної гуманістичної системи цінностей при збереженні різноманітності їхніх культурних і етнічних особливостей;
- рівнозначність традицій і творчості, визнання необхідності вивчення та використання вчень минулого та можливості духовних відкриттів у теперішньому й майбутньому;
- екзистенційна рівність людей, соціокультурний прагматизм, діалог, здатність до порозуміння один одного, прийняття іншої людини;
- цілісність у вихованні, що вчить сприймати нерозривність соціальних і духовних відносин;

- принцип співробітництва, завдяки якому в дитини підвищуються шанси задовольнити свої потреби;

- діяльнісний принцип, що характеризує організацію життєдіяльності дітей, їхнього дозвілля, культурно-масової та художньо-творчої роботи [426; 717, с. 174 – 175; 871, с. 172].

За гуманістичною моделлю виховання спостерігається повага до кожної дитини з урахуванням її індивідуальності та потреб, створюються умови для всебічного розвитку, навчання, виховання за загальноосвітнім, моральним, правовим, фізичним, естетичним напрямками. Гуманістично спрямовані педагоги й вихователі освітніх закладів забезпечують кожному можливість усвідомити самого себе, зрозуміти свої можливості, з'ясувати власне покликання неповнолітнім. Тому саме гуманістичний підхід до виправлення неповнолітнього правопорушника передбачає створення максимально сприятливих умов для розкриття особистості в її всебічному самовизначенні й саморозвитку.

Філософія гуманізму забезпечує звернення у вихованні неповнолітніх правопорушників до ціннісних орієнтацій суспільства, дає можливість визначати пріоритетні напрями практичної діяльності педагога, психолога, соціального працівника. Реалії освіти в Україні, що були спотворені новими кризовими процесами в суспільстві на початку 90-х рр. минулого століття, вимагали гуманістичного підходу до організації виправлення неповнолітнього правопорушника, відштовхуючись від класичних підходів попередніх етапів дослідження. Філософія має своє методологічне значення для орієнтації соціальної роботи та організації соціального виховання. Нові цінності гуманістичного характеру забезпечуються новим гуманістичним змістом філософського обґрунтування методології виховання. Його специфіка полягає в множинності філософських ідей і поглядів, що будують загальний комплекс методів сучасної гуманістичної моделі виховання неповнолітніх правопорушників.

У зазначений історичний етап (1991 – 2015 рр.) розвитку соціального виховання збільшується інтерес вітчизняних науковців до формування нових принципів соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками. У контексті соціально-економічного й політико-правового реформування освіти України, яка відмовилась від популярних у минулому жорстких форм впливу на особистість, перевагу отримали педагогічні, соціально-педагогічні й психологічні методи роботи з молоддю в усіх наявних установах виховного напрямку роботи: загальноосвітніх школах, центрах позаурочної діяльності, школах-інтернатах, пенітенціарних установах, виховних колоніях та ін.

Важливий аспект гуманізації змісту освіти полягає в його доцільному структуруванні, що має забезпечити його кореляцію для конкретних обставин та педагогічних ситуацій. Отже, гуманістичний характер змісту виправної педагогіки в Україні за 1991 – 2015 рр. значною мірою визначається обраною стратегією його формування. Передбачає перегляд

підходів до відбору й наповнення педагогічної діяльності змістом основних компонентів. Такі підходи визначаються стратегічними цілями гуманізації соціально-педагогічної роботи, завдяки чому відбувається процес виправлення, виховання, поновленого формування особистості, ураховуючи її інтереси та запити, виявлення й розвиток здібностей кожної дитини [663, с. 288, с. 284 – 285].

Пріоритетне значення в сучасному освітньо-правовому просторі України (1991 – 2015 рр.) щодо притягнення неповнолітніх правопорушників до кримінальної відповідальності, їхнього виправлення та перевиховання надається превенції. Кримінальне право в аспекті своїх завдань висуває загальне або спеціальне попередження правопорушень. Найбільш ефективним попередженням є правове виховання, знайомство з кримінальною відповідальністю за злочинне діяння. Та й сам факт існування в законі передбаченого покарання слугує стримувальним чинником заподіяння правопорушень серед громадян та неповнолітніх.

В освітньо-правовому вимірі виокремлюють загальну профілактику правопорушень неповнолітніх – виявлення та усунення (компенсацію) загальних чинників правопорушень, що впливають на всіх дітей та підлітків; спеціальну профілактику – нейтралізацію специфічних чинників, що підвищують ризик правопорушень окремих груп дітей («груп ризику»); індивідуальну профілактику – виявлення й усунення індивідуальних передумов протиправної поведінки в неповнолітніх, які мають труднощі в соціальній адаптації, виявляють схильність до протиправних дій або вже заподіяли протиправні вчинки [630, с. 58].

Проаналізувавши науково-педагогічну літературу 1991 – 2015 рр. [63; 447; 467; 684; 950; 1011; 1083] та основні напрями роботи з перевиховання неповнолітніх правопорушників у цей час, доходимо висновку про те, що основний пріоритет у соціальному вихованні означеної категорії дітей за гуманістичним напрямом відведено ресоціалізації. Так, О. Караман у своїх дослідженнях [466 – 468; 471] наводить кілька прикладів визначення терміна «*ресоціалізація*» (див. табл. 5.1).

Беручи до уваги етимологію слова «ресоціалізація», що утворено від слова «соціалізація» за допомогою префікса *ре-* (у перекладі з лат. *re* – *відновлюваність, повторність дії*), під ресоціалізацією в найбільш узагальненому значенні необхідно розуміти *процес повторної соціалізації в нових, змінених соціальних умовах і обставинах з метою реінтеграції (повторної інтеграції) особистості в суспільство* [467, с. 18].

Ресоціалізація характеризується як комплекс педагогічних, соціальних, психологічних заходів індивідуальної та колективної форм роботи з неповнолітніми правопорушниками, що спрямовані на відновлення соціально корисних зв'язків і відносин із соціумом, а також формування нових, прийнятих соціумом норм і цінностей поведінки в неповнолітнього.

Таблиця 5.1

Розуміння терміна «ресоціалізація» в різних галузях знань

	Галузь знань	Зміст
1	2	3
<i>Ресоціалізація – це</i>	Юридична	<i>свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві</i>
	Психологічна	<i>один з аспектів реабілітації, що характеризується поверненням або закріпленням соціальних зв'язків, усуненням проявів суспільної дезадаптації</i>
	Педагогічна	<i>1) відновлення особистістю якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; 2) засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх; 3) комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, утрачених або несформованих соціальних навичок, переорієнтація соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно зорієнтовані стосунки й види діяльності</i>

Означена вище науково-педагогічна література досліджуваного етапу (1991 – 2015 рр.) містить також іншу низку термінів, які визначають гуманістичну спрямованість соціального виховання неповнолітніх правопорушників. Серед них *соціальна реабілітація* – діяльність, спрямована на відновлення стану повноцінної життєдіяльності та соціального функціонування індивіда або соціальної групи, які постраждали від певної проблеми або опинилися в стані соціальної дезадаптації. Метою соціальної реабілітації дітей (неповнолітніх), схильних до протиправної поведінки, є повернення цих дітей до правослухняного життя, створення умов для повноцінного фізичного й психічного розвитку зазначеної категорії дітей, для їхньої успішної соціалізації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням. До завдань соціальної реабілітації неповнолітніх правопорушників входить: установлення причин протиправної поведінки дитини, чинників, що сприяють її формуванню, заважають виправленню та ресоціалізації; подолання особистісних чинників, що спричиняють протиправну поведінку неповнолітнього або заважають його соціальній адаптації до умов здорового соціуму; усунення чинників соціального середовища, що ускладнюють соціальну адаптацію дитини, спричиняють її проблеми, негативно впливають на формування її особистості та поведінки;

сприяння закріпленню в дитини мотивації до законослухняної поведінки, розвитку позитивних особистісних якостей, оволодіння нею вміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб, створенню соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності дитини; інтегрування дитини до соціально-позитивного середовища [447, с. 35; 1011, с. 45].

Іншу низку термінів – *соціальна адаптація, соціальний супровід, патронат* – можна інтерпретувати як складну систему, розгорнуту в часі (тимчасову послідовність подій), для якої важливим є не тільки «набір» складових її елементів, а й головне – характер взаємодії між ними. Як і будь-яка система, вона має свою структуру – співвідношення і взаємозв'язок елементів. Структура поступової адаптації складається зі співвідношення і взаємовпливу таких елементів, як особистість звільненого, мікросередовище (найближче оточення), макросередовище (суспільно-правова й моральна свідомість, соціальні установки) [63, с. 41].

Соціальна адаптація передбачає комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту в разі потреби їхніх прав і законних інтересів. Соціальна адаптація включає спрямованість до соціального розвитку, вияв соціальних ініціатив, участь у соціальних проектах і програмах, зокрема й через волонтерську діяльність [684, с. 35 – 36]. Механізм соціальної адаптації – це результат взаємодії і взаємовпливу середовища та особистості звільненого від покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітнього, їхня взаємозумовленість, породження одним іншого, що в кінцевому підсумку призводить до пристосування особистості неповнолітнього до стандартів позитивного середовища [63, с. 42]. Процес соціальної адаптації вважається успішним, якщо звільнена дитина не вчиняє нового злочину. Такий процес виконує превентивну, попереджувальну роль, ніби стримуючи особу, не даючи їй приводу до повторного скоєння злочину [Там само, с. 30].

Соціальний супровід – це цілеспрямована діяльність державних та недержавних організацій, соціального працівника чи мультидисциплінарної команди з реалізації соціальної політики щодо осіб, які повернулись із місць позбавлення волі, з метою створення необхідних умов для оптимальних умов ресоціалізації. Обраний варіант соціального супроводу повинен бути найбільш ефективними серед усіх можливих; він узгоджується з клієнтом; реалізується через партнерські відносини; орієнтується на конкретну проблему; поєднує форми індивідуальної й групової роботи; спрямований на використання інновацій соціальної роботи задля позитивної ресоціалізації та подальшої соціалізації молоді, яка повернулась із місць позбавлення волі [684, с. 38].

Патронат, соціальний патронаж – це соціальна технологія, яка передбачає комплекс заходів соціальної підтримки та допомоги звільненим особам. Такі заходи здійснюються з метою сприяння молодим людям цінувати

та зберігати оновлений статус. Заходи передбачають інформаційні, освітні, соціальні програми, зокрема сприяння в набутті психологічної готовності бути включеними в позитивні соціальні процеси, сприяння й допомога в отриманні правових гарантій, які забезпечені Конституцією та чинним законодавством України [Там само, с. 33 – 34].

Усвідомлення вітчизняними педагогами пріоритету означених вище механізмів здійснення педагогічного виправлення неповнолітніх правопорушників вплинуло на формування основних та загальних прийомів відновлення противоправної поведінки підлітків на етапі дослідження 1991 – 2015 рр. Превенція, ресоціалізація, соціальна реабілітація, адаптація становлять основні компоненти гуманістичного виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в означеному хронологічному етапі дослідження. Окрім цього, педагоги, які представляють гуманістичну модель виховання, виділяли такі форми соціально-педагогічної роботи, як співробітництво, рівність, довіра, взаємодопомога, толерантність.

Виховна робота із засудженими базується на визнанні можливості виправлення всіх неповнолітніх, які вчинили злочин, що є вихідним положенням для всіх норм виправно-трудового права, його принципом, який «пронизує» оптимізмом усі інститути й норми кримінально-виконавчих установ, а також інших органів, які виконують покарання, робить цю діяльність цілеспрямованою [63, с. 73; 897; 1083].

Аналіз філософського підґрунтя виявився вкрай необхідним для порозуміння національної ідеї соціального виховання в Україні протягом 1991 – 2015 рр. Гуманне виховання зараховано до філософії життя, яка так чи так ставить питання про сенс, цілі, цінності життя, про совість, свідомість, сором. Державна політика запобігання та боротьби із дитячою злочинністю, розроблена на основі гуманістичного бачення процесу виправлення протиправної поведінки неповнолітніх, є складним багаторівневим освітнім комплексом, обґрунтованим правовим полем країни та з дотриманням міжнародних постанов щодо права й відносин неповнолітніх, які скоїли злочин. Життя людини визначається найбільшою цінністю, що гарантується й забезпечується державою. Засуджений неповнолітній (чи будь-яка інша особа, притягнута до кримінальної відповідальності) має дістати адекватного покарання відповідно до вини. Але при цьому необхідно дотримуватися принципів демократизації в системі кримінальних покарань та соціально-педагогічної роботи з перевиховання неповнолітнього.

Завершуючи аналіз поставленого питання, зауважимо, що методологічною основою розвитку теорії та практики у вітчизняній педагогіці стала гуманістична філософія освіти, а її предметом в аспекті дослідження соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 1991 – 2015 рр. є поєднання правової науки та мистецтва виховання.

Протягом означеного історичного етапу дослідження, на підґрунті міжнародних концепцій, особистість дитини стала центром педагогічної діяльності. З проголошенням незалежності України в 1991 р. було

спрямовано зусилля на заміну авторитарної педагогіки на педагогіку толерантності, із гуманним ставленням до учня як особистості, дотриманні його прав та інтересів. Розвиток національної системи освіти став на шлях гуманізації й демократизації, про що свідчать зміст реформ, проведених у системі освіти, прийняття нових нормативно-правових засад, що визначили перспективу розвитку системи навчання й виховання на початку 90-х рр. XX ст.

Проаналізувавши науково-педагогічну літературу, визначивши складник соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками за період незалежності України, доходимо висновку: гуманістичний підхід у перевихованні визначає, наказує й наставляє на новий, справжній шлях у становленні малолітнього злочинця як особистості. Гуманістична ідея виховання висловлює в першу чергу турботу про свого вихованця із запереченням будь-якого насильства над ним, дотримуючись при цьому правомірних шляхів виправного процесу.

5.2. Ювенальна юстиція як система державних та педагогічних органів протидії неповнолітнім правопорушникам

Багатогранність питання соціального виховання неповнолітніх правопорушників на початку існування України як уже незалежної країни поставило необхідним побудову системи правового захисту малолітніх осіб, піклування про охорону їхніх прав та інтересів, створення належних умов для їхнього правильного та гармонійного формування майбутньої правослужняної людини. Проте проблема дитячої злочинності не може уникнути кримінальної відповідальності та залишитись поза юридичною сферою. Вирішення питань про притягнення неповнолітніх до відповідальності за скоєне ними правопорушення має особливу суттєву специфіку, яка визначається необхідністю врахування суспільно-вікових особливостей звинувачених, їхньої статі, релігійної приналежності та ін.

Аналіз науково-педагогічної літератури [447; 684; 753; 957] досліджуваного хронологічного етапу надає підстави стверджувати, що визначальною функцією в соціально-педагогічній роботі з неповнолітніми правопорушниками є система виховного та перевихованого процесів. У питанні про роль і місце соціального виховання останніх років вирішальне значення займає протидія злочинності неповнолітніх, яка базується на міжнародно-правових стандартах та широкому колі національних нормативно-правових актів, у яких регламентовано перелік та основні повноваження суб'єктів цієї діяльності [753, с. 60].

Тому в межах дослідження соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в 1991 – 2015 рр. актуальним буде зробити аналіз практичної діяльності окремої спеціалізації юристів, яка веде боротьбу із злочинністю неповнолітніх, тим саме здійснюючи процес

гуманного вирішення кримінальної відповідальності малолітньої особи; а також визначити пенітенціарний інститут країни, який забезпечує організацію виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників за педагогічним і кримінально-виправним напрямками, зазначити факт причетності суспільства до організації процесу виправлення противоправної поведінки серед дітей.

У міжнародному досвіді правового захисту неповнолітніх, до якого звертає свою увагу українська система судочинства 1991 – 2015 рр., питання про кримінальну відповідальність ставиться лише щодо тих випадків, коли примусові заходи виховного характеру не здійснюють реального впливу і злочин усе ж таки скоюється неповнолітнім. Лише в цій ситуації можливе застосування кримінально-правових заходів. «Пекінські правила», які затверджені резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р., відзначають основний зміст виправно-виховної політики європейських держав, що повинні застосовуватися до неповнолітнього до вчинення ним правопорушень та спрямовані на усунення необхідності застосування заходів кримінального впливу, створенні особливих шляхів та засобів боротьби із дитячою злочинністю.

З цією метою в «Пекінських правилах» пропонується створення ювенальної юстиції, яка, у першу чергу, спрямована на забезпечення благополуччя неповнолітніх і забезпечення того, щоб «заходи впливу на неповнолітніх правопорушників були завжди сумірні і з особливостями особистості правопорушника, і з обставинами правопорушення» [1205, с. 19].

Ювенальна юстиція – термін, який походить з римського права дитинство/молодість (лат. *juvenalis* – юний, молодий) і юстиція (лат. *justitia* – справедливість, правосуддя) та є загальноприйнятим у міжнародно-правових документах. У переважній більшості країн світу саме ювенальна юстиція займається питанням протидії правопорушенням неповнолітніх з дотриманням їхніх прав та інтересів і розглядається як система спеціалізованих державних і недержавних органів, що включає перш за все врегулювання дитячої злочинності шляхом гуманної за сучасними мірками карно-виправної політики [623, с. 21].

В Україні на початку третього етапу нашого дослідження (1991 – 2015 рр.) сформувалася досить розвинена система органів, яку певною мірою можна віднести до ювенальної юстиції, з урахуванням діючої до нашого часу організації практики розслідування, розгляду справ щодо протиправних дій неповнолітніх, здійснення практики супроводу під час судового процесу, реабілітації, адаптації та ін.

Судово-правова реформа, яка була затверджена Верховною Радою України 28 квітня 1992 р., передбачала проведення окремої спеціалізації судів з поступовим утворенням судів у справах неповнолітніх, сімейних судів тощо [1205, с. 13]. Ювенальна політика України в роки її незалежності щодо соціально-правового захисту дітей із проявами девіантної та делінквентної поведінки ґрунтується на положеннях законів України: «Про органи і служби

у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р., «Про охорону дитинства» від 24.04.2001 р., «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р., «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р., Указу Президента України «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001 – 2005 рр.» від 25.12.2000 р. та багатьох інших нормативно-правових документах і представляється як складна система соціального ціннісно-нормативного регулювання, у центрі якої знаходиться дитина та її інтереси, моделі поведінки. Організаційна структура з координації ювенальної політики України включає відповідний Комітет Верховної Ради України, Національну раду з питань молодіжної політики при Президенті України, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. Наявні державні органи представлені виконавчою владою.

Концепція розвитку ювенальної юстиції, який відбувся на рубежі XX та XXI ст., ґрунтується на таких етапах її становлення:

- поступовому створенні ювенальних судів;
- проведенні реформи в державній пенітенціарній політиці;
- поступовому відході від виконання каральних функцій правосуддя до відновлення порушених прав та свобод жертви закону;
- змінах у чинному законодавстві неповнолітніх та демократизації судочинства;
- підвищенні компетентності та професіоналізму працівників правоохоронних та інших державних органів, що опікуються неповнолітніми;
- застосуванні принципу використання неюридичних знань (психології та педагогіки) у вітчизняному ювенальному судочинстві [669, с. 8].

У зв'язку з цим система ювенальної юстиції в Україні протягом 1991 – 2015 рр. (а також на сучасному рівні) розглядалась як сфера перетину багатьох юридичних і неюридичних теоретичних знань та соціально-педагогічної практики перевиховання неповнолітніх правопорушників, становила сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних, а також інших процедур і програм, призначених для забезпечення найбільш повного захисту прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх. Застосування основ педагогіки в практичній діяльності фахівців юридичної сфери під час їхньої роботи із неповнолітніми правопорушниками є передумовою загальної ефективності виправного процесу противоправної поведінки дітей [623, с. 22; 787, с. 4].

Тому метою системи ювенальної юстиції є не покарання молодих людей, а альтернативні позбавленню волі заходи соціально-педагогічного впливу, спрямовані насамперед на проведення з неповнолітніми індивідуалізованого виховання. Цей підхід у вітчизняній ювенальній практиці кінця XX – початку XXI ст. був заснований на двох ідеях: по-перше, підлітки за розвитком ще не здатні повною мірою усвідомлювати свої вчинки; по-друге, вони легко піддаються педагогічному впливу. Перевагу

було віддано заходам перевиховання замість кримінального покарання, тим паче шляхом позбавлення волі [704, с. 58].

Система ювенальної юстиції в Україні складається з ювенальних (спеціалізованих) судів, спеціальних органів профілактики, контролю й захисту, спеціалізованих органів досудового слідства, установ відбуття покарання, реабілітації та соціальної адаптації. До 1997 р. в Україні питання щодо застосування до неповнолітніх у віці до 16 років примусових заходів виховного характеру фактично вирішувалося слідчим. Прийнята Конституція України 28.06.1996 р. закріпила принцип правосуддя в Україні, яке здійснюється щодо неповнолітніх. Передбачені кримінальним кодексом примусові заходи виховного характеру було віднесено до компетенції суду.

Ювенальний суд як базовий орган у системі ювенальної юстиції в Україні за роки її незалежності отримав напрям роботи, спрямований на з'ясування обставин скоєного злочину неповнолітнім, аналіз причин та умов, за яких було заподіяно правопорушення, уживання заходів щодо попередження подальшої протиправної поведінки підлітка. На основі цього застосовуються відповідні методи кримінально-правового впливу на дитину, відбувається контроль діяльності інших органів, що належать до всієї системи ювенальної політики країни. Крім того, ювенальні суди незалежної України покликані виконувати судові й піклувальні функції не тільки щодо неповнолітніх правопорушників, а й педагогічно запущених дітей, а також тих, життю й здоров'ю яким загрожує небезпека [704, с. 59].

Ювенальна політика України, яка отримала свої компетенції наприкінці ХХ ст., базується на відновному підході, що спрямований на додержання прав неповнолітніх. Ювенальна юстиція за своїм обов'язком прагне до зниження міри покарання за вчинений злочин відповідно до Кримінального кодексу України, шляхом заміни на примусовий виховний вплив. Крім того, ювенальна юстиція організовує й забезпечує заходи реабілітаційного характеру, спрямовані на соціальне і психологічне відновлення особистості дитини, яка постраждала від жорсткого поводження, а також неповнолітнього правопорушника, якого необхідно «педагогічно виправити». Отже, ювенальна юстиція має охоронну, відновлювально-примирну та реабілітаційну функції за своєю спрямованістю.

Охоронна функція забезпечує правовий захист неповнолітнього в якості потерпілого, підсудного, засудженого шляхом закриття справи про правопорушення неповнолітнього або спроби правопорушення, зменшення розміру покарання за фактом неповноліття відповідно до Кримінального кодексу України.

Відновлювально-примирна функція визначає загальну спрямованість усієї системи ювенальної юстиції, перенесення акценту з карального правосуддя на правосуддя виховне, спрямоване на повернення неповнолітнього до традиційних соціальних інститутів – школи, сім'ї. Застосовується при розв'язанні конфліктів, які не мають характеру правопорушення, шляхом порозуміння та взаємної поступки.

Реабілітаційна функція становить комплекс юридичних, медичних, педагогічних заходів, спрямованих на повернення в соціум неповнолітнього, який потрапив під вплив несприятливих або екстремальних ситуацій. Така реабілітація стосується і дитини, яка стала жертвою жорсткого поводження або недбалого піклування, і неповнолітнього правопорушника, котрий має бути ресоціалізований [561; 623, с. 21 – 22; 787, с. 5; 1206; 1207, с. 22 – 23].

Перераховані функції ювенальної юстиції визначають її інституційну структуру та місце в системі державних інститутів. На етапі дослідження функціонує судова й адміністративна моделі ювенальної юстиції. У першій моделі суд є центральною ланкою в системі ювенальної юстиції, у той час як адміністративна модель передбачає наявність спеціального державного органу, що розглядає справи про злочини неповнолітніх [506, с. 141].

Інституційні особливості ювенальної юстиції пов'язані між собою за своїми цілями, функціями й компетенціями органів здійснення правосуддя над неповнолітніми. Одним з основних акцентів при попередньому слідстві і під час судового розгляду в кримінальній справі щодо неповнолітнього є детальне вивчення особистості неповнолітнього злочинця, виявлення та дослідження психотравмувальної ситуації, у яку потрапив підліток безпосередньо перед самим злочином і в процесі його здійснення. Отже, основним завданням системи ювенального правосуддя є не покарання, а виховання й захист від негативного впливу інших на неповнолітнього [506, с. 141 – 142]. Крім того, до системи організації ювенального правосуддя входить система органів, що займаються забезпеченням правової, соціальної, психологічної допомоги і неповнолітнім, які стали жертвами злочинів, і самим неповнолітнім злочинцям. Вони надають суддям необхідну інформацію для прийняття рішення у справах про злочини, вчинені неповнолітніми [Там само, с. 142 – 143].

Під впливом фахівців-тренерів Всеукраїнської Фундації «Захист Прав Дітей» розроблено регіональну модель ювенального правосуддя і вписано алгоритм діяльності її суб'єктів (див. рис. 5.1) [623, с. 30]. Особливістю такого алгоритму є те, що: *по-перше*, над його створенням працювали представники прокуратури, суду, кримінальної міліції у справах дітей, кримінально-виконавчої інспекції, адвокатури, освіти, громадської організації, органів внутрішніх справ; *по-друге*, було визначено функції та місце всіх суб'єктів регіональної моделі ювенального правосуддя; *по-третє*, внаслідок спільної роботи окреслено й вирішено головну проблему – відсутність особи, координатора, який забезпечує «ведення» дитини, котра опинилася в конфлікті із законом [623, с. 27].

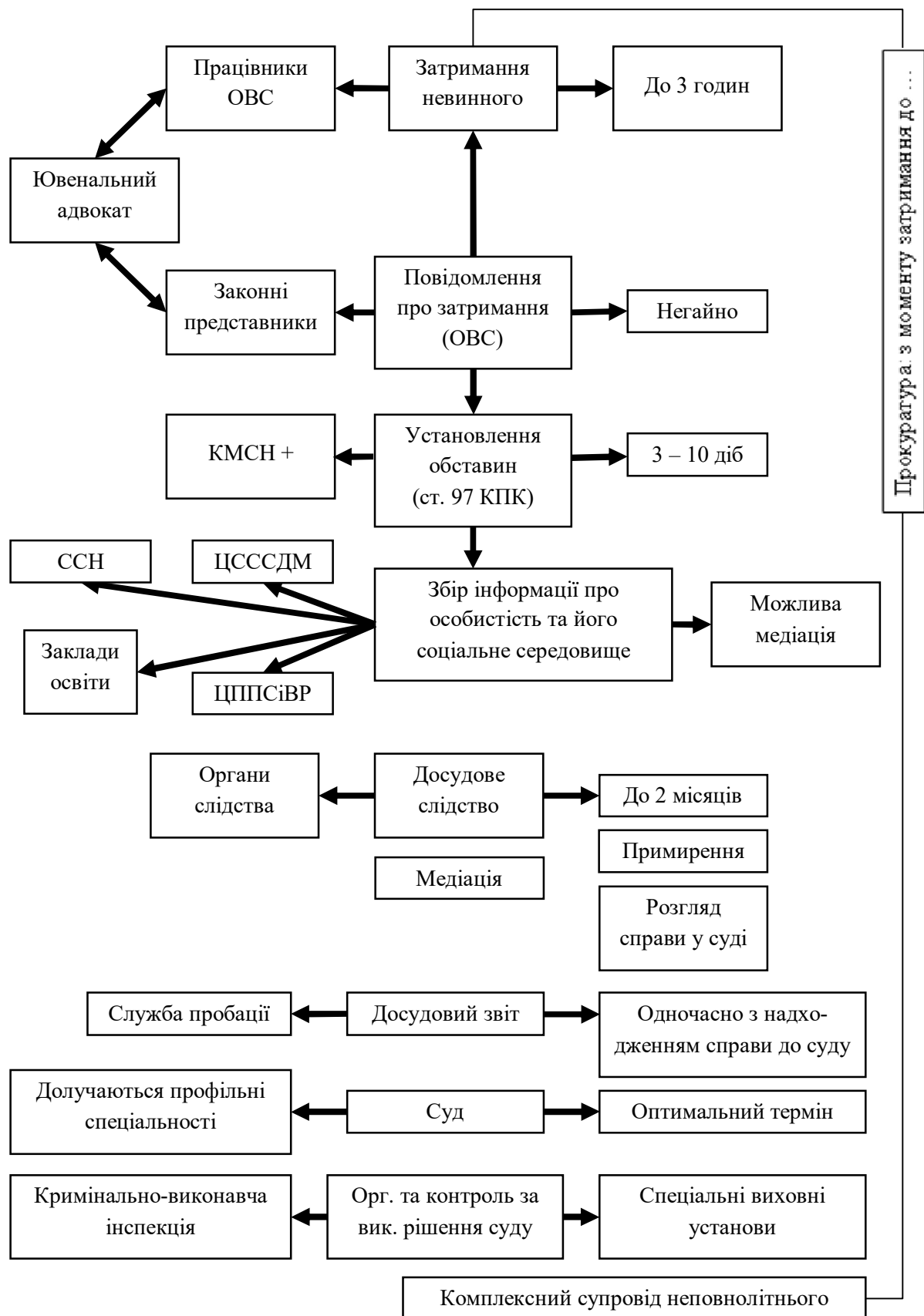

Рис. 5.1. Регіональна модель ювенального правосуддя

Модель має відновний соціально-педагогічний підхід як спосіб реагування на конфліктні та кримінальні ситуації, що привертає сторони конфлікту або потерпілого та правопорушника, їхнє соціальне оточення і громадськість до виправлення наслідків вчиненого з метою відновлення особистісних відносин між задіяними в конфлікті людьми і в суспільстві загалом; а також заподіює виховний вплив на правопорушника та моделює його подальшу соціальну реінтеграцію. Відновлювальний підхід дозволяє максимально відшкодувати збиток потерпілому і сприяти усвідомленню правопорушником особистої відповідальності за скоєне (*Головні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах. Економічна і соціальна рада ООН, 24.07.2002*) [787, с. 20].

Реалізація регіональної моделі ювенального правосуддя здійснюється завдяки залученню суспільних інституцій та громадських організацій до практики педагогічного впливу на неповнолітнього, якого притягнуто до кримінальної відповідальності. У сфері ювенальної юстиції діяльність громадських організацій спрямована на правозахисну та педагогічно-організаційну діяльність. Тому характерною відмінністю громадських організацій, що працюють у напрямі реалізації ювенальної політики, є їхній зв'язок із соціальними органами та установами.

За останнє десятиріччя XX ст. та початок XXI ст. була вироблена система соціального замовлення, що представляє громадських діячів як консультантів та експертів, які допомагають урегулювати соціально-правові проблеми на різних їх рівнях прояву. Громадські організації надають дітям та молоді, яких притягнуто до кримінальної відповідальності, широкий спектр правових, психологічних та соціальних послуг, пропонують низку програм, що сприяють соціалізації та ресоціалізації звинувачених дітей. Прикладом таких програм є «Рівний – рівному», «Старший брат, старша сестра» та ін., які залучують соціально активну молодь до роботи з дезадаптованими дітьми або дітьми, які потребують сторонньої допомоги та педагогічного втручання.

Громадські організації забезпечують інформування громадян про відновне правосуддя та ювенальну юстицію, його принципи й можливості. Крім того, інформують професійну громадськість – працівників міліції, прокуратури, судів – про суть відновного підходу, особливості ювенальної юстиції з тим, щоб розширити рамки підходу до неповнолітнього правопорушника, м'якше розвинути й упровадити до наявної системи правовідносин ювенальну юстицію.

З орієнтиром на розвиток ювенальної системи європейських країн на національному рівні вітчизняні педагоги, соціальні працівники та психологи в практику системи послуг та функцій ювенальної юстиції впроваджували клієнтоцентрований підхід щодо соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками. Його метою є вирішення конфлікту за участю третьої незалежної сторони шляхом досягнення добровільного примирення між конфліктуючими сторонами, а також у випадку конфлікту неповнолітнього із Законом України. Означений процес набув назву медіація

й направлений на добровільне та конфіденційне спілкування потерпілого й правопорушника, що складаються в кримінальному конфлікті, у присутності неупередженої й нейтральної третьої особи – медіатора, з метою досягнення мирної угоди, яка задовольнила б обидві сторони. Отже, примирення є головною метою медіації, яка передбачає і помилування, і усвідомлення правопорушником завданої шкоди [787, с. 7].

Процедура примирення є однією з форм відновного правосуддя, яке звертає увагу на необхідність урахувати інтереси й потреби (матеріальні, емоційні та моральні) потерпілого шляхом відшкодування правопорушником заподіяної ним шкоди і збитків. Найважливішим у сесії відновного правосуддя є процес, який відбувається між потерпілим і правопорушником, який веде до відновлення порушених громадських зв'язків [Там само, с. 8].

Відновне правосуддя як практика роботи з потерпілим і правопорушником становить відносно нову форму роботи, яка розвивалася, перш за все, як емпірична практика [Там само, с. 20]. Державна програма відновлюваного правосуддя, яка розгорнулася в Україні в 1991 – 2015 рр., не спроможна була остаточно вирішити питання виправлення протиправної поведінки неповнолітнього, навіть із залученням громадськості та спеціальних органів суддів. Домінантною рисою системи ювенального правосуддя є її соціальна спрямованість, що виражається в переважних випадках використання знань, що не мають відношення до юриспруденції, це соціологія, психологія, соціальна педагогіка та соціальна робота, основна діяльність яких полягає в установленні психологічних характеристик неповнолітніх, покращення соціальних умов їх перебування на час судового розгляду, організації соціально-педагогічного відновлення, реабілітації та ін.

У разі засудження неповнолітнього до покарання шляхом позбавлення волі в Україні створено мережу пенітенціарних установ для неповнолітніх правопорушників, функційну діяльність яких було направлено на розв'язання одночасно проблеми освіти дітей та виправлення їхньої протиправної поведінки. В освітній системі України це розглядається як пропедевтика боротьби з дитячою злочинністю. Більшість експертів погоджуються з тим, що процес відновлення належної правомірної поведінки дітей повинен здійснюватися в закладах системи освіти з огляду на те, що дитячий і підлітковий вік хронологічно збігається з періодом шкільного навчання, що, своєю чергою, визначає провідний напрям поведінки й діяльності дитини шкільного віку, пов'язані з навчанням. Перебування дітей, які здійснили правопорушення, у закладах освіти дає можливість здійснювати комплексну соціальну реабілітацію в процесі здобуття освіти, зберігаючи їх відповідний статус – учня й базуючись на основних закономірностях вікового розвитку [18, с. 52].

Перебудова закладів виправлення засуджених неповнолітніх розпочала свою реорганізацію на початку 90-х рр. минулого століття разом із перетворенням усієї кримінально-виховної системи України, яка була схвалена колегією МВС України та затверджена постановою Кабінету

Міністрів України від 11 липня 1991 р. за № 88 і проходила за такими основними напрямками:

- створення якісно нової законодавчої та іншої нормативної бази;
- розвиток та зміцнення матеріально-технічної бази місць позбавлення волі, створення належних умов утримання засуджених;
- вивчення досвіду зарубіжних країн, розробка й упровадження нових форм і методів виховно-корекційної роботи із засудженими;
- підготовка та залучення до роботи висококваліфікованих фахівців [1194, с. 6].

Серед спеціалізованих установ для неповнолітніх правопорушників, які функціонували (і продовжують функціонувати по теперішній час) на етапі дослідження 1991 – 2015 рр. в Україні, маємо назвати: приймальники-розподільники для неповнолітніх; загальноосвітні школи та професійні училища для дітей, які потребують особливих умов виховання; виховно-трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань.

У приймальники-розподільники направляють неповнолітніх віком від 11 до 18 років на термін до 30 діб, які вчинили правопорушення, та виникає потреба негайного їх ізолювання (за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором або за постановою суду) [63, с. 197].

«Спеціальні загальноосвітні школи для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання» та «спеціальні професійні училища для підлітків, які потребують особливих умов виховання», були затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. за № 859. Після внесення змін Постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. № 646 означені виправні заклади для неповнолітніх стали називатися загальноосвітніми школами соціальної реабілітації або школами соціальної реабілітації та професійними училищами соціальної реабілітації [18, с. 52; 899].

До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації (ШСР) направляються підлітки віком від 11 до 14 років за рішенням суду. Проте неповнолітні можуть утримуватися до досягнення ними 15 років, якщо це необхідно для завершення навчального року. Звільнення учнів зі ШСР провадиться після закінчення терміну перебування, установленого судом або за рішенням директора закладу. Дostroкове звільнення неповнолітніх зі ШСР провадиться за ухвалою суду за місцезнаходженням закладу, за клопотанням ради школи з обов'язковим влаштуванням їх на навчання до загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів або на роботу відповідно до чинного законодавства [18, с. 53].

В училищах соціальної реабілітації (УСР) неповнолітніх утримують упродовж терміну, установленого судом, але не більше трьох років, за вчинення злочину у віці від 14 до 18 років або скоєння правопорушення до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У випадку переведення учнів зі ШСР до УСР загальний термін перебування їх у цих закладах не повинен

перевищувати трьох років. В УСР з дозволу суду за місцезнаходженням зазначеного закладу учнів можуть утримувати у виняткових випадках до досягнення ними 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки. Звільнення учнів з УСР провадиться після закінчення терміну перебування, установленого судом, за рішенням директора закладу. Дострокове звільнення неповнолітніх із УСР провадиться також судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради училища [18, с. 53].

Протягом 1991 – 2015 рр. в Україні функціонувало 10 (до 2006 р. їх було 11, див. табл. 5.2) шкіл соціальної реабілітації для неповнолітніх правопорушників (ШСР), з яких 9 – для утримання хлопців та одна – дівчат, 3 училища соціальної реабілітації (УСР) [18, с. 53, с. 54, с. 66; 63, с. 197 – 200].

Таблиця 5.2

Школи та професійні училища соціальної реабілітації України

Назва школи/професійного училища соціальної реабілітації	Кількість місць
1	2
Школи соціальної реабілітації	
Балахівська	140
Горлівська	180
Городоцька	160
Єнакієвська	180
Київська	180
Комишуваська	160
Корсунська	200
Миколаївська	160
Свердловська	180
Фонтанська	140
Харківська	160
Усього	1840
Професійні училища соціальної реабілітації	
Охтирське	180
Макіївське	200
Якушинецьке	200
Усього	580
Разом	2420

Виховно-трудова колонія (див. табл. 5.3) Державного департаменту України з питань виконання покарань є установою, у яких відбувають покарання неповнолітні віком від 14 до 18 років, засуджені до позбавлення волі. За рішенням педагогічного колективу виправної установи, дитина може утримуватися до набуття 22 років. Неповнолітні чоловічої статі утримуються

окремо від засуджених неповнолітніх жіночої статі. Крім того, неповнолітні, які вживають алкоголь, наркотики, а також ті, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, у порядку, установленому законом, направляються до центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх [632, с. 134].

Таблиця 5.3

Випрано-трудові колонії України для неповнолітніх (1991 – 2015 рр.)

№	Назва установи	Місце знаходження	Тип установи (на сучасний час)	Засноване *
1	2	3	4	5
1	Ковельська ВК	м. Ковель, Волинська обл.	Виховна колонія	Заснована в 1966 р.
2	Павлоградська ВК № 142	м. Павлоград, Дніпропетровська обл.	Виправна колонія мінімального рівня безпеки для вперше засуджених жінок	Заснована в 1992 р. як виховна колонія загального режиму для вперше засуджених неповнолітніх (у 1994 р. прийняла перших ув'язнених); у 2012 р. перепрофільована в жіночу колонію
3	Маріупольський ВЦ № 138	м. Маріуполь, Донецька обл.	Виправний центр	У 1995 р. був створений загін посиленого режиму для неодноразово засуджених неповнолітніх. У 2007 р. колонію реорганізували у виправний центр
4	Мелітопольська ВК	м. Мелітополь, Запорізька обл.	Виховна колонія для дівчаток	Заснована в 1967 р.

1	2	3	4	5
5	Перевальська ВК	м. Селезнівка, Луганська обл.	Виховна колонія	Заснована в 1992 р. як виховна колонія загального режиму для вперше засуджених неповнолітніх, з 1993 р. перепрофільована в колонію посиленого режиму, у 1995 р. – у колонію загального режиму
6	Одеська ВК №14	м. Одеса, Одеська обл.	Виправна колонія середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених	Дату заснування не встановлено. До 2004 р. одночасно функціонувала дитячою колонією і колонією суворого режиму, з 2004 р. – колонія середнього рівня безпеки
7	Бережанська ВК	м. Бережани, Тернопільська обл.	Виховна колонія	Заснована в 1947 р.
8	Курязька ВК ім. Макаренка	м. Подвірки, Харківська обл.	Виховна колонія	Заснована в 1923 р.

** деякі виправні установи були засновані або перепрофільовані в дитячі виправні колонії на попередніх етапах дослідження*

Основною метою виправних пенітенціарних установ для неповнолітніх правопорушників на етапі дослідження 1991 – 2015 рр. є покарання шляхом позбавлення волі дитини, з одночасним проведенням реабілітувальних та ресоціалізувальних соціально-педагогічних заходів. Проте було зрозуміло, що однією з умов виправлення неповнолітніх є забезпечення більшої відкритості шкіл, училищ соціальної реабілітації та ВТ колоній. Про це наголошено в п. J. 59 Розділу IV Правил Організації Об'єднаних націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Акцентовано увагу на впровадженні в систему соціального перевиховання неповнолітніх правопорушників в умовах пенітенціарних установ усіх можливих заходів задля доцільного забезпечення

дітей достатнього зв'язку із зовнішнім світом, що є одним зі складників гуманного поводження з неповнолітніми, а також основною умовою до повернення їх у здорове соціальне суспільство. Відповідне положення прописано і в Концепції реформування кримінальної юстиції України: *«Перебування у місцях позбавлення волі повинно бути, наскільки це можливо, наближене до позитивних аспектів життя у суспільстві»* [298, с. 132 – 133].

Упровадження в практику прозорих заходів реформування поставило на шлях реальної гуманізації умов відбування покарань неповнолітніми у виправних установах, дотримання їхніх прав, інтересів, зміцненню законності. Основні завдання кримінально-виконавчої політики нашої країни на рубежі XX – XXI ст. було зорієнтовано на наближення умов перебування неповнолітніх у пенітенціарних закладах України до міжнародних стандартів, які визначають права неповнолітніх на гідні умови побуту, харчування, санітарії тощо.

З причини надходження до виправних установ значної кількості підлітків у занедбаному фізичному стані (з дефіцитом ваги 10 – 20 кг) Інститутом гігієни харчування МОЗ України ще в 1992 р. було встановлено й затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 16.06.92 № 336 підвищений щоденний раціон неповнолітнього (див. рис. 5.2). Разом з іншими продуктами сумарна середньодобова калорійність харчування неповнолітнього становила 3332 ккал [486, с. 17]. Пізніше Постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. були встановлені норми харчування для неповнолітніх, які перебувають на утриманні у виправних пенітенціарних установах (див. додаток П).

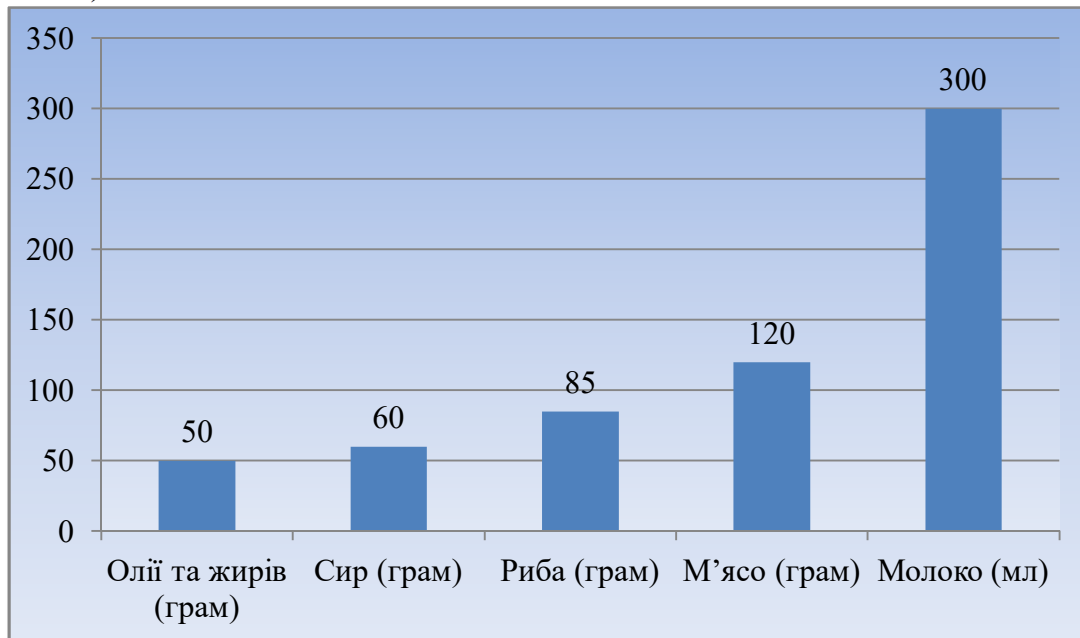

Рис. 5.2. Підвищений щоденний раціон неповнолітнього, який перебуває на утриманні ВТ колонії

Згідно з правилами ООН, кожному неповнолітньому, у разі необхідності, надається відповідне медичне обслуговування – і профілактичне, і лікувальне, включаючи стоматологічне, офтальмологічне й

психіатричне, а також фармацевтичні препарати та спеціальна дієта відповідно до медичних показників. Засуджений має право бути оглянутим лікарем одразу ж після надходження в установу з метою реєстрації будь-яких ознак попереднього поганого ставлення до неповнолітнього та визначення фізичних або психічних відхилень, що потребують нагляду в лікаря. Неповнолітній, який страждає психологічними розладами, направляється на лікування в спеціалізовану установу під незалежним медичним контролем [486, с. 17].

Для перебування у виправних закладах неповнолітнім створено покращені житлово-побутові умови. На одну дитину розрахована житлова площа 2,5 м² у приміщеннях палатного типу. Спальні приміщення складаються з кількох кімнат для невеликих груп або окремих кімнат на одну особу залежно від місцевих стандартів. Кожний вихованець забезпечується необхідними постільними речами та предметами особистої гігієни. Неповнолітнім дано право користуватися своїм одягом залежно від кліматичних і санітарно-гігієнічних умов [Там само, с. 16].

Гуманізацію соціальної роботи із засудженими у виховно-трудових колоніях для неповнолітніх слід розглядати з позиції педагогічної діяльності, яка принципово пов'язана з вихідними позиціями пенітенціарного персоналу – колективу вихователів. На етапі дослідження 1991 – 2015 рр. персонал виховної колонії складається з: начальника відділення соціально-психологічної служби; психологів, старшого інспектора, інспектора, інспекторів зі звільнення засуджених та фізичного виховання і спорту; педагогічних працівників загальноосвітньої школи та професійно-технічного училища; педагогічної ради, піклувальної ради та спостережної комісії, батьківського комітету; з контролю за виконанням судових рішень; медичної частини; та персоналу, який не пов'язаний з соціально-виховною роботою, – персоналу відділів режиму, охорони та оперативної роботи [467, с. 10].

Відповідно до Закону України «Про освіту» для засуджених забезпечується державний освітній мінімум у пенітенціарних закладах України для неповнолітніх. Стаття 59 Виправно-трудового кодексу передбачає функціонування загальноосвітніх шкіл трьох ступенів у ВТК. Книжки, зошити та письмове приладдя видається безкоштовно (ст. 59 ВТК). Професійно-технічне навчання здійснюється відповідно до Закону України «Про професійно-технічну освіту». У такому випадку, за умовою досягнення певного віку та проходження всього курсу навчання, неповнолітні мають можливість отримати атестати про середню освіту та свідоцтва про набуття вільно обраної професії державного зразку. Відмітимо, що в атестаті або дипломі немає натяку на засудження або приналежність неповнолітнього до ув'язнення.

З метою стабілізації фінансового стану установ кримінально-виконавчої системи за ініціативою МВС Кабінет Міністрів України 2 грудня 1996 р. прийняв постанову за № 1454 «Про невідкладні заходи залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі» з

дотриманням міжнародних стандартів прав неповнолітнього на відпочинок, дозвілля, участь у культурному і творчому житті суспільства. А також відповідно до чинного законодавства України про норми, які застосовуються до дитячої праці, неодмінно застосовуються й до неповнолітніх, що відбувають покарання шляхом позбавлення волі. На підставі статті 15 Закону України «Про охорону праці» тривалість робочого дня для засуджених неповнолітніх установлено: 4 години – віком до 16 років (24 години на тиждень), 6 годин – віком до 18 років (36 годин на тиждень), 8 годин – старше 18 років. Більше того, при виправних установах створені кабінети профорієнтації та профпридатності для надання необхідних консультацій неповнолітнім. Створена виробнича база з металообробки, деревообробки, швейного виробництва, яка дозволяє забезпечити трудове виховання неповнолітніх засуджених [486, с. 19].

У кожній виховній колонії існує дільниця соціальної адаптації, у якій утримуються засуджені, котрі правомірно себе поводити, сумлінно ставилися до праці і яким до звільнення залишилось не більше 6 місяців. До неї переводяться засуджені, які не менше півроку утримувались у дільниці ресоціалізації, закінчили навчання в загальноосвітній школі чи професійно-технічному училищі або яким до закінчення залишилось не більше 3 місяців, які мають формальні підстави для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання не більше ніж через 6 місяців. Головною метою функціонування такої дільниці є підготовка засудженого неповнолітнього до звільнення. Діти проживають у спеціально обладнаних приміщеннях окремо від інших, крім того, окремо приймають їжу, відвідують баню, бібліотеку, крамницю [380, с. 213].

Вирішення питання організації соціальної допомоги неповнолітнім правопорушникам після їхнього звільнення з виправних установ покладається на: місцеві органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; центри соціальної адаптації; служби у справах неповнолітніх; центри соціальних служб для молоді; спостережні комісії; органи соціального захисту населення; органи охорони здоров'я; органи внутрішніх справ; центри зайнятості населення; будинки-інтернати; кризові центри; служби психологічної допомоги; притулки для неповнолітніх; установи соціального патронажу; будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб; громадські організації [221, с. 105; 904].

Серед означених вище соціальних служб, що забезпечують соціальний супровід неповнолітніх, передове місце займають центри соціальних служб для молоді (ЦССМ/ССМ) та Центр соціальної адаптації, які зорієнтовані на надання соціальної, психологічної, педагогічної, матеріальної та економічної допомоги колишнім засудженим. До першочергових напрямів соціальної роботи ЦССМ належить організація адаптації (соціально-педагогічна, психологічна, побутова) неповнолітніх та молодих людей, які звільнилися з місць позбавлення волі, а також соціально-психологічна робота з молоддю, яка відбуває строк покарання в місцях позбавлення волі.

Центр соціальної адаптації вбачається як державна організація, що функціонує за рахунок коштів місцевого бюджету та залучених коштів інших державних і громадських, міжнародних організацій, підприємств та установ різної форми власності. Крім того, може функціонувати на принципах самофінансування й самооплатності за рахунок коштів, що заробляються підопічними (звільненими) на власних підприємствах (майстернях), контрагентних чи об'єктах, які організовуються на кооперативних засадах, та надходжень від великих підприємств та організацій (які вимушено є в цей час базовими щодо працевлаштування звільнених) [63, с. 129; 684, с. 34 – 35].

До компетенції Центру соціальної адаптації входить установлення постійних контактів з органами працевлаштування, оперативне одержання від них та окремих підприємств необхідної інформації. У його віданні знаходяться гуртожитки для тимчасового проживання звільнених, які не мають помешкання. Співробітники (інспектори, соціальні куратори, соціальні працівники) встановлюють необхідні контакти і зв'язки з кримінально-виконавчими установами, аналізують та організовують практику побутового й трудового влаштування звільнених від покарання неповнолітніх, розробляють заходи для її вдосконалювання, інформують служби у справах неповнолітніх і прокурорів про необґрунтовані відмови з боку адміністрації підприємств у прийомі на роботу раніше засуджених підлітків [63, с. 130]. Крім того, працевлаштуванню неповнолітніх також допомагають установи виконання покарання, приймальники-розподільники, інспекції виправних робіт, окремі підрозділи внутрішніх справ. Звільнені від покарання мають право звертатися за сприянням у працевлаштуванні та отриманні соціальної допомоги в кожному із названих органів [Там само, с. 124 – 125].

Отже, як бачимо, протягом досліджуваного етапу сформувалась певна система державних та педагогічних органів для протидії неповнолітнім правопорушникам, яка склала суспільний інститут правового захисту, органів громадськості та системи пенітенціарних установ для утримання в них неповнолітніх засуджених.

Ювенальна політика України, яка отримала свої компетенції наприкінці ХХ ст., базується на відновному підході, що спрямований на додержання прав неповнолітніх; прагне до зниження міри покарання за вчинений злочин відповідно до Кримінального кодексу України шляхом заміни на примусовий виховний вплив; організовує й забезпечує заходи реабілітаційного характеру, спрямовані на соціальне і психологічне відновлення особистості дитини, яка постраждала від жорсткого поводження, а також неповнолітнього правопорушника, якого необхідно «педагогічно виправити». Її метою є не покарання молодих людей, а альтернативні позбавленню волі заходи соціально-педагогічного впливу, спрямовані насамперед на проведення з неповнолітніми індивідуалізованого виховання.

У набутому за 1991 – 2015 рр. досвіді функціонування ювенального правосуддя домінантною ознакою є соціальна спрямованість, що

виражається в переважній більшості використання знань, не пов'язаних з юриспруденцією, це – соціологія, психологія, соціальна педагогіка та соціальна робота. У практиці організації ювенальної політики України відстежується залучення суспільних інституцій та громадських організацій, що мають безпосередньо педагогічний вплив на неповнолітнього, якого притягнуто до кримінальної відповідальності. Їхня основна діяльність полягає в установленні психологічних характеристик неповнолітнього правопорушника, покращенні соціальних умов його перебування на час судового розгляду, наданні консультації (правової, соціальної), організації соціально-педагогічного відновлення, реабілітації та ін.

У разі засудження неповнолітнього до покарання шляхом позбавлення волі в роки незалежності України реорганізовано мережу виправних установ для неповнолітніх правопорушників, яка вирішує одразу проблему навчання та виправлення протиправної поведінки дітей. До пенітенціарної системи України в роки її незалежності виправленням засуджених неповнолітніх займаються приймальники-розподільники для неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації (ШСР та УСР), а також виховно-трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань. Приймальники-розподільники мають за мету тимчасове утримання неповнолітніх правопорушників. Метою розміщення неповнолітніх у ШСР, УСР та виховно-трудових колоніях є покарання шляхом позбавлення волі дитини, з одночасним проведенням реабілітувальних та ресоціалізувальних соціально-педагогічних заходів.

Отже, головним напрямом розвитку системи державних та педагогічних органів протидії неповнолітнім правопорушникам у країні на рубежі XX – XXI ст. стало дотримання гідних умов їхнього перебування в пенітенціарних закладах. Більше того, чітко виокремлюється функціонування інституту патрунування неповнолітніх, які готуються до звільнення в межах виправної установи, та піклування громадськості після припинення дії покарання. Так, питання організації соціальної допомоги неповнолітнім правопорушникам після їх звільнення з виправних установ покладається на: органи місцевого самоврядування; центри соціальної адаптації; центри соціальних служб для молоді; центри зайнятості населення; служби психологічної допомоги; й інші державні і громадські організації.

5.3. Структура та зміст гуманістичної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні (1991 – 2015 рр.)

Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками на етапі незалежності України здійснюється на підставі диференційованого підходу до особистості з урахуванням її гендерно-вікових особливостей, умов соціалізації та інших обставин, що зумовили деструктивну, зокрема злочинну, поведінку особи [1210, с. 343]. Тому процес становлення особистості неповнолітнього правопорушника забезпечується взаємозв'язком практичного використання соціально-педагогічного комплексу. Незважаючи на те, що законодавством передбачено кримінальну відповідальність неповнолітніх та їх покарання кримінально-правового характеру, виправлення протиправної поведінки, ключовою відмінністю гуманістичної моделі (див. рис. 5.3) соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні (1991 – 2015 рр.) є її соціально-педагогічний складник, який включає заходи соціальної підтримки, допомоги та контролю. Мета цих педагогічних елементів полягає в: здійсненні багаторівневого комплексу попереджувальних дій щодо запобігання злочинів неповнолітніми, зокрема організації соціальної реабілітації за умовою притягнення неповнолітнього правопорушника до кримінальної відповідальності шляхом не позбавлення волі; соціальної ресоціалізації в умовах виправної установи; та здійсненні заходів патрунування й соціального супроводу після звільнення.

Отже, суть організації соціально-педагогічної діяльності полягає в побудові комплексу необхідних заходів щодо профілактики девіацій делінквентного характеру й формування правової свідомості підлітків, наданні морально-психологічної допомоги «важким» підліткам та їхнім батькам [1014, с. 136 – 137]. Цим займається профілактика як організаційно-методичний комплекс соціально-економічних, адміністративно-правових, виховних, медичних та інших заходів, що запобігають саму можливість скоєння неповнолітніми правопорушень. Система профілактичних заходів має комплексний характер, позитивний результат якої досягається шляхом скоординованих та узгоджених дій різних соціальних інститутів – навчально-освітніх закладів, правоохоронних органів, органів охорони здоров'я, громадських та молодіжних організацій, сім'ї дитини із делінквентною поведінкою [960, с. 164].

ФІЛОСОФСЬКИЙ СКЛАДНИК ГУМАНІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Ідея	- людина є найвищою цінністю, визначення прав, свободи, безумовної поваги до особистості.		
Концептуальні положення	- людська гідність має юридичний захист, який закріплений міжнародними правовими положеннями; - повага до свободи та гідності людини; - наявність позитивного мислення при якому людина бачить переважно чесноти а не недоліки особистості; - врахування інтересів, потреб та індивідуальних особливостей людини; - захист економічних, політичних, соціальних, громадянських і культурних прав людей; - пріоритет благополуччя людини; - надання людям можливостей для їх особисто-індивідуального розвитку.		
ЦІЛЬОВИЙ СКЛАДНИК ГУМАНІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Мета	- гармонійний розвиток особистості з міцними духовно-моральними цінностями та правовою самосвідомістю, яка здатна задовольнити свої соціальні та життєві потреби, реалізувати власні здібності, плани, інтереси не порушуючи права та свобод інших громадян.		
Завдання	- забезпечення соціального, юридичного, економічного захисту неповнолітнього правопорушника; - створення сприятливих умов для виховання й перевиховання дитини-злочинця, його соціально-педагогічної реабілітації, ресоціалізації, адаптації й подальшої інтеграції до умов здорового соціуму; - формування прагнень неповнолітнього правопорушника до самоосвіти; - розвиток досконалих навичок спілкування дитини правопорушника в різних життєвих ситуаціях; - послідовний розвиток правової, соціальної, особистісної, професійної компетентності неповнолітнього правопорушника; - підтримка неповнолітніх правопорушників у їх фізичному, психічному та соціальному становленні; - захист прав дитини правопорушника на достойне життя у суспільстві.		
Принципи гуманістичної педагогіки	- принципи гуманізму та демократії; - принципи рівності, справедливості, людяності; - принцип культуровідповідності; - принцип особистісно-орієнтованого виховання; - принципи не насильства у вихованні неповнолітніх правопорушників.		
Розробники ідей гуманізму у філософії, соціології та юриспруденції		А. Гелеш, Х. Горещька, О. Гришук, А. Колодій, О. Панищев, С. Погребняк, Г. Попадинець, П. Рабінович, Е. Шишкіна, О. Ющик та ін.	
Представники вітчизняної гуманістичної педагогіки		О. Беца, П. Вівчар, Л. Завацька, О. Караман, В. Кривуша, І. Парфанович, С. Харченко, А. Цимбалюк, Ю. Шмаленко та ін.	
Вітчизняні освітня-практики		О. Безпалько, Ю. Беляєв, О. Білаш, А. Гусак, О. Денисенко, І. Козубовська, В. Кузьменко, В. Оржеховська, М. Фіцула, Б. Цаллагов та ін.	
МЕТОДИЧНИЙ СКЛАДНИК ГУМАНІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ			
Види соціального виховання	Зміст		Функції соціального виховання
Профілактика	- <i>первинна профілактика</i> – усунення соціальних чинників, що сприяють формуванню і прояву правопорушень у поведінці неповнолітнього; - <i>вторинна профілактика</i> : 1) пропаганда правових знань серед підлітків групи ризику; 2) профілактична робота із функційно неспроможними сім'ями; 3) організація позаурочної зайнятості дитини; - <i>третинна профілактика</i> – комплекс відновлювальних заходів соціально-педагогічної профілактики, спрямований на попередження повторного скоєння правопорушення.		- діагностична; - прогностична; - виховна; - освітня; - трудова; - правозахисна; - соціально-
Соціально-педагогічна реабілітація	- менеджмент індивідуального випадку; - психолого-педагогічний тренінг.		медична; - профілактична; - соціально-
Ресоціалізація	- державні програми диференційованого виховного впливу «Освіта», «Духовне відродження», «Правова просвіта», «Професія», «Творчість», «Фізкультура і спорт» та ін. - організація дозвіллевої діяльності неповнолітніх в'язнів.		побутова; - координаційна.
Напрями соціального виховання	Методи соціального виховання	Засоби соціального виховання	Форми соціального виховання
- моральне; - релігійне; - правове; - трудове; - естетичне; - фізичне; - санітарно-гігієнічне.	- бесіди, інтерв'ю, лекції, дискусії, консультації; - позаурочні години, вікторини; - спостереження, анкетування, психодіагностика, аналіз документів; - стимулювання поведінки; - вивчення досвіду роботи вітчизняних та зарубіжних установ.	- праця; - спорт; - навчальна, художня, тематична література; - тематичні літературні вечори, зустрічі, диспути; - мистецтво; - гуртки національного ремесла; - тематичні конкурси, фестивалі.	- індивідуальна; - групова; - масова.
ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАТРОНАЖУ ЗВІЛЬНЕНОЇ ДИТИНИ З МІСЦЬ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ			
- соціальна адаптація; - соціальний супровід; - патронат.	- підготовка неповнолітнього до звільнення з виправного закладу; - комплексне медичне обстеження вихованців виправних закладів; - поновлення або оформлення документів (паспорт, прописка, військовий квиток та ін.); - соціально-педагогічна та психологічна адаптація звільнених вихованців до умов здорового соціуму; - співпраця виховних установ, ЦСССДМ, громадських та державних організацій; - поновлення дітей в закладах освіти, допомога в працевлаштуванні; - допомога у вирішенні побутових проблем звільнених вихованців за місцем їх проживання; - модерація; - соціально-педагогічний моніторинг звільненої дитини.		

Рис. 5.3. Гуманістична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні (1991 – 2015 рр.)

Аналіз науково-педагогічної літератури кінця XX – початку XXI ст. говорить нам про існування трьох видів профілактичної роботи в сучасній вітчизняній соціально-педагогічній практиці з важковиховуваними дітьми, дітьми із проявами девіантної поведінки та дітьми-делінквентами, це: первинна профілактика, вторинна профілактика, третинна профілактика.

Первинна профілактика має такий напрям роботи: діагностика відхилень у поведінці; виявлення й раннє попередження несприятливих соціальних чинників та чинників з боку найближчого оточення. Первинна профілактика зазвичай здійснюється до скоєння неповнолітнім правопорушень.

Вторинна профілактика здійснює відбір та реалізацію диференційованого комплексу соціально-психологічних, педагогічних, юридичних, медичних та інших заходів, спрямованих на усунення виражених чинників ризику та соціально-педагогічну корекцію противоправних відхилень неповнолітнього, який має ознаки прояву асоціальної, девіантної та делінквентної поведінки (прояви агресії; неодноразові та систематичні конфлікти з однолітками, дорослими, рідними; колекційна робота із дітьми, які мають проблеми в сім'ї, та ін.).

Третинна профілактика проводиться з дітьми, які вже вчинили правопорушення та опинились серед правопорушників. Її метою є корекція поведінки неповнолітнього за допомогою соціально-педагогічних заходів реабілітації. Організація третинної профілактики здійснюється із неповнолітніми з урахуванням їхньої соціальної вразливості та помилково набутим негативним життєвим досвідом.

Комплексний підхід до організації профілактики правопорушень серед молоді означає, *по-перше*, визначення оптимальних, тісно взаємозалежних цілей і завдань ідейно-політичного, трудового, морального і правового виховання з урахуванням різних категорій молоді, особливостей та їхніх інтересів; *по-друге*, ефективне використання коштів, форм і методів виховно-профілактичного впливу з охопленням тієї частини неповнолітніх, які цього особливо потребують; *по-третє*, організація та комплексне здійснення виховно-профілактичного процесу, оперативно вивчаючи при цьому результативність виховних і профілактичних зусиль задля коригування соціально-педагогічної профілактики в інтересах досягнення нею позитивного результату.

Первинна профілактика підліткової злочинності спрямована на правильне виховання і правову освіту, що є складовою частиною загальної системи освіти країни. Найважливіше завдання на цьому рівні організації профілактики є нормалізація психологічного розвитку та формування в дитини гармонійної її особистості. Тому первинна профілактика противоправної поведінки серед неповнолітніх включає напрями соціально-педагогічної роботи, що охоплюють: загальне вдосконалення життя дитини; усунення соціальних чинників, що сприяють формуванню і появі порушень

поведінки; виховання соціально позитивно зорієнтованої особистості [960, с. 164].

Профілактика дитячої та підліткової злочинності на цьому рівні проводиться в напрямках морального, правового, статевого та антиалкогольного виховання [Там само, с. 165]. Означені напрями базуються на вже вироблених морально-етичних настановах підлітка, що починаються в сім'ї та початкових класах школи, де дитина засвоює перші правила дисципліни й поведінки в колективі. У подальшому проводиться корегувальна (за необхідності) – вторинна профілактика із залученням до організаційно-попереджувальних заходів представників відповідних підрозділів правоохоронних органів (інспекцій у справах неповнолітніх, дитячих кімнат міліції, дитячих приймальників-розподільників та ін.) у циклі популярних лекцій з метою ознайомлення учнів з основами чинного законодавства України, підкреслюючи необхідність неухильного дотримання законів і правил [Там само, с. 165 – 166].

Пріоритетними напрямами соціально-педагогічної роботи щодо запобігання скоєння правопорушень неповнолітніми на вторинному рівні профілактики є: 1) пропаганда правових знань серед підлітків групи ризику; 2) грамотна організація навчально-виховного процесу, робота над страхуванням контингенту учнів; 3) виявлення функційно неспроможних сімей і профілактична робота з ними; 4) залучення підлітка до системи додаткової освіти, організація позаурочної та літньої зайнятості; 5) соціально-психологічна допомога підліткам групи ризику на їх прохання (за рекомендаціями педагогів, батьків) [1014, с. 137].

Третинна профілактика характеризується окремим напрямом соціально-педагогічної роботи з неповнолітнім, якого засуджено до різних форм покарань (пов'язаних і не пов'язаних з позбавленням волі) та здійснюється правоохоронними органами й установами виконання покарань у формі індивідуальних та групових виховних бесід, тренінгів, комплексних реабілітувальних програм, заходів контролю тощо. Профілактика на третинному рівні належить до повноважень служб, що в широкому значенні входять до сфери соціальної роботи: служб у справах дітей; притулків для дітей; центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та їх спеціалізованих формувань; психологічних служб в установах освіти; громадських організацій, що надають соціальні послуги [630, с. 58 – 59].

Отже, для повної та більш комплексної боротьби з дитячою злочинністю здійснюються систематичні цілеспрямовані зусилля всіх державних і громадських інститутів, що є найпрогресивнішою формою соціально-педагогічної реабілітації та соціалізації важковиховуваних дітей (делінквентів, правопорушників, злочинців та ін.). Виправлення протиправної поведінки неповнолітнього в умовах здорового соціуму є однією з відмінностей гуманістичної моделі соціально-педагогічної роботи й розглядається як найефективніший варіант його реабілітації. Комплекс відновлювальних заходів соціально-педагогічної профілактики спрямований

на попередження повторного скоєння правопорушення, безпосередньо здійснюється під наглядом та супроводом соціального педагога [1014, с. 143 – 144]. Прикладом такої роботи є *менеджмент індивідуального випадку* як моделі організації комплексної допомоги неповнолітньому правопорушнику, якого засуджено до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також його батькам або особам, що виконують батьківські функції [447, с. 40].

Процес індивідуальної соціально-педагогічної роботи з неповнолітнім правопорушником розподіляється за етапами. Так, на першому етапі відбувається встановлення контакту педагога, психолога, соціального працівника з дитиною. Завдання полягає у визначенні об'єкта та предмета взаємодії; наданні дитині інформації щодо можливостей і компетенції соціального працівника; отриманні згоди підлітка на продовження роботи в запропонованих умовах, формуванні угод співпраці, заснованої на довірі між дитиною та педагогом. Первинна оцінка проблеми здійснюється завдяки збору інформації щодо кримінальної поведінки неповнолітнього та самого неповнолітнього, його участі й причетності до асоціальних угруповань, криміногенного впливу сім'ї на неповнолітнього; психологічному обстеженню неповнолітнього, оцінці соціально-психологічного клімату в сім'ї; оцінюванні поведінки та стосунків неповнолітнього в освітньому закладі.

На другому етапі здійснюється дослідження проблеми, причин дезадаптивної та противоправної поведінки дитини. Педагог виявляє наявні та необхідні ресурси для подолання сформованої соціально-педагогічної проблеми дитини.

На третьому етапі відбувається планування соціально-педагогічної роботи та співпраці. Здійснюється узгодження з неповнолітнім та його батьками бачення проблеми та її причин; визначаються конкретні завдання спільної діяльності та послідовність їх вирішення; шляхи виконання завдань. Здійснюється активне мотивування позитивних дій дитини щодо самостійного вирішення своїх проблем та корекції небажаної поведінки.

На четвертому етапі відбувається реалізація наміченого плану із супроводженням педагогом дитини, наданні допомоги в межах компетенції та доцільності; стимулювання та координування дій дитини щодо самостійного подолання своїх проблем (покращення поведінки).

П'ятий етап відбиває результати проведеної роботи. Здійснюється аналіз процесу подолання проблем; визначається ефективність проведених дій. За необхідністю може бути проведена корекція плану дій.

Шостий етап – завершальний етап співпраці дитини та педагога. На цьому етапі приймаються рішення щодо припинення взаємодії. Проводиться підготовка дитини до подальшої самостійної життєдіяльності з мотивуванням активної позиції щодо майбутніх проблем.

Серед методів, що використовує педагог, соціальний педагог, соціальний працівник або психолог в індивідуальній роботі з неповнолітнім,

використовуються бесіди (інтерв'ю), листування, анкетування, аналіз документів, консультація, посередництво між громадськими організаціями, представництво інтересів дитини, обмін інформацією, спостереження, психодіагностика, наради тощо.

Координація дій фахівців у процесі роботи з неповнолітнім, засудженого до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, здійснюється на основі його психологічної реабілітації та психологічної допомоги, що надається сім'ї дитини-правопорушника. Залучення неповнолітнього до заходів, спрямованих на формування здорового способу життя, до соціально-позитивних груп, організації дозвілля та ін. Спеціалісти ЦСССДМ здійснюють індивідуально-профілактичну роботу з попередження негативного впливу асоціальних угруповань; забезпечують захист прав неповнолітнього; педагогічну допомогу його батькам; надають неповнолітньому та його сім'ї комплекс соціальних послуг; планують організацію відпочинку, оздоровлення, зайнятості неповнолітнього (громадські організації) та ін. [447, с. 40 – 43].

Організація корекційних заходів щодо противоправної поведінки неповнолітнього має комплексний, мультидисциплінарний характер. Поряд з індивідуальною роботою, вони спрямовані також на колективне опрацювання. Підлітків, які перебувають на обліку в закладах кримінальної міліції у справах дітей, або тих, яких засуджено до покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, направляють до Центрів допомоги молоді з метою здійснення соціально-реабілітувальних заходів щодо корекції їхньої противоправної поведінки [960, с. 192]. Для забезпечення ефективного обміну інформації між фахівцями установ соціально-педагогічної допомоги складається «опис індивідуального випадку» за наведеним на рис. 5.4 планом. Інформація про неповнолітнього має конфіденційний характер, і доступ до неї мають лише фахівці, залучені до роботи [447, с. 42 – 43].

Відновлювальні програми складаються з таких компонентів:

- інформаційного – поєднує пізнавальний, ціннісний, розвивальний складники; надає досвід пізнавальної діяльності, під час якої засвоюються знання, уміння, навички;
- комунікативного – надає досвід міжособистісного спілкування;
- рефлексивного – розвиває в підлітків самопізнання, здатність до рефлексії та оволодіння способами самовдосконалення, морального самовизначення; формує життєву позицію як систему особистісних цінностей [960, с. 192].

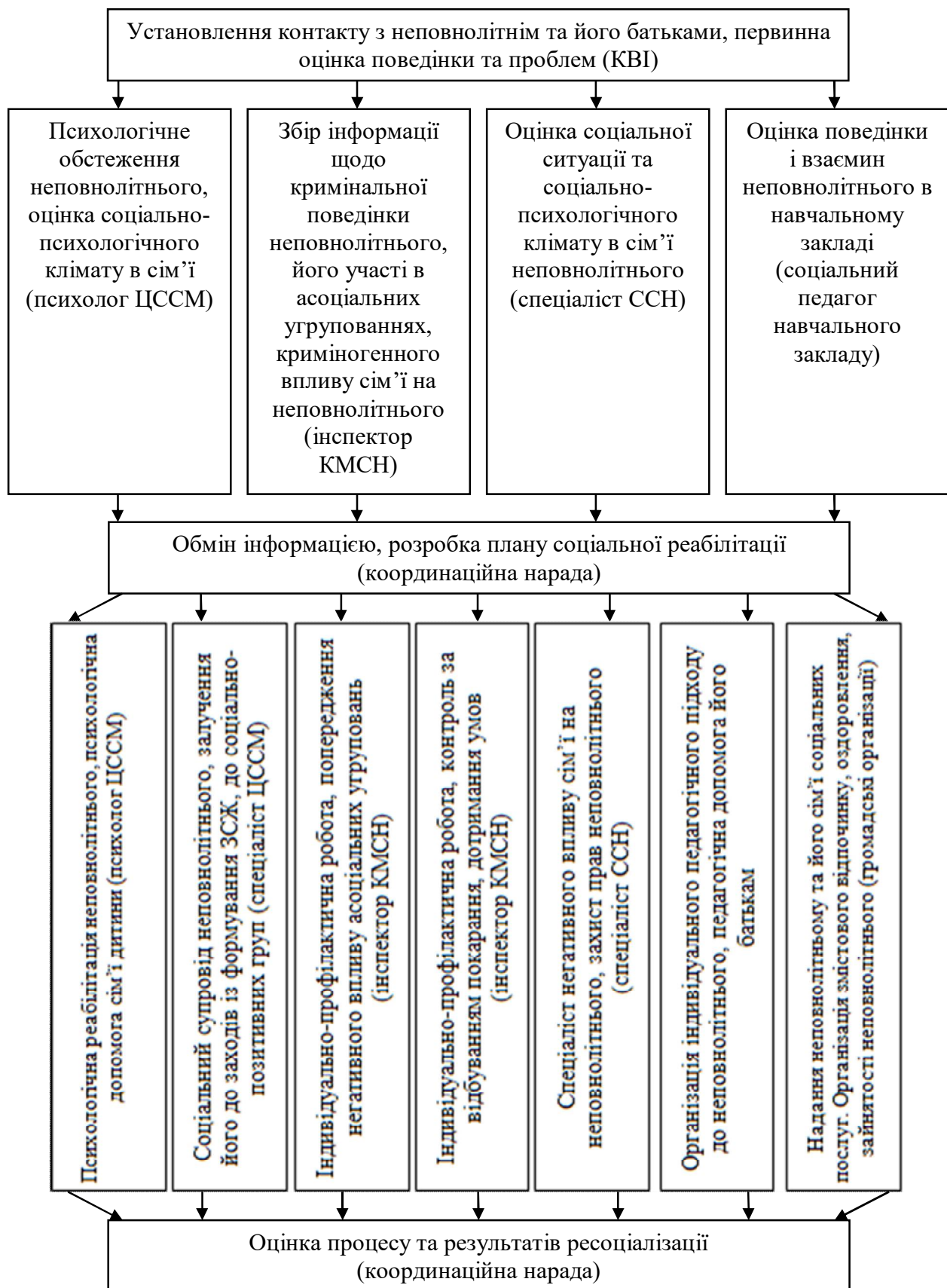

Рис. 5.4. Координація дій фахівців у процесі роботи з ресоціалізації неповнолітнього, засудженого до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі

Програма реабілітації неповнолітніх правопорушників та корекції їхньої противоправної поведінки (див. табл. 5.4) має за мету відновлення морально-духовного складника особистості дитини, її правової обізнаності, психосексуального та статевого виховання, а також розвитку емоційно-вольової сфери підлітка, здатності протистояти алкогольній, наркотичній залежності, набутті вольової скорегованості в дотриманні правових норм суспільства [960, с. 196].

Таблиця 5.4

Програма корекції противоправної поведінки неповнолітніх, які перебувають на обліку кримінальної міліції у справах неповнолітніх

№ з/п	Назва розділів, тем	Кіл-ть годин
1	2	3
Тема 1. Феномен людини		
1.1.	Заняття 1. Вступ. Мої цінності та життєвий шлях людини	2
1.2.	Заняття 2. Цінності нашої групи (Коло)	2
1.3.	Заняття 3. Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація	2
1.4.	Заняття 4. Поведінка людини: впевнена та невпевнена	2
1.5.	Заняття 5. Самоповага та повага до інших	2
Тема 2. Розвиток комунікативних навичок		
2.1.	Заняття 6,7. Дівчата і хлопці та їхні взаємини	4
Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»		
3.1.	Заняття 8. Що означає «конфлікт»?	2
3.2.	Заняття 9. Способи поведінки в конфлікті: боротьба, уникнення, співпраця, пристосування	2
3.3.	Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку	2
Тема 4. Ризикова поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях		
4.1.	Заняття 11. Ризики та відповідальна поведінка	2
4.2.	Заняття 12. Мої права та відповідальність	2
4.3, 4.4.	Заняття 13, 14. Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?	4
4.5.	Заняття 15. Підсумкове	2
Разом:		30 год.

Наведена програма є системоутворювальним комплексним заходом, спрямованим на виправлення противоправної поведінки неповнолітніх, до структури якої належить: обстеження умов проживання неповнолітніх, оформлення соціальної допомоги, надання соціально-педагогічних та психологічних консультацій [960, с. 196].

Корекційно-реабілітаційна робота здійснюється з урахуванням результатів діагностики, причин та умов кожного неповнолітнього щодо його правопорушення. Тому кожна програма корегується до кожного конкретного випадку. Проте основний напрям виправлення противоправної поведінки неповнолітнього з умовою відмови від його перебування у виправних установах здійснюється шляхом використання соціально-педагогічних методів, прийомів, технік, тренінгових вправ з практичної психології, які передбачають суб'єкт-суб'єктні взаємини, рівноправне спілкування, самостійне мислення неповнолітнього. Головним критерієм успішності програми є самостійне формування підлітками соціально прийнятих висновків. Завдання педагога полягає у створенні ситуації, протягом якої учасники самі роблять висновки, набувають та закріплюють стратегії поведінки, які не суперечать нормам суспільства. Програма передбачає навчання соціальних навичок змінювати та регулювати власні психічні стани через гру, програвання й переживання ситуацій. Стимулює активне обговорення, осмислення й індивідуальне сприйняття інформації кожним учасником. Програма розроблена з умовою необхідності відчуття неповнолітніми позитивних наслідків своїх дій, успішності в інтелектуальному й моральному зростанні [960, с. 191, с. 198].

Реалізація цієї технології щодо неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, передбачала взаємодію фахівців різних установ: кримінально-виконавчої інспекції (КВІ), кримінальної міліції у справах неповнолітніх (КМСН), центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ), служб у справах неповнолітніх (ССН), навчальних і медичних закладів, громадських організацій. На основі описаної технології будується система взаємодії фахівців різних установ та організацій. При цьому розподіл обов'язків та визначення виконавців кожного із завдань реабілітації визначається за місцевими умовами. Орієнтовний розподіл функцій установ і організацій у процесі роботи з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, наведено в додатку Р [447, с. 38 – 39].

У разі засудження неповнолітнього до покарання шляхом утримання його в спеціалізованій установі поряд з програмами виконання гуманного правосуддя над неповнолітніми існують методи соціально-педагогічної роботи, спрямовані на перевиховання й ресоціалізацію підлітків, які здійснюються на основі впровадження в пенітенціарну практику соціального виховання різноманітних комплексів, направлених на повернення до суспільно прийнятої правової норми поведінки в суспільстві. Їх метою є організація соціально-педагогічного, педагогічного та психологічного впливу на неповнолітнього; забезпечення захисту неповнолітнього (соціального, соціально-правового, економічного, надання освіти та ін.); утворення сприятливих умов для виховання й перевиховання неповнолітнього; створення сприятливих умов та подальшої інтеграції, адаптації, усебічного розвитку, саморозвитку й самореалізації неповнолітнього.

Серед розроблених форм і технологій, що успішно було впроваджено в пенітенціарній практиці України (1991 – 2015 рр.) соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми, ефективно зарекомендували себе такі: застосування психолого-педагогічного тренінгу з використанням методів переконання та навіювання (ВТК Чернігівської, Донецької обл.); організація роботи кабінетів релаксації (ВТК Харківської, Чернігівської обл.); залучення засуджених до різних форм творчої діяльності гуманістичної спрямованості (Самбірська, Ковельська, Маріупольська ВТК); цілеспрямована робота з відбору, формування та навчання активу засуджених, більш широке використання елементів самоврядування на основі залучення активу засуджених до планування, підготовки й реалізації виховних заходів, організації педагогічного дозвілля (Прилуцька, Мелітопольська, Курязька ВТК); взаємодія співробітників різних частин і служб ВТК з громадськістю, зокрема з представниками різних релігійних конфесій (Бережанська, Самбірська, Ковельська ВТК) [1008, с. 57].

Модель соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками в умовах пенітенціарного закладу передбачає системність і послідовність здійснення ресоціалізувальних педагогіко-виховних заходів. А з урахування того, що кожна особистість унікальна, для досягнення позитивного результату у справі виправлення протиправної поведінки неповнолітнього вітчизняні педагоги етапу дослідження 1991 – 2015 рр. використовували індивідуальний і диференційований підходи до неповнолітніх, комплексний підхід до перевиховання, поєднання вимогливості до ув'язнених з повагою до їхньої особистості, гуманним та справедливим ставленням до них [1008, с. 60 – 61].

До основних напрямів індивідуальної роботи належать: вивчення особистості за допомогою різноманітних методів; класифікація засуджених; визначення найбільш доцільних методів і прийомів психолого-педагогічного впливу, індивідуальних програм диференційованого виховного впливу на засуджених. Серед основних форм індивідуальної роботи маємо назвати: бесіди (ознайомчі, профілактичні, формувальні, аналітичні та ін.); особисті доручення; допомога засудженим у розробці індивідуальних соціально-психологічних програм; рапорти засуджених на загальних зборах, обговорення їхньої поведінки на методично-виховній раді установи; стимулювання поведінки засудженого (заохочення, покарання); оцінка ступеня виправлення; організація наставництва, виробничого змагання тощо [1011, с. 92 – 93].

Диференційований підхід передбачає колективне опрацювання комплексу заходів соціально-педагогічної роботи, які перетинаються та доповнюють один одного:

- спеціально організоване всебічне моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності;

- використання програм диференційованого виховного впливу: «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура і спорт», «Подолання алкогольної та наркотичної залежності», «Підготовка до звільнення» (див. додаток С) [466; 467, с. 19; 468].

Адміністрація колоній здійснює корегування зазначених програм з урахуванням виду установи й контингенту засуджених, їхньої поведінки, соціально-демографічних особливостей і ступеня соціально-педагогічної занедбаності. Програми реалізуються на основі принципів педагогіки співробітництва та сприяють формуванню взаємин партнерства між персоналом і засудженими для досягнення мети виправлення й ресоціалізації останніх, дотримання їхніх законних прав у період відбування покарання. Участь засуджених у програмах розглядається як свідоме прагнення до виправлення, що стимулюється шляхом застосування передбачених заходів заохочення [1011, с. 102 – 103].

До складу загальноприйнятого освітнього блоку виправлення і ресоціалізації неповнолітніх в'язнів входять суспільно корисна праця, професійно-технічне та шкільне навчання. Освітній процес скоординовано та переведено на навчальні плани середньоосвітніх шкіл-п'ятиденок. Для педагогічно занедбаних вихованців, які ніде й ніколи не вчилися, не вміють читати й писати, організовані класи вирівнювання знань. А враховуючи те, що майже всі підлітки надходять до місць позбавлення волі без професії, для засуджених неповнолітніх передбачене обов'язкове професійно-технічне навчання. Набуття певної професії чи спеціальності узгоджується з особистим бажанням неповнолітнього. З урахуванням потреб установи неповнолітні мають можливість вільного вибору майбутньої професії та виду робіт, які вони бажають виконувати. Професійно-технічні училища, що функціонують при виправних установах, підпорядковані Міністерству освіти України і готують фахівців більш як 20 робочих професій, зокрема токарів, фрезерувальників, електрозварювальників, мулярів, швачок та інших. Наявність виробничої ділянки, майстерень та іншого підсобного господарства в колоніях дає можливість заробляти кошти і витратити їх для придбання додаткових продуктів харчування, предметів першої потреби. Так, на підприємствах виправних колоній для неповнолітніх правопорушників виготовляються деревообробні верстати, насоси та агрегати до них, дрилі, швейні вироби тощо [486, с. 18, с. 19; 567, с. 273].

Професійне-технічне й загальноосвітнє навчання заохочується та враховується при визначенні ступеня виправлення засуджених, тому педагогічний колектив виправних установ надає значну допомогу адміністрації колонії в соціально-виховній роботі з ними. Значною мірою сприяючи корисній зайнятості вихованців, мають значення для застосування до них умовно-дострокового звільнення, сприяють прискоренню процесу соціальної адаптації після відбуття покарання, запобіганню рецидивної злочинності та ін. Ця робота покликана впливати на загальноосвітній рівень

вихованця виправної колонії, його розумовий та професійний розвиток. Корируючи тим саме поведінку вихованців з метою досягнення позитивних змін особистості кожного підлітка, сприяти поновленню й розвитку соціально корисних зв'язків, підготувати до самостійного правомірного життя після звільнення [567, с. 273 – 275].

Не менш важливим елементом ресоціалізації засуджених неповнолітніх у місцях позбавлення волі є створення умов для відпочинку, корисного дозвілля та участі в культурному житті суспільства. Для цього у виховних колоніях, за даними Державного департаменту з питань виконання покарань, організовано роботу понад 40 гуртків культурно-мистецького та спортивного спрямування: хоровий, драматичний, вокальний, танцювальний, струнний, духовий, естрадний; гуртки баяністів, гітаристів, художнього слова та ін. Час їхньої роботи в кожній установі регламентується розпорядком для засуджених [18, с. 70; 1011, с. 104 – 105].

Доцільним напрямом соціально корисної діяльності засуджених неповнолітніх у виправних установах є організація гуртків національного ремесла (різьблення по дереву, карбування, вишивки, гончарного виробництва), флористики, коренепластики, випалювання та ін. Така діяльність спрямована на організацію педагогічно доцільного дозвілля засуджених, ознайомлення їх з національними ремеслами та традиціями української народної творчості. А здобуті після виходу з установи навички можуть бути використані неповнолітніми у відповідних сферах професійної діяльності. Поряд з цим здійснюється залучення засуджених до створення у виправних закладах «кімнат національних традицій». А з урахуванням того, що у виправних закладах відбувають своє покарання неповнолітні різних національностей, в експозиціях та конкретних матеріалах педагогами доцільно використовується схожість та рівність національних традицій багатьох народів.

До роботи зі створення кімнат національних традицій залучається переважна більшість неповнолітніх. Організуються конкурси на кращий проект та ескізи щодо оформлення тематичних розділів кімнати національних традицій. Активним чином проводяться тематичні бесіди за прикладом підготовки неповнолітніх до сімейного життя, виховання своїх майбутніх дітей, ведення сімейного бюджету, вирішення побутових питань дорослого життя та ін. У циклі щотижневих занять проводяться лекції та бесіди, присвячені питанням статевої гігієни, інтимних стосунків, одруженню, формуванню здорової в соціальному плані людини, правилам самопрезентації у виробничому або навчальному колективі. Серед тем, які педагоги розкривають на позаурочних годинах, часто зустрічаються: «Поради майбутньому батькові, главі родини», «Сім способів заробити гроші, не порушуючи закон», «Що робити, щоб сімейний конфлікт не переріс у розлучення» та ін. Багато занять проводяться у формі рольових ігор. Організуються гуртки з вивчення основ військових спеціальностей: санінструкторів, радіотелеграфістів, дизелістів та ін. [970, с. 48 – 49].

Крім того, у кожній виправній колонії працюють клуби, бібліотеки. У вільний від навчання час для засуджених неповнолітніх проводять лекції, бесіди, вікторини, тематичні вечори просвітницького, морально-естетичного та патріотичного напрямку, вони беруть участь у концертах та конкурсах з художньої самодіяльності, виставах з прикладної творчості, спортивних змаганнях [18, с. 70]. При організації освітньо-просвітницької роботи використовується перегляд відеофільмів, здійснюються концертні постановки учасників художньої самодіяльності. З цією ж метою проводяться лекції, бесіди, вечори, організовуються виставки, що розповідають про роль театру, кіно, образотворчого мистецтва та музики [1011, с. 105].

Дозвіллева робота з неповнолітніми у виправних установах організовується за прикладом проведення фестивалю самодіяльної творчості «Червона калина», різноманітних спартакіад серед засуджених та інших форм проведення соціально-виховних заходів, до яких обов'язково залучаються Міністерство України у справах сім'ї та молоді; Держкомспорт України; Спілка майстрів народного мистецтва України та підпорядковані їм органи та осередки, професійні й самодіяльні колективи та інші громадські органи.

Так, фестиваль «Червона калина», наведений як приклад, ставить за мету залучення підлітків до витоків народної творчості, виховання поваги до духовних традицій українського народу та історії України, формування в них позитивних інтересів, звичок та навичок на подальше життя [486, с. 19].

Із заснуванням в Україні Національного комітету Міжнародного дитячого фонду ООН – ЮНІСЕФ (UNICEF) та офіційним відкриттям його Представництва в нашій країні у 1997 р. активно проводиться співпраця виховно-трудових колоній і на міжрегіональному, і міжнародному рівнях. Прикладом тому є впровадження Держдепартаментом проекту «Споріднені в'язничі установи», згідно з яким установи Донецької, Житомирської, Чернігівської областей установили безпосередні стосунки з тюремними системами таких країн, як Франція, Австрія, Данія відповідно [Там само, с. 14].

За сприянням ЮНІСЕФ проводяться організаційні заходи дозвіллевої діяльності неповнолітніх у пенітенціарних установах України. Прикладом тому є проведення Всеукраїнського конкурсу на кращий дитячий твір «Мої права» серед засуджених виховно-трудових колоній (жовтень 1997 р. – лютий 1998 р.). Конкурс ставив за мету роз'яснення підліткам положень Конвенції ООН про права дитини. Цей захід отримав схвальний відгук засобів масової інформації та міжнародної громадськості [Там само, с. 15].

Крім означених вище заходів, форми організації вільного часу зумовлені й регіональними особливостями і традиціями, які сформувалися у виправних закладах. Так, у Самбірській колонії цікаво проводиться серед засуджених неповнолітніх конкурс вистав-вертепів до Різдва Христового. У Прилуцькій ВТК традиційними стали конкурси веселих та кмітливих –

колонійська об'єднана команда співробітників і неповнолітніх засуджених неодноразово брала участь у районних змаганнях. У Мелітопольській ВТК значний інтерес викликають конкурси дизайнерів жіночого одягу та майстрів кулінарних виробів. У Маріупольській ВТК парадоксальним виявився потяг засуджених до гуртка м'якої іграшки, роботи якого демонструвалися на різноманітних конкурсах [970, с. 51].

Ця та інша робота сприяли тому, що, за висновками експертів Ради Європи, чинна законодавча база загалом була приведена відповідно до Конвенції ООН про права дитини, Мінімальних стандартних правил ООН, що стосується відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила»), Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, які позбавлені волі, та інших загальноновизнаних міжнародних актів [486, с. 15].

Подальшим провідним напрямом соціально-педагогічної діяльності є питання підготовки до звільнення неповнолітнього правопорушника, організація процесу суспільно-соціальної адаптації, соціального супроводу та патронату над дитиною.

Напередодні звільнення підлітка з установи виконання покарань відбувається створення спеціальних умов. Різноманітність цих спеціальних умов (особливий режим для звільненого, переведення в іншу установу з полегшеним режимом, інші форми контролю) дозволяє максимально сприяти безболісному звільненню вихованця з колонії [63, с. 105]. Підготовку до звільнення здійснює центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ). За 3 місяці до закінчення строку ув'язнення з неповнолітнім засудженим проводять профілактичні бесіди, присвячені алкогольній та наркотичній залежності, визначаються наміри дитини щодо місця проживання та працевлаштування після звільнення. У додатках Т та У представлено основні форми та напрями соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками на прикладі деяких СІЗО та виправно-трудових колоній України. Крім того, адміністрація ВТК установлює контакти з територіальними органами внутрішніх справ, районними державними адміністраціями, підприємствами, бюро з працевлаштування, а також родичами осіб, які підлягають звільненню задля вирішення питань трудового та побутового влаштування. Здійснюється всебічне дослідження неповнолітнього, проводиться його тестування за участю медичних працівників (психологів, психіатрів, психотерапевтів), соціологів і юристів для точного визначення, що становить ця особистість, стан здоров'я неповнолітнього, ступінь працездатності, для прогнозування поведінки на майбутнє і вжиття необхідних заходів медичного, виховного і профілактичного впливу [63, с. 88, с. 127].

Якщо говорити про проблему адаптації після звільнення неповнолітнього, то на перший план висувається індивідуальний підхід до кожної дитини. Ця робота враховує особистісні властивості колишнього засудженого, його минуле життя, умови виховання, мотиви поведінки, обставини, у яких дитина відбувала покарання, та ін. [Там само, с. 72 – 73].

Процес соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, характеризується вирішенням таких питань, як одержання необхідної медичної, психологічної, психіатричної та інших видів соціальної допомоги [Там само, с. 32].

Технологія соціального супроводу (див. додаток Ф) [684, с. 40 – 41] неповнолітнього та патронування має диференційований у використанні соціально-педагогічних ресурсів підхід подальшої ресоціалізації та адаптації неповнолітнього до умов здорового соціального середовища. До основних напрямів організації супроводу колишнього вихованця виправної колонії відносять: відновлення та зміцнення соціальних зв'язків неповнолітнього з навчальним/виробничим колективом, поновлення або оформлення документів (отримання паспорта, прописки, військового квитка та ін.), допомогу з влаштування на навчання, працевлаштування (у разі досягнення осудженим свого повноліття на момент звільнення), розв'язання питання реєстрації та житлово-комунальних проблем, допомогу за місцем проживання, якщо в колишнього в'язня відсутні батьки або особи, що їх замінюють.

Соціальний працівник під час організації соціального супроводу забезпечує: діагностику особистості звільненої дитини; консультації (соціальні, правові, економічні тощо); модерацію (посередництво, узяття участі у вирішенні проблем дитини в установах та організаціях постпенітенціарних служб); правовий захист (відстоювання конституційних прав дитини); соціальний менеджер (сприяння розкриттю соціального потенціалу в самокеруванні дитини); педагогічною допомогою (навчання соціальних навичок); сприяє полегшенню соціальної адаптації (фасилітувальна функція соціального працівника); сприяє якнайефективнішому виконанню настанов щодо застосування правових та соціальних навичок (супервізійна функція соціального працівника) [684, с. 43].

А сам процес соціального супроводу здійснюється в п'ять етапів:

Етап 1. Вивчення й оцінка ситуації. Здійснюється оцінка соціального середовища сім'ї, установ і організацій та інших ресурсів адаптації. За оцінюванням визначається модель і план соціального супроводу. Модель характеризується часткою прямого та опосередкованого супроводу.

Етап 2. Розробка плану соціального супроводу. На цьому етапі складається план конкретних дій: вирішення проблем у сім'ї; реєстрація в патронатній службі; отримання паспорта; реєстрація в центрі зайнятості; працевлаштування; проходження тренінгової програми; напрацювання особистих соціально корисних контактів і досвіду; участь у соціальних проектах і програмах; участь у відновленому судочинстві.

Етап 3. Реалізація плану. Безпосередньо пов'язаний з виконанням запланованого. Особливо значущим є перший місяць від початку супроводу та сьомий-восьмий. Соціальний супровід повинен бути під постійним моніторингом. Тривалість соціального супроводу визначається успіхами у

просуванні за визначеними етапами. У подальшому відбувається сприяння розвитку групи взаємопідтримки. План соціального супроводу може коригуватись, доповнюватись чи оновлюватись щороку.

Етап 4. Аналіз якості соціального супроводу та корекція. Моніторинг (контроль за процесом) соціального супроводу та його оцінка соціальним працівником, мультидисциплінарною командою, використання техніки балінт-групи. Визначення успіхів, складностей, проблем, якості соціальних послуг. У разі необхідності повернення до непророблених заходів або внесення коректив чи нових пропозицій.

Етап 5. Завершення та припинення соціального супроводу. Оцінка реалізації розробленого плану, аналіз якості соціального супроводу. Вивчення нових потреб, що виникли в процесі супроводу, визначення ресурсів особистості. Завершення роботи, визначення життєвих планів. Припинення контракту з конкретною проблемою [684, с. 42 – 43].

Соціально-педагогічні програми, у межах яких здійснюється соціальний супровід неповнолітніх, які повернулись з місць позбавлення волі, розробляються соціальними службами, Центрами соціальної адаптації та ЦСССДМ, наприклад, Київським міським центром соціальних служб створена програм «Центр ресоціалізації підлітків та молоді, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та їх подальший соціальний супровід у Реабілітаційному центрі після відбуття покарання». У рамках програми міської спеціалізованої соціальної служби надаються такі види соціальної допомоги або послуг: надання безкоштовних кваліфікованих адресних правових, соціально-педагогічних, психологічних, юридичних, інформаційно-консультативних послуг молоді, яка повернулась із місць позбавлення волі; проведення навчальних семінарів з питань обміну та поширення досвіду з роботи реабілітаційного центру для молоді, яка повернулась з місць позбавлення волі; здійснення психологічної адаптації; практичний соціальний супровід; поновлення та отримання особистих документів, вирішення питань реєстрації, побутових проблем, харчування тощо; комплексне медичне обстеження; сприяння працевлаштуванню; соціальний супровід та консультування молоді з кризових груп (спеціалізовані служби «Телефон Довіри», «Дружня клініка для молоді», «Соціальна робота з допризовниками та військовослужбовцями строкової служби», «Центр підтримки молоді, що живе з ВІЛ/СНІД», «Центр допомоги наркозалежній молоді») [684, с. 37 – 38].

На патронат покладається завдання додаткового виховного впливу на засуджену особу, установлення ступеня її пристосованості до умов життя на волі, а також захисту суспільства від можливих повторних правопорушень з її боку. Патронат установлюється за рішенням місцевої державної адміністрації на строк тривалістю від одного місяця до року за поданням клопотання директора Центру соціальної адаптації щодо осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі. На звільнену особу покладається низка обов'язків протягом певного випробувального терміну. У разі

відмовлення неповнолітнім від виконання цих обов'язків директор Центру порушує перед судом клопотання про встановлення щодо такої особи адміністративного нагляду за умови досягнення особою вісімнадцятирічного віку. При зразковій поведінці й сумлінному ставленні до праці патронат і опіка можуть бути припинені директором Центру достроково [63, с. 133 – 134].

Отже, проведений теоретичний аналіз вітчизняної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників за концепцією гуманного ставлення до дитини виявив комплекс напрямів, що зумовлюють структуру соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками в роки незалежності України (досліджуваний етап 1991 – 2015 рр.). Основною відмінністю організації практики виправлення противоправної поведінки неповнолітніх за гуманістичною моделлю соціально-виховної роботи є три форми соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, які направлені на виправлення їхньої противоправної поведінки.

Перша форма зорієнтована на проведення багаторівневого комплексу профілактичних заходів щодо попередження девіацій делінквентного характеру, формування правової свідомості підлітків, наданні морально-психологічної допомоги «важким» підліткам та їхнім батькам. За умови відмови від карно-виправної політики виправлення противоправної поведінки неповнолітніх здійснюється завдяки проведенню індивідуальної та колективної форм соціально-педагогічної роботи в умовах здорового соціуму, що є однією з відмінностей гуманістичної моделі соціально-педагогічної роботи й розглядається як найефективніший варіант реабілітації неповнолітнього правопорушника на етапі дослідження 1991 – 2015 рр.

Друга форма соціального виховання неповнолітніх правопорушників становить систему пенітенціарного виховання в спеціалізованих установах утримання неповнолітніх, яка містить: заходи диференційованого впливу на неповнолітніх в'язнів за напрямками морального, правового, трудового, естетичного, фізичного та санітарно-гігієнічного виховання; загальноприйнятий освітній блок виправлення і ресоціалізації неповнолітніх в'язнів, це: шкільне та професійно-технічне навчання, суспільно корисна праця; а також проведення культурно-масової роботи у виправних закладах з організацією різних форм корисного дозвілля, участі в культурному житті суспільства, організацією роботи гуртків культурно-мистецького та спортивного спрямування.

Третя форма передбачає проведення соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на підготовку неповнолітнього до звільнення, організацію процесу суспільно-соціальної адаптації, соціального супроводу та патронату над дитиною після звільнення. Процес соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, характеризується вирішенням таких питань, як одержання необхідної медичної, психологічної, психіатричної та інших видів соціальної допомоги. Соціальний супровід та патронат над неповнолітнім, який звільнився з місця виконання покарання, має

диференційований підхід подальшої його ресоціалізації та адаптації до умов здорового соціального середовища й містить: систему соціально-педагогічних заходів відновлення та зміцнення соціальних зв'язків неповнолітнього з соціумом, оформлення документів (отримання паспорта, прописки, військового квитка та ін.), допомога з влаштування на навчання, працевлаштування, реєстрація за місцем проживання та ін.

Упровадження в практику зазначених вище заходів соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників стало на шлях реальної гуманізації соціальної роботи в Україні. За умови дотримання прав неповнолітніх, їхніх інтересів, зміцнення законності в пенітенціарних закладах вітчизняна модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників на етапі свого розвитку в 1991 – 2015 рр. була приведена у відповідність до Конвенції ООН про права дитини, Мінімальних стандартних правил ООН, що стосується відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила»), Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, які позбавлені волі, та інших загальновизнаних міжнародних актів.

5.4. Перспективи розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні

За останні роки існування України в статусі незалежної держави, ставши на шлях реорганізації українського суспільства та інтеграції країни до Європейського Союзу, набуває своєї чинності розвиток *«неогуманістичної концепції виховання особистості»*, методологічною основою якої стали ідеї персоналістичної філософської думки, екзистенціалізм, сучасний досвід зарубіжної практики соціально-педагогічного виховання неповнолітніх. Сучасні соціально-педагогічні ідеї з повагою ставляться до вирішення питання перевиховання неповнолітніх правопорушників, надання їм усіх необхідних умов та засобів для повторної соціалізації (*ресоціалізації*) в суспільстві. Через що характерною особливістю розвитку державної системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників сьогодні все більше стають спроби створення альтернативних способів регулювання дитячої злочинності, які взаємодіють з навчально-виховною практикою та є подальшою перспективою розвитку вітчизняної соціально-педагогічної роботи.

Зниження динаміки прояву злочинів серед неповнолітніх, за статистичними даними 2013 – 2015 рр., говорять нам про ефективність дії здобутої вітчизняними науковцями-теоретиками та практиками-педагогами системи соціального виховання неповнолітніх правопорушників на етапі самостійності України. Проте вже за перше півріччя 2016 р. кількість неповнолітніх, справи яких були направлені до суду, досягла 13352 особи, порівняно з попереднім 2015 р. цей показник становив – 7171. У таблиці 5.5

наведено показники про кількість злочинів, учинених неповнолітніми, та наслідки їх розслідування згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України, а також наслідки судового розгляду вказаних проваджень згідно зі статистикою Державної судової адміністрації [212; 771; 772].

Таблиця 5.5

**Показники судових розглядів
щодо справ неповнолітніх за 2013 – 2015 рр.**

Рік	Провадження, направлені до суду	Засуджені		Звільнені		Кількість осіб, які до скоєння злочину:	
		до позбавлення волі	до інших покарань	від покарання з випробуванням	від відпов-ті/покарання із застосуванням виховних заходів	не судились, перебували на обліку в кримін. міліції	не судились, направлялись до спец. навч.-вих. установ
2013	8781	1153	874	3637	987	255	80
2014	7467	725	792	2684	625	202	81
2015	7171	585	834	2812	487	194	76
2016 I півріччя	13352	487	582	1899	дані відсутні	132	54

Тому через означену вище причину необхідний пошук нових заходів запобігання та врегулювання дитячої злочинності в сучасному українському суспільстві. З урахуванням зацікавленості значної кількості вітчизняних та зарубіжних теоретиків і практиків соціально-виховної роботи, а також сформованого в суспільстві демократичного ставлення до неповнолітнього, перевага в превентивній роботі надається ресоціалізувальним комплексам соціально-педагогічної практики із застосуванням альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітнього.

У структурі нашого дослідження верхньою хронологічною межею обраного нами періоду (1917 – 2015 рр.) розвитку вітчизняної теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників, є прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 2015 р. Закон України «Про пробацію». Відповідно, подальший розвиток вітчизняної системи соціально-виховної роботи з виправлення протиправної поведінки неповнолітніх ми вбачаємо в упровадженні в практику соціального виховання означеного закону. Це зумовлено необхідністю дотримання *«прав неповнолітніх»* у

контексті реалізації положень Закону України Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», Закону України «Про охорону дитинства», Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України та Кримінологічної асоціації України. А, також Указу Президента України від 24 травня 2011 р. «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [896], який передбачає створення служби пробації для дітей.

Застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, або таких, що входять до системи пробації, є вигідним і з економічного погляду. Досвід більшості європейських країн свідчить про те, що пробація є значно (у середньому в 10 разів) дешевшою за ув'язнення, не кажучи вже про соціальні та моральні витрати [541, с. 80].

Закон України «Про пробацію», який ми розглядаємо перспективою подальшого розвитку інноваційного механізму соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, не може функціонувати без його правового закріплення. Тому простежимо історію розробки та впровадження зазначеного вище Закону як наступний хронологічний етап теорії та практики соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в майбутньому України.

Окреслимо основні етапи розробки пробації в Україні та її закріплення на нормативно-правовому рівні:

1) 28 травня 2002 р. – доручення Кабінету Міністрів України за № 3974/84 Державному департаменту України з питань виконання покарань щодо погодження пропозицій зі створення служби пробації в Україні;

2) 8 квітня 2008 р. – Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України № 311/2008;

3) 25 квітня 2008 р. – Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схвалена Указом Президента України № 401/2008;

4) листопад 2008 р. – у Верховній Раді України зареєстровано проекти Законів України «Про службу пробації» (реєстр. № 3412) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (реєстр. № 3413);

5) 9 грудня 2010 р. – Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 1085/2010 – реорганізовані органи державної влади та, зокрема, створена Державна пенітенціарна служба України;

6) 24 травня 2011 р. – Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схвалена Указом Президента України № 597/2011;

7) 8 листопада 2012 р. – Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схвалена Указом Президента України № 631/2012;

8) 4 січня 2013 р. – у Верховній Раді України зареєстрований проект Закону «Про службу пробації» та проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» за № 1197 та № 1198, – суб'єкт законодавчої ініціативи народний депутат України В. Швець – позиція створення нової державної служби, яка «забирає» у кримінально-виконавчої служби функцію виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

9) 18 січня 2013 р. – у Верховній Раді України зареєстрований проект Закону «Про пробацію» під № 1197-1 – суб'єктом законодавчої ініціативи виступив Кабінет Міністрів України, – новий погляд на законодавче врегулювання пробації – позиція створення органів пробації на базі кримінально-виконавчої інспекції;

10) 5 лютого 2015 р. на засіданні пленарної сесії Верховної Ради України за підсумками розгляду в другому читанні 230 голосами народних депутатів прийнято загалом Закон України «Про пробацію» [886].

Потреба в прийнятті зазначених вище законопроектів зумовлена тим, що організаційно-функційна структура державного управління вітчизняною пенітенціарною системою характеризується відсутністю з'єднувальної ланки між виконанням кримінальних покарань та соціальною роботою з правопорушниками, що унеможливує досягнення цілей покарання, передбачених законом про кримінальну відповідальність [908, с. 4].

Наголосимо на тому, що перспектива розвитку пробації в Україні як інноваційна модель соціально-виховної роботи із засудженими та особами, притягнутими до покарання, спрямована не на «ресоціалізацію правопорушників», а на «захист суспільства завдяки ресоціалізації правопорушників» [908, с. 11], що, на нашу думку, є наступним етапом розвитку комплексу вітчизняної соціально-виховної роботи, ювенальної юстиції, нормативно-правової та законодавчої бази щодо неповнолітніх, а також пенітенціарної служби України.

Більше того, з огляду на зарубіжний досвід виправлення осіб з противоправною поведінкою, термін «ресоціалізація» зник з побуту соціально-виховної роботи й був замінений на «захист суспільства та зниження рецидивної злочинності» [Там само, с. 11 – 12].

Розглядаючи на прикладі англійської законодавчої системи закон «Про кримінальну юстицію» (2003 р.), зазначимо, що пріоритетним розвитком у ХХІ ст. соціальної роботи з правопорушниками є саме безпека суспільства та зниження рецидивної злочинності.

Відоме висловлення Секретаря внутрішніх справ Англії та Уельсу М. Говарда *«в'язниці працюють, і я не бачу сенсу від них відмовлятися»* і сьогодні розглядається як найважливіший принцип реалізації каральної політики в західних країнах. Парадоксально, але, мабуть, не випадково буклет Міністерства юстиції Англії та Уельсу про переваги (!) альтернативних покарань розпочинається словами *«В'язниці працюють...»*. У цьому виданні підкреслено, що *«альтернативні санкції є жорсткими, ефективними та результативними»*. Також пояснюється, що *«альтернативні санкції можуть*

включати інтенсивне покарання та суворі обмеження в поєднанні з реабілітацією та репарацією з боку правопорушника на користь громадян або потерпілого». Як бачимо, «гуманізація кримінального законодавства» перебуває на значній дистанції від цих ідей [Там само, с. 12], тому в якості «альтернативи» та подальшого розвитку соціально-виховної роботи з правопорушниками в нашій країні набуває сенс узяти досвід із зарубіжної практики виховання зазначеної категорії осіб, особливо коли це вже передбачено нормативно-правовою базою України.

Поняття «пробація» стоїть поряд з такими термінами, як: «соціалізація», «ресоціалізація», «соціальна реабілітація», «адаптація». За своїм філософським походженням, «пробація» співзвучна із гуманізмом, демократією, доброчинністю.

У Рекомендаціях СМ/Рес (2010 р.) 1 Комітету міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію (прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 20.01.2010 р.) пробація розуміється як постпенітенціарний контроль, який полягає в передачі особи, яка відбула покарання, під наглядом спеціалізованого органу – служби пробації. Окрім цього, пробація передбачає надання інформації й консультацій суду та іншим органам, які приймають рішення, а також надання їм допомоги у винесенні обґрунтованого та справедливого вироку, проведення заходів відновного правосуддя, надання допомоги жертвам злочинів. Щодо неповнолітніх до компетенції служби пробації входить здійснення передбачених законом заходів – виховання, нагляду, контролю, надання допомоги, що переслідують мету соціальної адаптації дитини та забезпечення безпеки суспільства [753, с. 56].

Пробація – це система, яка надає злочинцям можливості реформуватися. Замість того, щоб бути покараними, ці злочинці умовно звільняються під дружній нагляд досвідченого соціального працівника, відомого як офіцер пробації. Упродовж певного часу він здійснює нагляд за злочинцями, намагаючись змінити протиправну злочинну поведінку останніх. Після завершення апробаційного періоду суд переглядає справу кожного злочинця. Якщо суд переконується, що злочинець виконав свої обов'язки, він звільняється від покарання (С. Лісон) [1215, с. 19].

У законопроекті № 1197-1 «Про пробацію» зазначено, що *пробація – це система наглядових і соціально-виховних заходів, які застосовуються за рішенням суду і відповідно до закону до осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності, та забезпечення суду інформацією, що характеризує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності* (Проект Закону України «Про пробацію» № 1197-1 від 03.01.2013).

У нашому дослідженні службу пробації та основну її спрямованість щодо неповнолітніх ми розуміємо як: *комплекс соціально-педагогічної роботи, заснований на сучасних нормативно-правових засадах і спрямований на здійснення соціальної, педагогічної та психологічної роботи з неповнолітніми особами, яких притягнули до кримінальної відповідальності*

шляхом альтернативних покарань та/або неповнолітніх, притягнутих до покарань через ув'язнення.

Відповідно, мета подальшого впровадження зазначеного вище Закону буде полягати в додержанні системи наглядових та соціально-виховних заходів, спрямованих на соціалізацію неповнолітніх осіб, які скоїли злочин, призначення яких відбувається за рішенням суду.

До основних концептуальних положень пробації ми зараховуємо такі:

Першим та головним складником поняття «пробація» є умовне незастосування покарання у вигляді ув'язнення для окремих злочинців. Причому, у першу чергу йдеться про осіб, вина яких у скоєнні злочину доведена судом у встановленому законом порядку, хоч у деяких країнах існує практика винесення апробаційних ордерів щодо осіб, які не були визнані злочинцями відповідно до загальних кримінально-процесуальних норм. За такої умови в деяких випадках ми можемо говорити про умовне: а) призупинення провадження по справі; б) невинесення вироку; в) незастосування покарання.

По-друге, пробація – це метод, що застосовується судом залежно від обставин. Управління системою кримінальної юстиції потребує вивчення не тільки злочину, але й злочинця, тому суд на вибірковій основі може надавати певним особам можливість виправитися саме в умовах вільного суспільства. Це означає, що певні злочинці можуть уважатися придатними до пробації, а певні – ні.

По-третє, пробація в будь-якому разі передбачає нагляд за злочинцем та проведення соціальної роботи з ними. Це, своєю чергою, зумовлює не формальний юридичний процес, а встановлення персональних відносин між офіцером пробації та пробаціонером.

По-четверте, апробаційний нагляд має бути відділеним від поліцейського нагляду [1215, с. 21].

Зазначений вище «офіцер пробації» – педагог, соціальний педагог, соціальний працівник, психолог, завдяки якому покарання втрачає необхідність та свою спрямованість. Відокремлення поліції від органів, що виконують кримінальні покарання, є одним з фундаментальних принципів побудови пенітенціарної системи демократичної, соціально зорієнтованої держави. ООН ще в 1950 р. наголошувала, що апробаційний нагляд має бути відділеним від поліцейського нагляду [Там само, с. 42 – 43]. Тому головною функцією офіцера пробації є виконання альтернативних покарань та надання соціальних послуг правопорушникам [Там само, с. 42], а також здійснення контролю з проведення соціальної роботи із засудженими в будь-яких пенітенціарних та соціально-психологічних центрах надання допомоги.

Як бачимо, ідея в організації та здійсненні соціально-педагогічних заходів пробації над неповнолітнім правопорушником має свою перевагу в індивідуальній роботі з дитиною, її супроводі, проведенні реабілітаційних заходів ресоціалізувального спрямування, і безпосередньо – у максимальній

відмові від покарання (наприклад, шляхом примусових виправних робіт або випробувальним терміном).

Закон України «Про пробацію» визначає правові основи організації та діяльності служби пробації, її завдання, функції та повноваження, основні засади здійснення соціальної та виховної роботи з особами, які вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості [908, с. 54], що притаманне характеристиці соціального портрета неповнолітнього правопорушника.

Зробивши науково-методичний аналіз Закону України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 року (із внесеними змінами згідно із Законом № 1798-VIII від 21.12.2016) [902], у додатку X ми виокремили основні риси, що характеризують соціально-педагогічну роботу з неповнолітніми правопорушниками в перспективі її подальшого розвитку.

Закон України «Про пробацію» передбачає засади соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками віком від 14 до 18 років. Віддаючи перевагу альтернативним покаранням, застосовуваних до неповнолітніх, у системі соціального виховання здійснюється «пробаційний нагляд», що включає комплекс таких заходів: контроль за поведінкою засудженого неповнолітнього; соціальну й психологічну допомогу; роботу з профілактичних та виховних заходів, яку здійснює працівник пробації (офіцер пробації), а не представник органу внутрішніх справ.

Законом України «Про пробацію» визначено особливості соціально-педагогічної роботи щодо неповнолітніх:

1. У спрямуванні заходів пробації щодо неповнолітніх зроблено акцент на: *забезпечення їхнього нормального фізичного і психічного розвитку; профілактику агресивної поведінки; мотивацію позитивних змін особистості; покращення соціальних стосунків.*

2. Досудова доповідь про обвинуваченого неповнолітнього додатково повинна містити: *інформацію про вплив криміногенних чинників на поведінку; рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику вчинення повторних кримінальних правопорушень.*

3. Соціально-виховна робота із засудженими неповнолітніми може проводитися із залученням батьків або їх законних представників. Заходи пробації реалізуються у взаємодії з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, які здійснюють їхній соціальний захист і профілактику правопорушень.

4. Пробаційні програми щодо засуджених неповнолітніх реалізуються разом з центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері соціальної політики [743].

До основних функцій «пробації» в застосуванні її при роботі з неповнолітніми належить: підготовка досудових доповідей про неповнолітнього, який скоїв злочин; профілактичне навантаження на «засудженого»; проведення соціально-педагогічної роботи, спрямованої на встановлення альтернативних, не пов'язаних з позбавленням волі, покарань; здійснення нагляду, соціально-педагогічного й психологічного супроводу за

неповнолітніми, до яких застосовано пробацію; призначення судом певного випробувального терміну та його контроль службою пробації; організація взаємодії між собою органів державної влади та місцевого самоврядування. Усе це заради демократичного повернення правопорушника до суспільних норм, з дотриманням міжнародних і державних прав та інтересів неповнолітнього.

Схематично відобразивши організацію роботи «пробації» (див. рис. 5.5), бачимо, що перебування неповнолітнього правопорушника в закладах позбавлення волі відходить на другий план, поступаючи перебуванню неповнолітнього у здоровому соціумі, але безпосередньо під наглядом офіцера пробації.

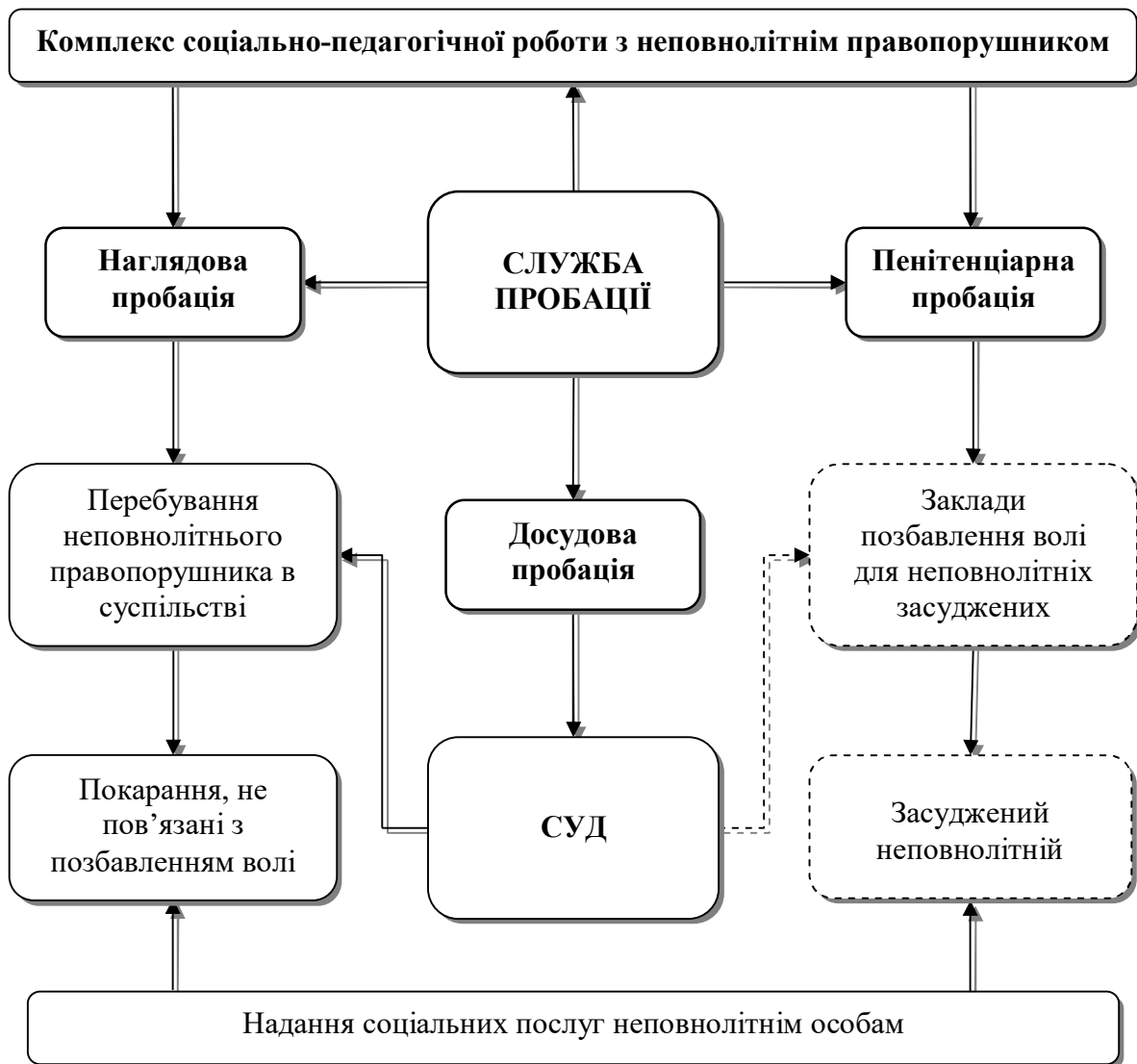

Рис. 5.5. Служба пробації в застосовуванні в соціально-виховній роботі з неповнолітніми правопорушниками

Як було зазначено вище, Законом України «Про пробацію» передбачено проведення соціально-виховної роботи з неповнолітніми, здійснення нагляду та супроводу. Більше того, органи пробації реалізують

пробаційні програми, призначені за рішенням суду, що передбачають комплекс заходів ресоціалізувального напрямку: корекція поведінки неповнолітнього та формування позитивних поглядів.

Під час організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітнім, якого притягнуто до кримінальної відповідальності, здійснюється роз'яснювальна робота, під час якої йде висвітлення ролі громадянина в суспільстві, необхідності в дотриманні правових норм та правил, установлених країною й суспільством. Офіцер пробації під час бесіди пояснює наслідки заподіяних противоправних вчинків, дає їм змістовне обґрунтування, підкріплюючи розмову знаннями з Кримінального Кодексу України; залучає виховний вплив сім'ї, громадськості до процесу виховання дітей; надає правове консультування; відстежує негативний вплив батьків, які в разі зловживання алкоголю, наркотичних речовин чи інших прикладів незаконослухняної поведінки заподіюють шкоду в становленні особистості неповнолітнього в суспільстві [475, с. 67 – 68].

З приводу останнього існує тенденція до збільшення мотивації при скоєнні злочинів. Дуже часто спостерігається об'єднання неповнолітніх з дорослими злочинцями, які стають керівниками, радниками й навіть співвиконавцями злочинів, що зумовлює збільшення складу криміногенної групи та залучення неповнолітніх до більш тяжких злочинів. У злочинних угрупованнях неповнолітніх збільшується питома вага дівчат та їхня участь у тяжких злочинах (розбійницьких нападках, зґвалтуваннях і навіть убивствах). Кримінальні групи досягають кількох десятків членів, з міцною дисципліною й ієрархією, плануванням злочинницької діяльності та розподілом обов'язків. Відсутність зовнішніх атрибутів успішності (телефон, ноутбук, велосипед та інше) та неможливість їх придбати законним способом штовхають неповнолітнього до скоєння злочину. Крім того, злочинність неповнолітніх у більшості супроводжується немедичним уживанням наркотиків, пияцтвом, проституцією, поширенням венеричних хвороб, СНІДу [653, с. 89].

Служба пробації спрямовує свою діяльність у першу чергу саме на соціальну адаптацію засудженого, пристосування його до конкретних життєвих умов, подолання проблем, що мають асоціальне коріння. Отже, модель пробації є альтернативою позбавлення волі та може бути ефективно реалізована щодо неповнолітніх засуджених шляхом практичного включення її у план роботи з неповнолітнім соціально-педагогічних та виховних заходів, залучення до системної роботи навчально-виховних закладів, де неповнолітній постійно навчається (школи, училища, технікуми), проведення комплексної роботи з сім'єю неповнолітнього тощо [475, с. 69].

Перебування під інтенсивним контролем працівника служби пробації та насиченість реабілітаційних заходів дасть можливість зменшити ризики скоєння неповнолітнім повторних протиправних дій та інших асоціальних вчинків. У разі забезпечення індивідуального підходу до неповнолітнього та встановлення довірливих відносин з офіцером пробації у нього формується мотивація щодо зміни свого життя, подолання наявних проблем,

правослухняної поведінки в суспільстві. Саме служба пробації зможе надати неповнолітнім необхідну підтримку, яка буде запорукою їхнього виправлення, самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві й тим самим убезпечить суспільство від скоєння повторних злочинів [Там само].

Упровадження пробації в систему соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в якості альтернативи позбавлення волі є кроком демократичного ставлення до неповнолітніх осіб. Наряду з багатьма європейськими країнами Закон України «Про пробацію» набуває своєї актуальності, маючи значну перевагу у вигляді економічної рентабельності, соціально-педагогічної результативності, набутті безпеки всього суспільства завдяки ресоціалізації засудженого «для суспільства».

Отже, головним завданням служби пробації повинно стати комплексне надання соціальних, соціально-педагогічних, психологічних і навіть економічних послуг неповнолітнім, призначених до «альтернативного» покарання. Ці послуги спрямовані на супровід, допомогу та контроль у сфері навчання, освіти, охорони здоров'я, соціально-психологічної допомоги, працевлаштування неповнолітнього. Тому в сучасній літературі пропонується створення служби пробації за західними зразками. У цьому випадку варто наголосити на необхідності впровадження розділеної системи пенітенціарного управління принаймні на регіональному рівні [1215, с. 48].

Створення вітчизняної системи пробації підвищить ефективність виконання покарань та інших кримінально-правових заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, знизить рівень рецидиву злочинів серед засуджених та повторний прояв противоправної поведінки. Практична реалізація пробації у вітчизняній правовій системі, окрім подальшої гуманізації державної політики щодо виконання покарань, заподіє виконання зобов'язань, узятих Україною перед Радою Європи, дасть змогу вжити конкретних заходів щодо її євроінтеграції, оскільки встановлено, що пробація несе в собі ті стандарти поведінки із правопорушниками, які дозволяють дійсно виправляти засуджених, допомагати їм ставати законослухняними, запобігати вчиненню ними нових злочинів, певним чином їх карати, але не відправляти до пенітенціарної установи, а отже, усувати небезпеку виникнення в них негативних наслідків ізоляції, поповнення «пенітенціарного населення», поширення звичаїв і традицій кримінальної субкультури» [145, с. 21].

Ми провели дослідження перспективи розвитку соціальної роботи із неповнолітніми правопорушниками, ґрунтуючись на нормативно-правових положеннях нашої країни, як першого чинника формування вітчизняної теорії та практики соціального виховання, котре перетинається із кримінальною відповідальністю. Крім цього, подальший пошук вирішення питання «діти-правопорушники» буде неодмінно залежати від низки чинників, наведених нижче:

1) можливість вітчизняної науки в прогнозуванні майбутньої соціальної ситуації в країні;

- 2) достатній обсяг фінансування соціально-педагогічного процесу перевиховання;
- 3) суспільно-політична підтримка вітчизняної педагогіки;
- 4) упровадження в практику набутого вітчизняного досвіду соціального виховання;
- 5) уміння застосовувати й упроваджувати в практику використання зарубіжного досвіду виховання;
- 6) поширення найбільш ефективних форм і методів соціальної роботи;
- 7) підвищення фахового рівня соціальних працівників, педагогів, психологів, спеціалістів ЦССМ, які займаються соціально-педагогічною діяльністю з неповнолітніми правопорушниками;
- 8) зменшення чинників, що провокують неповнолітніх до скоєння правопорушень;
- 9) розробка та впровадження комплексних програм профілактики та реабілітації.

Аналіз історії розвитку науки про виховання, її теорії та практики показує нам, що традиції вітчизняної педагогіки переважають нововведення та впровадження інноваційних форм і методів у навчально-виховну систему нашої країни, будучи тим самим одним з найсильніших чинників стримування її розвитку. З оглядом на зарубіжний досвід щодо розробок різноманітних інноваційних технологій у соціально-педагогічній роботі, нам необхідно зосередитись на розробці вітчизняних концепцій сучасних дослідників, котрі займаються подоланням кризи нововведень у науку про виховання. Це стає предметом наукового дослідження багатьох учених з педагогіки, соціальної педагогіки, соціальної роботи, психології, фахівців кримінології, ювенальної юстиції, соціології.

Закон України «Про пробацію», прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 2015 р., дає правове підґрунтя для подальшого розвитку вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників з передбаченням, по-перше, розширення компетенцій соціальних працівників і педагогів у здійсненні соціально-педагогічного процесу виправлення противоправної поведінки дітей-правопорушників; по-друге, у дотриманні національного курсу країни щодо застосування альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітніх; по-третє, створює умови для розвитку інноваційних технологій у сфері соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками.

Висновки до п'ятого розділу

Державна політика запобігання та боротьби з дитячою злочинністю в Україні періоду незалежності (1991 – 2015 рр.) ґрунтувалася на гуманістичних засадах соціально-педагогічного виправлення протиправної поведінки неповнолітніх. За ці часи утворився складний багаторівневий освітній комплекс, що базувався на міцному правовому полі з урахуванням міжнародних постанов та документів щодо дотримання прав неповнолітніх, які скоїли злочин.

Упродовж третього – особистісно-гуманістичного – етапу (1991 – 2015 рр.) проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні студіювали А. Гелеш, Х. Горецька, О. Грищук, Ю. Золотарьова, А. Колодій, О. Панищев, С. Погребняк, Г. Попадинець, П. Рабінович, Е. Шишкіна, О. Ющик та ін. Дослідники одностайно дійшли висновку, що право за гуманістичним походженням ідеалізує людські взаємини, є механізмом їх улаштування. Принцип гуманізму – це дієвий інструмент в організації соціально-педагогічної роботи засудженого, неповнолітнього правопорушника, дитини із делінквентною поведінкою. Усунення правопорушень неповнолітніх та виправлення їхньої протиправної поведінки передбачає створення та впровадження ефективної системи заходів, комплексу соціально-педагогічних і виховних методів роботи щодо дитячої злочинності.

Теоретичним підґрунтям формування гуманістичної моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми-правопорушниками в Україні протягом 1991 – 2015 рр. стали наукові праці вітчизняних філософів, соціологів, політологів, юристів, педагогів (С. Бадьора, О. Бец, В. Васильєва, П. Вівчар, С. Горенко, Ю. Дмитрієва, Л. Завацька, О. Караман, В. Кривуша, А. Костюков, І. Овчинникова, І. Парфанович, А. Уварова, В. Фадєєва, Н. Харченко, С. Харченко, А. Цимбалюк, Ю. Шмаленко та ін.), які присвятили свої дослідження різним аспектам протидії протиправної поведінки неповнолітніх. Науковцями встановлено пріоритетні напрями соціальної роботи з неповнолітніми, розроблено нові технології педагогічної роботи, побудовані на гуманістичних принципах, визначено види соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками (превенція, ресоціалізація, соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний супровід, патронат тощо).

Відмовившись від популярних у попередні роки жорстких методів впливу на особистість, перевагу протягом третього етапу дослідження отримали педагогічні, соціально-педагогічні й психологічні методи роботи з молоддю. Ювенальна політика України впродовж 1991 – 2015 рр. прагнула до зниження міри покарання неповнолітнього за вчинений ним злочин до примусового виховного впливу; організації та забезпечення заходів реабілітаційного характеру, спрямованих на соціальне і психологічне

відновлення особистості дитини, яка постраждала від жорсткого поводження, а також неповнолітнього правопорушника, якого необхідно було «педагогічно виправити». Основні завдання ювенальної та кримінально-виконавчої політики було спрямовано на наближення умов перебування неповнолітніх у пенітенціарних закладах України до міжнародних стандартів, відстоювання прав неповнолітніх на гідні умови побуту, харчування, санітарії тощо.

Так, у роки незалежності України реорганізовано мережу виправних установ для неповнолітніх правопорушників, до складу якої ввійшли приймальники-розподільники для неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації (ШСР та УСР), виховно-трудові колонії. Приймальники-розподільники мали за мету тимчасове утримання неповнолітніх правопорушників. Метою розміщення неповнолітніх у ШСР, УСР та виховно-трудових колоніях було покарання шляхом позбавлення волі дитини-злочинця з одночасним проведенням реабілітаційних та ресоціалізаційних заходів. Чітко виокремився інститут патрунування неповнолітніх, які готуються до звільнення в межах виправної установи, та піклування таких дітей громадськістю після припинення дії покарання.

Основними відмінними рисами організації виправлення протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників за гуманістичною моделлю соціального виховання, що утворилася та діяла протягом 1991 – 2015 рр., стали три форми соціально-педагогічної роботи.

Перша форма була зорієнтована на проведення багаторівневого комплексу профілактичних заходів щодо попередження девіацій делінквентного характеру, формування правової свідомості підлітків, наданні морально-психологічної допомоги «важким» підліткам та їхнім батькам.

Друга форма соціального виховання неповнолітніх правопорушників представляє систему пенітенціарного виховання в спеціалізованих установах утримання неповнолітніх, що передбачала:

- заходи диференційованого впливу на неповнолітніх в'язнів за напрямками морального, правового, трудового, естетичного, фізичного та санітарно-гігієнічного виховання;
- загальноприйнятий освітній блок виправлення й ресоціалізації неповнолітніх в'язнів (шкільне та професійно-технічне навчання, суспільно корисна праця);
- проведення культурно-масової роботи у виправних закладах з організацією різних форм корисного дозвілля, участі в культурному житті суспільства, організацією роботи гуртків культурно-мистецького та спортивного спрямування.

Третя форма реалізовувалася через проведення соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на підготовку неповнолітнього до звільнення, організацію процесу суспільно-соціальної адаптації, соціального супроводу та патронату над дитиною після звільнення. Процес соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, характеризувався

вирішенням таких питань, як одержання інформаційної, медичної, психологічної, психіатричної та інших видів соціальної допомоги. Соціальний супровід та патронат над неповнолітнім, який звільнився з місця виконання покарання, мав диференційований підхід подальшої ресоціалізації та адаптації до умов здорового соціального середовища. До основних напрямів організації супроводу підлітка належить: відновлення та зміцнення соціальних зв'язків неповнолітнього з навчальним/виробничим колективом, поновлення або оформлення документів (отримання паспорта, прописки, військового квитка та ін.), допомога з влаштування на навчання, працевлаштування, реєстрації за місцем проживання та ін.

Визначивши складники соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні протягом 1991 – 2015 рр., доходимо висновку, що гуманістичний підхід у перевихованні дітей-злочинців заперечує будь-яке насильство над ними, стверджує верховенство права та дотримання міжнародних норм щодо організації правомірних шляхів виправного процесу.

Наступний, сучасний етап генези вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників, який триває в наші дні, буде неодмінно ґрунтуватися на відповідній нормативно-правовій базі. Аналіз Закону України «Про пробацію», прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 2015 р., дав змогу визначити такі перспективи подальшого розвитку вітчизняної теорії та практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні: 1) розширення компетенції соціальних працівників і педагогів у здійсненні соціально-педагогічного процесу виправлення противоправної поведінки дітей-правопорушників; 2) дотримання національного курсу країни щодо застосування альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітніх; 3) створення умов для розвитку інноваційних технологій у сфері соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками.

Основні результати дослідження за п'ятим розділом монографії відображено в таких публікаціях автора: [820; 824; 830; 833; 838; 839; 840; 844; 846; 851; 853; 1228; 1229].

ПІСЛЯМОВА

У монографії відображено нове бачення вітчизняної історії соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, висвітлено основні ідеї, концепції, теорії та досвід соціального виховання зазначеної категорії дітей упродовж XX – початку XXI ст. Здобуті результати дослідження дали можливість сформулювати висновки, що мають теоретичне і практичне значення.

Так, з'ясовано передумови становлення проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні на попередньому історичному етапі, тобто протягом другої половини XIX – на початку XX ст. У цей період відбулися масштабні соціально-економічні перетворення; зміни традиційної системи поглядів і підходів до соціального виховання неповнолітніх правопорушників; з'явилися перші наукові праці, присвячені аналізу психічного стану дітей із відхиленнями в поведінці. Доведено й наукового обґрунтовано, що завдяки появі спеціалізованих установ для неповнолітніх налагоджено процес соціального виховання бездоглядних, безпритульних та важковиховуваних дітей, зокрема й дітей-правопорушників у цей час. Практикою виправних закладів були вироблені й апробовані напрями, методи, засоби й форми виховання неповнолітніх правопорушників, де пріоритетного значення набули трудове виховання та виробниче навчання. У процесі розвитку виправних установ педагоги долучали вихованців колоній до праці як провідного засобу виховання. Відзначено, що в низці виправних установ створено сприятливі умови для професійного навчання. А в загальній системі методів виховання важливе місце займали режим, заохочення та покарання.

Обґрунтовано методологічні засади вивчення проблеми соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1917 – 2015 рр.), схарактеризовано постанову наукової проблеми, сформовано стратегію й вектор дослідження, визначено методи та принципи поставленого питання. Це дало змогу розглянути генезу теорії і практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні в означений період як об'єктивний процес, зміст якого полягав у вмілому використанні методів наукового пошуку. При побудові методологічної основи використано системний, хронологічний, історичний, логічний, культурологічний, антропологічний, парадигмальний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, герменевтичний та міжгалузевий підходи; а також загальнонаукові методи (теоретичний аналіз; синтез; методи абстрагування та конкретизації; метод періодизації; метод узагальнення) та методи конкретно-наукового характеру (історико-логічний; генетичний, або історико-структурний; метод моделювання; порівняльно-історичний).

Аналіз такого історико-педагогічного явища, як виховання неповнолітніх правопорушників, засвідчує певну низку взаємозалежних за історичною хронологією умов. Обґрунтування цих умов передбачало

пояснення певних чинників, що мали свій вплив на розвиток вітчизняної концепції соціального виховання впродовж 1917 – 2015 рр. Тому використання засад методології дослідження забезпечило здійснення поглибленого аналізу сутності, ідей та спрямованості поглядів у вітчизняній системі соціального виховання. Це дозволило вивчити ґносеологічні, ідеологічні, психологічні, соціально-педагогічні та інші чинники розвитку вітчизняного досвіду соціального виховання неповнолітніх правопорушників у досліджуваній історичний час.

Систематизовано джерельну базу дослідження. З'ясовано взаємозв'язок соціального феномену «правопорушення серед неповнолітніх» з іншими науковими сферами (право, ювенальна юстиція, соціологія, соціальна політика та ін.). Отже, питання виховання зазначеної категорії неповнолітніх обіймає широке коло наукових знань та напрямів, має комплексний характер. Це, своєю чергою, зосередило увагу на аналізі багатомірного досвіду вітчизняних і зарубіжних педагогів, громадських діячів, правників, представників спільноти, науковців сьогодення та минулого. У монографії використано значний обсяг наукових праць сучасності та минулого з педагогіки, психології, соціології та права; інформаційних ресурсів як сукупність інформаційних матеріалів, документів і масивів інформації у формі публікацій (наукових статей, дисертацій, авторефератів, монографій), наукових звітів, електронних записів (баз даних), книг та ін.

Досліджено нормативно-правову базу соціального виховання неповнолітніх правопорушників та особливості їхньої кримінальної відповідальності протягом 1917 – 2015 рр. Проведено ретроспективний екскурс історії становлення та розвитку нормативно-правової бази з організації й функціонування соціально-педагогічної роботи. Аналіз особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх упродовж цього періоду засвідчив наявність значущого досвіду правового врегулювання дитячої злочинності в Україні завдяки застосуванню різноманітних засобів: позбавлення волі неповнолітнього на певний строк; призначення покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом – громадські або виправні роботи; реабілітація, ресоціалізація та адаптація до нормальних суспільно прийнятих умов життя тощо. Простежено динаміку змін щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх відповідно до історичних, соціально-політичних подій у державі та особливостей розвитку соціально-педагогічної сфери в Україні протягом XX – на початку XXI ст.

Здійснено теоретичний аналіз соціального виховання неповнолітніх правопорушників як історико-педагогічного та соціально-педагогічного феномену. Установлено, що впродовж досліджуваного періоду (1917 – 2015 рр.) були розроблені провідні педагогічні положення, ідеї, покладені в основу розвитку системи перевиховання неповнолітніх правопорушників, зокрема: опора на позитивні якості особистості підлітка; участь дітей у вихованні через систему самоврядування; активне використання довіри в роботі з підлітками-правопорушниками; необхідність спеціально

організованого розумового й морального розвитку вихованців; вплив на вихованців через суспільно корисну й продуктивну працю; провідний вплив особистості педагога, вихователя, його провідна роль у роботі з неповнолітніми; правове, моральне, естетичне, трудове, фізичне виховання неповнолітніх правопорушників; організація соціальної адаптації неповнолітніх, які вийшли з виправних закладів, та інше.

На основі вивчення загальних педагогічних концепцій і технологій соціального виховання неповнолітніх правопорушників протягом досліджуваного історичного періоду окреслено етапи розвитку вітчизняної соціально-педагогічної теорії: перший етап (1917 – 1938 рр.) – експериментально-прагматичний, другий (1939 – 1990 рр.) – громадсько-соціоцентричний, третій (1991 – 2015 рр.) – особистісно-гуманістичний.

Побудовано й розкрито структуру та зміст педагогічних моделей соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст.:

- *прагматична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні, що реалізовувалася протягом 1917 – 1938 рр.* Фокусом цієї моделі стала ідея розвитку індивідуальності, вільної діяльності та активності вихованців, навчання завдяки «досвіду», педагоги акцент робили на трудовому вихованні й придбанні неповнолітніми професійних знань, умінь та навичок з певного фаху;

- *соціоцентрична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні, що втілювалася протягом 1939 – 1990 рр.* Стрижнем цієї моделі було формування глибокого ідейного змісту суспільно корисної праці з її перетворювальним впливом на осуджених дітей; формування в неповнолітніх правопорушників почуття відповідальності, розвиток дисциплінованості; створення нового типу мислення, спрямованого на моральний розвиток особистості та морально-політичне єднання із суспільством;

- *гуманістична модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників у незалежній Україні, що впроваджувалася протягом 1991 – 2015 рр.* Її основним концептуальним положенням став гуманізм, а система соціально-педагогічної роботи спрямовувалася на організацію захисту в правовому, педагогічному й суспільно-економічному просторі, наданні дитині-правопорушнику можливості для реалізації її особистих здібностей, планів та інтересів.

У рамках проведеного дослідження здійснено системний аналіз практичного досвіду соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у XX – на початку XXI ст. Так, з'ясовано, що:

- у 1917 – 1938 рр., реалізуючи прагматичну модель соціального виховання неповнолітніх правопорушників, перевагу надавали дитячим закладам інтернатного типу. Саме вони відіграли вирішальну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в нашій країні в цей час. Дитячі установи організовували виховання дітей за допомогою

низки засобів, методів і форм навчально-виховної роботи. Особливу увагу приділяли продуктивній праці вихованців як необхідній формі діяльності. Разом з навчанням, громадською роботою, розвитком фізичної культури це дозволяло успішно вирішувати завдання соціального виховання. Маючи налагоджену систему виробничої праці, упорядковану педагогами колоній, дитбудинків, інтернатів, вихованці розвивалися в розумовому, моральному, фізичному напрямі, набували кваліфікації певного ремесла, формували якості соціально-здорової людини і громадянина країни. Отже, у 20 – 30-ті рр. XX ст. поступово склалася система виховання суспільно-трудової активності, яка включала діяльність неповнолітніх та органів дитячого самоврядування, їхню різнобічну суспільно корисну діяльність, участь у раціоналізаторській роботі, удосконаленні освітнього й виробничого процесу;

– у 1939 – 1990 рр. утілення соціоцентричної моделі соціального виховання неповнолітніх правопорушників відзначено процесами модернізації всіх ланок системи освіти в Україні з метою максимального охоплення дітей у всіх сферах життєдіяльності, умілого поєднання ідейно-політичного, громадсько-патріотичного, трудового й морального виховання, прагнення побудувати виховну роботу на міцному соціально-економічному фундаменті, поєднати всі виховні заходи з реальностями тогочасного життя. Вітчизняна система соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників, сформована протягом 1939 – 1990 рр., удосконалювалася через накопичення досвіду роботи виховних та трудових колоній. Для організації роботи з перевиховання неповнолітніх правопорушників до структури колоній входили загальноосвітні школи, які працювали за програмою вечірніх (змінних) шкіл робітничої молоді, а також професійно-трудова училища, що готували робітників різних спеціальностей (столяр, слюсар, ливар, механізатор (різного напрямку), електрик та ін.). Перевагу надавали технічному ремеслу. Адміністрація виховно-трудова установ забезпечувала залучення засуджених до суспільно корисної праці з урахуванням їхньої працездатності та спеціальності. З метою підвищення ідейно-політичного рівня вихованців трудових колоній проводились регулярні політичні заняття за спеціально розробленою тематикою, охоплюючи суспільно-політичні, моральні та юридичні питання, що створювало умови для організації політичної освіти, морального й правового виховання неповнолітніх;

– у 1991 – 2015 рр. основою соціального виховання неповнолітніх правопорушників за гуманістичною моделлю стає система соціально-педагогічної роботи, що складається із заходів профілактики, соціальної реабілітації, ресоціалізації, соціального супроводу, заходів соціальної підтримки й контролю, метою яких є формування особистісної зрілості неповнолітніх, створення умов для їхнього розвитку і творчої самореалізації, відновлення морально-духовного складника особистості кожної дитини, її правової обізнаності, розвитку емоційно-вольової сфери, а також запобігання та попередження повторного вчинення нових злочинів. Поряд із

загальноприйнятим освітнім блоком, який містить шкільне та професійно-технічне навчання, організація соціально-педагогічного виховання неповнолітніх правопорушників складалася із заходів профілактики, здійснення пенітенціарного виправлення противоправної поведінки та соціального патронажу неповнолітніх, які звільнилися з виправних колоній.

Відзначено, що Закон України «Про пробацію», прийнятий Верховною Радою України 5 лютого 2015 року, став нормативно-правовим підґрунтям подальшого перспективного напрямку розвитку вітчизняної системи соціально-виховної роботи з виправлення противоправної поведінки неповнолітніх.

Виконане дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів вітчизняного досвіду соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. У подальшому заслуговує на увагу окреме вивчення таких питань: здійснення патронату неповнолітніх, які вийшли з виправних установ; дослідження вітчизняної теорії і практики превентивного виховання; вивчення проблеми дитячої злочинності в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.); дослідження взаємозв'язку безпритульності, бездоглядності неповнолітніх з проявом дитячої злочинності протягом 1917 – 2015 рр.; дослідження внеску конкретних діячів освіти у справу соціально-педагогічного виправлення неповнолітніх правопорушників. Нині актуальності набувають питання усунення чинників скоєння правопорушень неповнолітніми в сучасному соціумі; технології застосування альтернативних (не пов'язаних з позбавленням волі неповнолітніх) покарань; дослідження зарубіжного досвіду виправлення противоправної поведінки неповнолітніх та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абарінов О. Использование педагогического опыта А.С. Макаренко для оптимизации воспитательного процесса и гуманизации условий отбывания наказания в колониях для несовершеннолетних. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні: матеріали семінару 26–27 травня 1998 р., м. Кременчук*. Харків: Фоліо, 1999. С. 54–58.
2. Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.
3. Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Москва: Политиздат, 1985. 263 с.
4. Авксентьевский Д. Советская трудовая школа за восемь лет. *Народный учитель*. 1926. №3. С. 3–7.
5. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2003. 237 с.
6. Агрессия у детей и подростков: учеб. пособие / под ред. Н. М. Платоновой. СПб.: Речь, 2004. 336 с.
7. Адаменко О. В. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1–2. С. 8–14.
8. Адаменко О. В. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький : ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 10–13.
9. Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К. Организационная структура Коминтерна 1919–1943. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 287 с.
10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / пер. с нем. и вступ. ст. А. М. Боковикова. М.: Фонд «За экон. Грамотность», 1995. 291, [1] с. (Библиотека зарубежной психологии).
11. Акимов В. Патронат как орудие борьбы с преступностью. *Журнал юридического общества*. 1896. Кн. IX. С. 75, 90.
12. Алексеева М. І. Потребово-мотиваційний аспект виховання громадянськості. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Другої Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 13–14 лист. 1997 р.)*. Київ, 1997. С. 107–109.
13. Алексеева О. В. Суб'єкти адміністративної відповідальності за неправомірні дії неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Держ. н.–д. ін-т М-ва внутр. справ України. Київ, 2016. 205 с.
14. Алемаксин М. А. Психолого-педагогические факторы правонарушений среди несовершеннолетних. М.: Изд.-во Акад. обществ наук

при ЦК КПСС, 1985. 87 с.

15. Алимова Л. У. Методология национального и общечеловеческого в гражданском воспитании молодежи. *Социальная компетентность педагога как системообразующий фактор гражданского образования и воспитания: материалы Всеукр. науч.-практ. конф. (г. Евпатория, 26–28 сент. 2001 г.). Симферополь, 2002. С. 58–62.*

16. Алпатов Н. И. Воспитание и школа на современном этапе. Основы советской педагогики. Челябинск, Кн., изд., 1961. 140 с.

17. Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей заброшенных, в связи с законодательством о принудительном воспитании. Саратов, 1893.

18. Амджадин Л., Гончарук О. Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх: монографія. Київ: «К.І.С.», 2011. 184 с.

19. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества: книга для учителя. К.: Освіта, 1991. 111 с.

20. Ананьев Б. Г. Избранные труды по психологии: в 2 т. / под ред. Н. А. Логиновой; отв. ред. и сост. Л. А. Коростылева, Г. С. Никифоров. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. 549 с.

21. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. Москва: Директ-Медиа, 2008. 134 с.

22. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1968. 339 с.

23. Ананьин С. Интерес по учению современной психологии и педагогики. Киев, 1915 г.

24. Ананьин С. Искусство вопроса и ответа в школьной практике. *За политехническую школу*. 1932. № 2–3. С. 59–63.

25. Ананьин С. Календарь справочник педагогический на 1911–1912 уч.: 2-е знач. испр. и доп. изд. / сост. С. Ананьиным и др.; под ред. С. Ананьина и М. Цитрона. П.: Кн-во «Сотрудник», 1911. Ч. II. 471 с.

26. Ананьїн С. А. Трудове виховання. Його минуле і сучасне. Київ: Книгоспілка, 1924. 148 с.

27. Андрєєва О. Б. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень в сучасних умовах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ун-т внутр. справ. Х., 1999. 164 с.

28. Андриенко В. К. Неблагоприятные условия семейного воспитания, способствующие возникновению педагогической запущенности и правонарушений школьников. *Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников* / ред. М. А. Алемасина. М., 1980. С. 153–169.

29. Андрієвська В. В. Виховання толерантності у дітей як шлях до гуманізації суспільства. *Педагогіка толерантності*. 1997. № 1. С. 112–113.

30. Андрущенко В. Педагогіка духовності: погляд за горизонти сучасного. *Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 19 квіт. 2005 р.)*. Київ: НПУ імені

М. П. Драгоманова, 2005. С. 3–6.

31. Анисимов О. С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления. Москва: Экономика, 1991. 415 с.

32. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах): монографія / автори-укладачі: І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко; за ред. дійсного члена АПН України І. А. Зязюна. Київ: Педагогічна думка, 2008. 352 с.

33. Антон Семенович Макаренко: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях / упоряд.: П. Г. Лисенко, І. С. Убийвовк. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ: Рад. шк., 1978. 160 с.

34. Антонець М. Дитиноцентричні домінанти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2010. № 9. С. 18–21.

35. Антонюк Р. Національне та громадянське виховання учнів та студентів як аспект полікультурного виховання. *Мандрівець*. 2001. № 3. С. 65–68.

36. Антошук К. Виховання людини нового покоління – педагогічний підхід М. І. Пирогова. *Українознавство*. 2010. Календар-щорічник. Київ: МП «Леся», 2009. С. 177–181.

37. Арзуманян С. Д. Диагностика ранних отклонений в поведении детей – важнейшее условие предупреждения правонарушений несовершеннолетних. *Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников* / ред. М. А. Алемасина. М., 1980. С. 32–42.

38. Арнаутов В. А. Голод и дети на Украине. Харьков: РИО НКП, 1922. 48 с.

39. Артаманов В. П. Наука советского исправительного трудового права: учебное пособие / Академия МВД СССР. Москва, 1974. 130 с.

40. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Київ: «Либідь», 2006. 421 с.

41. Артющікіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): монографія. Суми: СумДПУ, 2002. 268 с.

42. Архангельский С. И., Михеев В. И., Перельцвайг Ю. М. Вопросы измерения, анализа и оценки результатов наблюдений в практике педагогических исследований: материалы лекций. М.: Знание, 1985. 43 с.

43. Архипов В. Г. Исправительные колонии и приюты для несовершеннолетних преступников. Нижний Новгород: О-во Нижегородской земледельческой колонии, 1877. 46 с.

44. Астемиров З. А. Из истории развития учреждений для несовершеннолетних правонарушителей в СССР. *Предупреждение преступности несовершеннолетних*: сборник статей. Москва: Изд-во «Юрид. литература», 1965. 262 с.

45. Астемиров З. А. Исправительные заведения в зарубежных странах: учебное пособие. Рязанская высшая школа МВД СССР. Рязань, 1972. 95 с.
46. Астемиров З. А. История советского исправительно-трудового права. Рязань: Высшая школа МВД СССР, 1975. 92 с.
47. Астемиров З. А. Проблемы перевоспитания осужденных несовершеннолетних. М.: Юр. Лит., 1974. 175 с.
48. Астемиров З. А. Трудовая колония для несовершеннолетних. Москва: Юридическая литература, 1969. 118 с.
49. Афанасьев В. Г. Системность и общество. М.: Политиздат, 1980. 368 с.
50. Афанасьев А. Проблеми формування ідеалів патріотичного виховання та ціннісних орієнтацій студентів на сучасному етапі. *Рідна школа*. 2009. № 12. С. 18–21.
51. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. М.: Юрид. лит., 1968. 120 с.
52. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: дидактический аспект. М.: Педагогика, 1982. 192 с.
53. Бабенко І. Г., Мишківська В. М., Павлик Н. П. Соціально-психологічна реабілітація бездоглядних дітей: методичний посібник. Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 200 с.
54. Багалій Д. Нарис української історіографії. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923. Т.1: Літописи, Вип. 1. 138 с.
55. Багиров Б. Б. Идеиная убежденность – важнейшее качество социалистической личности. *Социалистическая культура и развитие личности*: межвузовский сборник научных трудов. Свердловск. 1982. С. 3–16.
56. Багреева Е. Г. Субкультура осужденных и их ресоциализация: монографія. М.: ВНИИ МВДРФ, 2001. 164 с.
57. Багрий-Шахматов Л. В., Гуськов В. И. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. 108 с.
58. Бадян Н. Школа за колючей проволокой. Харьков: Харьковские новости, 1999. 205 с.
59. Баженов В. Г. Особенности воспитательной работы с педагогически запущенными подростками в условиях спортивно-трудового лагеря: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. М., 1975. 21 с.
60. Бакума І. М. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. О., 2009. 20 с.
61. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. № 2. С. 7–19.

62. Балл Г. А. Психологические принципы гуманизма. *Вопросы психологии*. 2009. №6. С. 3–12.
63. Бандурка О. М., Трубников В. М., Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній. Харків: НУВС. 2003. 260 с.
64. Барановський В. Ф. Національно-патріотичне виховання військової інтелігенції у вищих навчальних закладах України. *Військова освіта*. 2013. № 1. С. 34–40.
65. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. Москва: Наука, 1984. 342 с.
66. Барило Т. С., Босенко Я. Ф., Лановенко И. П., Светлов А. Я. Комментарий к Положению о комиссиях по делам несовершеннолетних Украинской ССР / отв. ред. А. Я. Светлов. К.: Политиздат Украины, 1979. 104 с.
67. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учебное пособие. Киев: МАУП, 2002. 216 с.
68. Баулін Ю. В. Виправні роботи за проектом КК України. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. Київ. 2001. № 6. С. 199–203.
69. Башкатов И. П. Социально-психологические особенности развития криминогенных групп подростков. *Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних*: сб. науч. тр. Воронеж: Изд. ВГПИ, 1982. С. 15–30.
70. Башкатов И. П., Фицула М. Н. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях. М.: МВД СССР, 1984. 326 с.
71. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
72. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних. *Тюремный вестник*. 1910. №1. С. 131–150; №4. С. 593–610.
73. Белкин А. С., Ткаченко Е. В. Идеология, методология, научный аппарат историко-педагогического исследования. *Образование и наука*. 2006. № 1 (37). С. 21–29.
74. Белкин А. С. Внимание – ребенок. Причины, диагностика, предупреждение отклонений в поведении школьников. Свердловск, Средне-Уральск. Кн. Изд-во, 1981. 128 с.
75. Беляев Н. А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. Москва: Государственное издательства Юридической литературы, 1962. 72 с.
76. Беляева Л. И. Воспитание несовершеннолетних правонарушителей в России: в 3-х частях. Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. Ч. 1: Учреждения для несовершеннолетних правонарушителей в Российской империи. 400 с.

77. Беляева Л. И. Об альтернативах для несовершеннолетних правонарушителей. *Развитие альтернативных санкций в российской уголовной юстиции: опыт и перспективы*: сб. материалов междунар. конф. (Москва, 29–30 мая, 2002 г.). М.: PRI, 2002. С. 87–91.
78. Беляева Л. И. Отечественный опыт правосудия в отношении несовершеннолетних (начало XX в.). *Журнал российского права*. 2003. № 1. С. 134–138.
79. Беляева Л. И. Становление отечественной школы предупреждения преступлений несовершеннолетних (середина XIX – начало XX в.). *Вопросы ювенальной юстиции*. 2007. № 3 (12). С. 12–13.
80. Беляев Ю. І., Кузьменко В. В. Важковиховуваність – явище соціально-педагогічне. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон: ХДПУ; Айлант, 1998. Вип. 1. С. 16–19.
81. Белякин Н. Строго соблюдать закон при назначении и исполнении наказания в виде исправительных работ без лишения свободы. *Советская юстиция*. 1971. № 18. С. 6–7.
82. Бельский П. Г. Преступность и дети. *Психология и дети*. 1917. № 1. С. 52–55.
83. Бельский П. Г. Преступность и дети. *Психология и дети*. 1917. № 2. С. 48–56.
84. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства: в 2 т. Москва: Прогресс-Традиция, 2008. Т. 2. 688 с.
85. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія. *Шлях освіти*. 2010. № 1. С. 37–42.
86. Березівська Л. Д. В. О. Сухомлинський про читання як засіб формування культури духовних потреб дитини. *Педагогічний альманах*. Херсон. 2015. Вип. 26. С. 10–16.
87. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2009. 871 с.
88. Березівська Л. Д. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за Радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*: зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. 2011. №1. С. 44–48.
89. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир. 2007. № 36. С. 52–57.
90. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
91. Березовська Н. Л. Генезис покарань неповнолітніх, пов'язаних з виправно-трудовим впливом. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2013. Вип.2. С. 66–71.

92. Березовська Н. Л. Загальні питання застосування до неповнолітніх покарання у виді виправних робіт. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. л-ра, 2002. Вип. 16. С. 632–636.
93. Березовська Н. Л. Застосування громадських робіт до неповнолітніх. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. л-ра, 2004. Вип. 22. С. 847–851.
94. Березовська Н. Л. Праця як елемент впливу на неповнолітнього злочинця при застосуванні виправних робіт. *Актуальні проблеми політики*. О.: Фенікс, 2005. Вип. 27. С. 180–183.
95. Березовська Н. Л. Сутність та види покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх. *Актуальні проблеми політики*. О.: Фенікс, 2007. Вип. 32. С. 159–167.
96. Берк Э. Философские исследования о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного. Москва: Искусство, 1979. 237 с.
97. Берко В. Г. О реабилитации: Врачебно-трудовая экспертиза и реабилитация инвалидов. К.: Здоров'я, 1986. 168 с.
98. Бернштейн М. С. Критика «новейших буржуазных» педагогических теорий. М.: Знание, 1959. 32 с.
99. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект. Москва: Педагогика, 1988. 160 с.
100. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. К.: Либідь, 2008. 848 с.
101. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: наукове видання. К.: Либідь, 2006. 272 с.
102. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К.: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
103. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К.: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
104. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С.124–129.
105. Бех І. Д. Концептуальні засади формування у школяра особистісних цінностей. *Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах*: матеріали наук.-практ. конф. Київ, 1999. С. 4–8.
106. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: навчально-методичний посібник. К.: ІСДО, 1998. 204 с.
107. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. *Педагогіка і психологія*. 2011. № 2. С. 37–44.
108. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2. С. 16–23.
109. Бехтерев В. М. Вопросы общественного воспитания. М.: И. Н. Кушнерев и Ко, 1910. 41 с.
110. Бехтерев В. М. Объективно психологический метод в применении учения о преступности. Санкт-Петербург: Тип. В. Андерсона и Г. Лойцянского, 1912. 57 с.

111. Беца А. Нетюремные санкции и их применение в зарубежных уголовно-правовых системах. *В поисках альтернатив тюремному наказанию*: материалы междунар. симпозиума, 15–16 янв. 1997 г. К., 1997. С. 125–152.
112. Беца О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції. *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 1–2. С. 134–146.
113. Беленька Г. В. Гуманістична педагогіка в реаліях сучасної системи освіти. *Вісник Глухівського державного педагогічного університету*. Глухів: ГДПУ, 2010. Вип. 16. 245 с. С. 11–14.
114. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів (Близько 35 000 слів та словосполучень): Тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С. Я. Єрмоленко. Х.: Фоліо, 2006. 570 с.
115. Библер В. С. Культура. Диалог культур (опыт определения). *Вопросы философии*. 1989. № 6. С. 31–42.
116. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. М., 1991. 413 с.
117. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_9142.htm (дата звернення: 16.06.2018).
118. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3915.htm (дата звернення: 16.06.2018).
119. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: <http://www.libussr.ru/> (дата звернення: 05.08.2018).
120. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_10382.htm (дата звернення: 20.01.2019).
121. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_11495.htm (дата звернення: 20.01.2019).
122. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_16481.htm (дата звернення: 20.01.2019).
123. Биковець М. Як стоїть справа з дитячою безпритульністю. *Помощь детям: сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году*. С предисловием Г. И. Петровского. Харьков: Червоний шлях. 1924. С. 7–13.
124. Биковська О. В. Реалізація компетентнісного підходу в позашкільній освіті та вихованні. *Позашкільна освіта та виховання*. 2007. № 2. С. 7–16.
125. Бим-Бад Б. М. Педагогические течения в начале XX века: Лекции по педагогической антропологии и философии образования. Москва: УРАО, 1998. 116 с.

126. Білаш О. Профілактика правопорушень неповнолітніх. *Міліція України*. 1998. № 4. С. 22–23.
127. Білостоцький С. М. Кваліфікація злочинів XVI – XVIII ст. (за матеріалами лавничого суду м. Львова). *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2000. Вип. 35. С. 73–82.
128. Білостоцький С. М. Провадження в кримінальних справах у Львівському лавничому суді XVI – XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія «Історична»*. 1998. Вип. 33. С. 80–85.
129. Біницька К. М. Педагогічна історіографія – сучасний стан напряму історико-педагогічних досліджень. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць* / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 58–62.
130. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
131. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. Санкт-Петербург: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. Т. 2. 986 с.
132. Благута Р. І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 175 с.
133. Блонский П. П. Избранные педагогические произведения / Составитель: Н. И. Блонская. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. 695 с.
134. Блонский П. П. К методике преподавания педагогики. *Вестник воспитания*. 1915, №3. С. 1–32.
135. Блонский П. П. Новые программы ГУСа и учитель. Москва: Работник просвещения, 1925. 32 с.
136. Блонский П. П. Очерк научной психологии. Москва: Гос. изд-во Труды Моск. акад. соц. воспитания, 1921. 96 с.
137. Блонский П. П. Психологические очерки. Москва: Новая Москва, 1927. 173 с.
138. Блонский П. П. Трудовая школа. Москва: Гос. изд-во, 1919. Ч. 2: Трудовая школа второй ступени. Учитель трудовой школы. 63 с.
139. Блонский П. П. Что нам взять от Долтонского плана. *На путях к новой школе*. 1924. № 3. С. 15–22.
140. Блюмменфельд Г. Ф. О падших детях и обществах патроната. *Труды Одесского юридического общества*. 1888. Т. IV. С. 6.
141. Бобровская М. Е. К истории детской трудовой коммуны имени Ф.Э. Дзержинского (Документальный очерк). *О педагогической деятельности А. С. Макаренко: труды института теории и истории педагогики [сборник статей]* / отв. ред. действ. чл. Акад. пед. наук РСФСР Е. Н. Медынский и Н. А. Константинов. Москва: [б. и.], 1952. 268 с.; Известия Академии педагогических наук РСФСР; Вып. 38. С. 85–106.

142. Бобрышов С. В. Историко-педагогическое исследование развития педагогического знания: методология и теория: монография. Ставрополь: СКСИ, 2006. 300 с.
143. Бобрышов С. В. Сравнительный анализ подходов к периодизации развития педагогических теорий и концепций и образовательной практики. *Известия Южного федерального университета. Технические науки*. 2006. Т. 56. №1. С. 48–57.
144. Богатирьев І. Г. Виправні роботи як вид покарань: кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми: монографія. К.: МП Леся, 2002. 139 с.
145. Богатирьова О. І. Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Харківський національний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України. Київ., 2014. 36 с.
146. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навчальний посібник. Харків: Бурун Книга, 2001. 160 с.
147. Богдановский А. Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики: 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. Моригеровского, 1871. 311 с.
148. Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків, Тарбут Лаам, 2005. 192 с.
149. Богуславский М. В. История отечественной педагогики XX века: современные подходы. *Психолого-педагогический поиск*. 2009. № 10. С. 35–49.
150. Богуславский М. В. История отечественной педагогики. Первая треть XX века. Томск: НТЛ, 2005. 312 с.
151. Богуславский М. В., Корнетов Г. Б. Научно-педагогические парадигмы: история и современность. *Современные проблемы истории образования и педагогической науки*. Москва, 1994. Т.1. С. 113–137.
152. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 37–40.
153. Бодалев А. А. Психология общения. Избранные психологические труды. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. 320 с.
154. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1968. 464 с.
155. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1976. № 6. С. 27–34.
156. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Л.: Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
157. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.): навчальний посібник. Л.: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2013. 406 с.
158. Бойко О. Д. Історія України: посібник для студентів вищих

навчальних закладів. К.: Вид. центр «Академія», 1999. 568 с.

159. Бойко О. П. Партнерство школи, сім'ї та органів самоорганізації населення у справі соціалізації молоді. *Педагогіка і психологія*. 2005. №2. С. 25–33.

160. Болдырев Е. В. Меры предупреждения правонарушений несовершеннолетних в СССР. М.: Наука, 1964. 368 с.

161. Большой российский энциклопедический словарь. Москва: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2007. 1887 с.

162. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 227 с.

163. Бондаревская Е. В., Кульневич С. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учебное пособие для студентов сред. и высш. пед. учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК. Ростов-н/Д: Творческий центр «Учитель», 1999. 560 с.

164. Бондаревская Е. В., Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского педагогического ун-та, 2000. 352 с.

165. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники / відп. ред. І. Б. Усенко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 160 с.

166. Борбич Н. В. Соціальна компетентність як складова частина компетентнісного підходу. *Педагогічний пошук*. 2011. № 2. С. 11–13.

167. Бордовская Н. В. Системная методология современных педагогических исследований. *Педагогика*. 2005. № 5. С. 21–29.

168. Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 77–79.

169. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 144–150.

170. Боришевський М. Й. Еталонна модель особистості громадянина. *Педагогічний вісник*. Черкаси. 2001. № 3. С. 13–15.

171. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.

172. Боришевський М. Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XI, Ч. 5. К., 2009. С. 25–32.

173. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернівці: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. 368 с.

174. Бородин С. В., Ляхов Е. Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью: Проблемы деятельности ООН в области предупреждения преступности и обращения с правонарушителями. М.: Междунар. отнош., 1983. 200 с.

175. Бостан С. К. Смыслова (концептуальна) періодизація історії держави та права: методологічний аспект. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 2. С. 9–17.
176. Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход: монография. М.: Институт педагогики социальной работы РАО, 1999. 184 с.
177. Бочкарева Г. Г. Психология подростков – правонарушителей. *Советская юстиция*. 1967. № 22. С. 23–27.
178. Бочкарева М. В. Педагогика прагматизма и ее влияние на теорию и практику советской школы 1920 – 1930-х годов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киров, 1999. 191 с.
179. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: учебное пособие для специалистов и дилетантов. СПб.: Речь, 2006. 144 с.
180. Бровина Л. В. Воздействие особенностей общественной группы на социальную ориентацию личности: автореф. дис. ... канд. философских наук: 09.00.01 / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Уральский ордена трудового красного знамени государственный университет им. А. М. Горького, Свердловск, 1978. 18 с.
181. Булгаков В. Н., Волгарева И. В. Основы профилактики правонарушающего поведения несовершеннолетних. СПб.: АГУ, 1992. 117 с.
182. Бурдін В. М. Неповнолітня особа як суб'єкт злочину: окремі історичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2000. Вип. 35. С. 385–394.
183. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К.: Атіка, 2004. 240 с.
184. Буров И. В. Руководитель как воспитатель и организатор (социологический анализ) / Отв. ред. Е. И. Суименко; Ан УССР. Ин-т социологии. Киев: Наук. думка, 1991. 124 с.
185. Бухалов Ю. В. Предмет и структура диалектического материализма в свете материалистического понимания истории. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете, 1989. 136 с.
186. Бушуев И. А. Исправительные работы. М.: Юрид. лит., 1968. 199 с.
187. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра: книга для учителей и родителей. М.: Просвещение, 1988. 207 с.
188. Вайзман Н. П. Реабилитационная педагогика. М.: Аграф, 1996. 160 с.
189. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика: навчальний посібник / за ред. С. О. Сисоєвої. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 134 с.

190. Вартилецька І. А. Виправні роботи без позбавлення волі в Україні: теоретичні аспекти та практика застосування на сучасному етапі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАВСУ. Київ. 1997. 19 с.
191. Василевский Л. М. Детская «преступность» и детский суд. Тверь: Октябрь, 1923. 190 с.
192. Васильченко Д. Опыт работы Мелитопольской ВТК. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні* / Міжнародне товариство прав людини – Українська секція; Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач І. Гаврилук. Харків: Фоліо, 1999. С. 59–62.
193. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. XX с.: автореф. дис. ... д-ра іст. Наук: 07.00.06 / К. 2008. 40 с.
194. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.
195. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: в 2 ч. Боффало; Мюнхен: Накладом осередку СУМ-у ім. Лесі Українки, 1957. Ч.1: Педагогічна. 271 с.
196. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Редакція газети «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
197. Ващенко Г. Твори: в 6 т. Київ: Школяр – Фада ЛТД, 2000. Т.4: Праці з педагогіки та психології. 416 с.
198. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал: підруч. для виховників, учителів і українських родин: 2-ге вид. / Брюсель; Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен: вид-во Центр. Управи Спілки укр. молоді. Січень – вересень, 1976. Ч. 2–4. 208 с.
199. Ващенко Н. Досягнення установ соціального виховання інтернатного типу на Полтавщині / Дитяче містечко: збірник методичних матеріалів): посібник у шкільній бібліотеці вчителя / за ред. В. Дюшен. Х.: Держ. вид-во України, 1927. С. 11–17.
200. Ведомости Верховного Совета СССР, 1977. №8, ст. 138.
201. Веккер Е. Дети и Советское право (Изложение детского права УСРР). Х.: Изд-во «Труд», 1925. 110 с.
202. Велько Н. В. Режим виконання та відбuvання покарання у виді позбавлення волі (історія та сьогодення). *Держава і право*. 2007. № 4. С. 587–592.
203. Вербенський М. Застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. *Аспект*. 2002. № 2. С. 3–4.
204. Веремій Л. До проблем профілактики протиправної діяльності учнів. *Рідна школа*. 2002. № 4. С. 19–21.
205. Вернер Д. Реабилитация детей-инвалидов. М.: Филантрон, 1995. 654 с.
206. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва: Юрид. лит., 1980. 184 с.

207. Виноградова М. Д. А.С. Макаренко о трудовом воспитании в куммуне имени Ф. Э. Дзержинского. *Советская педагогика*. 1953. №6 (Июнь). С. 33–45.

208. Виноградова М. Д. Вопросы организации общего образования в школе коммуны им. Ф. Э. Дзержинского (по материалам диссертации). *Из истории советской школы и педагогики: труды Института теории и истории педагогики [сборник статей]* / отв. ред. чл.-корр. АПН д-р пед. наук В. З. Смирнов. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1959. 314 с.; (Известия Академии педагогических наук РСФСР.; Вып. 102). С. 225–225.

209. Виноградова-Бондаренко В. Субкультура безпритульних дітей 20-х років ХХ століття. *Слово і час*. 2000. №6. С. 68–73.

210. Виправно-трудоу Кодекс України: Закон України від 23.12.1970 № 3325–VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3325-07> (дата звернення: 19.06.2018).

211. Виправно-трудоу кодекс Української РСР. К.: Політвидав України, 1971. 84 с.

212. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав та вдосконалення роботи з неповнолітніми правопорушниками»: Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60315 (дата звернення: 18.06.2018).

213. Виховання моральності підростаючого покоління: науково-методичний посібник / К. І. Чорна та ін.; за ред. К. І. Чорної. К.: Богдана, 2005. 288 с.

214. Виховні технології / упоряд. В. Варава, В. Зоц. К.: Ред. загальнопед. газети, 2004. 120 с.

215. Вихрущ А. Методологія історії педагогіки як виклик сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка і психологія*, 2011. Вип. 564. С. 28–33.

216. Вишневський О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Дрогобич: Видавець Святослав Сурма. 2010. 160 с.

217. Вівчар П. В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудоу колоніях: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 1998. 191 с.

218. Вівчар П. В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудоу колоніях: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 1999. 19 с.

219. Вівчар П. В., Дем'янчук С. П., Лосик П. С. Морально-правове виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній: монографія / Терноп. нац. екон. ун-т. Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. 198 с.

220. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник / О. В. Скрипченко та ін. К.: Каравелла, 2006. 344 с.

221. Вітвіцька В. В. Ювенальне правосуддя: захист прав і законних інтересів неповнолітніх правопорушників: практичний посібник. Донецьк, Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ, 2005. 112 с.

222. Вітфілд Д. Вступ до служби апробації: монографія. К.: Аттіка, 2004. 236 с.

223. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси. К.: Укр. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1994. 226 с.

224. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). Київ: ТОВ «Міжнар. фін. Агенція», 1997. 179 с.

225. Военно-статистический сборник. Вып. IV: Россия. СПб. 1871.

226. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. К.: Логос, 2000. 74 с.

227. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Видавничий центр «Академія». 2001. 576 с.

228. Володарский П. Г. Практическое пособие для комиссий по делам несовершеннолетних. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1964. 144 с.

229. Волошинова Г. Створення мережі дитячих закладів для «фізично та морально-дефективних дітей» в донецькій губернії на початку 1920-х рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2013. Кн. 22. С. 151–161.

230. Волянская Е. В., Пилипенко В. Е., Сапелкина Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии. К.: ПЦ Фолиант, 2004. 174 с.

231. Вольнова Л. М. Соціальна психологія: формування компетентності майбутнього фахівця: навч. посіб. для студ. спец. «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка». К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 283 с.

232. Ворожбіт В. В. Категорія духовно-морального виховання учнівської молоді в історії вітчизняної педагогічної думки. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків. 2011. № 4. С. 107–118.

233. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением: учебно-методическое пособие / под ред. М. И. Рожкова. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. 239 с.

234. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні: посібник / за ред. О. В. Беци. К.: МП Леся, 2003. 116 с.

235. Всесвятский Б. В. Биостанция юных натуралистов имени К. А. Тимирязева. Педагогическая энциклопедия. / под ред. А. Г. Калашникова, Москва. 1928. Т. 2. С. 343–377.

236. Всесвятский Б. В. Исследовательский подход к природе и жизни. Москва: Работник просвещения, 1926. 78 с.

237. Всесвятский Б. В. Метод исканий (исследовательский) и новые программы (в дискуссионном порядке). *На путях к новой школе*. 1924. № 4–5. С. 5–19.
238. Всесвятский Б. В. Общественно-полезная работа школы в области сельского хозяйства и общественного благоустройства. Москва: Работник просвещения, 1927. 43 с.
239. Вульфсон Б. Л. Сравнительная педагогика: история и современные проблемы / Ун-т Рос. акад. образования. М.: Изд-во УРАО, 2003. 229 с.
240. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования / под. ред. и вступ. ст. В. Колбановского. М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. 323 с.
241. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова; авт. коммент. В. В. Давыдов и др. М.: Педагогика, 1991. 479 с.
242. Выготский Л. С. Психология искусства. Москва: Искусство, 1968. 379 с.
243. Габелко М. В. Инспекции по делам несовершеннолетних и их профилактическая деятельность: уч. Пособие. М. : НИ и РИО Академии МВД СССР, 1982. 59 с.
244. Гаверов Г. С. Исправительные работы и эффективность их применения к несовершеннолетним. *Советская юстиция*. 1971. № 22. С. 7–8.
245. Гаверов Г. С. Проблемы наказания несовершеннолетних преступников. Иркутск: ИГУ, 1986. 232 с.
246. Гагарин А. П. Прагматизм США, его происхождение, социальные и теоретические корни, реакционная и антинаучная сущность. Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Издательство Московского университета, 1963. 64 с.
247. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. Москва: Искусство, 1991. 368 с.
248. Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... д-ра наук з державного управління. Київ, 2010. 485 с.
249. Гандмахер В. Организационно-методическая работа в комплексе. *На путях к новой школе*. 1924. № 4–5. С. 43–46.
250. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Москва: Советский писатель, 1988. 448 с.
251. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму у праві: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львівський державний ун-т внутрішніх справ. Львів: 2012. 17 с.
252. Герцензон А. А. Советская уголовная статистика. М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. 264 с.
253. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. М. Школа-пресс. 1995. 448 с.

254. Гишинский Я. И. Изучение природных предпосылок способностей и отклонений. М.: Институт психологии, 1987. 279 с.
255. Гламазда П. В. Кримінально-виконавча політика Російської імперії по відношенню до неповнолітніх злочинців (сер. XVIII – поч. XX ст.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2014. № 2. С. 11–17.
256. Гламазда П. В. Практика виконання та відбування покарання неповнолітніми в період перебування українських земель в складі Російської імперії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Право»*. 2011. № 15. С. 60–65.
257. Глухарев С. М. Методологія наукових досліджень: конспект лекцій. Харків: ХНАМГ, 2012. 112 с.
258. Гнатенко П. И. Национальный характер: монография. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. 136 с.
259. Гогель С. К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. СПб: Тип. А. Г. Розена, 1910. 505 с.
260. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика. М.: МПСИ, 2002. 238 с.
261. Голіна В. В. Судимість: монографія. Харків: «Харків юридичний», 2006. 384 с.
262. Головінський І. Ідеалізм і прагматизм виховного ідеалу. *Авангард*. 1975. Ч. 5, Р. XXX. С. 302–305.
263. Головківський В., Очинський І. Молот і плуг. Хрестоматія для шкіл соцвиху, профшкіл та шкіл фабзавучу. Харків: ДВУ, 1925. 452 с.
264. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання учнівської молоді. *Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді*. К.: ІЗМН, 1997. С. 36–60.
265. Голуб О. В. Формування самостійності учнів молодшого шкільного віку шкіл-інтернатів для дітей-сиріт у позаурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Бердянський держ. педагогічний ун-т. Бердянськ, 2004. 256 с.
266. Голубева Л. М. Безнадзорность несовершеннолетних – путь к правонарушению. Фрунзе: Изд-во «Кыргызстан», 1975. 67 с.
267. Голубева Л. М. Нравственное воспитание как фактор предупреждения правонарушений несовершеннолетних. Ф.: Мектеп, 1982. 68 с.
268. Голубнича Л. О. Джерела педагогічної історіографії. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків. 2012. Вип. 32. С. 33–46.
269. Голубнича Л. О. Класифікація джерел історіографії педагогічної персоналії. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць* / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький : ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 162–167.
270. Гонеев А. Д. Профилактика и педагогическая коррекция отклоняющегося поведения подростков. Белгород: Изд-во Белгород. строит. колледжа, 1998. 229 с.

271. Гонтаровська Н. Б. Розвиток особистості в психолого-педагогічному контексті. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 1. С. 32–41.
272. Гончар Т. О. Історичний розвиток кримінального законодавства України про відповідальність та покарання неповнолітніх. *Сторінки історії*. Одеса. 2004. С. 197–205. DOI: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/6630/197-205.pdf;jsessionid=95D2C7E99C5CBD3DA212CC529FC0392B?sequence=1>.
273. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / ОНЮА. О., 2005. 20 с.
274. Гончаренко С. У. Методологія. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
275. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. К. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
276. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
277. Горбунов Н. А. Дальтон-план в свете исследовательского метода. *Дальтон-план и новейшие течения русской педагогической мысли* / под ред. Б. В. Игнатьева. Москва: Мир, 1925. С. 61–145.
278. Гордеева А. В. Реабилитационная педагогика. М.: Академический проект, 2005. 320 с.
279. Горецька Х. В. Філософсько-правові питання правової соціалізації. *Матеріали. XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова система в умовах розвитку сучасної державноправової реальності: генезис та напрями вдосконалення»*: Збірник матеріалів Всеукраїнської юридичної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 11 квітня 2014 р. Матеріали наукових доповідей. Тернопіль: ТаОВ «Терно-граф», 2014. 244 с. С. 11–14.
280. Горшкова В. В. Интерпретации педагогической концепции Дж. Дьюи в российской педагогике 20 – 30-х гг. XX в. *Педагогика*. 2009. №1. С. 60–72.
281. Горшкова В. В. Отечественные философы и педагоги о прагматизме Дж. Дьюи. *Педагогика*. 2015. №2. С. 57–66.
282. Горшкова Е. А., Овчарова Р. В. Реабилитационная педагогика: История и современность. Архангельск: ДООППК, 1992. 196 с.
283. Гринько Г. Ф. Идея трудового воспитания в свете социалистического світогляду. *Учитель і школа*. 1919. №1.
284. Гринько Г. Ф. Наш путь на Запад. *Путь просвещения*. 1923. № 7–8. С. 1–19.
285. Гринько Г. Ф. Социальное воспитание детей. *Путь просвещения*. 1922. №1. С. 1–52.
286. Грищенко Л. А., Алмазов Б. Н. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых

учащихся: учебное пособие / Свердлов. инж.-пед. ин-т. Свердловск: СИПИ, 1987. 75 с.

287. Грищук В. К. Деякі сучасні проблеми удосконалення Кримінального кодексу України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 312–318.

288. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Л.: Львівський університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.

289. Грищук О. В. Принцип гуманізму у праві. *Матеріали. XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова система в умовах розвитку сучасної державноправової реальності: генезис та напрями вдосконалення»*: Збірник матеріалів Всеукраїнської юридичної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 11 квітня 2014 р. Матеріали наукових доповідей. Тернопіль: ТаОВ «Терно-граф», 2014. 244 с. С. 14–23.

290. Грищук О. В., Гелиш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія. Хмельницький: XVVII, 2013. 287 с.

291. Громов В., Лебедев В. Социальная помощь осужденным. Патронат и его возможности. *Воспитание и правопорядок*. 1990. №2. С. 48–50.

292. Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Академія педагогічних наук України. К., 2009. 22 с.

293. Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні: матеріали семінару 26–27 травня 1998 р., м. Кременчук / упоряд. О. О. Абарінов, А. О. Сухоруков. Харків: Фоліо, 1999. 101 с.

294. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8–9. С. 67–70.

295. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А.П.Н., 2002. 224 с.

296. Гурлянд И. Я. Идея патроната как идея внутреннего управления. Ярославль. 1898.

297. Гуров Д. В. История организации работы по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних. *Педагогические исследования*. 2013. № 6. С.18–31.

298. Гусак А. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: монографія / за ред. Петра Гусака. Луцьк: ФОП Захарчук В. М., 2013. 204 с.

299. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

300. Данилов М. И. Всеобщая методология науки и специальная методология педагогики в их взаимоотношениях. Москва: АПН РСФСР, 1971. 36 с.

301. Данилова Л. Н. Реформирование общеобразовательной школы в Европе (вторая половина XX – начало XXI вв.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Федеральное государственное бюджетное образовательное

учреждение высшего профессионального образования «Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского». Ярославль. 2016. 494 с.

302. Данилыч. Наше самоуправление (Детская колония имени Короленко Полтавского округа). *Детский дом*. 1929. №1. С. 39–47.

303. Данилыч. Наше самоуправление (Детская колония имени Короленко Полтавского округа) [окончание]. *Детский дом*. 1929. №2. С. 79–84.

304. Данильченко М. Г. Творческое наследие П. П. Блонского. *Советская педагогика*. 1974., №7. С. 97–103.

305. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: монография. Новосибирск: Изд-во НИПК и ПРО, 2005. 229 с.

306. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и ... неопределенность. *Народное образование*. 2002. №2. С. 55–60.

307. Девиантное поведение: методология и методика исследования / под ред. М. Е. Поздняковой. М.: Реглант, 2004. 196 с.

308. Декларація Секретаріату Центральної Ради. *Вісти з Укр. Центр. Ради*. 1917. Черв. (№ 10). С. 3.

309. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.

310. Дем'янченко Н. М. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція. *Філософія освіти*. 2006. № 2. С. 256–265.

311. Дем'янюк Т. Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник. Суми: Видавництво «Антей», 2006. 384 с.

312. Дем'янюк Т. Д., Байрамова М. Г., Оржеховська В. М., Мельничук Л. С., Превентивне виховання учнівської молоді: інноваційні технології: навчально-методичний посібник. К.; Рівне: Волин. обереги, 2006. 360 с.

313. Демиденко В. К. Самореалізація: сутність, становлення, розвиток. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 2. С. 81–92.

314. Демиденко Т. П. Організація системи профілактики правопорушень серед школярів. *Сучасні підходи та моделі розв'язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді*. К.: ІЗИН, 1997. С. 75–78.

315. Демченко Г. В. Общества патроната, их возникновение и распространение, устройство и деятельность. Киев, 1912.

316. Денисенко А. А. Отклонения в поведении несовершеннолетних: профилактика и диагностика: учебное пособие / Южноукраинский национальный педагогический университет К. Д. Ушинского. Институт Психологии. Одесса: «Фенікс», 2011.

317. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ: Райдуга, 1994. 62 с.

318. Детков М., Кудимов А., Хмель А. Воспитательные колонии: 135 лет развития. *Преступление и наказание: ежемесячный общественно-политический и научно-методический пенитенциарный журнал*. 2001. №12. С. 26–29.
319. Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лейна, З. Миллера. СПб.: Питер, 2001. 448 с.
320. Джемс Уильям. Беседы с учителем о психологии / перевод с английского А. Громбаха. 2-е издание. М.: Изд-во Скриуна, 1905. 186 с.
321. Джемс У. Прагматизм. Популярные лекции по философии. СПб.: Шиповник, 1910. 238 с.
322. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини): навчальний посібник. К.: Атіка, 2001. 368 с.
323. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики: учебное пособие для вузов. М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 272 с.
324. Джури́нский А. Н. История педагогики: учебное пособие для студентов педагогических вузов. Москва: Гуманит. изд. центр Владос, 1999. 432 с.
325. Джури́нский А. Н. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы. Москва: Прометей, 2014. 130 с.
326. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник. К.: Академвидав, 2004. 352 с.
327. Діагностика і корекція важковиховуваності та девіантної поведінки / під ред. Н. П. Бондарчук. Рівне, 2001. 54 с.
328. Діптан І. І. Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Республ. міжвід. зб. наук. пр. К. : Наук. думка, 1992. Вип. 2. С. 52–60.
329. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш та ін.; наук. ред. А. М. Богуш; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
330. Дічек Н. Духовні домінанти В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2008. № 9. С. 5–7.
331. Дічек Н. Ідеолог патріотизму Григорій Ващенко. *Педагогічна газета*. 2003. Березень (№ 3). С. 8.
332. Дічек Н. Універсальність педагогічного новаторства В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 8–11.
333. Днепров Э. Д. Методологические проблемы истории педагогики. *Советская педагогика*. 1986. № 8. С. 95–102.
334. Днепров Э. Д. Становление и развитие отечественной истории педагогики: основные этапы и тенденции. Историографические и методологические проблемы изучения отечественной школы и педагогики: сборник научных трудов / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелев. М., Изд. АПН СССР, 1989. С. 4–22.

335. Добров П. В., Грідіна І. М., Касьянова Н. М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): монографія. Донецьк: Донбас, 2011. 224 с.
336. Докторович М. О. Соціально-педагогічна робота з дітьми з неповних сімей: навчально-методичний посібник. К.: Ленвіт, 2010. 152 с.
337. Докторович М. О. Формування соціальної компетентності старшого підлітка з неповної сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Ін-т пробл. виховання АПН України. К., 2007. 19 с.
338. Доллард Дж. Фрустрация и агрессия. М.: Педагогика, 1989. 370 с.
339. Донцов Д. І. Націоналізм / Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 3-є вид., справлене авт. 1966. 63 с.
340. Дорогіна О. В. Особливості превентивної роботи з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах-інтернатах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Т., 2004. 20 с.
341. Дорогіна О. В., Козубовська І. В., Смук О. Т. Соціально-превентивна робота з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в інтернатних закладах: монографія. Ужгород, 2003. 200 с.
342. Дрижак В. В. Пенітенціарна педагогіка: навчальний посібник. Чернігів: Вид-во Чернігів. юрид. коледжу ДДУПВП, 2009. 270 с.
343. Дриль Д. К вопросу об исправительном воспитании. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. №9. С. 26–40.
344. Дриль Д. Наши исправительно-воспитательные заведения и вопросы исправительного воспитания. *Журнал Министерства юстиции*. 1898. №8. С. 173–193; №9. С. 88–120; №10. С. 101–149.
345. Дриль Д. Постановка дела исправительного воспитания в России. *Тюремный вестник*. 1905. № 5. С. 352.
346. Дриль Д. А. Малолетние преступники. Москва: Тип. А. И. Мамонтова, 1884. Вып. 1. 318 с.
347. Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург: Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 100–112.
348. Дриль Д. Организация медико-педагогического надзора в заведениях исправительного воспитания. *Тюремный вестник*. 1904. №3. С. 245–248.
349. Дрьомін В. М. Деякі питання удосконалення діяльності органів, що виконують покарання, не пов'язані із позбавленням волі. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. №3. С. 56–59.
350. Дрьомін В. М. Динаміка та структура застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. №2. С. 28–29.
351. Дрьомін В. М. Інститут пробації в зарубіжному законодавстві. *Вісник прокуратури*. 2001. №3. С. 97–101.

352. Дубасенюк О. А., Вознюк О. В. Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 11–18.
353. Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. № 7. С. 111–129.
354. Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. М.: Университетская типография Катков и Ко. 1869. 419 с.
355. Дяченко Ф. Запобігання злочинам неповнолітніх. *Радянське право*. 1967. №1. С. 71–73.
356. Дьюи Д. Введение в философию воспитания. М.: Работник просвещения, 1921. 62 с.
357. Дьюи Д. и Дьюи Эв. Школы будущего. М.: Работник просвещения, 1922. 151 с.
358. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. М.: Совершенство. 1997. 204 с.
359. Дьюи Д. Школа и общество. *Хрестоматия по истории зарубежной педагогики*. / Сост. и автор вводных статей А. И. Пискунов. М.: Просвещение. 1981. С. 490–502.
360. Дьюи Д. Школа и ребенок. Петроград: ГИЗ, 1923. 60 с.
361. Дьюи Дж. Моральные принципы в образовании / пер. с англ. М. Олійник. К., 2003. 240 с.
362. Дьюи Дж. Школа и общество / пер. с англ. Г. А. Лучинского. Москва: Ред. журн. «Работник просвещения», 1925. 126 с.
363. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / пер. з англ. М. Олійник; Центр. гумані. дослідж. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л.: Літопис; Освіта, 2001. 30 с.
364. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери: 2-ге видання / за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. К.: Сімферополь, 2013. 536 с.
365. Енциклопедія освіти / за ред. В. Г. Кременя. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
366. Есипов Б. П. Учебный план для единства трудовой четырехлетней школы первой ступени Вятской губернии. *На путях к новой школе*. 1924 №2. С. 134–138.
367. Есипов Б. П. Что можно взять для школы 1 ступени из дальтонского плана и метода проектов. Москва: Работник просвещения, 1927. 58 с.
368. Євтух М. Б. Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства. *Педагогіка і психологія*. 2008. №1. С. 70–74.
369. Євтух М. Б. Парадигмальний підхід як методологічна засада вивчення вищої історичної педагогічної освіти України. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Історія педагогіки*. 2016. Вип.3. С. 9–13.

370. Єременко В. О. Профілактика учнівських правопорушень. *Початкова школа*. 1990. №11. С. 45–49.
371. Єріна А. М., Захожай В. Б., Єрін Д. Л. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 212 с.
372. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938). *Український історичний журнал*. 2000. №2. С. 82–86.
373. Єфіменко Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938). *Український історичний журнал*. 2000. №5. С. 4–6.
374. Єфтені Н. М. Гуманізація освіти як соціальна проблема Українського суспільства. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти*: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. Ірпін: Національна академія ДПС України, 2004. 412 с.
375. Жадбаев С. Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних. Алма-Ата: Мактел, 1982. 112 с.
376. Жилина А. И. Системный подход как методология педагогического исследования. *Человек и образование*. 2007. №10–11. С. 15–20.
377. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного земского созыва 1894 года. Полтава: Тип. Л. Фришберга. 1895. 367 с.
378. Забезпечення правового та психолого-педагогічного супроводу дітей з асоціальними проявами у поведінці в умовах закладу соціальної реабілітації: методичний посібник / укл. Ю. А. Луценко, О. П. Шиян К.: ПЦ «Фоліант», 2009. 136 с.
379. Заболотна О. О. Застосування методу контент-аналізу у порівняльно-педагогічних дослідженнях альтернативної освіти. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 66. С. 122–127.
380. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навчальний посібник для ВНЗ. К.: Видавничий дім «Слово», 2008. 240 с.
381. Завацька Л. М. Технології роботи соціального педагога в пенітенціарних закладах. *Технології діяльності соціального педагога*: навч. пос. для ВНЗ. 2-е вид. К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 240 с.
382. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / ДВНЗ «Запорізький національний університет» МОН України. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2011. 259 с.
383. Загвязинский В. И. Методология и методика социально-педагогического исследования: книга для социальных педагогов и социальных работников. М.: Изд-во АСОПиР, 1995. 155 с.
384. Загвязинский В. И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учебное пособие для студентов

высших педагогических заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.

385. Загвязинский В. И., Атаханов Р. А. Методология и методы психолого-педагогических исследований: учебное пособие для студ. высших пед. учеб. завед. 2-е изд., стер. М.: Изд. центр «Академия», 2005. 208 с.

386. Зайченко І. В. Історія педагогіки: у 2 кн. Київ: Слово, 2010. Кн.1. Історія зарубіжної педагогіки: навчальний посібник для вузів. 621 с.

387. Зак А. И. Характеристика детской преступности. Дети-преступники / под ред. М. И. Гернета. Москва, 1912. С. 79–120.

388. Закладка здания для исправительного приюта в Одессе. *Детская помощь*. 1888. №18. С. 576.

389. Закон об утверждении основ исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15147.htm> (дата звернення: 16.06.2018).

390. Закон України «Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік». *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 33. Ст. 470.

391. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV (із змінами та доповненнями, станом на 06.09.2011). *Відомості Верховної Ради*. 1999. № 28. Ст. 230.

392. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1996. №6. Ст. 35.

393. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-XII (із змінами та доповненнями, станом на 23.12.2010). *Відомості Верховної Ради*. 2011. №29. Ст. 272.

394. Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний термін». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. №2. Ст. 35.

395. Залкинд А. Б. Трудные дети и методы работы с ними. *Детская беспризорность и детский дом*. Сборник статей и материалов II всероссийского съезда СПОН по вопросам детской беспризорности, детского дома и правовой охраны детей и подростков / под ред. С. С. Тизанова, В. Л. Швейцер, В. М. Васильевой. Москва. 1926. С. 71–104.

396. Залужний О. Сільська трудова школа. Теорія і практика. Харків: Вид. Держ. Укр., 1926. 75 с.

397. Залужний О. С. Методи вивчення дитячого колективу (Вступ до педагогіки колективу). Харків: Книгоспілка, 1927. 182 с.

398. Залужний О. С. Учення про колектив (Методологія – дитколектив). Харків: ДВУ. 1929. 223 с.

399. Залужный А. Задачи современного педагогического эксперимента. *Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки*. 1926. №2. С. 138–149.

400. Залужный А. Методы изучения детского коллектива. *Шлях освіти*. 1925. №4. С. 115–121.
401. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика. Москва: Наука, 2002. 456 с.
402. Запобігання правопорушенням неповнолітніх: зб. метод. рек. К.: ДНДІ МВС України, 2016. 285 с.
403. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Т., 2002. 20 с.
404. Заречнова Е. А. В. Н. Сорока-Росинский о воспитании: учебно-методическое пособие по истории педагогики. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2000. 122 с.
405. Застосування кримінальних заходів до неповнолітніх правопорушників / відп. ред. О. Я. Светлов. Київ: «Наукова думка», 1974. 78 с.
406. Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності: стаття 498. § 2. Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Глава 38. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх. URL: <https://studfiles.net/preview/5197603/page:52/> (дата звернення 03.08.2018).
407. Затонский В. П. Об учебниках. Харьков: Радянська школа, 1933. 56 с.
408. Захаров А. И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка. СПб.: Союз: Лениздат, 2000. 224 с.
409. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
410. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УРСР. Харків: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. Вип.1. 60 с.
411. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / укл. Н. М. Сиско. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с.
412. Збірник нормативних документів для працівників реабілітаційних закладів / за ред. С. О. Величко. Донецьк: «Поліграфіст», 2008. 114 с.
413. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету УРСР. Харків. 1920. № 15. с. 281.
414. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: монографія / К., 1998. 422 с.
415. Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты. Москва: Высшая школа, 1987. 160 с.
416. Зеленко А. У. Об учебниках, приспособленных к работе по методу проектов. *На путях к новой школе*. 1931. №1. С. 35–45.

417. Зінченко А. Діяльність центрів соціальних служб для молоді з реалізації напрямку «Соціальна реабілітація неповнолітніх та молоді, що повернулись з місць позбавлення волі». *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні* / Міжнародне товариство прав людини – Українська секція; Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач І. Гаврилюк. Харків: Фоліо, 1999. С. 66–71.

418. Зінченко А. Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні в 20-х роках. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 35 с.

419. Золотарева Ю. И. Философия права и социальная справедливость. *Філософія і сучасність*: науково-теоретичний і практичний журнал / за ред. професора С. М. Пазиніча. Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2011. Випуск №6. 156 с., С. 53–60.

420. Золотова Г. Д. Особливості соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки серед дітей групи ризику. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2010. Вип. 196. №9. С. 92–101.

421. Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: навчальний посібник для студентів спеціальностей «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота» / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во «ДЗ ЛНУ Імені Тараса Шевченка», 2010. 231 с.

422. Золотухіна С. Т. Особливості використання джерельної бази в історико-педагогічних дослідженнях. *Педагогічний дискурс*: збірник наукових праць / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип.15. С. 266–271.

423. Зубков А. И. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях и его правовое регулирование. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1970. 186 с.

424. Зюбин Л. М. Совершенствование содержания и методики нравственно-правового воспитания учащейся молодежи. Ташкент: Дониш, 1982. 143 с.

425. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.

426. Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти. *Педагогіка толерантності*. 2000. №3. С. 58–61.

427. Зязюн Л. Саморозвиток особистості як пріоритет мотивації індивідуалізованого учіння в освітній системі Франції. *Естетика і етика педагогічної дії*. Київ. 2011. Вип.2. С. 66–81.

428. Иваненко В. В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921–1932 гг.). Днепропетровск, 1989. 234 с.

429. Иванов В. Г. Коллектив и личность: автореф. дис. ... доктора философских наук: 09624 / Ленинградский ордена Ленина и ордена трудового красного знамени государственный университет имени А. А. Жданова. Ленинград. 1972. 40 с.

430. Иванов Л. М., Конева Е. В. Применение нидерландской модели повышения социальной компетенции подростков. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 2002. №2. С. 30–60.
431. Игнатьев Б. В. Дальтон-план и новейшие течения русской педагогической мысли. Москва: Мир, 1925. 179 с.
432. Игонина Г. В. Ценности образования в интерпретации Джона Дьюи. «Новые» и «вечные» проблемы философии. Новосибирск, 1999. С. 84–85.
433. Известия Академии педагогических наук РСФСР, Вып.38. С. 85–106.
434. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы. Москва: Изд. центр Ин-та российской истории РАН, 2001. 216 с.
435. Индриков З. Я. Специальные меры профилактики беспризорности и правонарушений несовершеннолетних в СССР в 1917–1935 годах: учебное пособие / Минск: МВШ МВД СССР, 1983. 64 с.
436. Инструкция комиссиям по делам о несовершеннолетних: Постановления НКП, НКЗ и НКЮ от 19 июня 1920 г.: извлечение. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917–1952 гг.)* / под ред. И. Т. Голякова. Москва: Госюриздат, 1953. С. 75–76.
437. Йовенко Л. І. Образ героя в українській літературі та його інтерпретація в шкільних підручниках ХХ століття: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2018. 545 с.
438. Исаев М. М. Основы пенитенциарной политики. М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. 196 с.
439. Исправительно-трудовая педагогика: учеб. пособие / отв. ред. В. Ф. Пирожков. Москва, 1966. 304 с.
440. Исправительный приют в Полтаве. *Детская помощь*. 1892. №17. С. 577–578.
441. Историография истории Украинской ССР / отв. ред. И. С. Хмель и др.. Киев: Наукова думка, 1987. 555 с.
442. История педагогики и образования: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / под ред. З. И. Васильевой. 7-е изд., перераб. Москва: Академия, 2013. 432 с.
443. Іваненко В. В. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20–30-х рр. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 159 с.
444. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
445. Іванов В. М. Соціально-психологічні аспекти переходу від системи виконання покарань до пенітенціарної системи. *Пробл. пенітенціарної теорії і практики*. №1(2). К.: Ред. вид. відділ Київ. ін-ту внутр. справ. 1997. С. 128–132.

446. Івашковський В. В. Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія. НАПН України, Ін-т пробл. виховання. К.: Паливода А. В., 2010. 514 с.
447. Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: методичні матеріали / за заг. ред. В. П. Лютого. Київ: Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, 2005. 104 с.
448. Історія педагогіки / за ред. проф. М. В. Левківського, докт. пед. наук О. А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет. 1999. 336 с.
449. Історія педагогіки: навчальний посібник / за ред. Г. В. Троцького. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 2008. 544 с.
450. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. Київ.: Т-во «Знання», КОО, 2003. 766 с.
451. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / упоряд.: С. Я. Харченко та ін. Луганськ: Альма-матер, 2005. 408 с.
452. Кабаченко Н. Система підтримки та допомоги бездомним. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. №1. С. 61–73.
453. Кабо Л. Р. Жил на свете учитель. О В. Н. Сорока-Росинском. М.: Знание, 1970. 96 с.
454. Кагаров Е. Г. Метод проектов в трудовой школе. Л.: Брокгауз-Ефрон, 1926. 88 с.
455. Калашник Н. Г., Швець Т. М. Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20–30-ті роки ХХст.): монографія. Херсон. Держ. ун-т. Херсон, 2015. 147 с.
456. Калинин В. Н. Советские исправительно-трудовые учреждения. М. Госюриздат, 1960. 76 с.
457. Калинина Н. В. Развитие социальной компетентности школьников в образовательной среде: психолого-педагогическое сопровождение. Ульяновск: УИПК ПРО, 2004. 228 с.
458. Калиняк М. Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / АПН України, Ін-т пробл. виховання. К., 2009. 235 с.
459. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 2003. 225 с.
460. Канішевська Л. В. Формування гуманних відносин учнів I–IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. К., 1995. 23 с.
461. Кант І. Критика чистого розуму: пер. з нім. Київ: Юніверс, 2000. 502 с. (Філософська думка).

462. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навчально-методичний посібник. К.: УДЦССМ, 2001. 220 с.
463. Каптерев П. Ф. Избранные произведения. Москва: Педагогика, 1982. 704 с.
464. Каптерев П. Ф. Педагогическая психология: 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 1914. 489 с.
465. Караковский В. А. Коммуна им. Ф. Э. Дзержинского как воспитательная система. *Советская педагогика*. 1978. №3. С. 67–70.
466. Караман О. Л. Методи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Вісник Черкаського університету*. 2011. Вип. 203. Ч.1. С. 84–90.
467. Караман О. Л. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими: навч.-метод. посіб. / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. 378 с.
468. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України: монографія / Нац. акад. пед. наук України, Н.-д. центр пробл. соц. педагогіки та соц. роботи, Нац. акад. пед. наук України та Луган. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Луганськ: ЛНУ, 2012. 447 с.
469. Караман О. Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2002. 20 с.
470. Караман О. Л. Технологія профілактичної роботи в системі «соціальний захист дитинства». *Теоретичні та медичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя*. К.; Житомир, 1999. С. 43–46.
471. Караман О. Л. Функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011, Вип. №4 (215). С. 72–80.
472. Карев Д. С., Колосков В. М., Кузнецов В. В. Народные дружины в борьбе с правонарушениями несовершеннолетних. Москва: «Юридическая литература», 1977. 64 с.
473. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М.: Юрид. лит., 1973. 287 с.
474. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция: Исправление недостатков характера у детей и подростков: книга для учителя. М.: Просвещение, 1992. 223 с.
475. Кващук В. А., Кирилюк В. А. Роль служби пробації у перевихованні неповнолітніх правопорушників. *Сучасний стан та перспективи розвитку кримінально-виконавчої інспекції*: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого. 2014 р.). Київ: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. С. 66–70.
476. Квітка Я. М. Девіантна поведінка як соціально-психологічна і юридична проблема. *Проблеми систематизації законодавства України про*

адміністративні правопорушення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (м. Сімферополь 7–8 грудня 2006 р.). Сімферополь, 2006. Ч.2. 320 с.

477. Квітка Я. М. Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 2002. 226 с.

478. Кершенштейнер Г. О воспитании гражданственности / пер. Э. Н. Журавской. Петроград: Изд-во газеты «Школа и Жизнь». 1917. 32.

479. Кершенштейнер Г. Развитие художественного творчества ребенка / с предисловием К. Лампрехта, А. Н. Бернштейна, К. Кершенштейнер. Перевод с немецкого; под ред. С. А. Левитана. М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина. 1914. Т.1. 214 с.

480. Кершенштейнер Г. Сборник. Основные вопросы школьной организации. Вопросы воспитания. СПб.: Изд. газеты «Школа и Жизнь». 1911. 140 с.

481. Кершенштейнер Г. Трудовая школа / пер. с немецкого М. И. Дрей. Под ред. и с предисловием Н. В. Сперанского. М.: Задруга. 1913. 64 с.

482. Киевская мысль. 1913. 6 июля.

483. Киевский патронат (Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киев): Отчет за 1912 г. Киев, 1913.

484. Киевский патронат (Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киев): Отчет за 1913 г. Киев, 1914.

485. Киевский патронат (Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киев): Отчет за 1911 г. Киев, 1912. С. 14.

486. Киреев Ю. Питання утримання неповнолітніх засуджених відповідно до норм міжнародного права. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні: матеріали семінару 26–27 травня 1998 р., м. Кременчук. Харків: Фоліо, 1999. С. 13–21.*

487. Кириленко О. П., Письменний В. В. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях: навч. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 228 с.

488. Кирись Б. Громадські роботи як вид покарання за кримінальним правом України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2004. Вип.39. С. 399–406.*

489. Кирьязева М. А. Нравственная норма – гуманизм. Москва: Знание, 1989. 64 с.

490. Кистяковский А. Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления. Киев: Унив. Тип. И. И. Завадского, 1878. 232 с.

491. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. 134 с.

492. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX ст.): монографія. Умань: СПД Жовтий О. О., 2015. 453 с.

493. Клейберг Ю. А. Социальные нормы и отклонения: 2-е издание, дополненное. М.: Вита - пресс, 1997. 140 с.
494. Кленова Н. В. К вопросу об определении понятия «социальный тип личности». *Социалистическая культура и развитие личности*: межвузовский сборник научных трудов. Свердловск. 1982. С. 17–28.
495. Климашкина Е. В. Источники изучения педагогического опыта кадетских корпусов и военных гимназий дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ставрополь, 2005. 22 с.
496. Клименко Ю. А. Соціально-педагогічні засади розвитку есперанто-руху в Україні (кінець XIX – середина 30-х років XX століття): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2018. 760 с.
497. Клименюк А. В., Калита А. А., Бережная Э. П. Методология и методика педагогического исследования. Постановка цели и задач исследования: учеб. пособие / Киев. 1988. 100 с.
498. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками з делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання. Київ, 2011. 20 с.
499. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками з делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національна академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання. Київ, 2011. 243 с.
500. Клішевич Н. А. Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині 50-х рр. XX – початку XXI ст. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 10–16.
501. Кобзар Б. С., Постовойтов Є. П. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків / Ін-т проблем виховання АПН України. К.: Стилос. 1997. 312 с.
502. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні: монографія. Л.: ПАІС, 2008. 406 с.
503. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. М., 1880. 73 с.
504. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: навчальний посібник / за заг. ред. Є. І. Коваленко. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.
505. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 457 с.
506. Ковбасюк С. В. О становлении института ювенальной юстиции в Украине. *Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі* : матеріали Міжнародної наукової конференції 21–22 вересня 2007 р., м. Одеса

/ за заг. ред. проф. Ю. М. Оборотова; Одеська національна юридична академія. Одеса: Фенікс, 2007. 436 с., С. 140–145.

507. Козлов И. Ф. Педагогический опыт А. С. Макаренки: книга учителя / сост. и авт. вступ. ст. В. М. Коротов. Москва: «Просвещение», 1987. 159 с.

508. Козлов Т. И. Профилактика правонарушений несовершеннолетних. К.: Юридическая литература, 1990. 156 с.

509. Козубовська І. Статеве виховання як засіб профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Право України*. 1993. №3. С. 33–34.

510. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1996. 422 с.

511. Колб О. Г. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у слідчих ізоляторах МВС України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 1997. 239 с.

512. Коллингс Е. Опыт работы Американской школы по методу проектов / пер. с англ. М.: Новая Москва, 1926. 286 с.

513. Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

514. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. К.: Правова єдність, 2008. 288 с.

515. Колодная А. Я. Некоторые психофизиологические особенности личности несовершеннолетнего правонарушителя. *Психологическое изучение трудновоспитуемых школьников и несовершеннолетних правонарушителей*. Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. М., 1973. С. 37–39.

516. Коломинский Я. Л. Психология общения. М.: Знание, 1974. 94 с.

517. Колосов О. В. Робота з неповнолітніми, що перебувають у конфлікті з законом. *Сучасний стан та перспективи розвитку кримінально-виконавчої інспекції*: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого, 2014 р.). Київ: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. С. 77–80.

518. Колосова С. Л. Детская агрессия. СПб.: Питер, 2004. 224 с.

519. Коляда Н. М. Соціально-педагогічні засади розвитку дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2014.

520. Комарицкий С. Исправительные работы: проблемы исполнения. *Социалистическая законность*. 1988. №9. С. 62–63.

521. Комарицкий С. И. Эффективность исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы: учебное пособие / ВНИИ МВД СССР. Москва, 1991. 112 с.

522. Комаров В. А. Діяльність центрів зв'язків з громадськістю органів внутрішніх справ України щодо зміцнення правопорядку та профілактики правопорушень: організаційно-правові питання: дис. ... канд.

юрид. наук: 12.00.07 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2005. 238 с.

523. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. М.: Педагогика, 1987. 416 с.

524. Компетентнісно зорієнтована освіта: якісні виміри: монографія / редкол.: В. О. Огнев'юк та ін.. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 368 с.

525. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984. 335 с.

526. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителя. М.: Просвещение, 1989. 255 с.

527. Кон И. С. Социология личности. Москва: Политиздат, 1967. 383 с.

528. Конвенция о правах ребенка: Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1989 г. *Международные акты о правах человека*: сборник документов / сост. и авт. вступит. ст.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. С. 306–323.

529. Конвенция о принудительном труде: принята Генеральной конференцией Международной организации труда на её 14-й сессии 28 июня 1930 г. *Международные акты о правах человека*: сборник документов / сост.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева; 2-е изд., доп. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. С. 538–546.

530. Конвенция об упразднении принудительного труда: Принята Генеральной конференцией Международной организации труда на её 40-й сессии 25 июня 1957 г. *Международные акты о правах человека*: сборник документов / сост.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева; 2-е изд., доп. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. С. 547–549.

531. Конвенція про права дитини прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН, від 20 листопада 1989 року та набула чинності 2 вересня 1990 року. Ратифікована Постановою Верховної Ради України №789ХІІ (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року.

532. Кондратюк Н. В. Соціально-психологічний потенціал особистості у ХХІ столітті. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2010. Вип. 29. С. 266–271.

533. Кондрашенко В. Т., Игумнов С. А. Девиантное поведение у подростков: Диагностика. Профилактика. Коррекция: учебное пособие. М.: Аверсэв, 2004. 365 с.

534. Коношенко С. В. Реабілітаційна робота з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону: монографія. Слов'янськ: «Печатный двор», 2009. 251 с.

535. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: методичний посібник / ред. С. Д. Максименко. 2-е вид. К.: Літера ЛТД, 2008. 416 с.

536. Коробова Л. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Умань, 2011. Ч.2. С. 185–191.
537. Королев И. Ю. Социоцентризм. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. Ун-та, 1993. 112 с.
538. Королев Ю. Подростку – больше гуманности. *Советская юстиция*. 1991. №1. С. 31–32.
539. Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. СПб., 1903.
540. Корст К. По детучреждениям Украины. *Детский дом*. 1929. №1. С. 67–71.
541. Корчова Г. Л. Становлення служби пробації в Україні. *Сучасний стан та перспективи розвитку кримінально-виконавчої інспекції*: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого, 2014 р.). Київ: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. С. 80–83.
542. Костькин Д. А. Теория нравственного воспитания в отечественной педагогике советского периода (1920 – 1950-е годы) как объект историко-педагогического исследования. *«Наукovedение»*: Интернет-журнал. 2014. Выпуск 3, май – июнь. URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/146PVN314.pdf> (дата звернення: 21.07.2018).
543. Кохановский В. П. Философия и методология науки: учебник для высших учебных заведений. Ростов н/Д.: Феникс, 1999. 576 с.
544. Кочерган П. Громадські роботи як вид покарання. *Аспект*. 2002. №5. С. 5–7.
545. Кошелкин А. Б. Предупреждение правонарушений среди безнадзорных подростков (По материалам органов внутренних дел): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ВНИИ МВД СССР. Москва. 1985. 23 с.
546. Кравцова С. В. Тренинг: навыки конструктивного взаимодействия с подростками. М.: Генезис, 1999. 192 с.
547. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник національного технічного університету «ХПИ»*: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХПИ», 2011. №37. С. 29–37. DOI: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/14882/1/vestnik_HPI_2011_37_Kravchenko_Tovarystva.pdf.
548. Кравченко О. В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 2013. Вип. №23. С. 137–158. DOI: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/5669/137-158.pdf?sequence=1>.
549. Кравченко Т. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Соціальна психологія*. 2006. №2. С. 142–150.
550. Кравченко Я. П. Еволюція правових засобів протидії правопорушності неповнолітніх на теренах України (X – початок

XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 12.00.01 / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2016. 204 с.

551. Краевский В. В. Методология научного исследования: пособие для студ. и асп. гуманитарн. ун-тов. Санкт-Петербург, 2001. 143 с.

552. Краевский В. В. Методология педагогики: пособие для педагогов-исследователей. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. 244 с.

553. Краевский В. В. Методология педагогики: прошлое и настоящее. *Педагогика*. 2002. №1. С. 3–10.

554. Краковский А. П. Трудный возраст (О психологических особенностях младших подростков и путях решения «проблемы пятых классов»). М.: Просвещение, 1966. 160 с.

555. Красин А. Н. Социально-философские проблемы становления коммунистического типа личности: монография. М.: Высш. Школа, 1981. 176 с.

556. Краснобаева Т. М. Социально-педагогические аспекты профилактики правонарушений среди несовершеннолетних подростков 13–14 лет средствами физического воспитания: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ВНИИ физ. культуры и спорта. М., 1996. 188 с.

557. Краснова Н. П., Харченко Л. П. Методика роботи соціального педагога. Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2001. 112 с.

558. Красовский М. И. Вопросы устройства русских исправительных заведений для несовершеннолетних, с приложением узаконений и распоряжений правительства, относящихся к малолетним и несовершеннолетним преступникам. Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1900. 220 с.

559. Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева; 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2001. 496 с.

560. Крестовська Н. М. Соціологічний метод в історико-правовому дослідженні. *Розвиток методології сучасної юриспруденції: матеріали Четвертої наук. конф.*. О.: Фенікс, 2015. С. 71–74.

561. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 34 с.

562. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоричне дослідження: монографія. О.: Фенікс, 2008. 332 с.

563. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. К.: «МП Леся», 2000. 140 с.

564. Кривцова С., Мухаматулліна К. Учитель і проблеми дисципліни, або як реагувати на неадекватну поведінку учнів. *Шкільний світ*. 2003. №5. С. 4–5.

565. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти: навчальний посібник. К.: Освіта України, 2005. 440 с.

566. Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад.

внутр. справ України. К., 2000. 215 с.

567. Кримінальне-виконавче право: підручник / В. В. Голіна та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Х.: Право, 2011. 328 с.

568. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini.htm (дата звернення: 05.08.2018).

569. Кримінальний кодекс України: Закон України від 01.09.2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.01.2019).

570. Кримінальний кодекс України: Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Від 05.04.2001 № 2341-III. URL: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-105.htm (дата звернення: 17.06.2018).

571. Кримінальний кодекс України: Стаття 98. Види покарань. Від 05.04.2001 № 2341-III. URL: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-98.htm (дата звернення: 16.06.2018).

572. Кримінально-виконавчий кодекс України. Х. : ПП “ІГВІНІ”, 2007. 96 с.

573. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129–IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page> (дата звернення 19.06.2018).

574. Крупенина М. В. По педагогической Европе. *На путях к новой школе*. 1929. №11 С. 58–63.

575. Крупенина М. В. Школа и общество. *На путях к новой школе*. 1930, №10. С. 58–63.

576. Крупенина М. В., Шульгин В. Н. В борьбе за марксистскую педагогику. Москва: Работник просвещения, 1929. 185 с.

577. Куган Б. А. Социально-трудовая адаптация детей группы социального риска. Челябинск, 1995. 186 с.

578. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия. Экспертная типология и судебно-психологическая оценка. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. 192 с.

579. Кузнецова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів: автореф дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. О., 1997. 24 с.

580. Кулешов О. О. Діяльність адміністративної служби міліції по припиненню правопорушень (організаційно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Донец. юрид. ін-т. Ірпінь, 2005. 203 с.

581. Кулик І. О. Педагогічна історіографія – новаційний напрямок історико-педагогічних досліджень. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. Вип.79. С. 169–

171.

582. Куликова С. В. Теоретико-методологические основы историко-педагогических исследований. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2009. №4. С. 148–150.

583. Куракин А. Т., Новикова Л. И. Теория управления и воспитание подрастающего поколения. *Научное управление обществом*: сборник статей. М., Мысль. 1973. С. 259–275.

584. Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. М.: Работник просвещения. Тип. Красная Пресня, 1927. 167 с.

585. Куфаев В. И. Юные правонарушители. М.: Новая Москва, 1924. 239 с.

586. Кушнір В. А. Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект: монографія. Кіровоград: Видавничий центр КДПУ, 2001. 348 с.

587. Кушнір В. А., Кушнір Г. А. Методологічні основи педагогічних досліджень. *Шлях освіти*. 2011. №3. С. 9–14.

588. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Л.: Госиздат, 1924. 290 с.

589. Лай В. Школа действия. *История социальной педагогики: хрестоматия-учебник*: учебное пособие / под редакцией М. А. Галагузовой. М.: Гуманит. изд. центр Владос. 2000. 544 с. С. 280–285.

590. Лай В. Школа действия. *Хрестоматия по истории зарубежной педагогики* / сост. А. И. Пискунов. М.: Просвещение, 1971. С. 534–558.

591. Лай В. А. Школа действия. Реформа школы сообразно требованиям природы и культуры: авториз. пер. с нем. СПб.: Изд-во газ. «Школа и жизнь», 1914. 213 с.

592. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учебное пособие. Москва: Гардарики, 2002. 603 с.

593. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века): учебное пособие. Москва: Издательский дом «ФОРУМ», 1988. 584 с.

594. Левитский В. Детский суд и война (Второй год деятельности Особого Суда для малолетних в г. Киеве). К.: Изд-во Киевского патроната, 1916. 50 с.

595. Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. К.: Изд-во Киевского патроната, 1915. 189 с.

596. Леві В. Л. Нестандартна дитина. К.: Радянська школа, 1991. 256 с.

597. Левківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки: навчальний посібник / за ред. М. В. Левківського. Харків: «ОВС», 2002. 240 с.

598. Лемберг Р. Знания в проектах начальной школы. *На путях к новой школе*. 1931. №2. С. 37–42.

599. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1977. 304 с.

600. Лесгафт П. Ф. Сборник педагогических сочинений / ред. коллегия проф. Г. Г. Шахвердов [отв. ред. и др.]. М.: Физическая культура и спорт, 1952. Т.2: Руководство по физическому образованию детей школьного возраста. 384 с.

601. Лесгафт П. Ф. Сборник педагогических сочинений / ред. коллегия проф. Г. Г. Шахвердов [отв. ред. и др.]. М.: Физическая культура и спорт, 1956. Т.3: Семейное воспитание ребенка и его значение. 439 с.

602. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание и его значение: избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1988. С. 16–228.

603. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / послесл. Е. С. Буха. М.: Педагогика, 1991. 174 с.

604. Лившиц Е. С. Основные принципы работы с беспризорными подростками. *Детская беспризорность и детский дом*: сборник статей и материалов II всероссийского съезда СПОН по вопросам детской беспризорности, детского дома и правовой охраны детей и подростков / под ред. С. С. Тизанова, В. Л. Швейцер, В. М. Васильевой. Москва. 1926. С. 21–32.

605. Липинський В. В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 1999. №5. С. 3–14.

606. Липский И. А. Социальная педагогика. Методологический анализ: учебное пособие. Москва: ТЦ Сфера, 2004. 320 с.

607. Лисинская воспитательно-исправительная колония: Отчет за 1913 г. СПб., 1914.

608. Литвинова Н. А. Соціально-психологічний портрет підлітків групи ризику. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2011. Ч.І. № 4 (215). С. 80–92.

609. Лихолат П. В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.715.718 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1970. 22 с.

610. Лихолат П. В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР : дис. ... канд. юрид. наук: 12.715. 718 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев., 1970. 245 с.

611. Лихолат П. В. Важнейшие мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по охране детей в период Гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920 гг.) / Труды Киевской высшей школы МВД СССР. К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1969. Вып. 2. С. 64–77.

612. Лихолат П. В. Мероприятия Советской власти по борьбе с беспризорностью и преступностью несовершеннолетних в период восстановления народного хозяйства на Украине (1921–1925 гг.) / Итоговая научно-теоретическая конференция преподавателей КВШ МООП СССР за 1966 г. : тезисы. К., 1967. С. 146–151.

613. Лодатко Є. О. Моделювання освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2007. Вип. 112. С. 32–40.
614. Лозинський С. Нариси з соціальної педології / Б. м.: Держвидав України, 1927. 93, [3] с.
615. Лозинський С. Хрестоматія комплексника. Харків, 1927. Вип. 2: Перший рік навчання. 93 с.
616. Лозинський С. О. Дитячий колектив, як об'єкт педагогічної роботи. *Шлях освіти*. 1926. №10 (54). С. 1–27.
617. Лопушанский Ф. А. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних. К.: Наук. думка, 1977. 327 с.
618. Лукацкий М. А. Историко-педагогическое исследование как одно из направлений исторического поиска. *Историко-педагогический журнал*. 2015. №3. С. 34–50.
619. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія: навчальний посібник / за заг. ред. М. В. Туленкова. К.: МАУП, 1998. 276 с.
620. Лукьянова М. И. Психолого-педагогическая компетентность социального педагога и его профессионально значимые личностные качества. *Соціальна педагогіка*. 2007. №2. С. 91–95.
621. Луппол М. Є. А. С. Макаренко – організатор і керівник комуни ім. Ф. Е. Дзержинського. *Радянська школа*. №2. Березень – Квітень. 1949. С. 21–28.
622. Луценко Ю. Соціально-психологічний супровід дітей, схильних до вчинення правопорушень. Робота фахівців психологічної служби в умовах закладу соціальної реабілітації. *Соціальний педагог «ШС»*. 2009. №8. С. 10–14.
623. Луценко Ю. А. Діти-правопорушники: що робити? Київ: Шк. Світ, 2010. 128 с.
624. Лучинский Н. Ф. Тюремный патронат. *Тюремный вестник*. 1913. №11. С. 1646–1685.
625. Лушников И. Д. Антропологический подход к содержанию непрерывного педагогического образования. *Образование для XXI века: доступность, эффективность, качество*. Москва, 2002. С. 45–54.
626. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте. Социально-правовые очерки. М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. 302 с.
627. Люблинский П. И. Государственная помощь обществам патроната. *Тюремный вестник*. 1908. №10. С. 710–738.
628. Люблинский П. И. Суды по делам несовершеннолетних в России. СПб.: Сенатская тип., 1910. 42 с.
629. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: навчальний посібник. К.: Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.
630. Лютий В. П. Соціально-педагогічна профілактика адитивної поведінки. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2012. №2. С. 54–61.

631. Лютий В. П. Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням: автореф. дис. ... канд. наук: 13.00.05 / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2010. 20 с.

632. Львовичкіна О. Особливості соціально-педагогічної реабілітації підлітків-правопорушників в умовах спеціального правового закладу. *Соціалізація особистості: збірник наук. праць*; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К.: НПУ, 2007. Т.29. С. 131–138.

633. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / Сост. Р. М. Веснина, М. Д. Виноградова. Москва: Просвещение, 1988. 227 с.

634. Макаренко А. С. Избранные произведения. М.: Академия педагогических наук, 1957. 346 с.

635. Макаренко А. С. Книга для батьків. К.: Радянська школа, 1987. 384 с.

636. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 1: Педагогические работы 1922 – 1936. 706 с.

637. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 2: Марш тридцатого года, «ФД-1», «Мажор», «Честь». 1012 с.

638. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 4: Педагогические работы 1936–1939. 809 с.

639. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 5: Книга для родителей. 601 с.

640. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 6: Флаги на башнях. 749 с.

641. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 7: Публицистика. Сценарии. 598 с.

642. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 8: Письма. Материалы к биографии. 336 с.

643. Макаренко А. С. Педагогические сочинения в восьми томах. М.: Педагогика, 1984. Том 3: «Педагогическая поэма».

644. Макаренко А. С. Сочинения в семи томах / ред. И. А. Каиров и др., Москва: Акад. пед. наук., 1958. Т. 5. 2-е изд. 558 с.

645. Макаренко А. С. Сочинения в семи томах / редкол.: И. А. Каиров и др.. Москва: Из-во Акад. пед. наук, 1960. Т. 2: Марш 30 года: повесть; ФД-1: повесть; Мажор: пьеса; Из истории коммуны имени Ф. Э. Дзержинского. 2-е изд. 527 с.

646. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Деловые и личные письма, статьи 1921–1928 гг.. Новгород: Изд-во Вол-го-Вятской академии государственной службы, 2007. Ч.1. 361 с.

647. Маклецов А. Харьковское общество патроната над несовершеннолетними. *Журнал Министерства юстиции*. 1915. №1.

648. Максимова А. Ненужные дети или почему «омолаживается» преступность? *Вечерний Мариуполь*. 2006. №20 (17 мая). С. 7.

649. Максимова Н. Психологічні аспекти процесу гуманізації виховання неповнолітніх засуджених. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні*: матеріали семінару 26–27 травня 1998 р., м. Кременчук. Харків: Фоліо, 1999. С. 36–41.

650. Малафійк І. В. Дидактика: навчальний посібник. К.: Кондор, 2009. 406 с.

651. Малахова О. В. Педагогічні умови соціалізації молодших школярів у стосунках з однолітками: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2007. 19 с.

652. Малахова С., Апалькова Т., Фокіна Н. Розвиток соціальної та громадянської компетентностей старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів. *Рідна школа*: щомісячний науково-педагогічний журнал. 2013. №12. С. 61–65.

653. Малента В. С. Профілактична робота з неповнолітніми, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції, проблеми, деякі шляхи вирішення. *Сучасний стан та перспективи розвитку кримінально-виконавчої інспекції*: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого, 2014 р.). Київ: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. С. 89–91.

654. Малинин Ф. Тюремный патронат. *Тюремный вестник*. 1905. №8. С. 578–630.

655. Малинин Ф. Тюремный патронат. *Тюремный вестник*. 1905. №9. С. 783–823.

656. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898 – 1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 506–517.

657. Малиновский И. А. Кровавая месть и смертные казни. Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1908. 537 с.

658. Маллер А. Р. Социальное воспитание и обучение детей с отклонениями в развитии: практическое пособие. М.: Аркти, 2000. 124 с.

659. Малолетние преступники. Отчет Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1914 году в связи с вопросом о методах воспитания и исправления порочных детей и подростков. Чернигов: тип. Губернских земств, 1915. 130 с.

660. Малькова З. А. Школьная политика и школа в странах капитализма. Москва: Педагогика, 1976. 160 с.

661. Мальована Я. П. Правові засоби й організаційні форми виховного впливу на неповнолітніх правопорушників (на матеріалах Українських губерній російської імперії після судової реформи 1864 р.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015.

662. Мальована Я. П. Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси. *Вісник чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Випуск №4. С. 8–23.

663. Мальований Ю. І. Гуманізація змісту шкільної освіти. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. 2002. Ч.1. С. 284–291.

664. Мансуров Н. С. Социологические проблемы нравственного воспитания. *Нравственное воспитание. Проблемы и результаты исследований*. Москва. Институт социологических исследований, 1980. С. 6–24.

665. Маралов В. Г., Ситаров В. А. Педагогика и психология ненасилия в образовательном процессе: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / под ред. В. А. Слостенина. М., 2000. 216 с.

666. Марасанов Г. И. Социальная компетентность: психологические условия развития в юношеском возрасте. М.: Когито-Центр, 2003. 171 с.

667. Марейн К. Н. Воспитательная работа в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского. Москва: Акад. пед. наук РСФСР, 1958. 75 с.

668. Маркова С. В., Алілуйко К. І. Освітньо-виховна система УСРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. як чинник легітимізації правлячого режиму. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2010. Том 17. С. 340–349.

669. Марчак В. Я., Руляков В. І. Особливості розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх і застосування до них примусових заходів виховного характеру: навчально-методичний посібник / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2008. 135 с.

670. Маслоу А. Психология Бытия. М.: Издательский центр «Академия», 1997. 300 с.

671. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія. К.: Стилос, 2006. 543 с.

672. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 36–40.

673. Медведев А. И., Фицула М. Н., Хмурич Р. М. Перевоспитание несовершеннолетних в условиях специального учреждения / Зав. ред. В. Г. Петик. Киев: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 152 с.

674. Мелентьев М. П. Функции и структура советского исправительно-трудового права: учеб. пособ. / Рязанская высшая школа МВД СССР. Рязань: НИиРИО, 1977. 89 с.

675. Мельвиль Ю. К. Американский прагматизм: лекции. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1957. 123 с.
676. Мельвиль Ю. К., Зотов А. Ф. Западная философия XX века: учебное пособие. М.: «Проспект», 1998. 432 с.
677. Мельникова Э. Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность. М.: Наука, 1990. 118 с.
678. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. М.: Дело, 2000. 272 с.
679. Меренков А. В. Потребность нравственного развития личности. *Социалистическая культура и развитие личности*: межвузовский сборник научных трудов. Свердловск. 1982. С. 55–64.
680. Мерзон И. И. Дальтонский лабораторный план в русской школе / С предисловием А. Г. Калашникова. Москва: Работник просвещения. 1925. 112 с.
681. Метод проектів як засіб формування соціальної компетентності учнів у технічних гуртках позашкільних навчальних закладів. *Нова педагогічна думка*. 2011. №3. С. 8–10.
682. Методические материалы и дидактический инструментарий к психолого-педагогическому практикуму / сост.: Г. И. Вергелес и др.; науч. ред. Л. А. Матвеева. Спб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 179 с.
683. Методические указания по проведению индивидуальной шефской работы с педагогически запущенными подростками / составители А. В. Сенчин, А. Я. Старов. Киевский РК ЛКСМ Украины г. Харькова, Харьковский юридический институт имени Ф. Э. Дзержинского. Харьков, 1986. 12 с.
684. Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилася з місць позбавлення волі: методичні рекомендації / за ред. О. І. Пилипенка. Київ: Держсоцслужба, 2006. 112 с.
685. Методы педагогического исследования. Лекции: учебное пособие для студентов педагогических институтов. / под ред. канд. пед. наук В. И. Журавлева. Москва: «Просвещение», 1972. 159 с.
686. Мещанінов О. П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. 460 с.
687. Микитенко В. Н. Возможности синергетического подхода к исследованию проблем образования. Педагогическая наука и её методология в контексте современности / за ред. В. В. Краевского, В. М. Полонского. Москва: Институт теории образования и педагогики РАО, 1987. 180 с.
688. Миклашевский И. С. Несколько слов о несовершеннолетних преступниках. Ярославль, 1896.
689. Миловидов В. А. Международная деятельность советского Красного Креста. Москва: Медиздат, 1954. 60 с.

690. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила): Приняты резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 г. *Международные акты о правах человека: сборник документов* / сост. и авт. вступит. ст.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. С. 284–305.

691. Минин А. В. О социальной справедливости как цели уголовного наказания. *Власть: криминологические и правовые проблемы*. М.: Криминолог. ассоц., 2000. С. 199–203.

692. Миньковский Г. М. Вопросы обеспечения эффективности индивидуальной профилактической работы. *Проблемы ранней профилактики правонарушений несовершеннолетних*. М., 1978.

693. Миньковский Г. М. К вопросу о типологии несовершеннолетних правонарушителей. *Четвертый съезд психологов СССР. Проблемы судебной психологии*. Москва, 1971. С. 31.

694. Миньковский Г. М. Профилактика правонарушений среди молодежи. К.: Вища школа, 1985. 55 с.

695. Миньковский Г. М. Тузов А. П. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. К.: Политиздат Украины, 1987. 215 с.

696. Мирлюбов Н. И. Тюремный патронат. *Журнал министерства юстиции*. 1905. № 2, февраль. С. 81–106.

697. Мистецтво життєтворчості особистості: науково-методичний посібник: у 2 ч. / голов. ред. В. М. Доній, та ін.; Ін-т змісту і методів навчання. К.: ІЗМН, 1997. Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. 391 с.

698. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР: в 2-х т. Киев: РНО при МООП УССР, 1966. Т.1. 1917–1925 гг. 831 с.

699. Михайлова О. Ю. Криминальная сексуальная агрессия: теоретико-методологический подход. Ростов н/Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 2000. 150 с.

700. Міхеєва О. К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів. *Історичні та політологічні дослідження*. Донецьк: ДонДУУ. 2013. №1. С. 120–130.

701. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: досвід та перспективи: монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 1999. 250 с.

702. Модели взаимодействия с детьми группы риска: опыт работы социального педагога / авт.-сост. А. Н. Свиридов. Волгоград: Учитель, 2010. 184 с.

703. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: Эмоциональный и кризисный механизм. СПб.: Лань, 1999. 128 с.

704. Мокрицька І. Я. Ювенальна юстиція: правовий захист дітей. *Наукові записки: Юридичні науки* / за ред. В. С. Брюховецький. Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. Т. 38. С. 56–61.

705. Молоков Д. Теоретико-методологические основы педагогической

историографии. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*. 2013. №5. С. 127–133.

706. Мороз В. Про школи соціальної реабілітації: їх сучасне становище і перспективи: реабілітація малолітніх злочинців. *Право України*. 1998. №7. С. 86–88.

707. Морозов В. С., Игнатенко С. Е. Интересы коллектива и поведение личности в условиях социалистического общества. *Проблемы общественного сознания и социологии личности* / под общей редакцией Л. Н. Литвинова, Ю. М. Щукина, Тула, 1971. С. 160–178.

708. Морозова Н. Опытные дет-учреждения соцвоса (По материалам обследования). *Путь просвещения*. 1925. №5–6. С. 133–147.

709. Мосийчук Т. Е. Понятие «социальная реабилитация» и его социологическое обоснование. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць*. Одеса: Астропринт, 2000., Вип. 6, 7. С. 77–86.

710. Мудрик А. В. Социализация человека: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 304 с.

711. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні. *Вільна українська школа*. 1918-19 (рік другий). № 8/9 (бер.-квіт.). С. 85–89.

712. Мусерский Т. О религиозном элементе в деле воспитания и обучения. Вятка, 1881.

713. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2016. 382 с.

714. Налётова Н. Ю., Сенченков Н. П. Методология исследования генезиса образовательных процессов в историко-педагогической науке. *Pedagogy Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2016. №11–12.

715. Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933: навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.

716. Наташев А. Е. Новые работы по исправительно-трудовому праву. *Социалистическая законность*. 1963. №10. С. 92–95.

717. Наточій А. М. Виховання підлітків у загальноосвітніх школах-інтернатах України: теорія і практика: монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. 460 с.

718. Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко та ін. К.: Державний центр соціальних служб для молоді; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. 123 с.

719. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 2-ге вид., перероб. та доп. К.: А. С. К., 2003. 976 с.

720. Наумов Б. М. Поліцентричний метод: перша педагогічна технологія цілісного розвитку особистості. Харків: РВП «Оригінал», 1998. 280 с.

721. Неровня О. В. Воспитание в коллективе и индивидуальный подход к воспитанницам детской колонии: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1968. 18 с.

722. Никитин В. Дети-преступники и их судьба. *Вестник Европы*. 1874. Т.1. Январь. С. 379–392.

723. Никитский Ф. Надзор за исполнением законодательства об исправительных работах и трудоустройстве лиц, освобожденных из мест лишения свободы. *Социалистическая законность*. 1983. №6. С. 11–12.

724. Новаковский В. А. Опыт проведения итогов уголовной статистики с 1861 г. по 1871 г. СПб., 1891. С. 6–10; 19–20.

725. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.

726. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования. М.: Либроком, 2010. 280 с.

727. Новикова Л. И. А. С. Макаренко и его современники (к постановке проблемы). *Советская педагогика*. 1978. №3. С. 39–46.

728. О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 31 мая 1935 г. (извлечение). *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917 – 1952 гг.)* / под ред. И. Т. Голякова. М.: Госюриздат, 1953. С. 383–384.

729. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних: Постановлении ЦИК и СНК СССР от 7 апреля 1935 г. (извлечение). *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917 – 1952 гг.)* / под ред. И. Т. Голякова. М.: Госюриздат, 1953. С. 381–382.

730. О педагогической деятельности А. С. Макаренко: труды института теории и истории педагогики [сборник статей]. / отв. ред. действ. чл. Акад. пед. наук РСФСР Е. Н. Медынский и Н. А. Константинов. Москва: [б. и.], Известия Академии педагогических наук РСФСР. Вып. 38. 1952. 268 с.

731. О политико-воспитательной работе среди рабселькоров. *Рабоче-крестьянский корреспондент*. 1927. №8. С. 11–13.

732. Об организации реформаториев: Постановление СНК УССР от 19.02.21 г. *Борьба с преступностью в Украинской ССР*. Киев: [Б.и.], 1996. Т.1. 1917–1925. С. 228.

733. Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы): Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 г. (извлечение). *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917 – 1952 гг.)* / под ред. И. Т. Голякова. М.: Госюриздат, 1953. С. 410–411.

734. Об уголовной ответственности несовершеннолетних за действия, могущие вызвать крушение поездов: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 декабря 1940 г. (извлечение). *Сборник документов по истории*

уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917 – 1952 гг.) / под ред. И. Т. Голякова. М.: Госюриздат, 1953. С. 409–410.

735. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 268 с.

736. Оліфер Л. І. Пробація як важлива сфера діяльності у напрямку виконання альтернативних видів покарань в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. №1. С. 55–57.

737. Оловенцова С. Ю. Особенности уголовной ответственности несовершеннолетних: учебное пособие. Академия ФСИН России: «Издательство «Проспект»». 2017. 89 с.
URL: <https://books.google.com.ua/books?id=UJFADwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 31.07.2018).

738. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2007. 352 с.

739. Омельченко О. Є. Процесуальна діяльність слідчого по попередженню злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 2004. 189 с. + 14 арк. дод.

740. Омельчук О. М. До питання про загальні засади призначення покарання. *Університетські наукові записки*. 2007. №2 (22). 344–348 с.

741. Омельчук О. М. Проблеми законодавчого регулювання призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. *Університетські наукові записки*. 2006. №3–4 (19–20). 330–333 с.

742. Онищенко Н. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2003. 232 с.

743. Опис моделі пробації визначеної Законом України «Про пробацію». Державна кримінально-виконавча служба України. Дата оновлення 13.04.2016. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/829426;jsessionid=AE47D7F67E4D8FA08DC423B3B705AC2D> (дата звернення: 31.03.2018).

744. Опыт творческого использования педагогической системы А. С. Макаренко в профтехучилищах. Сборник статей. Профпедагогика. М.: «Высшая школа», 1975. 184 с.

745. Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок. К.: ІСДО, 1995. 252 с.

746. Оржеховська В. М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Орієнтована програма для педагогічних навчальних закладів України. К.: ІЗМН, 1996. 41 с.

747. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ: ВіАн, 1996. 352 с.

748. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 /

АПН України. К., 1995. 440 с.

749. Оржеховська В. М., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навчальний посібник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю., 2008. 376 с.

750. Орлов В. В. Основы философии: учебное пособие. Пермь: Из-во Том. ун-та. Перм. отд-ние, 1991. Ч.1: Диалектический материализм. 448 с.

751. Орлов В. Н. Проблемы назначения и исполнения исправительных работ. Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2001. 176 с.

752. Орлов В. С. Комиссии по делам несовершеннолетних. Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1963. 26 с.

753. Орловська Н. А. Проблеми протидії злочинності неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2015. 76 с.

754. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций: Аксиологические аспекты. Л.: ЛГУ, 1976. 135 с.

755. Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик: Утвержденные Постановлением ЦИК СССР от 31.10.24 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 гг.* / под редакцией И.Т. Голякова. Москва: Гос. Изд-во юрид. лит., 1952. С. 199–206.

756. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1991 года. *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР.* 1991. № 30. 862 с.

757. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. М.: Юрид. лит-ра., 1965. 26 с.

758. Осовский Е. Г. Воспитание общественно-трудовой активности учащихся школ фабрично-заводского ученичества (1920–1940 годы). *Теория и практика воспитания общественной активности учащихся в 20-х – 30-х годах: Сборник научных трудов.* Москва: МГПИ им. В. Л. Ленина, 1984. С. 96–111.

759. Открытие трудовой колонии им. Дзержинского в Харькове. *Харьковский пролетарий*, 1927, 30 декабря.

760. Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным за 1899 г. Одесса, 1900.

761. Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным за 1910 г. Одесса. 1911.

762. Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным за 1890 г. Одесса, 1891.

763. Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным за 1897 г. Одесса, 1898.

764. Отчет о деятельности Общества и Киевской воспитательно-исправительной колонии (бывш. Рубежовской) за 1911. К.: Тип. И. И. Чоколова, 1912. 62 с.

765. Отчет Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892–1897 гг. Житомир, 1897. 15 с.
766. Отчет Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год. Х.: Тип. Ун-та, 1873. 15 с.
767. Отчет Харьковского общества исправительных приютов за 1895 г. Харьков, 1896.
768. Отчет Харьковского общества исправительных приютов за 1898 г. Харьков, 1898.
769. Отчет Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. в связи с историей учреждения колонии. Чернигов, 1913. 81 с.
770. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/> (дата звернення: 05.08.2018).
771. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 18.06.2018).
772. Офіційний сайт Державної судової адміністрації України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 18.06.2018).
773. Охрімчук Р. М. Як працювати з агресивною дитиною: методичний посібник. К.: ДЦССМ, 2004. 64 с.
774. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917 – 1941 гг.) / Отв. ред. Н. П. Кузин, М. Н. Колмакова, З. И. Равкин. М.: Педагогика, 1980. 456 с.
775. Павлова И. П. Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. Благотворительность в России. 2002: *Исторические и социально-экономические исследования*. Санкт-Петербург: Лики России, 2003. С. 319–333.
776. Павлова Л. Д. Психологическое сопровождение личностно ориентированного обучения. Луганск: Знание, 2006. 400 с.
777. Павловська А. А. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості. *Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №2. С. 156–159.
778. Пальченкова В. М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз: монографія. Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2013. 524 с.
779. Панасенко Е. А. Концепція історико-педагогічного дослідження: методологічний аналіз. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2016. №25. С. 11–15.
780. Панасенко Е. А. Експеримент у педагогічних дослідженнях в Україні: теорія та практика (1943–1991 рр.): монографія. Донецьк: Державне підприємство «Ордена «Знак пошани» всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Донбас»», 2013. 756 с.
781. Панищев А. Л. Государственность и гуманизм в философско-антропологическом измерении. *Філософія у сучасному соціумі*: матеріали

міжнар. наук. конф. 24–26 квіт. 2013 р., м. Донецьк / Ін-т філос. ім. Г. Сковороди НАН України та ін., наук. ред. Т. О. Андрєєва. Донецьк: ДонНУ, 2013. С. 193–201.

782. Паньонко І. М. Склад злочину за Руською правдою. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 220–222.

783. Паркхерст Е. Воспитание и обучение по Дальтонскому плану / пер. с англ. М.-Пб.: Новая Москва, 1924. 232 с.

784. Парфанович І. І. Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Т., 2002. 218 с.

785. Педагогика и политико-воспитательная работа с осужденными / ред. Ю. В. Гербеева. Рязань : Изд-во РВШ МВД РФ, 1985. 359 с.

786. Пенитенциарная психология, педагогика и совершенствование организации воспитательной работы с осужденными в ВТК / под ред. В. Н. Синева и В. И. Кривуши. Киев: РИО КИВД при УАВД, 1993. 413 с.

787. Перепечаенко В. О. Действующая региональная модель центра восстановительного правосудия. Принципы работы и регламентирующие документы. Луганск: ЧП Пальчак, 2007. 90 с.

788. Перцова Л. Перевоспитание несовершеннолетних. *Преступление и наказание*. 2000. №6. С. 9–14.

789. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 536–542.

790. Петренко О. Б. Психоаналітична педагогіка: інновація ХХІ ст. чи історико-педагогічна реконструкція досвіду першої третини ХХ ст. *Інноватика у вихованні*. Рівне: РДГУ, 2017. С. 53–63.

791. Петров Г. Русская благотворительность в 1886 г. *Детская помощь*. 1887. №1. С. 8–15.

792. Петрович Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Рівне: [О. Зень], 2010. 367 с.

793. Петрынин А. Г. Педагогическое проектирование реабилитационно-воспитательных систем: учебно-методическое пособие. М.: АПК и ПРО, 2001. 120 с.

794. Петрынин А. Г., Печенюк А. М. Педагогическая реабилитация несовершеннолетних с девиантно-криминальным поведением, психолого-педагогическая и медико-социальная помощь: учебно-методическое пособие. М.: Академия, 2001. 148 с.

795. Петухов Е. І. Педагогические основы предупреждения отклонений в нравственном развитии и поведении школьников: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Херсон. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. Херсон, 1985. 367 с.

796. Пехота О. М. Индивидуализация профессионально-

педагогической подготовки учителя: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. К., 1997. 529 с.

797. Пеша І. В. Причини та наслідки поширення соціального сирітства в Україні. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. О., 2000. Вип. 5–6. С. 168–173.

798. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). К.: Логос, 2000. 86 с.

799. Пинкевич А. П. Введение в педагогику. Москва: Работник просвещения. 1929. 134 с.

800. Пинкевич А. П. Естествознание, педагогика и марксизм. Л.: ГИЗ. 1924. 95 с.

801. Пинкевич А. П. Основы методики естествознания. Москва: Работник просвещения, 1929. 154 с.

802. Пинкевич А. П. Педагогика. Москва: Работник просвещения, 1925. Ч.2. 223 с.

803. Пинкевич А. П. Советская педагогика за 10 лет (1917–1927). Москва: Работник просвещения. 1927. 120 с.

804. Пирогов Н. «Нужно ли сечь детей?» 1858 г.

805. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / сост. и авт. комент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок; отв. ред. А. Н. Алексюк. М.: Педагогика, 1985. 496 с.

806. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / перевод с английского К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. М.: Логос, 2000. 448 с.

807. Пистрак М. М. Недопустимые уклоны в школьном деле (о построении школьных программ). *На путях к новой школе*. 1927. №11. С. 23–28.

808. Пистрак М. М. Очерки политехнической школы переходного периода. Москва: Работник просвещения, 1929. 180 с.

809. Пистрак М. М. Педагогика. Москва: Учпедгиз, 1934. 419 с.

810. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.

811. Пихтіна Н. П., Новгородський Р. Г. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: навч.-метод. посіб. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.

812. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: експериментальні матеріали. Черкаси: ЧДТУ, 2002. 44 с.

813. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології: інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. 616 с.

814. Підласий І. П., Шарапова О. В. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: експериментальні матеріали / Упр. освіти і науки Черкас. облвиконкому та ін. Черкаси: ЧДТУ, 2002. 144 с.

815. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / В. Р. Арбеніна та ін.; під ред. Л. Г. Сокур'янської. Х.: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. 206 с.

816. Піщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 1999. 198 с.

817. Плахова О. М. Сучасні технології соціальної роботи з групами ризику: навчально-методичний посібник для студентів соціологічного факультету. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 70 с.

818. Пліско Є. Внесок А. С. Макаренка у вітчизняний досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників. *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5–6 жовтня 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. С. 11–13.

819. Пліско Є. Впровадження педагогіки прагматизму у вітчизняну систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників на початку 20-х рр. XX ст. *Педагогічний дискурс*: збірник наукових праць інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія / гол. ред. Шоробура І. М. Хмельницький. 2018. Випуск 24. С. 12–16.

820. Пліско Є. Гуманістичні основи сучасного соціального виховання. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)*: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (21–22 вересня 2018 р., м. Львів). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч.2. С. 58–62.

821. Пліско Є. Нормативно-правові засади функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1991–2016 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 151. Том 1. С. 210 – 213.

822. Пліско Є. Організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу* / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Харків. 2018. №1 (87). С. 255–262.

823. Пліско Є. Правові засади функціонування соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні у 20-х роках XX століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ. 2018. Випуск 60. Том 2. С. 70–72.

824. Пліско Є. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх в інтернатних закладах. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / ред.-упоряд. В. Ільницький,

А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 2018. Вип. 19. Том 1. С. 201–205.

825. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в теорії вітчизняних педагогів 20-х – 30-х років ХХ ст. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 2018. №2. С. 114–119.

826. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. Історичний аспект теорії соціальної педагогіки (1939–1990 рр.). *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Наукове видання: Педагогічні науки. Глухів. 2018. Випуск 1 (36). С. 266–273.

827. Пліско Є. Соціально-педагогічне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / Гол. ред. Федяєва В. Л. Херсон. 2017. Вип. LXXIX. Т.2. С. 215–218.

828. Пліско Є. Створення спеціалізованих установ соціального виховання для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20–30 рр. ХХ ст. *Інноваційна педагогіка*. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса. 2018. Випуск 5. С. 29–32.

829. Пліско Є. Ю. Аналіз нормативно-правових основ соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні у радянську добу (1939–1990 рр.). *Педагогічний часопис Волині: науковий журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2018. №4(11). С. 196–201.

830. Пліско Є. Ю. Гуманістичні засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників в освітньо-правовому полі України. *Scientific review*. 2019. №7(60). РР. 72–82.

831. Пліско Є. Ю. Діагностика особистості неповнолітнього правопорушника в пенітенціарних установах другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки: зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. №3 (62), вересень 2018. Т.2. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 247–251.

832. Пліско Є. Ю. З історії соціально-педагогічної роботи комуни імені Ф. Е. Держинського (1927–1935 рр.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / Гол. ред. Федяєва В.Л. Херсон. 2018. Вип. LXXXIII. Т.2. С. 27–31.

833. Пліско Є. Ю. Зв'язок ювенальної юстиції з сучасною соціально-педагогічною роботою із неповнолітніми правопорушниками. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, 2019, №1(168). С. 37–42.

834. Пліско Є. Ю. Зміни що відбувалися в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників під час другої світової та у перші повоєнні роки. *Тенденції розвитку психології та педагогіки: Матеріали*

міжнародної науково-практичної конференції (2–3 листопада 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. Ч.1. С. 26–28.

835. Пліско Є. Ю. Концептуальні положення прагматичної теорії соціального виховання Джона Дьюї. *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28–29 вересня 2018 р., м. Київ). К.: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 30–33.

836. Пліско Є. Ю. Методологія історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія професійної освіти*: науково-методичний журнал. Львів. Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2019, №1. 226 с., С. 179 – 187.

837. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у спеціалізованих установах протягом другої половини ХХ століття. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. праць. Вип. 3. Бердянськ: БДПУ, 2018. С. 75–84.

838. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних закладах України. *International scientific and practical conference «Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage»*: Conference proceedings, December 21–22, 2018. Baia Mare : Izdevnieciba «Baltija Publishing». PP. 132–135.

839. Пліско Є. Ю. Організація соціальної роботи із неповнолітніми, які відбувають покарання в установах виконання покарань. *Актуальні проблеми психології та педагогіки*: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (9–10 листопада 2018 р. м. Харків, Україна). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 29–31.

840. Пліско Є. Ю. Основи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Духовність особистості*: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 4(85). Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 175–185.

841. Пліско Є. Ю. Особливості соціально-педагогічної роботи у дитячих виправних колоніях Радянської доби. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (17 листопада 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди», 2018. Вип. 46. С. 279–281.

842. Пліско Є. Ю. Патронат в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Молодий вчений*. Херсон. 2018. №10.1 (62.1). С. 87–91.

843. Пліско Є. Ю. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського у роботі із важковиховуваними дітьми. *Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій: Наукові студії*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (23 листопада 2018 р., Слов'янськ). Слов'янськ: ТОВ «Видавництво «Друкарський двір»», 2018. Вип. 4. С. 151–155.

844. Пліско Є. Ю. Перспектива подальшого розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики*: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (12–13 жовтня 2018 р., м. Харків, Україна). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 18–20.

845. Пліско Є. Ю. Питання соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками у працях вітчизняних науковців другої половини XIX – початку XX століття. *Лабіринти реальності*: збірник наукових праць: за матеріалами V міжнародної науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2018 р., м. Монреаль) / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 40–42.

846. Пліско Є. Ю. Правові основи пенітенціарної практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал*. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (РОІППО), 2019. №1(97). С. 66–70.

847. Пліско Є. Ю. Прагматичні ідеї соціального виховання Дж. Дьюї. Їх актуальність у вітчизняній педагогічній практиці 20-х – 30-х рр. XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол.: І. О. Безлюдний (гол. ред.) та ін. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 59. С. 237–246.

848. Пліско Є. Ю. Принципи соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці другої половини XX століття. *Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології*: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (23–24 листопада 2018 р., м. Львів). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч.2. С. 70–73.

849. Пліско Є. Ю. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у радянську добу (70–80-ті роки XX століття). *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (16–17 листопада 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. Ч.2. С. 32–34.

850. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х рр. XX століття. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-

практичної конференції (19–20 жовтня 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. Ч.2. С. 48–51.

851. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: теоретичний курс: навчальний посібник. Слов'янськ: ТОВ «Видавництво “Друкарський двір”» . 2019. 112 с. (ум. др. арк. 7; ISBN 978-617-7539-21-5).

852. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: практикум: навчально-методичний посібник / упоряд.: Є. Ю. Пліско. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 74 с. (ум. др. арк. 4,75.)

853. Пліско Є. Ю. Сучасні напрямки соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (4–5 жовтня 2018 р., м. Слов'янськ). Відповідальний ред. О. Хвасцевська. Слов'янськ: Мінідрукарня «Папірус», 2018. С. 183–186.

854. Пліско Є. Ю. Утворення виправних закладів для неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 155. С. 285–289.

855. Пліско Є. Ю. Фізичне виховання неповнолітніх в'язнів у радянську добу. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 листопада – 1 грудня 2018 р., м. Київ). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 14–16.

856. Пліско Є. Ю. Щодо організації з'їздів представників виправних закладів для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ. 2019. Випуск 69. С. 179 – 183.

857. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.

858. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике: учебное пособие для студентов средних специальных учебных заведений. М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2003. 352 с.

859. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки: монография. М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1923. 343 с.

860. Познышев С. П. Дети преступники и меры борьбы с ними. Москва: Новая Москва, 1926. 136 с.

861. Поліщук Н. Філософія прагматизму. Київ: Український Центр духовної культури, 2012. 400 с.

862. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 2-е. 1866. Т. X. Отд. II. №43949. СПб., 1868.

863. Положення «Про дитячі установи соціального виховання». Харків. 1923. 50 с.

864. Положення про порядок реалізації у виправних та виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі: наказ ДДУПВП від 17.06.2004 р. № 116. К.: ДДУПВП, 2004. 20 с.

865. Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи: Наказ міністерства освіти і науки України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 01.03.2002 р. №154/55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/z0281-02> (дата звернення: 22.01.2019 р.).

866. Поляновська О. Р. Позакласна виховна робота як один із шляхів профілактики правопорушень дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький: ХГПА, 2008. Вип. 3. С. 158–162.

867. Поляруш С. І. Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX – XX ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. №2 (15). Ч. 2. С. 53–56.

868. Помагайба В. Дальтонівський план на практиці. *Радянська освіта*. 1924. №1–2. С. 42–53.

869. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник / заг. ред. Олена Іванівна Пометун. К.: А.С.К., 2006. 192 с.

870. Помощь детям. Сборник статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году. С предисловием Г. И. Петровского. Харьков. Червоний шлях. 1924. 56 с.

871. Поніманська Т. І. Гуманізм як ціннісна характеристика педагогічної діяльності. *Філософія. Педагогіка. Суспільство*: збірник наукових праць РДГУ. Рівненський державний педагогічний університет. Рівне: Зень О., 2011. Вип. 1. 319 с., С. 165–176.

872. Попадинець Г. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Київський національний університет внутрішніх справ. К.: 2007. 19 с.

873. Попелишко О. А. Пріоритетні напрями попередження та протидії правопорушенням і злочинності неповнолітніх. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія*: матеріали методичного семінару Акад. пед. наук України (Київ, 12 листоп. 1998 р.). К.: Гнозис, 1998. С. 536–541.

874. Попов М. А. Генезис проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх в історії педагогічної думки: навч. посіб. Слов'янський державний педагогічний ун-т. Кафедра педагогіки. Слов'янськ: СДПУ, 2008. 103 с.

875. Попов М. А. Педагогічні умови корекції поведінки важковиховуваних старшокласників у навчально-виховному процесі

загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Слов'янський держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2006. 242 с.

876. Поправно-трудовий кодекс. Исправительно-трудовой кодекс. Вінниця: Вид-во Поправно-трудового відділу НКВС УСРР, 1926. 146 с.

877. Пospelова О. И. Характеристика основных средств воздействия на несовершеннолетних в исправительных заведениях России, вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Коломенский педагогический институт. Москва, 1999. 22 с.

878. Пospelова О. И. Характеристика основных средств воздействия на несовершеннолетних в исправительных заведениях России, вторая половина XIX – начало XX вв.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Коломенский педагогический институт. Москва, 1999. 195 с.

879. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 716 «Про затвердження Державної програми розвитку системи реабілітації та трудової зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю на період до 2011 року». *Офіційний вісник України від 01.06.2007*. 2007. №37. С. 105.

880. Починок І. Б. Прагматизм: навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2008. 83 с.

881. Правовая культура и вопросы правового воспитания. М.: Институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. 202 с.

882. Правове положення неповнолітніх в Україні: збірник нормативних актів / уклад. В. Л. Крайтор, В. Ю. Євко. Х.: Еспада, 2002. 421 с.

883. Практикум по возрастной психологии: учебное пособие / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. СПб.: Речь, 2002. 694 с.

884. Практическая реабилитационная педагогика: учебно-методическое пособие для воспитателей / под общ. ред. Т. А. Иванова. М.: АПО, 2006. 64 с.

885. Практична педагогіка виховання: посібник з теорії та методики виховання / упоряд. Г. І. Іванюк; за ред. М. Ю. Красовицького. К., Івано-Франківськ: Плай, 2000. 217 с.

886. Прийняття Закону України «Про пробацію» – як перший результат на шляху впровадження європейської моделі роботи з правопорушниками: Офіційний веб-сайт: Державна кримінально-виконавча служба України. URL: http://kvs.gov.ua/zmi/KVI_Yanchuk_dopovid_18022015.pdf (дата звернення: 18.06.2018).

887. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей: науково-методичний посібник. Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 288 с.

888. Приходько К. Предупреждение рецидивной преступности несовершеннолетних, осужденных к исправительным работам. *Советская юстиция*. 1973. № 14. С. 26–27.

889. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник, К.: Каравела, 2012. 346 с.

890. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15 квітня 2008 №270–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. №24. ст. 236.

891. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Закон України від 05.03.2009 року № 1065-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1065-17> (дата звернення: 21.06.2018).

892. Про загальну структуру й чисельність кримінально-виконавчої системи України: Закон України від 02 березня 2000 р. № 1526-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №20. Ст. 151.

893. Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року: Департамент науки і освіти, Наказ № 888 від 03.08.2012 року. URL: <https://dniokh.gov.ua/?p=2350> (дата звернення 21.06.2018).

894. Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них: Закон України від 25.11.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1425-05> (дата звернення: 22.01.2019 р.).

895. Про комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України»): Кабінет Міністрів України, Постанова від 20 березня 1998 р. №348 Київ. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-98-%D0%BF> (дата звернення 24.06.2018).

896. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення: 18.06.2018).

897. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 року №281-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №1. Ст.2.

898. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. №20/95-ВР URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.06.2018).

899. Про організацію діяльності спеціальних навчальних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання: Кабінет Міністрів України, Постанова від 13 жовтня 1993 р. №859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF>. Дата звернення: 20.03.2019.

900. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402–III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/page> (дата звернення: 24.06.2018).

901. Про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань: Інструкція, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства внутрішніх справ України від 3 січня 2002 р. №3/4. *Офіційний вісник України*. 2002. №9. Ст. 429.

902. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 № 160–VIII. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення: 18.06.2018).

903. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 17.03.2011 № 3160–VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 17.06.2018).

904. Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 10.07.2003 р. № 1104-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1104-15> (дата звернення: 19.06.2018).

905. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 05.02.1993 р. № 2998-XII URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12/ed19930205> (дата звернення: 24.06.2018).

906. Про схвалення концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1209-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80> (дата звернення: 21.06.2018).

907. Продіус К. В. Суди для неповнолітніх у Російській імперії: окремі проблеми формування (поч. XXст.). *Вісник Вищої Ради юстиції*. 2013. №1 (13). С. 163–171.

908. Проект Закону України «Про пробацію» / вступн. стаття та аналітичні матеріали Д. В. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2009. 68 с.

909. Профілактика ризикованої поведінки в учнівському і студентському середовищі / за ред. М. Панка. К.: Ніка-Центр, 2004. 252 с.

910. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: учебное пособие для студентов / под ред. И. В. Дубровиной. М.: Академия, 1999. 189 с.

911. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитуемых детей и подростков: учебное пособие / под ред. Л. Н. Проколиенко. К.: ИСМО, 1997. 312 с.

912. Психолого-педагогічна реабілітація «дітей вулиці» / Л. І. Гриценюк та ін.; ред.: І. І. Цушко. К.: Ніка-Центр, 2004. 292 с.

913. Психолого-педагогічні аспекти роботи з «дітьми вулиці»: зб. ст. та методик / за заг. ред. С. В. Толстоухової, І. М. Пінчук. К., 2000.
914. Пудовочкин Ю. Е. Ответственность несовершеннолетних в уголовном праве: история и современность: монография. Ставрополь: Изд-во Ставроп. гос. ун-та, 2002. 255 с.
915. Пудовочкин Ю. Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты. М.: Глобус, 2001. 219 с.
916. Пусторослев П. Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников. *Учен. зап. Юрьев. ун-та*. 1893. №4.
917. Рабінович П. М. Людяність як об'єкт протиправного посягання. *Юридична наука*. 2011. №6. С. 6–15.
918. Радул О. С. Історія педагогіки України. Харків: ФОП Озеров Г. В., 2017. 216 с.
919. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся (Психолого-педагогический аспект): пособие для учителя / под ред. В. А. Татенко, Т. М. Титаренко. К.: Рад. школа, 1989. 128 с.
920. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода. *Актуальные вопросы историографии*: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепрова и О. Е. Кошелевой. М., 1989. С. 85–98.
921. Раскин К. С. Режим в исправительно-трудовых учреждениях и предупреждение преступлений среди заключенных. *Вопросы исправительно-трудового права*. М.: Науч. – исслед. отдел ГУИТК МВД СССР, 1957. С. 48–51.
922. Реабілітація дітей з функціональними обмеженнями засобами мистецтва / ред. проф. А. Й. Капської. К.: ДЦССМ, 2002. 96 с.
923. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1920–1941) / уклад. В. І. Марочко, Г. Хіллів. Київ: Наук. світ, 2003. 302 с.
924. Реутова В. В. Проблема соотношения общественного и семейного воспитания дошкольников в трудах П. П. Блонского. *Советская педагогика*. 1974. №7. С. 110–117.
925. Розенцвейг С. Теория фрустрации. СПб.: Питер Ком, 2008. 384 с.
926. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2012 р. №1002-р. «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року». *Офіційний вісник України від 14.12.2012*. 2012 р. №93. С. 194.
927. Романов А. А. Направленная игротерапия агрессивности у детей: альбом диагностических и коррекционных методик. М.: Изд. Романов А. А., 2001. 148 с.
928. Ротченкова Н. Формування духовної культури особистості. *Волинський благовісник*. 2013. №1. С. 279–283.
929. Рудакова И. А., Митникова О. С., Фальчевская Н. Ю. Девиантное поведение. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2005. 156 с.

930. Руденский Е. В. Социальная психология: курс лекций. М., Новосибирск: ИНФРА-М, 1997. 224 с.
931. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Л.: ЛДУВС, 2012. 216 с.
932. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. Москва: Тип. В. Ф. Рихтера, 1885. 217 с.
933. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1882. 249 с.
934. Руководство по социальному воспитанию. Харьков: Госиздат Украины, 4-е издание, 1924. 312 с.
935. Руководство по социальному воспитанию. Харьков: издание гласовцвса НКП, 1923. Выпуск 1, издание 2 переработанное и дополненное.
936. Рычкова Н. А. Дезадаптированное поведение детей: диагностика, коррекция, психопрофилактика. М.: Академия, 2000. 232 с.
937. Рябина Н. В. Детская беспризорность и преступность в 1920-е годы (по материалам губерний Верхнего Поволжья): учебное пособие / Яросл. гос. ун-т. Ярославль, 1999. 59 с.
938. Рябкина Л. М. Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2016. 20 с.
939. Рябкина Л. М. Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2016. 213 с.
940. Ряппо Я. Основные положения просветительной системы УССР: тезисы. *Путь просвещения*. 1924. №1. С. 218–223.
941. Ряппо Я. Производственная практика и стаж в системе профессионального образования. *Путь просвещения*. 1925. №5–6. С. 1–12.
942. Ряппо Я. П. Две системы просвещения: Идеалистическая и материалистическая школа. *Путь просвещения*. 1922. №1. С. 109–117.
943. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи освіти: посібник для педагогічних вузів. Харків: Державвидав України, 1927. 40 с.
944. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Х.: Державне вид-во України, 1927. 70 с.
945. Ряппо Я. П. Перспективи робфаків на Україні. *Шлях освіти*. 1925. №12.
946. Ряппо Я. П. Профессиональная школа вместо общеобразовательной словесной школы. *Путь просвещения*. 1924. №1.
947. Савенко Ф. Г. Строеие и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников. О.: Тип. Фесенко, 1888. 55 с.
948. Савицкий И. Т. Исправительно-трудовые сельско-хозяйственные колонии. Харьков, Юридическое Издательство Наркомюста УССР. 1925. 32 с.

949. Савченко О. О. Еволюція правового закріплення та регулювання проведення виховної роботи з неповнолітніми засудженими до позбавлення волі в Україні в 1918 – 1935 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. №9–2, Том 1. С. 37–40. DOI: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9-2/part_1/12.pdf.

950. Сагайдак С. С. Механізми державного регулювання ресоціалізації засуджених неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. Харків, 2014. с. 20.

951. Садова В. В. Історико-педагогічна інформація: особливості сприйняття та осмислення. *Освіта та педагогічна наука*. №5–6 (154–155), 2012. С. 51–56.

952. Саидкасимов С. Патриотизм и интернационализм – важные черты образа жизни советской молодежи. Москва: Издательство «Знание», 1982. 64 с.

953. Салата О. О. Праця молоді та підлітків у системі трудових ресурсів СРСР в 1941 – 1945 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXV. С. 162–167. DOI: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/salata.pdf.

954. Сахаров А. Б. Правонарушения подростка и закон. Преступность несовершеннолетних и борьба с ней. М.: Юрид. лит., 1967. 98 с.

955. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. Москва: Госюриздат, 1953. 463 с.

956. Сборник сведений по общественной благотворительности в России: в 7 т. СПб.: Изд. Человеколюбивого о-ва, 1884. Т.3. Ч.1. 379 с.

957. Сбруєва А. А., Рисіна М. Ю., Осьмук Н. Г. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: навчальний посібник / Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми: Мрія, 2015. 248 с.

958. Свадковский И. Ф. Дальтон-план в применении к советской школе. М./Л.: Госиздат, 1925. 86 с.

959. Свиридов С. К. Сущность и предмет стадии исполнения приговора. Томск: Томск. ун-т, 1978. 220 с.

960. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток: навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психологів: 2-е вид., доповнене. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2015. 272 с.

961. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): дис. ... д-ра педагогічних наук: 13.00.05 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2009. 673 с.

962. Сейко Н. А. Соціальна педагогіка: курс лекцій. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2002. 260 с.
963. Селевко Г. В., Селевко А. Г. Социально-воспитательные технологи. М.: Нар. образование, Шк. технологии, 2002. 176 с.
964. Селецкий А. И., Тарарухин С. Д. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. Київ: Вища школа, 1981. 239 с.
965. Середа П. П. Педагогічні засади попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх. К., 1974. 187 с.
966. Сикорский И. А. Воспитание в возрасте первого детства. Спб., 1884.
967. Сикорский И. А. Сборник научно-методических статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно-психической гигиене. Статьи, по вопросам воспитания: в 5-ти кн. / Киев-Харьков: Южно-русское изд-во Ф. А. Иохансона, 1899. Кн. 2. С. 169–181.
968. Синьов В. М., Кривуша В. І., Беца О. В. Пенітенціарна педагогіка. К.: РВВ КІВС, 1996. 543 с.
969. Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К.: МП «Леся», 1997. 272 с.
970. Синьов В., Кривуша В. Виховний потенціал дозвільних занять засуджених та умови його реалізації. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні*. Міжнародне товариство прав людини – Українська секція; Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач І. Гаврилюк. Харків: Фоліо, 1999. С. 44–54.
971. Сиротенко Г. О. Шляхи оновлення освіти: науково-методичний аспект: інформаційно-методичний збірник. Х.: Основа, 2003. 96 с.
972. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: навчально-методичний посібник. Луцьк, ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 460 с.
973. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: справочник / О-во «Мемориал», Гос. арх. Рос. Федерации; сост.: М. Б. Смирнов; науч. ред.: Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. Москва: Звенья, 1998. 599 с.
974. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: 2-е вид. / Пер. з рос.; Харків: Консум, 2005. 656 с.
975. Скалкова Я. И коллектив. Методология и методы педагогического исследования: пер. с чешск. / Москва: Педагогика (Зарубежная школа и педагогика), 1989. 224 с.
976. Скіць А. В. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях: автореф. дис. ... канд. наук: 13.00.05 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки України. Київ, 2014. с. 20.
977. Скопинский А. Несовершеннолетние преступники по Уголовному уложению. *Тюремный вестник*. 1908. №4. С. 349–353.

978. Сластенин В. А., Чижикова Г. И. Введение в педагогическую аксіологію. М.: Академия, 2003. 192 с.
979. Словарь по социальной педагогике: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. М.: Издательский центр «Академия», 2002. 368 с.
980. Словарь по социологии. Москва: Политиздат, 1988. 678 с.
981. Словарь-справочник по социальной работе / ред. Е. И. Холостовой. М.: Юристъ, 1997. 424 с.
982. Словник законодавчих термінів. К.: Основа, 2000. 608 с.
983. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Капської. Київ: Укр. держ. центр соціальних служб для молоді, 2000. 260 с.
984. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. Л.: Изд-во. ЛГУ, 1965. 188 с.
985. Смирнов М. Т. Сущность воспитания. Цель и задачи воспитания подрастающих поколений в Советском Союзе. М.; Московский университет, 1956. 39 с.
986. Смирнов С. А., Котова И. Б., Шиянов Е. Н. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / под ред. С. А. Смирнова. М.: Академия, 2000. 512 с.
987. Смирнова Л. Е. Комиссии по делам несовершеннолетних (Вопросы организации деятельности). Воронеж: Издательство воронежского университета, 1968. 56 с.
988. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР (СУ). 1918. №16. Ст. 227.
989. Советов Б. Я., Яковлев С. А. Моделирование систем. М.: Высшая школа, 2001. 343 с.
990. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть: учебник для слушателей ВУЗов МВД СССР / под ред. Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова, И. А. Сперанского. М.: Академия МВД СССР, 1977. 307 с.
991. Соколянський І. Деякі питання радянської педагогіки. *Дитячий рух*. 1928. №10. С. 19–21; №11. С. 12–15.
992. Соколянський І. Дитячий рух – соціальне виховання. *Радянська освіта*. 1925. №1. С. 15–19.
993. Соколянський І. До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання. *Дитячий рух*. 1925. №2. С. 9–20.
994. Соколянський І. Про методику праці в комдитгрупах й установах соцвиху. *Радянська освіта*. 1925. №12. С. 23–35.
995. Соколянський І. Соціальні й біологічні моменти в дитячому русі. *Шлях освіти*. 1924. №6. С. 206–208.
996. Соколянський І. Ув'язка соцвиху з дитячим рухом. *Радянська освіта*. 1925. №2. С. 13–19.
997. Соколянський І. Школа та дитрух на Україні. *Радянська освіта*. 1925. №5. С. 11–15.

998. Соловьева М. Г. Организация борьбы с правонарушениями несовершеннолетних в первые годы советской власти (1917–1921 гг.). *Труды Высшей школы МВД СССР*. М.: НИ и РИО, 1971. Вып. 31. С. 152–173.

999. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. Москва: Политиздат, 1992. 542 с.

1000. Сохань Л. В., Єрмаков І. Г., Несен Г. М. Життєва компетентність особистості. К.: Богдана, 2003. 520 с.

1001. Социалистический трудовой коллектив – важный фактор формирования нового человека / В. П. Хижняк и др. За ред. И. М. Ивашкевич. Киев: Вища школа, изд-во при Киев. ун-те, 1984. 182 с.

1002. Социальная реабилитация дезадаптированных детей и подростков в специализированном учреждении / Г. М. Иващенко и др. М.: Академия, 1996. 200 с.

1003. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов. М.: Издательская группа ИНФРА · М–Норма, 1998. 448 с.

1004. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. К.: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

1005. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А. Й. Капської: 4-те вид., виправл. та допов. К.: Центр учб. л-ри, 2009. 410 с.

1006. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник для студентів ВНЗ / Т. Ф. Алексеєнко та ін.; ред. І. Д. Зверєва; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут проблем виховання АПН України. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 314 с.

1007. Соціальна робота в Україні: навчальний посібник / І. Д. Зверєва та ін.; за заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. К.: Науковий світ, 2003. 234 с.

1008. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / О. В. Беца та ін.; ред. В. М. Синьов; Державний центр соціальних служб для молоді, Державний департамент України з питань виконання покарань. К.: 2003. 220 с.

1009. Соціальна робота та реабілітаційна педагогіка на порозі ХХІ століття: список літератури / упорядники І. Д. Зверєва, Г. М. Лактіонова, І. Г. Єрмаков. К.: ИНФОдрук, 1998. 32 с.

1010. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. К.: Центр навч. л-ри, 2004. 352 с.

1011. Соціальна та виховна робота з неповнолітніми правопорушниками: навчальний посібник / О. С. Третьак та ін.; Благод. орг. «Черніг. Жіночий правозахисний центр». Чернігів: Лозовий В. М. [вид.], 2012. 227 с.

1012. Соціальна та психологічна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до умов інтернатного закладу: науково-методичний посібник / за ред. Н. І. Клокар, Л. А. Петушкової. Біла

Церква: КОППОК, 2007. 96 с.

1013. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / Українська асоціація соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи, Християнський дитячий фонд, Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України; авт.-упоряд. Т. П. Авельцева [та ін.] ; наук. ред. І. Д. Зверєва. К.: Науковий світ, 2006. 278 с.

1014. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх: монографія / Г. В. Гребеньков та ін.; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк, 2008. 188 с.

1015. Соціологія: підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрущенка, проф. М. І. Горлача. Харків – Київ: книжкова фабрика «Глобус», 1998. 624 с.

1016. Ставропольцева С. В. Технология лабораторно-бригадного обучения: прошлое, настоящее, будущее: учебно-методическое пособие. Одесса: ЮНЦ АПН Украины – Н. П. Черкасов, 2007. 291 с.

1017. Стандартные минимальные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): Приняты резолюцией Генеральной Ассамблеи 45/110 14 декабря 1990 г. *Международные акты о правах человека*: сб. документов / сост.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. 2-е изд., доп. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 2002. С. 217–225.

1018. Стельмах Н. В. Попередження соціально негативних проявів у підлітків. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. Херсон: Херсонський національний університет, 2011. Вип. 4. С. 330–338.

1019. Степаненко Л. Педагогічні умови морального виховання учнів шкіл-інтернатів. *Початкова школа*. 1998. №6. С. 58–59.

1020. Степанов В. Г. Психология трудных школьников: учебное пособие для учителей и родителей. М.: Издательский центр «Академия», 1997. 320 с.

1021. Стеценко Н. М. Джерелознавства як теоретична база історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 679–682.

1022. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті роки XX ст.): монографія. Х.: Диса плюс, 2013. 559 с.

1023. Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / ред. кол.: В. Д. Шадриков (гл. ред.) и др.; АПН СРСР. М.: Педагогика, 1991. 368 с.

1024. Стражнікова І. В. Джерельна база історико-педагогічних досліджень Західного регіону України. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 687–691.

1025. Стратонов В. М. Соціальна профілактика правопорушень серед неповнолітніх. *Збірник наукових праць херсонського державного педагогічного університету. Серія: «Педагогічні науки»*. Херсон, 1998. С. 79–82.

1026. Стребиж В. В., Вотто Ю. В. Организационные принципы ресоциализации несовершеннолетних преступников. *Борьба с преступностью несовершеннолетних в условиях научно-технического прогресса* / отв. ред. Сорокотягин. Свердловск, 1982. С. 22–28.

1027. Стручков Н. А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства. М.: Высш. шк. МВД СССР, 1972. 166 с.

1028. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1970. 271 с.

1029. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. К.: Наук. думка, 2014. 501 с.

1030. Суєтіна О. Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі: навчально-методичний посібник. Миколаївський державний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв: Атол, 2006. 436 с.

1031. Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Теория социальных технологий: учебное пособие. К.: МАУП, 2004. 608 с.

1032. Сухомлинский В. Трудные дети. *Правда Украины*. 1966. 12 февр.

1033. Сухомлинский В. О «трудном» ученике и его товарищах. *Учительская газета*. 1957. 27 авг.

1034. Сухомлинский В. О «трудных» подростках. *Учительская газета*. 1957. 5 марта.

1035. Сухомлинська О. В. Міжнародні зв'язки педагогів України у 20-х – на початку 30-х рр. *Український історичний журнал*. 1991. №10. С. 52–57.

1036. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н., 2003. С. 47–66.

1037. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. *Шлях освіти*. 2001. №4. С. 10–15.

1038. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти* 2007. №4. С. 6–12.

1039. Сухомлинська О. В. З історії Інтернаціоналу працівників освіти. *Український історичний журнал*. 1986. №8. С. 58–66.

1040. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його околиці. *Шлях освіти*. 2005. №4. С. 43–47.

1041. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.

1042. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Шлях освіти*. 2003. №1. С. 39–43.

1043. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. С. 16–25.

1044. Сучасний стан та перспективи розвитку кримінально-виконавчої інспекції: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого, 2014 р.) / відп. ред. Г. О. Фрейман, В. А. Кирилюк. Київ: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. 180 с.

1045. Сучасний тлумачний психологічний словник / за ред. В. Б. Шалар. Харків: Прапор, 2007. 240 с.

1046. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.

1047. Сушик Н. Соціально-педагогічна робота в інтернатних закладах для дітей-сиріт. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк, 2003. Вип.1. С. 249–266.

1048. Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі: монографія / за ред. В. В. Голіни, Л. П. Оніки; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2015. 188 с.

1049. Таганцев Н. Уголовное право (общая часть). Ч.2. По изданию 1902 года. Allpravo. 2003. DOI: <http://www.allpravo.ru/library/doc.101p0/instrum106/> (дата звернення: 22.11.2018).

1050. Таганцев Н. С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву. С. Петербург, типография А. М. Котомина, 1871 г. 154 с.

1051. Тальберг Д. Исправительные колонии и приюты в России. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1882. Ч. ССХІХ, отд. 2. С. 249–250.

1052. Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1882. Кн.8. С. 29–64.

1053. Тальберг Д. Г. Исправительные колонии и приюты в России. *Журнал Министерства Народного просвещения*. СПб. 1882. Ч. ССХІХ, отд. 2.

1054. Тальберг Д. Г. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург, 1917. 63 с.

1055. Тарас А. Е. Педагогическая профилактика правонарушений несовершеннолетних. Минск: «Народная Асвета», 1982. 64 с.

1056. Тарновский Е. Н. Движение числа несовершеннолетних (10–17 лет), осуждённых в связи с общим ростом преступности в России за 1901–1910 гг. *Журнал Министерства юстиции*. 1913. №10. С. 40–90.

1057. Тарновский Е. Н. Преступность малолетних и несовершеннолетних в России. *Журнал Министерства юстиции*. 1899. №9. С. 1–42.

1058. Телефанко Б. М. Соціальна адаптація осіб, звільнених з виправно-трудових установ. *Пробл. Пенітенціарної теорії і практики*. №1 (3). Щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. К., 1998. 139 с.

1059. Теория и практика воспитания общественной активности учащихся в 20-х – 30-х годах: Сборник научных трудов. Москва: МГПИ им. В. Л. Ленина, 1984. 145 с.

1060. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук та ін.; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., переробл. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

1061. Тер-Гевондян А. Г. Детский производительный труд в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского. *О педагогической деятельности А. С. Макаренко*: труды института теории и истории педагогики [сборник статей] / отв. ред. действ. чл. Акад. пед. наук РСФСР Е. Н. Медынский и Н. А. Константинов. Москва: [б. и.], 1952. 268 с.; (Известия Академии педагогических наук РСФСР; Вып. 38). С. 107–135.

1062. Терещенко В. И. Система профилактики правонарушений среди детей и подростков средствами гуманизации современной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / АПН Украины. К., 1997. 226 с.

1063. Терзиев Н. Профессиональное обучение питомцев воспитательно-исправительных заведений. *Тюремный вестник*. 1916. № 6–7. С. 681–684.

1064. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник. Л.: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

1065. Тертишний О. Досвід роботи Кременчуцької ВТК. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні* / Міжнародне товариство прав людини – Українська секція; Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач І. Гаврилюк. Харків: Фоліо, 1999. С. 62–63.

1066. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальної служб для молоді: методичний посібник / С. В. Толстоухова та ін. К.: ДДССМ, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.

1067. Тимершин Х. А. Исправительные работы без лишения свободы по советскому уголовному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия МВД СССР. Москва. 1988. 21 с.

1068. Тимофеев А. Попечительство над преступной и бесприютной молодежью. *Тюремный вестник*. 1894. №9. С. 342–355.

1069. Тимофеев И. С. Изменения в понимании рациональности и ее места в структуре общественных ценностей в свете метаисторической концепции Хейдена Уайта и парадигмальной концепции Томаса Куна / Труды научного семинара «Философия – образование – общество», 17–25 июня 2005 г., г. Гагра. Серия «Профессионал». М. ОМТ, 2005. С. 162–174.

1070. Тимофеев И. С. Моделирование и история естествознания. Возникновение модельной концепции науки. Принципы историографии естествознания. XX век. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 24–28.

1071. Тимченко О. В. Основні форми та чинники делінквентної поведінки неповнолітніх. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. Донецьк: Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка, 2011. Вип. 46. №3. С. 205–210.

1072. Типовые учебные планы рабфака. М.–Л. 1932.

1073. Титаренко М. Т. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.

1074. Ткаченко Л. І. Синергетичний підхід у педагогіці: нова парадигма. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. №10 (17). С. 18–21.

1075. Тлумачний словник з теорії держави і права / авт.-упоряд. К. Г. Волинка. К.: Магістр – ХХІ сторіччя, 2006. 112 с.

1076. Третяк О. С., Бадира В. А., Олійник О. І., Чебоненко С. О. Соціальна та виховна робота з неповнолітніми правопорушниками: навч. посіб. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 228 с.

1077. Третьякова Т. А. Становление комиссий по делам несовершеннолетних как субъектов профилактики правонарушений несовершеннолетних. *Проблемы профилактики административных правонарушений, совершаемых несовершеннолетними*: сб. науч. тр. К.: НИИ и РИО КВД МВД СССР, 1982. С. 127–130.

1078. Трофимова Н. Н. Основы профилактики безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних: учебное пособие. М.: Академ. проект, 2003. 159 с.

1079. Троцько В. Г. Можливості навчально-виховного процесу щодо запобігання девіантної поведінки молоді. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія*: матеріали метод. семінару Акад. пед. наук України. К.: Гнозис, 1998. С. 266–271.

1080. Трошин О. В., Жулина Е. В., Кудрявцев В. А. Основы социальной реабилитации и профориентации: учебное пособие. М.: ТЦ Сфера, 2005. 384 с.

1081. Трубников В. М. Механизм социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания: учебное пособие. К.: УМК ВО, 1990. 84 с.

1082. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания: учебное пособие. К.: УМК ВО, 1991. 100 с.

1083. Трубников В. М., Филонов В. П., Фролов А. И. Уголовно-исполнительное право Украины: учебник. Донецк: Донеччина, 1999. С. 451–464.

1084. Труды восьмого Съезда представителей, состоящих под Высочайшим покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских воспитательно-исправительных заведений для несовершеннолетних. СПб., 1913.

1085. Труды седьмого Съезда представителей, состоящих под

Высочайшим покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских воспитательно-исправительных заведений для несовершеннолетних. СПб., 1913.

1086. Труды третьего Съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва: Типография А. Мамонтова, 1891. 419 с.

1087. Тузов А. П. Попередження хуліганства неповнолітніх. Київ: Наукова думка, 1972. 132 с.

1088. Туркевіч І. К., Леднікова О. В. Спостережні комісії при виконкоммах місцевих рад народних депутатів і профілактика злочинності. Київ: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1977. 168 с.

1089. Турчак А. Л. Предупреждение вредных привычек у старших подростков средствами физической культуры: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / АПН, Ин-т педагогики. К., 1993. 184 с.

1090. Турчанова Т. М. Організація освітньо-виховного процесу в пенітенціарних закладах для неповнолітніх в Україні на початку ХХ століття. *Педагогічні науки*. 2011. Вип. 60. С. 40–44.

1091. Тюремы и колонии России: Народная юридическая энциклопедия / под ред. Г. Б. Мирзоева. М.: Лига Разум, 1998. 339 с.

1092. Тютрюмов И. Принудительное воспитание малолетних. *Юрист*. 1907. №7. С. 219–223.

1093. Уголовное право. Общая часть: учебник для юридических институтов и юридических факультетов / А. А. Герцензон, и др.; под науч. ред. В. Д. Меньшагина; Всесоюз. ин-т юридических наук М-ва юстиции СССР. 4-е изд., перераб. М.: Юрилич. изд-во Минюста СССР, 1948. 575 с.

1094. Уголовно-исполнительное законодательство Украины / ред. кол.: Д. А. Гребещук (гл. ред.) и др. К.: Юридическая компания Бест и Ко, 2004. 127 с.

1095. Уголовный кодекс Украины. Комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. Х.: Одиссей, 2001. 960 с.

1096. Уголовный кодекс УССР: с изм. и доп. по 1 ноября 1924 г. Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1925. 104 с.

1097. Указ ПВС СССР от 03.06.1968 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1968. №16. с. 237.

1098. Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 «Про Національну доктрину розвитку освіти». *Офіційний вісник України від 03.05.2002*. 2002. №16. С. 11.

1099. Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». *Офіційний вісник Президента України від 05.07.2013*. 2013. №1. С. 31.

1100. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 книгах: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. Кн. 2. 552 с.

1101. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: колективна монографія / за ред. М. О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 1999. 687 с.

1102. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями: Высочайше утвержден 20 ноября 1864 г. ПСЗРИ. Собр. Т. 39. № 41478.

1103. Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса: Тип. «Польза» Я. В. Гринзафта, б. г. 10 с.

1104. Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 року. *Статистика України*. Харків, 1927.

1105. Устименко Т. А. Основи міжкультурної взаємодії. Полтава: Полтавський вісник, 1998. 214 с.

1106. Устинова В. В. Предупреждение безнадзорности и правонарушений комиссиями по делам несовершеннолетних. Москва: Издательство «Знание», 1973. 40 с.

1107. Утевский Б. С. Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими / под общей редакцией И. А. Апетера. Москва: Государственное издательство советское законодательство, 1934. 28 с.

1108. Утевский Б. С. Советская исправительно-трудовая политика: учебн. для правовых вузов и юрид. курсов. М.: Советское законодательство, 1934. 256 с.

1109. Уткин В. А. Наказание и исправительно-трудовое воздействие. Томск: Изд-во Томск. ун-та., 1984. 189 с.

1110. Ушинский К. Д. Необходимость ремесленных школ в столицах: Собр.соч. в 3-х т. М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. Т.3. С. 589–597.

1111. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения. М.: Просвещение, 1968. 557 с.

1112. Ушинский К. Д. Об учебно-воспитательной работе в школе. Отрывки из пед. произведений. М.: Учпедгиз, 1939. 100 с.

1113. Ушинский К. Д. Труд в его психологическом и воспитательном значении: из «Собрания пед. соч.», Санкт-Петербург: Тип. Меркушева, 1905. 23 с.

1114. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. Збірник. К.: «Рад. школа», 1976. 151 с.

1115. Фаваров Н. Очерки нравственного православно-христианского учения. 7-е изд. Киев, 1894.

1116. Федоренко О. І. Соціально-педагогічні підходи до профілактики правопорушень неповнолітніх та молоді. *Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх*: матеріали наук.-практ. конф., (Львів, 22–23 листоп. 2002 р.). Л.: ЛІВС при НАВС України, 2004. С. 40–49.

1117. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2000. 468 с.

1118. Федорченко Т. Є. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів: навчально-методичний посібник. Запоріжжя: Тандем, 2008. 236 с.

1119. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навчально-методичний посібник. К.: ТОВ «ХІК», 2003. 128 с.

1120. Фельдштейн Г. С. Принудительное воспитание молодежи и патронат исправительных приютов как средства борьбы с преступностью. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. №3. С. 143–193.

1121. Фельдштейн Д. И. Психология взросления. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. 670 с.

1122. Фельдштейн Д. И. Формирование личности ребенка в подростковом возрасте. Душанбе: Дониш, 1973. 138 с.

1123. Филиппов А. В., Липинский В. К., Князев В. Н. Производственная социология, психология и педагогика: учеб. пособие. Москва: Высшая школа, 1989. 255 с.

1124. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильин, П. Н. Федосеев и др. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

1125. Фицула М. Н. Теория и практика перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Тернополь, 1991. 414 с.

1126. Філософський словник соціальних термінів / За ред. В. П. Андрущенко. Київ–Харків, 2002. 546 с.

1127. Фіцула М. Педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх. *Право України*. 1995. №8. С. 44–46.

1128. Фіцула М. М. Антиалкогольна виховна робота в школі. К.: Радянська школа, 1984. 104 с.

1129. Фіцула М. М. Особливості виховної роботи в спеціальній школі. На матеріалах спеціальних шкіл з особливим педагогічним режимом: дис. ... канд. пед. наук / Київ. держ. пед. ін.-т ім. О. М. Горького. К., 1968. 299 с.

1130. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

1131. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: навчально-методичний посібник. К.: Освіта, 1997. 147 с.

1132. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 432 с.

1133. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремноведением. Санкт-Петербург: Тип. Министерства путей сообщения, 1889. 504 с.

1134. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів: метод. посіб. / упоряд.: С. Ф. Гордійчук та ін.; за заг ред. В. Г. Панка; Укр. наук.-метод. центр практ. психол. і соц. роботи. Донецьк: Вебер, Донец. філ., 2009. 163 с.

1135. Формування ключових компетентностей молодших школярів: самоосвіта, самооцінка, самоконтроль (за результатами роботи міської

творчої групи вчителів початкових класів) / за ред. Р. О. Романчук. Запоріжжя: ЛТД, 2009. 120 с.

1136. Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини: методичні рекомендації для тренера / заг. ред. Г. Лактіонова, авт.-упоряд. І. Братусь. К.: Наук. світ, 2002. 51 с.

1137. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 362 с.

1138. Хавронюк М. І. Цілі та напрямки гуманізації кримінального законодавства України відповідно до європейських стандартів. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. №9. С. 4–10.

1139. Харитонova О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Х.: Право, 2010. 252 с.

1140. Харук Т. Я. Мережа закладів соціального виховання в Україні (20–30 роки ХХ століття). *Педагогічний дискурс*. 2012. Випуск 13. С. 388–391.

1141. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічній діяльності: теорія та практика: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 320 с.

1142. Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології: навчально-методичний посібник / Науково-дослідний центр проблем соціальної педагогіки та соціальної роботи АПН України і Луганського національного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Луганськ: Альма-матер, 2005. 552 с.

1143. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціальна педагогіка: технологічний аспект: наук.-метод. посіб.: у 2 ч. / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вд-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. Ч.1. 383 с.

1144. Харьковский календарь на 1882 год. Х.: Тип. К. Счасни, 1881.

1145. Харьковское общество патроната над несовершеннолетними: Отчет за 1914 г. Харьков, 1915.

1146. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. / пер. с нем. под ред. Б. М. Величковского; предисл. Л. И. Анциферовой, Б. М. Величковского. М.: Педагогика, 1986. Т.1. 1986. 408 с.

1147. Хлебцевич К. В. Соціальна адаптація дітей-сиріт засобами фізичного виховання і спорту: автореф. дис.. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 / Харківська держ. академія фізичної культури. Х., 2007. 21 с.

1148. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы. М.: Юрид. лит., 1991. 222 с.

1149. Хрестоматия по истории социальной педагогики и воспитания / Сост. А. А. Фролов, Ю. Х. Трушина. М.: Народное образование, НИИ школьных технологий, 2007. Т.1.: Зарубежная история. 304 с.

1150. Хрестоматия по истории социальной педагогики и воспитания / Сост. А. А. Флоров, Ю. Х. Трушина, Г. Н. Козлова, А. М. Кушнир; под общ.

ред. А. М. Кушнира. М.: Народное образование, НИИ школьных технологий, 2007. Т.2.: Отечественная история. 400 с.

1151. Хриков Є. М. Методологія педагогічного дослідження: монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. 237 с.

1152. Цаллагов Б. Профілактика правопорушень серед учнів: метод. матеріал. *Право України*. 1993. №1. С. 31–32.

1153. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Київ: Видавничий Дім «Слово», 2006. 240 с.

1154. Цибулько В. О. Типологія підлітків – правопорушників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 34. С. 203–206.

1155. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20 – 30-х років ХХ століття: монографія. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2007. 160 с.

1156. Цимбалюк А. В. Гуманістичні цінності в сучасній освіті. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань*. Ірпін: Національна академія ДПС України, 2004. С. 352–354.

1157. Чакубаш Ю. Опыт службы пробации США и необходимость создания в Украине альтернативной системы наказаний. *В поисках альтернатив тюремному наказанию: материалы междунар. симпозиума*, 15–16 янв. 1997 г. К., 1997. С. 87–89.

1158. Чебан О. М. Злочинність безпритульних неповнолітніх осіб: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.08 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 20 с.

1159. Чепіга Я. Азбука трудового виховання й освіти. Основи організації трудової школи з методологією початкового навчання: Підручник для працівників різних установ соціального виховання, студентів ін-тів нар. Освіти і учнів пед. шк.. Київ, 1922.

1160. Чепіга Я. Веселка: Читанка для трудової школи: рік другий. Київ: Держ. вид-во України. 1923. 246 с.

1161. Чепіга Я. До трудової вільної школи. *Вільна українська школа*. 1918–1919. №8–9. Березень–квітень.

1162. Чепіга Я. Життя та числа: задачник за комплексами сільських трудових шкіл: рік 2-й. Харків: Державне видавництво України, 1928 (Перша друк. Державного Вид-ва України імені Г. І. Петровського). 90 с.

1163. Чепіга Я. Методика навчання в трудовій школі 1-го концентру. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 268 с.

1164. Чепіга Я. Методичні поради до Букваря для шкіл грамоти. Харків: Рад. шк., 1934. 36 с.

1165. Чепіга Я. Практична трудова педагогіка. Х.; К. 1924.

1166. Чепіга Я. Ф. «Трудова школа» П. П. Блонського: (критич. нарис). *Вільна Українська Школа*. 1918–1919 (рік другий). №10. С. 197–211.

1167. Чепіга Я. Ф. Вплив улиці на виховання дітей. *Українська хата*. 1909. №10. С. 553–557.

1168. Чепіга Я. Ф. Страх і кара. *Світло*. 1912. Кн. 6. С. 15–31; Кн. 7. С. 21–36.

1169. Чердак І. Специфіка діяльності кримінальної міліції у справах дітей із протидії злочинності. *Соціальний педагог «ШС»*. 2011. №9. С. 26–28.

1170. Черненко С. В. Особливості правового виховання учнів у процесі навчання. *Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді*: наук.-метод. зб. ст. за заг. ред. В. П. Пастухова. К.: ІЗМН, 1997. С. 61–71.

1171. Чернуха Н. М. Інтеграційні процеси у вищій школі: навчальний посібник. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 92 с.

1172. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства: монографія. Луганськ: Альма матер, 2006. 428 с.

1173. Черняк М. Организация и деятельность совета защиты детей 4 февраля 1919 г. – 22 апреля 1921 г. *Народное образование*. 1969. №6. С. 98–101.

1174. Чорна О. О. Виховання у молодших школярів шанобливого ставлення до людей: методичні рекомендації для вчителів початкової школи, батьків. Умань: Софія, 2009. 21 с.

1175. Шакур В. І. Урбанізація і злочинність: монографія. К.: Вид-во УАВС, 1996. 256 с.

1176. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога. М.: Академия, 2002. 277 с.

1177. Шаповал В. І. Організаційно-правові основи діяльності Державної служби охорони при МВС України щодо попередження та припинення правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 2005. 194 с.

1178. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1999. 157 с.

1179. Шатилов С. Срок отбыл, куда дальше? (Некоторые особенности социальной адаптации подростков, освобожденных из ВТК). *Преступление и наказание*. 1997. №2. С. 40–42.

1180. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

1181. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. М.: Педагогика, 1980. Т.1. 341 с.

1182. Шацкий С. Т. Изучение жизни и участие в ней. *На путях к новой школе*. 1925. №4. С. 29–43.

1183. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения в 4-х томах. Москва: Проосвещение, 1964. Т.3. 491 с.

1184. Швець Т. М. Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. ... канд. пед.

наук: 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2013. 20 с.

1185. Швець Т. М. Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20-ті – 30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2013. 184 с.

1186. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. 512 с.

1187. Шилкунова З. І. Педагогічні умови формування конструктивного ставлення до себе у молодших школярів у процесі навчальної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2005. 20 с.

1188. Шимановский М. В. Очерк возникновения исправительно-воспитательных заведений для малолетних преступников в России. Одесса: Тип. П. А. Зеленого, 1884. 36 с.

1189. Ширген А., Альбицкий Е. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей брошенных в связи с законодательством о принудительном воспитании. Саратов: Типография Губернского Земства, 1893. 302 с.

1190. Шишкіна Е. Розуміння людської гідності як ціннісно-правової категорії в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Український часопис міжнародного права*. 2012. №1. С. 63–68.

1191. Шмаленко Ю. І. Золоте правило гуманізму та моральності в сучасній освіті. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти*: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. Ірпін: Національна академія ДПС України, 2004. С. 393–398.

1192. Шпак В. П. Значення джерельної бази в методології історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. / гол. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький : ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 768–771.

1193. Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ століття: монографія. Полтава: АСМІ, 2005. 336 с.

1194. Штанько І. Основні напрямки реформування системи ВТК. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні*: матеріали семінару 26–27 травня 1998 р., м. Кременчук. Харків: Фоліо, 1999. С. 6–10.

1195. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20 – 90-і рр. ХХ ст.). Харків: ТОВ «ТО Ексклюзив», 2002. 264 с.

1196. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі / наук. ред. В. Г. Панок, І. І. Цишко; АПН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. К.: Ніка-Центр, 2004. 121 с.

1197. Шульгин В. Достижения и перспективы. *На путях к новой школе*. 1927. №10. С. 49–51.

1198. Шульгин М. Ф. Реалізація кримінальної відповідальності у процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1999. №4. С. 93–97.

1199. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. Москва: Знание, 1964. 48 с.

1200. Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: опыт этнографического исследования системы 1986 – 1989 гг.. СПб.: Наука, 1993. 340 с.

1201. Эльконин Д. Б. Детская психология. М.: Академия, 2008. 384 с.

1202. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989. 554 с.

1203. Энциклопедический социологический словарь / под. ред. Г. В. Осипова. М.: Наука, 1995. 939 с.

1204. Эстрин А. Я. Эволюция советской уголовной политики. *Основы и задачи советской уголовной политики* / под ред. Е. Г. Ширвинда. М.: Гос. изд-во НКВД СССР, 1931. С. 27–29.

1205. Ювенальна юстиція в Україні: коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини (з постатейними матеріалами). Словник-довідник з ювенальної юстиції. Науково-практичний посібник / За загальною редакцією члена-кореспондента Академії правових наук, доктора юридичних наук, професора В. С. Зеленського та кандидата юридичних наук, доцента Н. В. Сібільової. Серія «Юридичний Радник». Х.: Страйд, 2006. 784 с.

1206. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи України / упорядники Т. Ф. Баєва, О. В. Рохов. Хмельницький: Сисин, 2008. 92 с.

1207. Ювенальна юстиція: навчальний посібник / А. І. Гусев та ін.; за заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с.

1208. Ювенальний аспект кримінального законодавства та діяльності органів внутрішніх справ. URL: <http://um.co.ua/8/8-3/8-34378.html> (дата звернення 16.06.2018).

1209. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки. Москва: Наука, 1978. 391 с.

1210. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй: монографія. Дніпро: Біла К. О., 2016. 510 с.

1211. Юзікова Н. С. Правове становище дитини та ставлення суспільства до неприйнятних, у тому числі злочинних проявів у поведінці неповнолітніх у вітчизняних пам'ятках історії. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2013. Вип. 4. С. 133–148.

1212. Юзікова Н. С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до ХХІ століття): монографія. Дніпропетровськ: Ліра, 2015. 327 с.

1213. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл. Т.2. 1998. 576 с.
1214. Ющик О. І. Значення принципу гуманізму при призначенні покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство*: зб. наук. пр. Чернівці: Рута. 2005. Вип. 273. С. 107–111.
1215. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура: конспект лекцій. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. 76 с.
1216. Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) – видатний педагог, психолог, громадський діяч: бібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України. Київ: Нілан–ЛТД, 2013. 135 с.
1217. Яковлев А. М. Взаимодействие личности со средой как предмет криминологического исследования. *Советское государство и право*. 1966. №2. С. 55–63.
1218. Яковлев Е. В., Яковлева Н. О. Педагогическое исследование: содержание и представление результатов. Челябинск: Изд-во РБИУ, 2010. 317 с.
1219. Якса Н. В. Історія соціальної педагогіки: методичний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 156 с.
1220. Якуба Е. А. Социология: учебное пособие для студентов. Харьков: Издательство «Константа», 1996. 192 с.
1221. Янченко Т. В. Витоки та засади наукового розвитку і практичного втілення педології в Україні: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2017. 529 с.
1222. Янченко Ю. А. Педагогические условия предупреждения правонарушений среди учащихся средних профтехучилищ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагогики УССР. К., 1986. 203 с.
1223. Ярмаченко Н. Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А. С. Макаренко: книга для учителя. Киев: «Радянська школа», 191 с. (Педагогическая библиотека).
1224. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.). Київ.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. С. 15–18.
1225. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 448 с.
1226. Яцишин М. М. Історія становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. №14. С. 42–47.
1227. Plisko E. Social and pedagogical work with juvenile offenders in Ukraine. *Slovak international scientific journal*. Bratislava. 2018. №14. Part 2. Pp. 28–31.
1228. Plisko Y. Contemporary theoretical and methodological bases of humanistic education of juvenile offenders in Ukraine. *Innovative Solutions in Modern Science*. 2019. №6(33). PP. 84–100.

1229. Plisko Y. The act of Ukraine “On Probation” as the prospect of further development of social education of juvenile offenders. *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. Muscat, 2018. №5 (31). Pp. 33–49.

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

1230. Bennet L. A. Perpetuation of Delinquency through Language usage. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*. 1959. Vol. 50, №1. PP. 34–37.

1231. Clarke A. D., Clarke A. M. Contradictory Demands in family relations and Adjustment to school and home. *Human relations*. 1961. №14. PP. 97–111.

1232. Cloward R., Ohlin L. Delinquency and Opportunity. *A Theory of Delinquent Gangs*. Illinois, 1961.

1233. Cohen Albert. Delinquent Boys. N.Y.: Glencoe, 1955.

1234. Denhoff E., Nolden R. Family Influence on successful school Adjustment of cerebral palsied children. *Exceptional child*. 1954. №211. PP. 5–7.

1235. Dewey G. Philosophy and civilization. New York: Minton Balch and company, 1931. 334 p.

1236. Dewey J. How we think. Boston, Mass., N.Y., Chicago : D. C. Heath & Co., 1910. VI, 224 p.

1237. Empey L. T. Delinquency and Research. *The Journal of Research in Crime and Delinquency*. 1967. №4. PP. 28–42.

1238. Evans K. M. Sociometry and Education. London; N. Y., 1962.

1239. Gildea M. C., Glidewell I. C., Kantor M. B. Mattermall Attitudes and general Adjustment in School Children. Glidewell ed. Parental Attitudes and Child Behaviour.-Springfield, 1961. PP. 41–89.

1240. Highberger R. The Relationship between Material Behaviour and the Child’s Early Adjustment to Nursere School. *Child Developments*. 1955. №26. PP. 49–61.

1241. Homans. The Human Group. N. Y., 1950.

1242. Jablonsky L. The Delinquent Gang as a Near-Group. *Social Problems*. 1959. №7. PP. 108–117.

1243. Jablonsky L. The Violent Gang. N. Y., 1966.

1244. Jansan L. R. Solidarity and Delinquency in a Street Corner Group. *American Sociological Reviews*. 1966. №31.

1245. Journal of Research in Crime and Delinquency. January, 1967. Vol. 16. №I. PP. 119–131.

1246. Kikkendall L. A., Ard B., The Family, Education and Child Adjustment. *Review of Education Research*. 1962. №12. PP. 51–58.

1247. Kogan K. L., Jackson J. K. Personality Adjustment and Childhood Experience. *The Journal of Health and Human Behaviour*. 1964. №5. PP. 50–54.

1248. Kohen A. Delinquents Boys. The Culture of the gang. London: Routledge and Paul, 1998. 127 p.

1249. Kreutzer A. An Example of Group juvenile Delinquency: The Rockers. *International Criminal Police Revier*. 1972. №254.

1250. Lay W. A., Zickfeldt A. W. Die Tatschule: Eine natur – und kulturgemässe Schulreform / Harz ; Leipzig : Verlag von A. W. Zickfeldt, Verlag. Osterwieck. 1911. XI, 227 str. : ilustr. ; 22 cm.

1251. Look L. W., Warren M. Q. Differential Treatment Environments for Delinquents. California, 1966.

1252. Magsumov T. Main Approaches to the Study of Historical and Educational Process. *Bylye Gody*. 2014. №34(4). PP. 720–726.

1253. News Week. March 29, 1965. P. 27e.

1254. Nye F. J. Child Adjustment in broken and unhappy unbroken homes. *Marriage and Family Livings*. 1958. №18. PP. 291–297.

1255. Pringle H. L. The Insidence of some supposedly adverse Family Concitions and of left Handedness in schools for maladjusted Children. *The British Journal of Educational Psycology*. 1961. №31. PP. 183–193.

1256. Qeis G. Juvenile Gangs. President's Committee on Juvenile Delinquency and youth Crime. U. S. Government Printing Office, 1965.

1257. Raab and Zeiznik. Major Social Problems. N. Y., 1959. 57 p.

1258. Serrano A. C., McDonald E. C., Goolishion H. A., Macgregor R., Ritchie A. M. Adolescent Maladjustment and Family Dynamics. *American Journal of Psychiatry*. 1962. №118. PP. 897–901.

1259. Short G. F., Revere J. R., Tennison R. A. Opportunities, Gang Membership and Delinquency. *American Sociological Reviews*, 1965. №1.

1260. Short G. F., Strodybeck F. Why Gangs Fight. Transaction, 1964. №I. PP. 25–29.

1261. Social Problems. A Modern Approach / Ed. By H. Becker. N. Y., 1967. 70 p.

1262. Sporri E. Das. Banden Wesen. *Kriminalistik*. 1969. №9.

1263. Stea D. Space, Territory and Human Movements. *Landscape*. 1965. №15. P. 14.

1264. Sullivan C. E., Grant M. Q., Grant J. O. The Development of Interpersonal Maturity Applications to Delinquency. 1957.

1265. Swell W. H., Haller A. D. Factors in the Relationship between Social Status and the Personality Adjustment af the Child. *American Sociological Review*. 1959. №24. PP. 511–520.

1266. Thompson H. S. Hells Angels: a Strong and Terrible Saga. N. Y.: Random House, 1966.

АРХІВНІ ДЖЕРЕРА

Матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва

Фонд 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

1267. Об исправительных заведениях в г. Киеве за 1852 г. – ЦГИА г. Киева, ф. 442, оп. 84, ед. хр. 210, стр. 14, л. 1–12.

1268. Об учреждении в г. Киеве Е. П. Демидовой «Киевского общества дневных приютив детей рабочего класса» и его деятельности за 1874–1882 гг. – ЦГИА г. Киева, ф. 442, оп. 53, ед. хр. 142, стр. 49, л. 1–25.

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України, м. Київ.**

1269. Спр. 869 Головсоцвих: секретаріат; інформаційний відділ; відділ дефективного дитинства; відділ охорони дитинства; комісія в справах неповнолітніх, центральний дитячий адресний стіл, 39 арк.

Матеріали Державного архіву Харківської області:

Фонд 3. Канцелярия слободско-украинского гражданского губернатора.

1270. О благотворительных заведениях в губернии. О доставлении сведений о всех существующих в губернии благотворительных заведениях, устроенных на пожертвования общества и частных лиц за 1869 г. – ДАХО, ф. 3, оп. 236, ед. хр. 102, стр. 46.

1271. О благотворительных обществах Харьковской губернии. – ДАХО, ф. 3, оп. 228, ед. хр. 566, стр. 6.

1272. О благотворительных обществах. – ДАХО, ф. 3, оп. 244, ед. 46, стр. 17.

1273. О благотворительных обществах. – ДАХО, ф. 3, оп. 244, ед. хр. 18, стр. 31.

1274. О даставлении в МВД сведений о существующих в губернии благотворительных обществах и других заведений, подведомственных МВД. – ДАХО, ф. 3, оп. 282, спр. 265.

1275. О помещении бродяг в заведения приказа общественного призрения. – ДАХО, ф. 3, оп. 25, ед. хр. 8, стр. 6.

1276. О предоставлении в МВД отчетов разных благотворительных обществ. – ДАХО, ф. 3, оп. 281, спр. 189.

1277. Об организации Харьковского общества благотворительности. – ДАХО, ф. 3, оп. 19, ед. хр. 117, стр. 10.

**Фонд 29. Харьковское губернское по делам об обществах и союзах
присутствие**

1278. Об открытии Алексеевского в Харьковском уезде Всероссийского попечительств об охране материнства и младенчества за 1915 г. – ДАХО, ф. 29, оп. 1, ед. хр. 676, стр. 24, л. 3–20.

1279. Об утверждении устава Дергчевского благотворительного общества за 1910 г. – ДАХО, ф. 29, оп. 1, ед. хр. 117, стр. 57, л. 16–22.

1280. Об утверждении устава Славянского благотворительного общества за 1914 г. – ДАХО, ф. 29, оп. 1, ед. хр. 556, стр. 54.

Фонд 200. Харьковское общество распространения грамотности.

1281. Материалы комиссии летних колоний (проект, инструкция, список членов комиссии по организации первых детских оздоровительных колоний) за 1903 г. – ДАХО, ф. 200, оп. 1, ед. хр. 254, стр. 33.

Матеріали державного архіву Одеської області

Фонд 362. Одесский Приказ общественного призрения.

1282. Дело о введении в Одесском Сиротском доме разных ремесел за 1859 г. – ГАОО г. Одессы, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 18, стр. 4.

ДОДАТКИ

Додаток А

Высочайше утвержденное 3 декабря 1866 года мнѣніе Государственнаго Совѣта объ исправительныхъ пріютахъ.

(подано мовою оригіналу) [490, с. 190 – 192]

Государственный Совѣтъ въ департаментѣ законовъ и въ общемъ собраніи, разсмотрѣвъ представленіе главно-управляющаго вторымъ отдѣленіемъ Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи по проекту правилъ объ исправительныхъ пріютахъ, *мнѣніемъ положилъ*: проектъ сихъ правилъ изложить въ слѣдующемъ видѣ:

1) Независимо отъ учреждаемыхъ правительствомъ пріютовъ для нравственнаго исправленія несовершеннолѣтнихъ, отдаваемыхъ туда по судебнымъ приговорамъ, къ учрежденію такихъ богоугодныхъ заведеній призываются также земства общества и духовныя установленія, равно какъ и частныя лица.

2) Исправительныя пріюты несовершеннолѣтнихъ состоятъ въ вѣдѣніи Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.

3) Исправительнымъ пріютамъ, учреждаемымъ земствомъ, обществами, духовными установленіями и частными лицами, предоставляются слѣдующія преимущества: а) принадлежащее пріюту или пріобрѣтаемое для него недвижимое имущество освобождается отъ всякихъ сборовъ въ пользу казны; б) каждому пріюту дозволяется ежегодно разыгрывать, безъ взноса установленныхъ процентовъ, лотерею съ тѣмъ, чтобы сумма продаваемыхъ билетовъ не превышала трехъ тысячъ рублей; в) въ случаѣ производства, помѣщенными въ пріютѣ, земледѣльческихъ работъ, Министерство Государственныхъ Имуществъ отводитъ ему въ пользованіе необходимый для сего участокъ изъ имѣющихся въ той мѣстности свободныхъ казенныхъ земель; г) пріютамъ за каждого содержащагося въ нихъ несовершеннолѣтняго выдается мѣстными попечительными о тюрьмахъ комитетами, изъ суммъ, отпускаемыхъ на содержаніе арестантовъ, ежемѣсячно, та плата, во сколько обходится пища и одежда арестанта.

4) Родители отданныхъ въ пріюты дѣтей могутъ быть обязываемы (Х т. Свод. Зак. Гражд. Части 1-й ст. 172) по мѣрѣ средствъ своихъ, къ платежу за содержаніе и воспитаніе дѣтей, съ тѣмъ однако же, чтобы денежный, на семь основаній, взносъ въ пользу пріюта не превышалъ, для родителей съ недостаточными средствами, трехъ рублей въ мѣсяцъ.

5) Никакой частный пріютъ (разумѣется подъ симъ и содержимые земствомъ, обществами и духовными установленіями) не можетъ быть учреждаемъ иначе, какъ съ разрѣшенія Министра Внутреннихъ Дѣлъ, отъ котораго, по соглашенію съ Министромъ Юстиціи, зависитъ и утвержденіе положенія для каждого такого пріюта. Положенія сего рода, обнимая

необходимыя подробности образования и управления пріютовъ, не могутъ содержать въ себѣ никакихъ постановленій, не согласныхъ съ настоящими правилами или вообще съ дѣйствующими узаконеніями.

6) Исправительные пріюты учреждаются не иначе, какъ отдѣльно для несовершеннолѣтнихъ того или другаго поля.

7) Завѣдываніе пріютами можетъ быть ввѣряемо только лицамъ не опорочонной нравственности и имѣющимъ аттестатъ на право преподаванія.

8) Въ исправительныхъ пріютахъ несовершеннолѣтніе обучаются: 1) закону Божию по правиламъ того вѣроисповѣданія, къ коему каждый принадлежитъ; 2) чтенію, письму и основнымъ правиламъ ариметики, при возможности же и другимъ элементарнымъ наукамъ; 3) работамъ, которыя могутъ быть, по усмотрѣнію учредителей, или земледѣльческія или ремесленныя, или же тѣ и другія вмѣстѣ.

9) Въ случаѣ побѣга изъ пріюта, несовершеннолѣтніе снова въ оный возвращаются и содержатся тамъ, подѣ особымъ строгимъ присмотромъ, отдѣльно отъ другихъ несовершеннолѣтнихъ, но сіе наказаніе не можетъ продолжаться свѣще одного мѣсяца.

10) Назначенный судебнымъ приговоромъ срокъ пребыванія въ пріютѣ можетъ, тѣмъ изъ несовершеннолѣтнихъ, которые признаны будутъ исправившимися, быть сокращенъ на одну треть, если же кто изъ таковыхъ послѣ замечѣнъ будетъ въ дурномъ поведеніи, то онъ снова возвращается въ пріютъ до истеченія полного назначеннаго ему срока.

11) Выпущенные изъ пріюта несовершеннолѣтніе должны состоять въ теченіе опредѣленнаго срока, подѣ покровительствомъ пріюта, который обязанъ оказывать имъ возможное сѣдѣйствіе въ дѣлѣ устройства ихъ будущности.

12) Каждый пріютъ долженъ ежегодно представлять Министру Внутреннихъ Дѣлъ и публиковать въ общее извѣстіе отчетъ о своемъ состояніи и своихъ дѣйствіяхъ.

13) Министръ Внутреннихъ Дѣлъ и начальники губерній имѣютъ право во всякое время лично или чрезъ командированныхъ чиновниковъ осматривать пріюты и требовать устраненія замѣченныхъ въ нихъ недостатковъ или отступленій отъ утвержденнаго по ст. 5-й частнаго положенія.

14) Въ особенно важныхъ случаяхъ нарушенія законовъ и упомянутыхъ частныхъ положеній, частные пріюты могутъ быть закрываемы по представленіямъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ, съ разрѣшенія 1-го Департамента Правительствующаго Сената.

Додаток Б

Норми забезпечення одягом, взуттям та м'яким інвентарем дітей, які утримуються в приймальниках-розподільниках для неповнолітніх органів внутрішніх справ [120]

Найменування предметів	Одиниця виміру	Для дітей шкільного віку		Для дітей дошкільного віку	
		Кількість	Термін носіння (у роках)	Кількість	Термін носіння (у роках)
1	2	3	4	5	6
Обмундирування					
Пальто зимове	штук	1	4	1	4
Пальто демісезонне	штук	1	4	1	4
Костюми бавовняні для хлопців	комплектів	3	2	3	2
Плаття бавовняні для дівчат	штук	3	2	3	2
Сорочки верхні бавовняні	штук	2	1	2	1
Светр напіввовняний	штук	1	3	1	2
Рейтузи для дівчаток	штук	1	1	2	1
Пояс для дівчаток	штук	1	1	-	-
Колготки для дошкільнят	штук	-	-	3	1
Носові хустинки	штук	4	1	4	1
Ремінь брючний для хлопчиків	штук	1	3	-	-
Літній головний убір	штук	1	1	1	1
Зимовий головний убір	штук	1	3	1	3
Шарф напіввовняний	штук	1	3	1	3
Рукавички (рукавиці)	пар	1	1	1	1
Натільна білизна	комплектів	3	3	3	3

1	2	3	4	5	6
Ліфчики	штук	2	2	2	2
Трико для дівчаток	штук	2	1	2	1
Труси спортивні сатинові	штук	2	1	2	1
Майки	штук	2	1	2	1
Шкарпетки, панчохи бавовняні	пар	3	1	3	1
Шкарпетки, панчохи вовняні	пар	2	1	2	1
Черевики шкіряні (туфлі)	пар	1	0,8	1	0,8
Капці	пар	2	1	2	1
Валянки з калошами або інше тепле взуття	пар	1	3	1	3
Рукавиці для роботи	пар	1	1	-	-
М'який інвентар					
Простирадло	штук	3	4	3	4
Підодіяльники	штук	3	5	3	5
Наволочка для подушки нижня	штук	1	5	1	5
Наволочки для подушки верхні	штук	3	3	3	3
Рушники вафельні	штук	2	2	2	2
Махровий рушник	штук	1	3	1	3
Ковдра вовняна	штук	1	6	1	6
Ковдра байкова	штук	1	5	1	5
Матрац	штук	1	8	1	8
Подушка перова	штук	1	10	1	10
Серветки індивідуальні	штук	2	2	2	2

Додаток В

Норми харчування вихованців у спеціальних професійно-технічних училищах, а також у приймальниках-розподільниках для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання [122]

Найменування продукції	Норма на одного вихованця (грамів на день)	
	Дошкільний вік	Шкільний вік
1	2	3
Житній хліб	60	150
Хліб пшеничний	100	200
Борошно пшеничне	35	35
Борошно картопляне	3	3
Крупа, бобові, макаронні вироби	45	75
Картопля	300	400
Овочі та інша зелень	400	470
Фрукти свіжі	260	250
Соки	200	200
Фрукти сухі	10	15
Цукор	55	70
Кондитерські вироби	25	25
Кава	2	4
Какао	1	2
Чай	0,2	0,2
М'ясо	95	100
Риба	60	110
Ковбасні вироби	10	25
Молоко, кисломолочні продукти	500	500
Сир	50	70
Сметана	10	10
Сир твердий	10	12
Вершкове масло	35	50
Масло рослинне	12	18
Яйце (штук)	1	1
Спеції	2	2
Сіль	8	8
Дріжджі	1	1

Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [903]

№ Статті	Зміст
1	2
Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	
Стаття 1	У цьому Законі наведені нижче поняття вжито в такому значенні: звільнені особи – особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань через хворобу на підставі Закону України про амністію чи акта про помилування, умовно-достроково звільнені від відбування покарання, яким замінене не відбула частина покарання більш м'яким, звільнені від відбування вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років; соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їхніх прав і законних інтересів; соціальний патронаж – допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їхню соціальну адаптацію; спеціалізовані установи для звільнених осіб – установи, діяльність яких спрямована на надання допомоги звільненим особам, їхню підтримку та соціальну адаптацію; суб'єкти соціального патронажу – центральні й місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, а також фізичні особи, які здійснюють соціальний патронаж
Стаття 2	Пункт 1. Дія цього Закону поширюється на осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, та на звільнених осіб (громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах постійно проживають на території України). Пункт 2. Соціальний патронаж здійснюється щодо звільнених осіб, які звернулися до суб'єктів соціального патронажу протягом шести місяців після звільнення з установ виконання покарань

1	2
Стаття 3	Законодавство України про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Пункт 1. Законодавство України про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, складається з цього Закону, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів України та нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання
Стаття 4	Основні принципи здійснення соціального патронажу Пункт 1. Соціальний патронаж звільнених осіб базується на таких принципах: <i>законності, демократизму, рівності громадян, адресності, індивідуального підходу, доступності та відкритості, добровільності вибору чи відмови від підтримки, гуманності, комплексності, соціальної справедливості, конфіденційності</i>
Стаття 5	Гарантії реалізації прав звільнених осіб Пункт 1. Права звільнених осіб, визначені цим Законом, реалізуються в повному обсязі й не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених законом. Пункт 2. Рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів соціального патронажу можуть бути оскаржені в порядку, передбаченому законом
Розділ II. ПІДГОТОВКА ДО ЗВІЛЬНЕННЯ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ АБО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПАТРОНАЖ ЗВІЛЬНЕНИХ ОСІБ	
Стаття 6	Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк Пункт 1. З метою соціальної адаптації перед звільненням з установи виконання покарань адміністрацією зазначеної установи вживаються заходи з підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спільно із суб'єктами соціального патронажу, які надають цим особам допомогу щодо трудового й побутового влаштування за обраним ними місцем проживання. Пункт 2. Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, затверджується наказом центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної правової політики, державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, сім'ї та дітей, освіти і науки, молоді та спорту, охорони здоров'я та Міністерства внутрішніх справ України

1	2
Стаття 7	Організація освіти осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк Пункт 1. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують надання особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, з урахуванням потреб національної економіки можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, зокрема шляхом дистанційної форми навчання, з метою їхньої подальшої соціальної адаптації
Стаття 8	Організація діяльності суб'єктів соціального патронажу Пункт 1. Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування здійснюють соціальний патронаж звільнених осіб, зокрема утворюють спостережні комісії, піклувальні ради при спеціальних виховних установах та здійснюють контроль за діяльністю суб'єктів соціального патронажу, які їм підпорядковані. Пункт 2. Загальну координацію соціального патронажу звільнених осіб віком до 35 років включно здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки, молоді та спорту, а після 35 років – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення
Стаття 9	Послуги, що надаються суб'єктами соціального патронажу Пункт 1. Суб'єктами соціального патронажу надаються послуги тимчасового притулку, а також соціальні, медичні, юридичні, освітні, реабілітаційні та інші послуги. Пункт 2. Послуги надаються звільненим особам, які звернулися до суб'єктів соціального патронажу, в установленому законодавством порядку
Стаття 10	Окремі заходи соціального патронажу Пункт 1. Звільненим особам забезпечується надання медичної та медико-санітарної допомоги в установленому законодавством порядку. У разі відсутності у звільненої особи реєстрації місця проживання або перебування надання їй медичної допомоги здійснюється за направленням суб'єктів соціального патронажу.

1	2
	Звільнені особи, які хворіють на особливо небезпечні інфекційні хвороби або є носіями збудників таких хвороб, підлягають медичному нагляду й лікуванню в порядку, передбаченому законом. Особи, які на день звільнення потребують стаціонарної медичної допомоги, направляються до закладів охорони здоров'я на підставах і в порядку, передбачених законодавством. Пункт 2. До звільнення з установ виконання покарань за особами, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, зберігається жила приміщення, що вони займали на законних підставах до засудження. Звільнені особи, які потребують покращення житлових умов, мають право на отримання житлового приміщення в порядку, передбаченому законодавством. Звільненим особам, які не мають жилої площі, після прибуття до обраного місця проживання на період до отримання такої площі місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування надається місце для тимчасового проживання в соціальних чи спеціальних гуртожитках, створених цими органами. Місце для проживання в зазначених гуртожитках надається також звільненим особам, жила площа яких тимчасово заселена, на період до її звільнення та звільненим особам, яким повернути колишнє жила приміщення немає можливості, – на період до поліпшення їх житлових умов у порядку, передбаченому законом. Пункт 3. Видача паспортів та реєстрація місця проживання або перебування звільнених осіб здійснюються протягом строку та в порядку, передбачених законодавством. Пункт 4. Держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування звільнених осіб
Стаття 11	Спеціалізовані установи для звільнених осіб Пункт 1. Спеціалізованими установами для звільнених осіб є: центр соціальної адаптації; спеціальний будинок-інтернат. Пункт 2. Спеціалізовані установи для звільнених осіб утворюються відповідно до потреб регіону місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян

1	2
Стаття 12	Центр соціальної адаптації Пункт 1. Центр соціальної адаптації – соціальна установа, діяльність якої спрямована на поступове повернення звільнених осіб до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві шляхом надання їм соціальних послуг та сприяння в отриманні іншої допомоги з урахуванням індивідуальних потреб. Пункт 2. Діяльність центру соціальної адаптації регулюється типовим положенням, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення
Стаття 14	Соціальний патронаж окремих категорій звільнених осіб Пункт 3. До дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, звільнених з установ виконання покарань, органи опіки і піклування застосовують форми їх влаштування в установленому законодавством порядку. Пункт 4. Звільненим особам віком до 35 років включно соціальні послуги надаються центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на підставах і в порядку, передбачених законодавством
Розділ III. ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОГО ПАТРОНАЖУ	
Стаття 15	Повноваження центральних органів виконавчої влади щодо здійснення соціального патронажу Пункт 1. Центральні органи виконавчої влади: 1) забезпечують реалізацію державної політики щодо соціальної адаптації звільнених осіб; 2) організовують та координують роботу щодо здійснення соціального патронажу; 3) забезпечують розроблення відповідних планів заходів з метою реалізації державної політики щодо соціальної адаптації звільнених осіб; 4) здійснюють методичне та нормативно-правове забезпечення соціального патронажу; 5) уживають заходів для підтримки підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, що здійснюють соціальний патронаж; 6) здійснюють інші повноваження у цій сфері відповідно до закону

1	2
Стаття 16	Повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо здійснення соціального патронажу Пункт 1. Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування: 1) забезпечують здійснення заходів соціального патронажу відповідно до закону; 2) координують і контролюють діяльність підпорядкованих їм підприємств, установ та організацій, що здійснюють соціальний патронаж; 3) надають підтримку підприємствам, установам та організаціям, що здійснюють соціальний патронаж; 4) забезпечують виконання загальнодержавної та місцевих програм розвитку соціального житла, створення спеціальних гуртожитків для тимчасового проживання звільнених осіб; 5) забезпечують утворення мережі спеціалізованих установ для звільнених осіб з урахуванням потреб і умов регіону; 6) утворюють спостережні комісії та піклувальні ради, діяльність яких регулюється положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України

Тимчасове положення про установи для дітей правопорушників і дітей дефективного дитинства [935, с. 67]

§ 1. Установи для дітей правопорушників і дефективних дітей мають на меті провести соціальне виховання цих категорій дітей відповідно до їх особливостей, шляхом розвитку в них соціально корисних навичок і підготовки до самостійного життя.

§ 2. Зазначене завдання вирішується шляхом розподілу дітей за спеціальними дитячими установами після ретельного дослідження й вивчення в спеціальних колективах і лікарсько-педагогічних кабінетах.

§ 3. Комплектування дітей проводиться з колекторів, що створюються для дефективних дітей.

§ 4. Внутрішня організація установи керується Положенням про дитбудинки (інтернати) для нормальних дітей з відхиленнями, що впливають з того чи того виду дефективності, передбаченими особливими положеннями.

§ 5. Педагогічна робота базується на принципах соціального виховання, встановлених для всіх дитячих установ УСРР.

§ 6. По кожному виду дефективності встановлюється два види інтернатів – основні й допоміжні дитячі будинки відповідно до ступеня обтяження дітей тими чи тими фізичними або психічними вадами або особливостями застосовуваного навчально-виховного методу.

§ 7. Відповідно до цього діти, які потрапляють в основний будинок, або залишаються в ньому до встановленого віку, або після випробування, переводяться в допоміжні установи для дефективних дітей.

**Положення про основний дитячий будинок для неповнолітніх
правопорушників [935, с. 67 – 68]**

§ 1. Основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників є установа для соціального виховання дітей правопорушників не старше 15 років, фізично і духовно обтяжених.

Примітка: спільне виховання дітей правопорушників обох статей не допускається.

§ 2. Комплектування дітьми основного будинку відбувається виключно з колекторів-розподільників дефективного дитинства.

§ 3. Приміщення для основного дитячого будинку повинно відповідати вимогам фізичної та духовної гігієни: воно повинно бути віддалене від звичайних місць скупчення населення (базари, вокзали та ін.), але по можливості знаходитися недалеко від центру міста й задовольняти умовам, зазначеним у «Тимчасовому положенні про дитячий будинок-інтернат для нормальних дітей».

§ 4. Педагогічною Радою встановлюється внутрішній розпорядок, за яким організовується життя установи з відповідною пунктуальністю, але без застосування до дітей заходів дисциплінарного впливу.

§ 5. Внутрішній режим основного дитячого будинку повинен призводити до природного способу відбору морально стійкого елемента і до планомірного переходу нестійкого, антисоціального елемента в установи з примусовим режимом.

§ 6. Чисельний склад дітей основного дитячого будинку встановлюється чисельністю в 30 осіб. Перевищення цієї норми (але не більше 40 осіб) може бути дозволено тільки відповідним обласним інспектором з дитячої дефективності.

§ 7. Штати основного дитячого будинку встановлюються для нормального числа дітей у складі: завідувач будинку – 1 особа, педагогів – 9 осіб, технічного персоналу – 5 осіб (жінки і чоловіки повинні бути приблизно в однаковій кількості і відповідати звичайним педагогічним вимогам).

§ 8. Робота з дітьми в основному дитячому будинку ґрунтується на пильному індивідуальному вивченні особливостей кожної дитини з відповідною реєстрацією результатів роботи над її перевихованням в індивідуальній картці.

§ 9. Відтік дітей з основного дитячого будинку відбувається у двох напрямках: 1) діти, які протягом 6 місяців заявили себе як морально стійкий елемент, планомірно переводяться в будинки-інтернати для нормальних дітей; 2) діти, які проявили протягом 2 – 3 місяців антисоціальні навички, підлягають переведенню в допоміжний будинок для дітей-правопорушників або в трудові колонії для неповнолітніх правопорушників за вмотивованою постановою педагогічної ради, з особливого дозволу обласного інспектора з дитячої дефективності.

§ 10. Про всі переведення дітей доведено до відома Комісії у справах неповнолітніх.

**Положення про допоміжний будинок для неповнолітніх
правопорушників [935, с. 69 – 70]**

§ 1. Допоміжний будинок для неповнолітніх правопорушників є установа для соціального виховання дітей, не старше 15 років, з ясно вираженими антисоціальними навичками, установленими шляхом спостереження під час перебування дітей в основному будинку для неповнолітніх правопорушників.

Примітка: Спільне виховання дітей правопорушників обох статей у допоміжному будинку не допускається.

§ 2. Комплектування проводиться виключно зі складу дітей основного будинку в порядку, зазначеному в положенні про основний будинок, і в кількості не більше 30 осіб. Відхилення від цієї норми допускаються з особливого дозволу обласного інспектора.

Примітка: Як виняток, діти можуть бути прийняті і з колектора.

§ 3. Приміщення для будинку, крім загальних умов, зазначених Положенням про дитбудинок-інтернат для нормальних дітей, мають задовольняти ще таким потребам: будівля повинна бути абсолютно вільною від сторонніх будинку мешканців або ізольована і мати вихід назовні, із контролем входу та виходу задля виключення можливості безперешкодної втечі; у будинку, крім стандартного устаткування, обов'язково повинна бути ванна, яка забезпечить можливість купання дітей не тільки для чистоти, але й як засіб для заспокоєння нервової системи.

§ 4. Щодо дітей, які вперто не підкоряються встановленому режиму, допускається застосування заходів примусового впливу: ізоляція від інших дітей, постільний режим, ванни, ліки за вказівкою лікаря й позбавлення волі на не встановлений термін.

Примітка: Застосування зазначених заходів не повинно набувати характеру злісної боротьби з дитиною. Навпаки, кожний такий захід повинен бути обдуманим педагогічним актом, який впливає з антисоціальної поведінки вихованця.

§ 5. Діти, які протягом трьох місяців виявилися здатними до нормального колективного життя, можуть бути за постановою педагогічної ради і після консультації з лікарем переведені в основний будинок або трудову колонію залежно від віку, виявленого характеру та інших міркувань.

§ 6. Діти, які протягом трьох місяців проявили себе абсолютно нездатними до колективного життя і своїми систематичними діями дезорганізують життя дитустанови, за постановою педагогічної ради можуть бути переведені до реформаторію.

§ 7. Діти з вираженим нервово-психічним розладом у поведінці: епілепсія, істерія та інші психоневрози, а також глибокі форми дегенерації, переводяться в зазначеному вище порядку у відповідний відділ санаторію охорони здоров'я.

§ 8. Про кожний випадок переведення дітей до основного будинку, колонію, реформаторію або санаторію доводиться до відома Комісії у справах про неповнолітніх правопорушників. Переведення до реформаторію потребує спеціальної санкції.

§ 9. Штати допоміжного дитячого будинку повинні комплектуватися з педагогів, знайомих з особливостями контингенту дітей, які розміщені в допоміжних дитячих будинках для правопорушників і технічного персоналу, підготовленого належним інструктажем до правильного поводження з неповнолітніми правопорушниками.

§ 10. Штати працівників будинку складаються з таких осіб: завідувач будинку – 1 особа, вихователів – 5 осіб, технічного персоналу – 3 особи, лікпом (фельдшер) – 1 особа.

§ 11. При допоміжному дитбудинку обов'язково є лікар-психіатр для консультацій, який не значиться в штаті педагогічного колективу будинку, але постійно його обслуговує за наймом.

Трудова колонія для неповнолітніх правопорушників [935, с. 70 – 71]

§ 1. Трудова колонія для неповнолітніх правопорушників є установа для соціального виховання підлітків-хлопчиків від 15 до 18 років.

§ 2. Колонія розташовується за містом, по можливості на окремому хуторі.

§ 3. Чисельний склад колонії не більше 30 осіб; відхилення від цієї норми в бік перевищення допускається з дозволу обласного інспектора.

§ 4. Кожна колонія повинна мати у своєму розпорядженні земельну ділянку, достатню для повного використання живої сили підлітків, педагогічного та технічного персоналу, а також ремісничі майстерні, що задовольняють завданням ремісничої освіти.

§ 5. Педагогічна робота в колонії ґрунтується на трудовій дисципліні підлітків, які повинні бути прикладом поведінки для менш стійких соціальних елементів колонії.

§ 6. Педагогічна рада організовує пильний нагляд над вихованцями, особливо соціально нестійкими, застосовуючи при потребі зазначені для допоміжного дитячого будинку заходи примусового впливу.

§ 7. У разі яскраво виражених антисоціальних навичок вихованці можуть бути за постановою педагогічної ради і санкції обласного інспектора переведені до реформаторію для правопорушників.

§ 8. Вихованці, які мають батьків або родичів, можуть бути передані останнім, якщо немає особливих протипоказань і щодо батьків та родичів, і характеру самих вихованців.

§ 9. З досягненням 18 років вихованці передаються під патронат.

§ 10. Про всі переведення вихованців повідомляється комісіям у справах про неповнолітніх.

Примітка: Передача в реформаторій потребує спеціальної санкції комісії.

§ 11. Штати колонії складаються: з 1 завідувача, 5 керівників-педагогів і 3 осіб технічного персоналу.

§ 12. Завідувати колонією може тільки особа із значним педагогічним досвідом та зі спеціальною підготовкою (спеціаліст з дитячої дефективності).

§ 13. Вихователі підбираються з висококваліфікованих педагогів зі спеціальною підготовкою та з осіб із сільськогосподарською підготовкою – теоретичною і практичною.

**Освітньо-виховна система у воєнні роки Другої світової війни
та в 50-ті рр. XX ст. [957, с. 171]**

1941/42 рр. – масова евакуація шкіл з окупованих територій України у східні регіони СРСР (Росія, Туркменія, Грузія, Казахстан). Запровадження навчання у дві зміни; активне залучення підлітків до праці на виробництві, у сільському господарстві. Активізація військово-патріотичного виховання у навчальній і виховній роботі шкіл

23 січня 1942 р. – Постанова Раднаркому СРСР «Про заходи по боротьбі з безпритульністю серед дітей», створення комісій для боротьби з безпритульністю, приймальних пунктів; розподільників для дітей-сиріт і безпритульних, дитячих будинків; вечірніх шкіл для дітей, які працювали

1943 р. – поновлення роботи шкіл у регіонах України, визволених від окупантів

31 грудня 1943 р. – постанова Раднаркому УРСР «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7 – 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про обов'язкове загальне навчання»

1943/44 рр. – запровадження в школах п'ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів

21 червня 1944 р. – постанова Раднаркому УРСР «Про заходи поліпшення якості навчання в школі». Після закінчення початкової і семирічної школи вводились випускні екзамени та екзамени на атестат зрілості для учнів, які закінчили середню школу. Введені золоті та срібні медалі

З 1944 – 1945 рр. – запровадження обов'язкового навчання дітей, починаючи з 7 років

1949 р. – запровадження обов'язкового семирічного навчання

1956 р. створення шкіл-інтернатів для дітей одиноких матерів, інвалідів, сиріт

24 грудня 1958 р. – закон Верховної Ради СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи освіти в СРСР». Запровадження загальної обов'язкової восьмирічної освіти.

Встановлена нова система шкільної освіти:

- загальнообов'язкова восьмирічна школа (для дітей від 7 до 15 – 16 років);
- повна середня школа (для підлітків і молоді 15 – 18-річного віку (денні середні, вечірні (змінні), заочні середні школи працюючої молоді));
- школи-інтернати, соціальні школи – інтернати для дітей з відхиленнями у фізичному і розумовому розвитку;
- технікуми та інші середні навчальні заклади;
- вищі навчальні заклади

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ ШЕФА ПРО ПОРЯДОК ОБЛІКУ РОБОТИ З ПІДШЕФНИМ ПІДЛІТКОМ

(на прикладі штабу з'єднання «Дзержинець» (м. Київ), який здійснював контроль за діяльністю дітей та молоді, рекомендованих для індивідуальної шефської роботи)

Кожен шеф зобов'язаний щомісяця інформувати посадових осіб інспекції у справах неповнолітніх про проведену роботу з педагогічно запущеними підлітками, відображаючи наведені нижче відомості в довідці відповідно до такої послідовності:

1. Кількість зустрічей з підшефним за звітний період і форми спілкування з ним.
2. Результати вивчення особистості, виявлення рис характеру, морального обличчя і ступінь моральної занедбаності неповнолітнього.
3. Характеристика стану середовища, умов його виховання, навчання або роботи, а також зайнятість у вільний час.
4. Відомості щодо джерел негативного впливу на підшефного.
5. Результативність застосування заходів виховного впливу.
6. Заходи, які опинилися найбільш ефективними і перспективними.
7. Можливі зриви в процесі виховної роботи, причини їх виникнення та способи усунення.
8. Проект програми подальшого виховно-профілактичного впливу і план заходів щодо її здійснення.

Шеф проводить роботу з підопічним щотижня та повинен здати рапорт про кожне відвідування в інспекцію у справах неповнолітніх протягом трьох днів.

Шеф зобов'язаний установити контакт з відділом шефства і наставництва оперативного загону в мікрорайоні, за яким закріплений та на території, якої проживає його підшефний.

Шеф зобов'язаний вести «Паспорт на підлітка».

Надання допомоги шефу і контроль за його роботою здійснюють:

1. Комітет молоді;
2. Відділ шефства і наставництва районного з'єднання «Дзержинець»;
3. Інспекція у справах неповнолітніх Київської РВВС.

У разі успішного завершення шефської діяльності, коли досягнута її основна мета – виправлення і перевиховання морально запущеного підлітка, необхідно узагальнити позитивний досвід комплексного підходу до організації шефської роботи, накопичений шефом задля значного поширення на практиці, а також указати ті специфічні особливості, якими характеризується це шефство.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА-ПРОГРАМА УЧНЯ
(важковиховуваного підлітка)

прізвище та ім'я учня

Клас, загін на момент заповнення _____

«___» _____ 19__ р.
число, місяць і рік народження

№	Стан учня	Що необхідно зробити для виховання, кого залучити до виховання	Чого вдалося досягти щодо виправлення недоліків до певного терміну	Додаткова робота з виховання
1	2	3	4	5
1	Стан здоров'я, фізичний розвиток, фізична культура Здоровий, фізично розвинений, привчений до занять зарядкою, спортом, туризмом. Здоров'я слабке, фізично недорозвинений, часто хворіє, не привчений до занять зарядкою, спортом, туризмом			
2	Умови сімейного виховання Має батька, мати, братів, сестер, родичів. Не має батька, матері, братів, сестер, родичів. Вплив сім'ї: позитивний, негативний. Матеріальне становище: гарне, погане. Житлові умови: хороші, погані			
3	Громадська спрямованість та інтереси Цікавиться або не цікавиться подіями суспільного життя країни, світу; читає чи ні газети, журнали, книги; обговорює чи ні прочитане з товаришами; проявляє чи ні особливий інтерес до фактів внутрішнього і міжнародного життя; вміє чи ні пов'язувати політичні та господарські інтереси країни з інтересами школи і тим самим регулювати свої особливі потреби?			
4	Навчальна діяльність Які отримані відмітки мають перевагу – 5, 4, 3, 2? З яких предметів краще встигає? Яким предметами найбільше віддає перевагу? Як ставиться до навчання: виконує роботу сумлінно,			

1	2	3	4	5
4	недостатньо сумлінно, недобросовісно; вчиться з інтересом, без інтересу, не бажає вчитися; вчить матеріал тільки з деяких предметів або просто визубрює необхідне? Що заважає вчитися добре: занедбаність матеріалу минулих років, невміння вчитися, небажання, слабка увага, нерозвинена пам'ять, відсутність волі, пасивність, лінь, інше? Стала чи ні наука потребою?			
5	Пізнавальні та інші інтереси Любить чи ні винаходити і що? Цікавиться чи ні технікою і якими її видами; займається чи ні спортом і якими видами; займається чи ні музикою, живописом, танцями; бере участь чи ні в художній самодіяльності школи; займається чи ні в гуртках і в яких; захоплюється чи ні будь-яким видом колекціонування; стійкі або нестійкі пізнавальні інтереси?			
6	Праця та ігри Як проявляє себе в різних видах праці: працьовитий чи ні, активний або пасивний, проявляє кмітливість або тільки старанний виконавець? Який вид праці вважає кращим: навчальну, громадську роботу, господарсько-побутову? Любить чи ні що-небудь робити? Поважає чи ні працю інших людей? З'явилося чи ні творче ставлення до праці? Що приваблює в праці? Легко чи ні опановує новими трудовими навичками і вміннями?			

1	2	3	4	5
6	Яке ставлення до самообслуговування? Яким іграм віддає перевагу: рухливі, малорухливі, настільні, творчі, на кмітливість, спортивні? Активний або пасивний у грі?			
7	Становище в колективі і ставлення до колективу Чи є клас, загін або група, у яку входить учень, згуртованим колективом? Є чи ні стійка громадська думка і який її вплив на учня? Існує чи ні актив у колективі й надає чи ні вплив на цього учня? Має чи не має суспільне доручення і яке; як його виконує: активно, пасивно, енергійно, ініціативно, сумлінно, мляво, погано, пунктуально? Яке місце займає в колективі: входить чи ні до складу активу або належить до пасиву? Дорожить чи ні думкою та інтересами колективу? Чиї інтереси ставить на перший план: особисті або колективу? Уміє чи ні постояти за честь колективу? Люблять його чи ні в колективі? За що? Має чи ні стійких друзів, чи виконує в дружбі провідну роль або підпорядковану роль, уміє чи ні наказувати товаришам і підкорятися їм? Бувають чи ні з колективом конфлікти, на якому ґрунті? З'явилося чи ні правильне уявлення про товариство та дружбу? Навчився учень чи ні виробляти в себе ті риси колективіста, які хоче бачити у своїх товаришів? Навчився чи ні переживати успіхи й невдачі колективу як особисті?			

1	2	3	4	5
7	Є чи ні він (вона) сам (сама) хорошим товаришем (подругою)? Поступається, якщо неправий, або вперто наполягає на своєму? Чи піддається поганим впливам або вміє їм протистояти? Товариський або віддає перевагу усамітнення? Відвертий з товаришами або замкнутий?			
8	Організаторська діяльність і організаторські здібності Ставлення до ролі організатора (командира, господарника, санітара, ланкового та ін.); мав практичний досвід організатора чи ні (вибрали, призначили або за власною ініціативою)? Яку і як виконує організаторську функцію? Якими методами та прийомами ви розвиваєте його організаторські здібності: заохочуєте його ініціативу і принциповість, караєте його за нестаранність, неточність і неакуратність; чи доручаєте виконання самостійних організаційних справ, навчаєте його вміння розпоряджатися і підкорятися, вправляєте його в умінні підкорятися громадській думці колективу?			
9	Дисциплінованість Привчений чи ні до виконання режиму і правил внутрішнього розпорядку школи / виправної установи? Порушує чи ні правила поведінки? Характер порушень: навмисне, по неминучості, через невміння укластися в часі, по відсутності досвіду і звички до точності та ін.			

1	2	3	4	5
9	Указати найбільш типові випадки порушень дисципліни. Навчився чи ні поводитися дисципліновано в класі, слухати пояснення вчителя, правильно стояти при відповіді, правильно реагувати на помилки товаришів, зосереджено й самостійно працювати, не підказуючи і не користуючись підказками, шпаргалками? Навчився чи ні правильно поводитися на перерві: в міру гратися, вчасно привітатися зі старшими, відпочивати, а не вчити наступний урок та ін.? Навчився чи ні проявляти самостійність при виконанні домашніх завдань? Звик чи ні до дисципліни, порядку й покори, до самодисципліни?			
10	Навички культурної поведінки Уміє чи ні виконувати вимоги особистої гігієни, коректно ставиться до людей, культурно веде себе за столом і в громадських місцях чи ні, чи виконує точно обіцяне й доручене? Володіє чи ні хорошими манерами, культурою мови? Розвинені чи ні естетичні навички: охайність, акуратність зачіски, одягу, взуття, ліжка, побутових і навчального приладдя; систематично читає книги чи ні? Звик чи ні обмінюватися думками з приводу прочитаного, побаченого, почутого? Чи веде щоденник? Чи вміє відокремити гарне від некрасивого? Навчився чи ні насолоджуватися красою природи?			

1	2	3	4	5
11	Стисла характеристика уваги, пам'яті, мови і мислення Стійка або нестійка увага, зосереджений або розсіяний? Який вид уваги переважає: довільна або мимовільна? Яка пам'ять переважає: механічна або смислова? Опанував чи ні раціональними прийомами запам'ятовування і відтворення? Який має характер мислення та мовлення: уміє чи ні міркувати, аргументувати, доводити, відстоювати свої погляди й переконання, критично ставиться до фактів і вчинків людей, чи в усіх випадках робить самостійні висновки? Яке мислення переважає: образне, наочно-дієве, абстрактне? Уміє чи ні систематично й послідовно міркувати; що переважає: цілеспрямованість і закінченість думок або їх невизначеність і розпливчастість? Виявляє чи ні спостережливість, кмітливість, допитливість? Який характер мови учня: достатній чи ні його словниковий запас, образність, виразність, емоційність, переконливість? Уміє чи ні учень ясно висловлювати свої думки? Засмічена мова чи ні вульгарними словами, фразами тощо?			
12	Почуття та їх стисла характеристика Який переважає настрій: підвищений, знижений, середній, стійкий, часто мінливий? Чи бувають ефективні спалахи радості, горя, страху? Як часто? Яким частіше буває: веселим,			

1	2	3	4	5
12	батьорим, жвавим, сміхотливим або незворушним, дратівливим, байдужим, млявим, нудним, плаксивим ін.? Уміє чи ні контролювати свої почуття?			
13	Коротка характеристика волі й характеру Які риси характеру переважають: ініціативність, розпорядливість, підприємливість, діловитість, акуратність, товариськість, чуйність, доброзичливість, люб'язність, співчуття, правдивість, організованість, наполегливість, рішучість, здатність на тривале й сильне напруження волі, витримка, самостійність, самокритичність, вимогливість до себе та інших, прямота і принциповість, скромність, упевненість у своїх силах, гордість, самолюбство, недбалість, брехливість, егоїстичність, нездатність до тривалого й сильного напруження волі, несамокритичність, невитриманість, несамотійність, невимогливе ставлення до себе, безініціативність, нескромність, відсутність прямої, марнославство, замкнутість, упертість, негативізм, зайва самовпевненість, невпевненість, боязкість, відсутність самолюбства, надмірна сором'язливість? З'явилася чи ні потреба до самовиховання волі і характеру, опанував чи ні потрібними для цього вміннями?			

1	2	3	4	5
14	Особливості темпераменту Рухомий, повільний, швидкий, збудливий, неврівноважений, урівноважений, спокійний або різкий у рухах, діях, поведінці. Виразна або маловиразна міміка і жестикуляція? Довго чи ні триває той чи той психічний стан? Швидко чи повільно реагує підліток на різні явища і факти? Сильна або слабка реакція?			
15	Примітки: 1. При заповненні цієї характеристики-програми, потрібне – підкресліть, відсутнє в схемі доповнити у вільній другій графі. 2. Не всі графи схеми заповнюються щодо учнів 1 – 3 класів. 3. Заповнення всіх граф обов’язково. Заповнено «___» 19__ р. Доповнено «___» 19__ р. _____ підпис			

План уроку навчально-виробничого навчання професії столяр у спеціалізованій установі для неповнолітніх

Найменування теми: Тема №____. Виготовлення та присадка інструмента.

Найменування уроку: виготовлення колодки фуганка.

Мета і зміст уроку: навчити учнів правильних прийомів і способів виготовлення колодки фуганка, закріпити знання й уміння учнів з підбору необхідного матеріалу для виготовлення колодки фуганка, розкрити значення знань умінь і навичок з виготовлення та присадки інструмента для столяра.

Методи проведення уроку:

- а) усне пояснення уроку;
- б) практичний показ прийомів роботи;
- в) практична робота учнів за кресленнями і технологічними картами.

Матеріально-технічне оснащення уроку. Підготувати 25 креслень і технологічних карт на виготовлення колодки фуганка, виписати наряди на роботи для учнів заготовити 25 брусків з бука під колодку фуганка. Видати учням для роботи стамески 25 мм і долота 15 – 20 мм.

Наочні посібники для уроку: накреслити на дошці схему виготовлення колодки фуганка з деталізацією. Підготувати для показу прийомів роботи різні колодки фуганка.

Хід уроку

1. Перевірка явки учнів на заняття з відміткою в журналі.
2. Вступний інструктаж.

План викладу вступного інструктажу:

- а) які матеріали застосовуються для виготовлення колодки фуганка;
- б) назвати весь інструмент, який застосовується при виготовленні колодки фуганка;
- в) розповісти про технологічний процес виготовлення колодки фуганка;
- г) показати правильну розмітку зіву фуганка;
- д) показати всі прийоми з виготовлення колодок фуганка;
- е) попередити учнів про можливі випадки браку при виготовленні фуганка, способи його попередження і прийоми виправлення;
- ж) пояснити правила техніки безпеки при виконанні робіт з виготовлення фуганка.

Питання для закріплення за вступним інструктажем:

- а) розповісти про технологію виготовлення колодки фуганка;
- б) назвати всі розміри фуганка, які є в кресленні.

Початок вступного інструктажу – 9 год. 10 хв.

Кінець вступного інструктажу – 9 год. 40 хв.

Примітка. Зважаючи на тривалий час вступного інструктажу, учнів посадити на табурети і лавки.

3. Розстановка учнів за навчальними місцями.

4. Фронтальна робота учнів з виготовлення колодки фуганка. Норма часу на роботу – 5 годин. Початок роботи – 9 год. 50 хв. Кінець роботи – 14 год. 20 хв.

5. Індивідуальний інструктаж, спостереження за роботою учнів.

6. Прийом виконаних робіт учнів.

7. Прибирання навчальних місць і навчальної майстерні.

8. Заключний інструктаж з підбиттям підсумків роботи учнів за день.

Виписати на дошці показники щодо виконання норм і оцінки за виконання роботи.

Зауваження до виконання плану уроку.

На наступному занятті звернути увагу на правильність розмітки і довбання.

Додаток П

Норми харчування для неповнолітніх, які перебувають на утриманні у виправних пенітенціарних установах (загальноосвітніх школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації)
(Додаток № 3 до постанови Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. № 859)

Продукт	Норма на одного вихованця (грамів на день)
1	2
Хліб житній	150
Хліб пшеничний	200
Борошно пшеничне	35
Борошно картопляне	3
Крупа, бобові, макаронні вироби	75
Картопля	400
Овочі та інша зелень	470
Фрукти свіжі	250
Соки	200
Фрукти сухі	15
Цукор	70
Кондитерські вироби	25
Кава	4
Какао	2
Чай	0,2
М'ясо	100
Птиця	30
Риба та оселедці	110
Ковбасні вироби	25
Молоко та кисломолочні продукти	500
Сир	70
Сметана	10
Сир твердий	12
Масло вершкове	50
Олія	18
Яйце (штук)	1
Спеції	2
Сіль	8
Дріжджі	1

Примітка

У літній оздоровчий період (до 90 днів), неділю, святкові й канікулярні дні норми витрат на харчування збільшуються на 10 відсотків.

Розподіл функцій установ та організацій, що залучені до роботи з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до альтернативних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [447, с. 38 – 39]

Установи	Соціальні та державні служби	
1	2	3
Контролюючі установи	Кримінально-виконавча інспекція	Кримінальна міліція у справах неповнолітніх
	▪ Облік неповнолітніх. ▪ Установлення контакту з неповнолітнім та його батьками. ▪ Первинне дослідження поведінки, проблем та особистості неповнолітнього, його сім'ї. ▪ Надання інформації щодо неповнолітнього до соціальних служб і КМСН. ▪ Координація співпраці соціальних служб, КМСН, освітніх закладів, інших установ та організацій щодо ресоціалізації неповнолітнього. ▪ Проведення індивідуальної профілактичної роботи з неповнолітнім. ▪ Контроль за відбуванням покарання, за поведінкою неповнолітнього. ▪ Збір і систематизація інформації щодо процесу та результатів роботи з неповнолітнім.	▪ Збір інформації щодо кримінальної поведінки неповнолітнього, його участі в асоціальних угрупованнях. ▪ Збір інформації щодо криміногенного впливу сім'ї на неповнолітнього. ▪ Реєстрація порушень неповнолітніми норм правопорядку. ▪ Проведення індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітнім. ▪ Попередження негативного впливу сім'ї та асоціальних угруповань на неповнолітнього. ▪ Правова просвіта.

1	2	3
Соціальні служби	Центри соціальних служб для молоді	Служби в справах неповнолітніх
	▪ Психологічне обстеження неповнолітнього. ▪ Оцінка соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату в сім'ї неповнолітнього. ▪ Психологічна реабілітація неповнолітнього. ▪ Психологічна допомога його батькам. ▪ Соціальний супровід неповнолітнього (сприяння його зайнятості, отриманню освіти, медичної допомоги, оздоровленню, відпочинку, подоланню особистісних проблем). ▪ Профілактика адитивної поведінки та формування здорового способу життя неповнолітнього. ▪ Залучення неповнолітнього до соціально-позитивних груп однолітків (дитячих організацій, волонтерських загонів, спортивних секцій, творчих студій тощо).	▪ Оцінка соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату в сім'ї неповнолітнього. ▪ Попередження негативного впливу сім'ї на неповнолітнього. ▪ Захист прав неповнолітнього. ▪ Сприяння оздоровленню неповнолітнього, отримання ним освіти, працевлаштуванню.
Установи громадського виховання та підтримки	Установи освіти	Громадські організації
	▪ Оцінка поведінки і взаємин неповнолітнього в навчальному закладі. ▪ Організація індивідуального педагогічного підходу до неповнолітнього. ▪ Забезпечення належного рівня освіти неповнолітнього. ▪ Педагогічна допомога батькам неповнолітнього. ▪ Профорієнтація. ▪ Профілактика девіантної поведінки неповнолітнього, формування в нього здорового способу життя. ▪ Залучення неповнолітнього до творчих гуртків, спортивних секцій тощо.	▪ Надання неповнолітньому та його сім'ї соціальних послуг. ▪ Залучення неповнолітнього до соціально корисної і творчої діяльності. ▪ Залучення неповнолітнього до соціально-позитивних груп однолітків. ▪ Організація змістовного відпочинку, оздоровлення, зайнятості неповнолітнього.

Напрями соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками в умовах пенітенціарних закладів України (1991 – 2015 рр.) [467]

Напрямок соціально-виховної роботи	Визначення	Призначення	Форми соціально-виховної роботи	Зміст
1	2	3	4	5
Моральне виховання	– система різноманітних виховних заходів, спрямованих на виявлення й нейтралізацію негативних моральних якостей, етичних переконань, поглядів, звичок та прищеплення засудженим загальнолюдських гуманістичних цінностей, ідеалів добра, правди, справедливості, совісті, людської честі, тобто формування духовної особистості дитини	Підвищення значення духовних традицій і християнської культури в моральному вихованні, розвиток корисної ініціативи та творчих здібностей, запобігання морально-психологічній деформації, пов'язаній із позбавленням волі. Програма диференційованого виховного впливу «Духовне відродження»	Лекції, бесіди, диспути, конференції, тренінги, рольові ігри, аналіз вчинків	1) моральна освіта, що полягає в озброєнні засуджених знаннями про норми моралі нашого суспільства, висвітленні та розробці раціональних способів доведення етичних категорій до свідомості засуджених; 2) формування переконань, при якому необхідно досягти усвідомлення засудженими моральних норм суспільства, зробити їх переконаннями особистості; 3) формування моральних почуттів, тобто перетворення знань та переконань засуджених у навички та звички позитивної поведінки
Релігійне виховання	– система методів і засобів впливу на людину з метою засвоєння основних законів релігійної моралі та ставлення до життя		Лекції, бесіди, зустрічі з представниками релігійних конфесій, богослужіння, проповіді, обряди,	1) позитивний вплив на почуття, поведінку, свідомість засуджених засобами проведення богослужінь та релігійних обрядів

1	2	3	4	5
	<i>відповідно до релігійних принципів, запобігання морально-психологічній деформації особистості засудженого, формування таких моральних почуттів, як милосердя, співпереживання, добропорядність, ввічливе ставлення до людей</i>		користування релігійною літературою, іншими предметами і матеріалами релігійного призначення	представниками різних конфесій; 2) забезпечення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії; 3) задоволення потреб віруючих засуджених у відправленні релігійних культів, користування предметами культу, придбання релігійної літератури; використання діяльності служителів культу, перш за все, як засобу поглиблення виховного процесу, задоволення духовних потреб засуджених, надання їм соціально-психологічної підтримки
Правове виховання	<i>– сукупність виховних заходів, які спрямовані на формування в засуджених правильного розуміння призначення та сутності законів і дотримання правомірної поведінки</i>	Для неповнолітніх правопорушників із стійкою кримінальною спрямованістю через несформованість або реформованість уявлень про нормативну поведінку в суспільстві. Програма «Правова освіта»	Лекції, бесіди, диспути, конференції, тренінги; організація роботи юридичних консультацій; оформлення куточків правових знань; розгляд заяв, пропозицій та скарг	1) пропаганда правових знань і законів України; 2) доведення справедливості та гуманності законів; 3) прищеплення поваги до законів, вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку; 4) ознайомлення засуджених з їхніми обов'язками і правами;

Продовження додатка С

1	2	3	4	5
			засуджених; вечори запитань та відповідей; перегляд відеоматеріалів	5) розвіювання версій про непричетність до злочину та несправедливість кримінального покарання; 6) роз'яснення принципу незворотності покарання за скоєний злочин
Трудове виховання	– система виховних заходів, які передбачають залучення засуджених до трудової діяльності з метою психологічної, практичної та моральної підготовки до участі в суспільно корисній праці після звільнення	Активізація мотивації до трудової діяльності; отримання неповнолітніми певних знань, умінь та навичок обраної за власним бажанням професії; психологічна й практична підготовка неповнолітніх до праці. Програма «Професія»	Трудове змагання; конкурс «Кращий за професією»; школа передового досвіду; гуртки технічної творчості; навчально-продуктивна праця, суспільно корисна праця, праця з господарства та самообслуговування	1) психологічна підготовка засуджених до суспільно корисної праці; 2) практична підготовка засуджених до трудової діяльності; 3) моральна підготовка засуджених до праці
Естетичне виховання	– система виховних заходів, спрямованих на формування творчо-активної особистості, яка спроможна сприймати, усвідомлювати, оцінювати красиве в житті, природі, мистецтві, творити за законами краси	Реалізація творчих потенціалів неповнолітнього в різних видах мистецтва. Програма «Творчість»	Лекції, бесіди, диспути, конференції, тематичні вечори, конкурси, концерти, виставки; підтримка традицій щодо благоустрою за естетичними нормами; культурно-масові заходи	1) передача естетичних і художніх знань; 2) формування естетичних потреб і почуттів, здібностей правильно розуміти й оцінювати красиве в навколишньому; 3) виховання естетичного смаку та ідеалів, які сприяють створенню в засуджених правильних уявлень про доцільність життя, соціально значущих перспектив

Продовження додатка С

1	2	3	4	5
				після звільнення; 4) залучення до художньо-естетичної діяльності та перетворення навколишнього середовища за законами краси і гармонії
Фізичне виховання	– система фізкультурно-спортивних та оздоровчих заходів, які проводяться із засудженими з метою зміцнення здоров'я, розвитку фізичних сил і морально-вольових якостей, підтримки здорового способу життя, профілактики захворювань	Залучення всіх засуджених до фізичної культури і спорту залежно від фізичного здоров'я та спортивної підготовки. Програма «Фізкультура і спорт»	Фізична зарядка, змагання, турніри, спартакіади; спортивні секції та оздоровчі гуртки	1) розвиток фізичної сили та витривалості в процесі заняття фізичною культурою; 2) удосконалення спортивних досягнень у певних видах спорту; 3) формування переконання в дотриманні здорового способу життя; 4) виховання морально-вольових якостей під час змагань різного рівня
Санітарно-гігієнічне виховання	– сукупність виховних впливів, спрямованих на підвищення санітарно-гігієнічної культури осіб, позбавлених волі, прищеплення їм санітарно-гігієнічних навичок у побуті, на виробництві з метою попередження інфекційних захворювань	Формування прагнення у вихованців у дотриманні належного санітарного стану приміщень, у яких вони перебувають. Привчання до звички дотримання гігієни	Бесіди, дотримання санітарно-гігієнічних норм та правил	1) санітарно-гігієнічна просвіта; 2) пропаганда санітарно-гігієнічних знань, умінь серед різних груп засуджених; 3) прищеплення всім засудженим навичок дотримання санітарно-гігієнічних норм і правил

Форми та методи соціальної роботи ЦСССДМ у СІЗО та виховних колоніях (виходячи зі специфіки регіону, наявності матеріальних та людських ресурсів) [1008, с. 86 – 88]

Криворізький ЦССМ Дніпропетровської області при здійсненні соціальної роботи в слідчому ізоляторі № 4:

- проводить психотренінги серед ув'язненої молоді, заняття з особовим складом СІЗО № 4 з питань здійснення психокорекційної роботи з молоддю, яка знаходиться в кризовому стані;
- проводить бесіди із засудженими з питань профілактики туберкульозу та інших хвороб;
- проводить радіолекції для ув'язнених з профілактики тютюнокуріння, ВІЛ/СНІДу;
- поширює інформаційно-профілактичні буклети, листівки, пам'ятки;
- сприяє формуванню бібліотечного фонду художньої літератури для передачі в СІЗО № 4, забезпеченню ув'язнених настільними іграми (шахи, шашки, доміно), наданню матеріальної допомоги у вигляді продуктів харчування та одягу.

Артемівський МЦССМ Донецької області в Артемівському слідчому ізоляторі проводить:

- соціально-психологічні індивідуальні консультації з питань взаємин між чоловіком та жінкою, дітей з батьками, адаптації після звільнення, виходу із депресивного стану;
- соціально-медичні індивідуальні консультації з питань позбавлення шкідливих звичок, зловживання алкогольними виробами в сім'ї;
- тренінги з формування навичок поведінки в ситуаціях можливої агресії, навичок для зниження рівня тривожної агресії;
- лекції, спрямовані на збереження наявного рівня здоров'я в умовах позбавлення волі;
- сеанси лікувального масажу;
- радіо-, відеолекторії з питань профілактики наркоманії, алкоголізму та правової пропаганди.

Івано-франківським ОЦССМ робота в слідчому ізоляторі № 12 здійснюється спільно з фахівцями центру зайнятості, паспортного столу, наркологічного диспансеру, санепідемстанції. Наголос робиться на використанні індивідуальних консультацій і групових бесід та лекцій в інтерактивній формі з питань працевлаштування, шляхів пошуку роботи, особливостей уживання наркотичних речовин, можливостей кинути курити, винаходу альтернатив шкідливим звичкам. Центр ССМ також сприяє забезпеченню молоді в СІЗО миючими засобами та предметами гігієни (зубні щітки, зубні пасти, туалетне мило, господарське мило, шампунь, порошок пральний тощо).

Херсонським ОЦССМ при здійсненні соціальної роботи в слідчому ізоляторі № 28 пріоритет надається проблемам попередження суїцидальної поведінки засуджених, зниження їхньої правової необізнаності, покращення незадовільного стану фізичного та емоційного здоров'я; зокрема проводяться:

- індивідуальні консультації з особами, які мали спробу самогубства, з використанням різноманітних методик (кольоровий тест Люшера, елементи Еріксоніанського гіпнозу, тести «Неіснуюча тварина», «Незакінчені речення», клієнтоцентрована терапія, асоціативні методики);
- індивідуальні та групові консультації з нормативно-правових аспектів, проблем працевлаштування, здоров'я та насилля;
- лекції з питань профілактики суїциду та допомоги при потенційному самогубстві, психології залежності, психології адаптації в суспільстві тощо;
- інтерактивні бесіди з працівниками СІЗО з питань феномену «згоряння».

Миколаївський ОЦССМ у своїй роботі в слідчому ізоляторі № 20 акцент визначає на профілактиці ВІЛ/СНІДу. Крім поширених форм роботи – проведення лекцій, бесід, групових та індивідуальних консультацій, центром проводиться навчання за методикою «рівний – рівному» з метою профілактики ВІЛ/СНІДу серед однолітків. Основна тематика тренінгів та лекцій – надання повної інформації щодо ВІЛ/СНІДу, актуалізація знань про небезпечне виживання наркотиків. Використовуються такі форми роботи, як конкурс плакатів щодо профілактики ВІЛ/СНІД та анкетування з питань профілактики ВІЛ/СНІДу та ІПСШ (інфекції, що передаються статевим шляхом).

Харківський ОЦССМ забезпечує роботу слідчого ізолятора № 27 за такими формами соціальної роботи:

- складання індивідуально-діагностичних карток на ув'язнених;
- проведення індивідуальних консультацій з підлітками «груп ризику», які схильні до суїциду, агресії та конфліктів;
- проведення індивідуальних та групових бесід з профілактики негативних явищ;
- проведення тестування неповнолітніх, які щойно прибули до установи, та осіб, що потребують постанови на профілактичний облік;
- надання методичної допомоги співробітникам установи.

Форми та напрями соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками
(на прикладі деяких ВТК України 1997 – 1998 рр.)

Тип роботи	Заклад/Соціально-педагогічна робота/Приклад
1	2
Надання соціально-психологічної допомоги підліткам, які знаходяться в місцях позбавлення волі	- у Павлоградській ВТК (Дніпропетровський ОЦССМ), де перебувають засуджені віком від 11 до 18 років, створено клуб «Довіра», засідання якого проводять щомісячно. Вихованці колонії одержують медико-соціальну, педагогічну, інформаційну допомогу. На базі колонії створено експериментальний майданчик. Щорічно проводяться спортивні змагання між вихованцями ВТК та учнями ПТУ м. Павлограда; - на території Донецької області знаходяться Маріупольська та Макіївська ПТУ реабілітації ім. А. Макаренка, які плідно співпрацюють з відповідними міськрайцентрами ССМ. Гірницьким райцентром ССМ м. Макіївки проводиться просвітницько-корекційна та реабілітаційна робота серед 130 вихованців (станом на 1997 рік) Макіївського ПТУ реабілітації ім. А. Макаренка; - у Дубенській ВТК працівниками міського центру ССМ надаються індивідуальні консультації вихованцям колонії. Систематично проходять виїзди працівників корпорації «Місія без кордонів» в Дубенську ВТК з метою проведення лекцій, бесід, тренінгів; - у IV кварталі 1997 року Вінницьким ОЦССМ започатковано роботу з реабілітації підлітків, які скоїли злочини і відбувають покарання в Якушинецькому училищі соціальної реабілітації. З ними проводиться робота з морально-етичного та естетичного виховання: психологічні бесіди, тестування, відвідування музеїв, театрів; - з метою профілактики рецидивних правопорушень та злочинів у Курязькій ВТК проводяться групові консультації-лекції з питань запобігання шкідливих звичок, наркотичної та алкогольної залежності тощо. Під час благодійних акцій, які проводились у колонії, неповнолітні вихованці отримували спортивний одяг, шкільне приладдя та ін. (Харківський ОЦССМ); - у жовтні 1997 р. на базі Прилуцької ВТК проходив «Тиждень центру» (Чернігівський ОЦССМ), у рамках якого спеціалістами ОЦССМ була проведена робота з проблем профілактики алкоголізму, наркоманії та СНІДу (11 зустрічей), консультаційно-профілактична, методична робота серед вихованців, співробітників колонії; - Сумським ОЦССМ налагоджена робота з молоддю, що знаходиться в спеціалізованому закладі УЧВ-116 м. Суми.

1	2
Змістовне наповнення дозвілля підлітків, що стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, та засуджених	- Рівненським ОЦССМ спільно із зацікавленими організаціями у вересні 1997 року були проведені спортивні ігри для неповнолітніх, що стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, та молоді, схильної до правопорушень. Змагання проводились у двох вікових групах 14 – 15 років та 16 – 17 років. Усього взяло участь у змаганнях 20 осіб; - у червні (1997 р.) розроблено програму оздоровлення дітей, котрі стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх. Згідно з програмою «Грай, місто «Юність»» у липні 1997 р. організовано табір з денним перебуванням для підлітків, які схильні до правопорушень, і тих, котрі стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх. В основному це діти з неблагополучних та малозабезпечених сімей (Рівненський ОЦССМ); - у липні 1997 р. був проведений обласний фестиваль «Червона калина» в Дубенській ВТК (Рівненська обл.), у якому взяли участь представники від чотирьох загонів. Вони продемонстрували свою майстерність у художній самодіяльності, декоративно-прикладному мистецтві, конкурсі пісні і строю. Переможцям конкурсів були вручені цінні подарунки та кондитерські вироби; - у березні 1997 р. за планом психолого-педагогічного експерименту, що проводився в Чернігівському центрі ССМ у Прилуцькій ВТК, була проведена чергова зустріч курсантів Чернігівського училища внутрішніх справ МВС України з вихованцями Прилуцької колонії. Під час зустрічі відбувся «Професійний ринг» за участю курсантів та співробітників колонії, забезпечувалась робота курсантів безпосередньо в загонах, була проведена гумористично-розважальна програма команд КВК училища і колонії та зустріч-спілкування курсантів з вихованцями колонії. У серпні спеціалісти центру брали участь у фестивалі «Червона калина» у ВТК.
Надання юридичних, медико-психологічних, педагогічних консультацій членам сімей неповнолітніх засуджених	- обстеження матеріально-побутових умов сім'ї, у яку повертається підліток. Складання актів обстеження житлово-побутових умов сімей, надання консультацій батькам психологом центру ССМ, проведення бесід із засудженим; - спеціалістами центрів ССМ Донецької області надаються юридичні, медико-психологічні, педагогічні консультації членам сімей засуджених підлітків.

1	2
Сприяння соціальній реабілітації підлітків, які звільнилися з місць позбавлення волі	<i>Спеціалістами центрів надається індивідуальна консультативна допомога, допомога в працевлаштуванні, матеріальна допомога тощо:</i> - Рівненським ЦССМ було затверджено спільний план заходів обласного центру ССМ, адміністрації Дубенської ВТК та відділу з виконання покарань УМВС України в Рівненській області щодо індивідуально-профілактичної роботи, ресоціалізації засуджених Дубенської ВТК. Постійно контролюється робота райміськцентрів ССМ щодо надання допомоги в соціальній адаптації молодим людям, звільнених з виправно-трудових установ жителям Рівненської області та їхнім сім'ям. Спеціалісти Рівненського ЦССМ, виконуючи Закон України «Про амністію з нагоди Першої річниці Конституції України», постійно займаються питаннями соціальної реабілітації молоді, яка повернулася з місць позбавлення волі у зв'язку з амністією. Було розроблено направлення для амністованих, які дали можливість забезпечити чіткий контроль по лінії «відділ внутрішніх справ – соціальна служба молоді – місце проживання та роботи». Надаються індивідуальні консультації. Проводяться бесіди з питань подальшого влаштування в житті, створення власної сім'ї. Надається допомога в працевлаштуванні. Особлива увага приділяється підліткам, звільнених з ВТК, та тим, які мають відстрочку виконання вироку; - центрами ССМ Донецької області проводиться робота з соціальної реабілітації амністованих неповнолітніх правопорушників. Більше того, списки осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, надсилаються до Центрів зайнятості для першочергового влаштування на роботу; - спеціалістами Запорізького ОЦССМ було створено банк даних осіб звільнених з місць позбавлення волі у 1997 р. Ведеться робота щодо сприяння їх працевлаштування, надання практичної допомоги в одержанні документів та прописки, проводиться консультування з соціально-психологічних проблем; - у 1997 р. питання соціальної допомоги вирішувались для 94 осіб з числа вихованців Прилуцької виховно-трудової колонії та інших колоній України. Займаючись питаннями відновлення втрачених зв'язків з сім'єю, подальшого працевлаштування, юридичними та іншими питаннями, обласний центр вирішував проблеми не тільки на регіональному рівні, а також на рівні інших областей України. Передано під опіку в ОЦССМ інших регіонів 52 особи, що звільнились з Прилуцької ВТК у зв'язку з амністією; - Харківським ОЦССМ був створений банк даних щодо осіб, які звільнились з місць позбавлення волі, та засуджених з відстрочкою виконання вироку. 56 з них надана соціальна допомога (зокрема матеріальна)

1	2
Надання соціальної допомоги	- спільно із службами у справах неповнолітніх Ленінського та Кіровського райвиконкомів м. Кіровограда було проведено рейди-перевірки 6 сімей, де виховуються підлітки, які знаходяться на обліку у відділі кримінальної міліції у справах неповнолітніх, з метою надання їм психологічної допомоги у вирішенні сімейних конфліктів та міжособистісних стосунків; - у I кварталі 1998 р. працівники Рівненського центру здійснювали соціальний захист неповнолітніх під час судового процесу в районному суді; - зібрано дані та підготовлено інформацію про отримання дітьми-сиротами, інвалідами, молоддю, яка перебуває в Дубенській ВТК, майнових та компенсаційних сертифікатів (Рівненський ОЦССМ); - проводиться робота з надання соціальної допомоги молоді, яка повернулась з місць позбавлення волі. За звітний період у службу звернулось 6 осіб. Їм було надано соціально-психологічну, матеріальну і консультативну допомогу (Вінницьким ОЦССМ).

Складник технології соціального супроводу [684, с. 40 – 41]

Захід	Критерії соціального супроводу	Процедура	Установи	Результат
1	2	3	4	5
Залучення до програми	Принцип активізації	Запит	Соціальні служби (ССМ)	Отримання згоди, контракт, взаємодія
Соціальна діагностика	Об'єктивності соціальної діагностики	Створення банку даних	ССМ, соціолог	Користування базою даних
Розробка програми	Соціальний менеджмент	Детальна розробка етапів	Система служб соціальної роботи	Узгодження
Правова консультація	Якість юридичної допомоги	Консультування	Юридична клініка	Рекомендації
Характер розвитку психічних процесів	Об'єктивність психологічна	Психологічна діагностика	ССМ, Центри психологічної допомоги	Рекомендації
Стан здоров'я	Медична	Медична діагностика	Дружня клініка	Лікування, реабілітація
Упровадження соціальних програм	Розвиток соціальних умінь	Тренінг	ССМ	Сертифікат учасника
Захист прав	Групи взаємопідтримки	Співучасть	Громадські організації	Соціальна підтримка
Працевлаштування	Спеціалісти центрів зайнятості	Соціальне бронювання	Центри зайнятості	Профконсультація, профнавчання, отримання роботи
Навчання	Педагогічний	Навчання	Навчальні заклади	Продовження навчання
Постпенітенціарний нагляд	Дільничий	Адміністративний контроль	Кримінальна міліція, правоохоронні органи	Правова адаптація
Отримання паспорта	Оформлення документів	Просування документів	Паспортний стіл	Отримання паспорта та реєстрація
Налагодження стосунків з батьками	Тренінги	Бесіди, сімейна терапія	ССМ, психолог, юрист	Налагодження стосунків

Закон України «Про пробацію»

№ статті	Назва статті	Зміст статті
Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ		
Стаття 1	Сфера дії Закону	Цей Закон визначає мету, завдання, підстави, види пробації, правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації
Стаття 2	Визначення термінів	1) <i>волонтер пробації</i> – фізична особа, яка досягла вісімнадцятирічного віку, уповноважена органом пробації та волонтерською організацією на виконання окремих завдань, пов'язаних із пробацією, на добровільній та безоплатній основі; 2) <i>досудова доповідь</i> – письмова інформація для суду, що характеризує обвинуваченого; 3) <i>нагляд</i> – заходи, що здійснюються органом пробації за місцем проживання, роботи та навчання засуджених з метою дотримання обов'язків, визначених законом та покладених на них судом; 4) <i>орган пробації</i> – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері пробації; 5) <i>персонал органу пробації</i> – працівники, які відповідно до повноважень, визначених цим Законом та іншими законами України, виконують завдання пробації; 6) <i>пробація</i> – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого;

1	2	3
		7) <i>пробаційна програма</i> – програма, що призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можливо об’єктивно перевірити; 8) <i>суб’єкти пробації</i> – засуджені, щодо яких за рішенням суду та відповідно до закону застосовуються наглядові, соціально-виховні заходи, та обвинувачені, щодо яких органом пробації готується досудова доповідь
Стаття 4	Мета пробації	Метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності
Стаття 5	Принципи пробації	- справедливості; - законності; - невідворотності виконання покарань; - дотримання прав і свобод людини і громадянина; - поваги до людської гідності; - рівності перед законом; - диференційованого та індивідуального підходу; - конфіденційності; - неупередженості; - взаємодії з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об’єднаннями та громадянами.

1	2	3
Стаття 6	Завдання пробації	- підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених; - здійснення нагляду за засудженими до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років; - виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; - направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів; - реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; - проведення соціально-виховної роботи із засудженими; - здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення; - реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

1	2	3
Розділ II. ПІДСТАВИ ТА ЗМІСТ ПРОБАЦІЇ		
Стаття 8	Види пробації	- досудова пробація; - наглядова пробація; - пенітенціарна пробація.
Стаття 9	Досудова пробація	1. Досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. 2. Для підготовки досудової доповіді персонал органу пробації має право отримувати інформацію про обвинуваченого від підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів, а також від громадян. 3. Досудова доповідь про обвинуваченого повинна містити: - соціально-психологічну характеристику; - оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; - висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. 4. Обвинуваченому надається можливість брати участь у підготовці досудової доповіді. Участь особи в підготовці досудової доповіді полягає в наданні персоналу органу пробації інформації, необхідної для підготовки такої доповіді. 5. Порядок складення досудової доповіді затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері пробації.

1	2	3
Стаття 10	Наглядова пробація	1. Наглядова пробація – це здійснення наглядових та виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів. 2. Порядок здійснення нагляду та проведення виховної роботи із засудженими затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері пробації. 3. Орган пробації під час наглядової пробації реалізовує пробаційні програми стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. 4. До реалізації пробаційних програм можуть залучатися підприємства, установи та організації незалежно від форми власності. 5. Порядок розроблення та реалізації пробаційних програм визначається Кабінетом Міністрів України.
Стаття 11	Пенітенціарна пробація	1. Пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

1	2	3
		2. Орган пробації спільно з державними органами та органами місцевого самоврядування сприяють засудженим, які готуються до звільнення, у: - визначенні місця проживання після звільнення; - влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених; - госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги; - працевлаштуванні працездатних осіб. 3. Порядок взаємодії органу пробації та державних органів під час здійснення заходів пенітенціарної пробації затверджується нормативно-правовими актами центральних органів виконавчої влади, що формують державну політику у сфері пробації, у сфері соціальної політики, у сфері охорони здоров'я, та Міністерством внутрішніх справ України.
Стаття 12	Особливості пробації щодо неповнолітніх	1. Пробація щодо неповнолітніх – це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років. Пробація здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх. 2. Пробація щодо неповнолітніх спрямована на забезпечення їхнього нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків. 3. Досудова доповідь про обвинуваченого неповнолітнього додатково повинна містити: - інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи; - рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

1	2	3
		4. Пробація щодо неповнолітніх здійснюється органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень. 5. Орган пробації сприяє залученню засуджених неповнолітніх до навчання та здобуттю ними повної загальної середньої освіти. 6. Соціально-виховна робота із засудженими неповнолітніми може проводитися із залученням батьків або їхніх законних представників. 7. Орган пробації спільно з центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері соціальної політики, забезпечує реалізацію пробаційних програм щодо неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. 8. Пробація застосовується до неповнолітніх згідно з цим Законом з урахуванням особливостей, передбачених цією статтею.
Стаття 13	Соціально-виховна робота	1. Соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органу пробації для досягнення мети виправлення засуджених. 2. Соціально-виховна робота проводиться за індивідуальним планом роботи із засудженим з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги, сприяння працевлаштуванню, залучення до навчання, участь у виховних заходах та соціально корисній діяльності, проведення індивідуально-профілактичної роботи.

1	2	3
		3. Заходи соціально-виховної роботи разом із заходами нагляду включаються до індивідуального плану роботи із засудженим. 4. Соціально-виховну роботу проводить персонал органу пробації з усіма категоріями суб'єктів пробації, крім осіб, стосовно яких готується досудова доповідь, та засуджених до обмеження волі, які направляються для відбування покарання до виправних центрів.
Розділ IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОБАЦІЇ		
Стаття 18	Орган пробації у межах своїх повноважень організовує:	- забезпечення суду досудовими доповідями про обвинувачених; - здійснення нагляду за засудженими; - виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт; - реалізацію пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; - соціально-виховну роботу із засудженими; - підготовку до звільнення засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк.

**УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АВТОРА,
ЯКІ ОПУБЛІКОВАНІ РАНІШЕ**

Навчальні, навчально-методичні посібники

1. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: теоретичний курс: навчальний посібник. Слов'янськ: ТОВ «Видавництво “Друкарський двір”» . 2019. 112 с. (ум. др. арк. 7; ISBN 978-617-7539-21-5).

2. Пліско Є. Ю. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками в Україні: практикум: навчально-методичний посібник / упоряд.: Є. Ю. Пліско. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 74 с. (ум. др. арк. 4,75.).

Наукові праці, які відображають основні результати дослідження

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях

3. Plisko Y. Social and pedagogical work with juvenile offenders in Ukraine. *Slovak international scientific journal*. Bratislava. 2018. №14. Part 2. Pp. 28–31.

4. Plisko Y. The act of Ukraine “On Probation” as the prospect of further development of social education of juvenile offenders. *Paradigm of knowledge. Multidisciplinary Scientific Journal*. Muscat, 2018. №5 (31). Pp. 33–49.

5. Пліско Є. Ю. Гуманістичні засади соціального виховання неповнолітніх правопорушників в освітньо-правовому полі України. *Scientific review*. 2019. №7(60). Pp. 72–82.

6. Plisko Y. Contemporary theoretical and methodological bases of humanistic education of juvenile offenders in Ukraine. *Innovative Solutions in Modern Science*. 2019. №6(33). Pp. 84–100.

Статті у наукових фахових виданнях України які включені до міжнародних наукометричних баз

7. Пліско Є. Соціально-педагогічне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній думці другої половини XIX – початку XX століть. *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / Гол. ред. Федяєва В. Л. Херсон. 2017. Вип. LXXIX. Т.2. С. 215–218.

8. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. Історичний аспект теорії соціальної педагогіки (1939–1990 рр.). *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені*

Олександра Довженка. Наукове видання: Педагогічні науки. Глухів. 2018. Випуск 1 (36). С. 266–273.

9. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в теорії вітчизняних педагогів 20-х – 30-х років XX ст. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Педагогічні науки. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 2018. №2. С. 114–119.

10. Пліско Є. Впровадження педагогіки прагматизму у вітчизняну систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників на початку 20-х рр. XX ст. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія* / гол. ред. Шоробура І. М. Хмельницький. 2018. Випуск 24. С. 12–16.

11. Пліско Є. Ю. З історії соціально-педагогічної роботи комуни імені Ф. Е. Дзержинського (1927–1935 рр.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / Гол. ред. Федяєва В.Л. Херсон. 2018. Вип. LXXXIII. Т.2. С. 27–31.

12. Пліско Є. Ю. Прагматичні ідеї соціального виховання Дж. Дьюї. Їх актуальність у вітчизняній педагогічній практиці 20-х – 30-х рр. XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / ред. кол.: І. О. Безлюдний (гол. ред.) та ін. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 59. С. 237–246.

13. Пліско Є. Ю. Основи соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць* / гол. ред. Г. П. Шевченко. Вип. 4(85). Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 175–185.

14. Пліско Є. Ю. Зв'язок ювенальної юстиції з сучасною соціально-педагогічною роботою із неповнолітніми правопорушниками. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, 2019, №1(168). С. 37–42.

15. Пліско Є. Ю. Щодо організації з'їздів представників виправних закладів для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ. 2019. Випуск 69. С. 179 – 183.

Статті у наукових фахових виданнях України

16. Пліско Є. Нормативно-правові засади функціонування соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні (1991–2016 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 151. Том 1. С. 210–213.

17. Пліско Є. Правові засади функціонування соціального виховання та кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників в Україні у 20-х роках XX століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: збірник наукових праць. Київ. 2018. Випуск 60. Том 2. С. 70–72.

18. Пліско Є. Організація соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу* / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Харків. 2018. №1 (87). С. 255–262.

19. Пліско Є. Створення спеціалізованих установ соціального виховання для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20–30 рр. XX ст. *Інноваційна педагогіка*. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Одеса. 2018. Випуск 5. С. 29–32.

20. Пліско Є. Ю. Утворення виправних закладів для неповнолітніх правопорушників в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. Чернігів. 2018. Випуск 155. С. 285–289.

21. Пліско Є. Ю. Діагностика особистості неповнолітнього правопорушника в пенітенціарних установах другої половини XX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки: зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. №3 (62), вересень 2018. Т.2. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 247–251.

22. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у спеціалізованих установах протягом другої половини XX століття. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. праць. Вип. 3. Бердянськ: БДПУ, 2018. С. 75–84.

23. Пліско Є. Ю. Аналіз нормативно-правових основ соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками в Україні у радянську добу (1939–1990 рр.). *Педагогічний часопис Волині: науковий журнал*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2018. №4(11). С. 196–201.

24. Пліско Є. Ю. Правові основи пенітенціарної практики соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал*. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (РОІППО), 2019. №1(97). С. 66–70.

Статті у періодичних виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

25. Пліско Є. Ю. Патронат в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників у другій половині XIX – на початку XX ст. *Молодий вчений*. Херсон. 2018. №10.1 (62.1). С. 87–91. (*Index Copernicus*).

26. Пліско Є. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх в інтернатних закладах. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 2018. Вип. 19. Том 1. С. 201–205. (*Index Copernicus*).

Наукові праці які додатково відображають наукові результати дослідження

27. Пліско Є. Ю. Методологія історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал*. Львів. Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2019, №1. С. 179 – 187.

Наукові праці які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

28. Пліско Є. Внесок А. С. Макаренка у вітчизняний досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників. *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5–6 жовтня 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. С. 11–13.

29. Пліско Є. Гуманістичні основи сучасного соціального виховання. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)*: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (21–22 вересня 2018 р., м. Львов). Львов: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч.2. С. 58–62.

30. Пліско Є. Ю. Зміни що відбувалися в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників під час другої світової та у перші повоєнні роки. *Тенденції розвитку психології та педагогіки*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2–3 листопада 2018 р., м. Київ, Україна). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. Ч.1. С. 26–28.

31. Пліско Є. Ю. Концептуальні положення прагматичної теорії соціального виховання Джона Дьюї. *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28–29 вересня 2018 р., м. Київ). К.: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 30–33.

32. Пліско Є. Ю. Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних закладах України. *International scientific and practical conference «Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage»*: Conference proceedings, December 21–22, 2018. Romania. Baia Mare : Izdevniecība «Baltija Publishing». PP. 132–135.

33. Пліско Є. Ю. Організація соціальної роботи із неповнолітніми, які відбувають покарання в установах виконання покарань. *Актуальні проблеми психології та педагогіки: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (9–10 листопада 2018 р. м. Харків, Україна)*. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 29–31.

34. Пліско Є. Ю. Особливості соціально-педагогічної роботи у дитячих виправних колоніях Радянської доби. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (17 листопада 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький)*. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди», 2018. Вип. 46. С. 279–281.

35. Пліско Є. Ю. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського у роботі із важковиховуваними дітьми. *Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій: Наукові студії: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (23 листопада 2018 р., м. Слов'янськ)*. Слов'янськ: ТОВ «Видавництво «Друкарський двір»», 2018. Вип. 4. С. 151–155.

36. Пліско Є. Ю. Перспектива подальшого розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні. *Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: (12–13 жовтня 2018 р., м. Харків, Україна)*. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 18–20.

37. Пліско Є. Ю. Питання соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками у працях вітчизняних науковців другої половини XIX – початку XX століття. *Лабіринти реальності: збірник наукових праць: за матеріалами V міжнародної науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2018 р., м. Монреаль) / за заг. ред. д. філос. н. Журби М. А. Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 40–42.*

38. Пліско Є. Ю. Принципи соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці другої половини XX століття. *Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (23–24 листопада 2018 р., м. Львів)*. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2018. Ч.2. С. 70–73.

39. Пліско Є. Ю. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у радянську добу (70–80-ті роки XX століття). *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (16–17 листопада 2018 р., м. Одеса)*. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. Ч.2. С. 32–34.

40. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х рр.

XX століття. *Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії*: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (19–20 жовтня 2018 р., м. Одеса). Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2018. Ч.2. С. 48–51.

41. Пліско Є. Ю. Сучасні напрямки соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками. *Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (4–5 жовтня 2018 р., м. Слов'янськ). Відповідальний ред. О. Хващевська. Слов'янськ: Мінідрукарня «Папірус», 2018. С. 183–186.

42. Пліско Є. Ю. Фізичне виховання неповнолітніх в'язнів у радянську добу. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 листопада – 1 грудня 2018 р., м. Київ). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 14–16.

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Міжнародна науково-практична конференція «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (м. Львов, 21–22 вересня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Гуманістичні основи сучасного соціального виховання».
2. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика» (м. Київ, 28–29 вересня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Концептуальні положення прагматичної теорії соціального виховання Джона Дьюї».
3. II міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій» (м. Слов'янськ, 4–5 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Сучасні напрямки соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками».
4. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (м. Київ, 5–6 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Внесок А. С. Макаренка у вітчизняний досвід соціального виховання неповнолітніх правопорушників».
5. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики» (м. Харків, 12–13 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Перспектива подальшого розвитку соціального виховання неповнолітніх правопорушників в Україні».
6. Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Одеса, 19–20 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х рр. XX століття».
7. V міжнародна науково-практична конференція «Лабіринти реальності» (м. Монреаль, 30–31 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Питання соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками у працях вітчизняних науковців другої половини XIX – початку XX століття».
8. Міжнародна науково-практична конференція «Тенденції розвитку психології та педагогіки» (м. Київ, 2–3 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Зміни що відбувалися в системі соціального виховання неповнолітніх правопорушників під час другої світової та у перші повоєнні роки».

9. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології та педагогіки» (м. Харків, 9–10 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Організація соціальної роботи із неповнолітніми, які відбувають покарання в установах виконання покарань».

10. Міжнародна науково-практична конференція «Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки» (м. Одеса, 16–17 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у радянську добу (70–80-ті роки XX століття)».

11. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 17 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Особливості соціально-педагогічної роботи у дитячих виправних колоніях Радянської доби».

12. Всеукраїнська науково-практична конференція «Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій» (м. Слов'янськ, 23 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського у роботі із важковиховуваними дітьми».

13. Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології» (м. Львів, 23–24 листопада 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Принципи соціального виховання неповнолітніх правопорушників у вітчизняній педагогіці другої половини XX століття».

14. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології» (м. Київ, 30 листопада – 1 грудня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Фізичне виховання неповнолітніх в'язнів у радянську добу».

15. International scientific and practical conference «Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка в країнах ЄС та Україні на сучасному етапі») (м. Бая Маре, Румунія, 21 – 22 грудня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: Організація освітньо-виховного процесу неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних закладах України.

ISBN 978-617-7780-10-5

Наукове видання

Євген Юрійович Пліско

**Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в
Україні: теорія та практика (XX – початок XXI століття)**

Монографія

Підписано до друку 04.11.2019 р.
Формат 60х84 1/16. Авт. арк 20,15. Ум. др. арк. 28,75.
Обл.-вид. арк. 27,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 1528.

Видавництво Б. І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
